

Գիրքը յուսադատճեհահանվել է
A-PDF DjVu TO PDF DEMO: Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark

"Նամահայկական էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից եւ ներկայացվում է իր

այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է

օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

Library

ՄԱՅՑՈՒՄ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅՐ ԵՐԿՐՈՒՄՆԵՐ ԱՐԿԵՐԱԸ ԼՅՅԱՅԱՍ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԵՏ
ԼՈՒՄԻՆՈՍԿԵՆԱՆՈՒՆԵԼ ԳՐԵՐ:

ՔՐՈՅՆ ԳՐԵՐԻ ՄՏԵՐՈՄԱՆ ՄԱՆԸՄԱՆՈՒՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄՈՒՍԱՆ "ՇԱՄԱԼՅԱՅԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՑՔԻՑ

www.freebooks.am

ԵՆԴՐՈՒՄ ԵՒՐ, ՈՐ ԾԳՏՄԻՄ ԵՔ ՄՏԵՐ ԿՈՑՔԻՑ
ՑԱՆԿՈՒՄ ԵՒՐ ԶՈՒՆԻ ԸՆԹԵՐՍՈՒՆԹՅԱՆ:

ԳՐԵՐ ՄԻՔ՝ freebooks@rambler.ru

ՀԱՅԻ

www.freebooks.do.am
www.freebooks.am

ԵՐԵՎԱՆ

1963

Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ի
Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ը Ս Ա Ր Ա Ն Ի
Ն Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Զ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Մ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1963

ԼԵՈ

8048
ՔՅԻԶ

ԱՆԻ

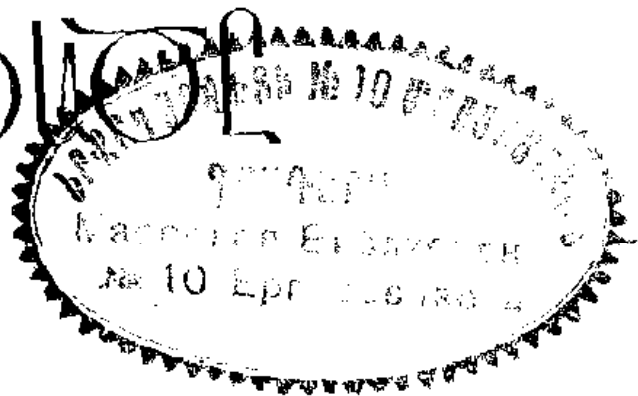
ՏՊԱԿՈՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՐԾԱՏԱԿՆԵՐ

ԱՆՈՒՄ

ՈՒ

ԱՆՈՒՄ

Л Е О
А Н И

Изда т е л ь с т в о
г о с у д а р с т в е н н о г о у н и в е р с и т е т а
На армянском языке)
Ереван ● 1963

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՅԵ

Մեծանուն հայագետ Լեոն «ԱՆԻ»-ն գրել է 1902 թվականի ամռանը, մի խումբ հայ մտավորականներին հետ ԱՆԻի ավերակները այցելելուց հետո: Նրա հայտական է եղել ԱՆԻի մասին բնօրհաններին հանձնել «տպագրություններ հիշատակներ, անցածն ու մնացածը»: Ստացվել է միայն Լեոնի հատուկ գուճակ և պատկերավոր լեզվով ու ռեով մի հայակազգրական-պատմական քերթված:

«ԱՆԻ»-ի ձեռագիրը հրատարակության պատրաստ էր դեռևս 1904 թվականին, և հեղինակը վաճագ է ունեցել, որ «ԱՆԻ»-ն «լինի, որքան հնարավոր է, մի շքեղ հրատարակություն, սեզանի գարդ»: Սակայն աշխատությունը այն ժամանակ հրատարակվեց:

Նախահոկաեմբերյան տարիներին «ԱՆԻ»-ն այդպես էլ մնաց անտիպ: Նրանից մի հատված ժամանակին հրատարակվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրում, իսկ 1946 թվականին աշխատությունը, զգալի կրճատումներով լույս է ընծայվե Հայպետհրատի կողմից: Ներկա հրատարակության «ԱՆԻ»-ն լույս է տեսնում ամբողջությամբ: Կատարված են միայն խմբագրական բնույթի աննշան շրտկումներ:

150

Ա Ե Յ

Վճարակալական ֆունկցիաների — ինքնաբերական —
հարկաւորութիւնը —

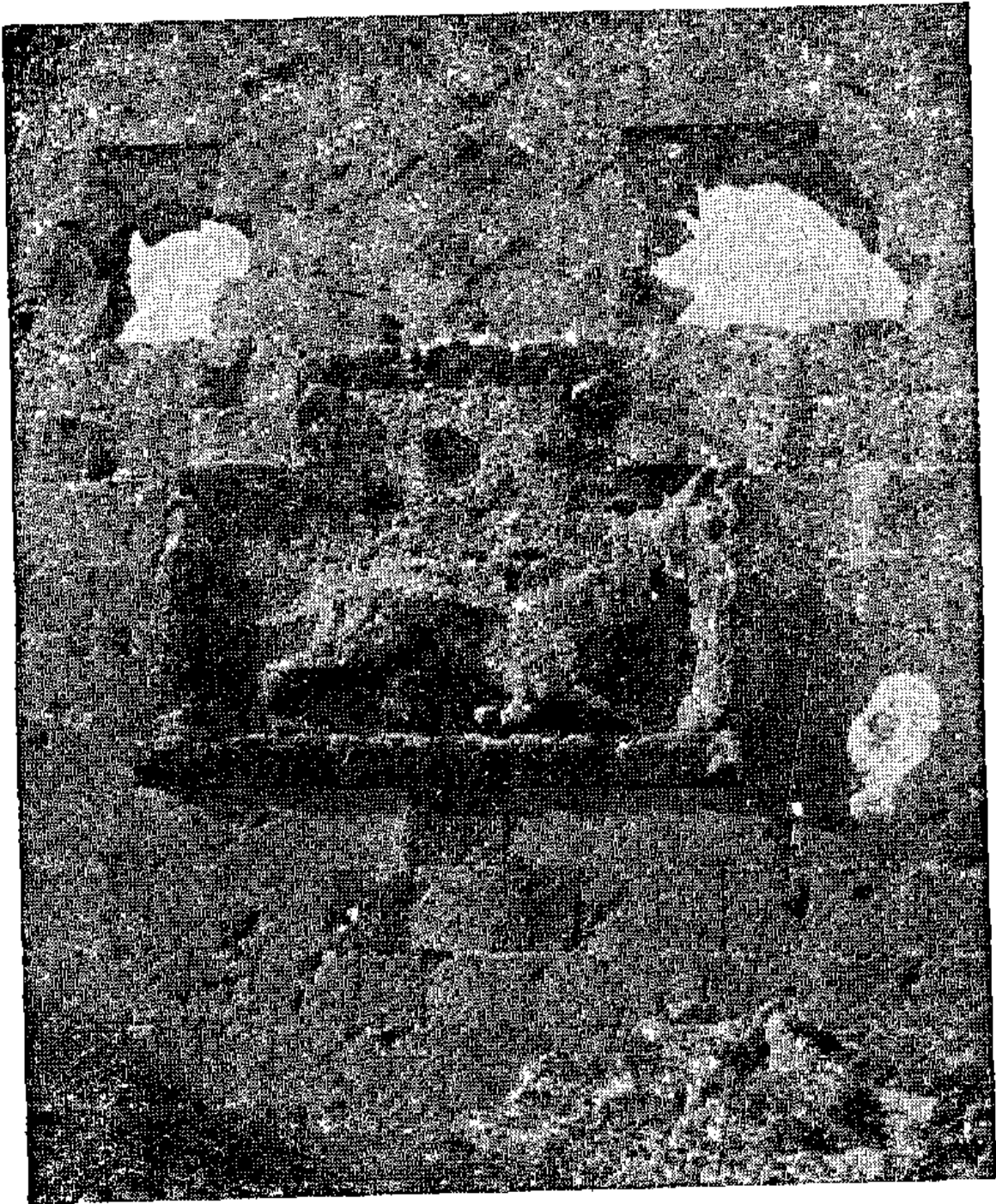
1904.

Լեւոյ «Մեծ» աշխատութեան ձեռագրի սնկանարեքր

Մաւադիր էի ընդարձակել այս աշխատութիւնը, տալ Անիի ամբողջ պատմութիւնը և բոլոր այն ուսումնասիրութիւնների աղբյուրներ, որոնք եղել են մինչև այսօր Պիտի ստացվել մի սովոր հաւոր և նա պիտի հրատարակվել մեծ շքեղութեամբ: Սկսեց Չկարողացա: Այս դրութեան մեջ աշխատութիւնս ավելի քուցիկ համփորդական հիշատակարան է

Լ Ե Ո

1914 թ օգոստոսի 28-ին

Անի Էղ քի գլանաշունք

Առաջաբանի տեղ

I

ԹՆ ԻՆՉՊԵՍ ԱՅՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր թարգմանիչների ամառնային տոնը 1903 թվականին գալիս էր հունիսի 26 ի օրը: «Մշակի» խմբագրության մեջ աշխատողներս այնպես կարգավորեցինք մեր գործը, որ յացի այդ ստնից երկու ևրեք օր ազատ ժամանակ ունեինք նտածեցինք այդ ժամանակը գործ դնել մի թեթև ճանաչարհորդական պտույտի վրա՝ Վճո՛ցի՛ք այցելել Անին 1 այցելեցինք:

Ահա ինչից առաջ ձկավ լմ այս աշխատությունը:

Ես այժմ էլ մի տեսակ գարմանքով լմ արձանագրում մեր տեսած իրողությունը Անի գնալը—ճանապարհորդական մի թեթև պտույտ Բայց դա ճիշտ իրողություն է նոր իրողություն: Մենք գնացինք առանց ծանր ու բարակ սյատյաստությունների առանց մեծ մեծ հոգսերի մեզանից շատերի համար գնալը մի կես ժամի ընթացքում կայացրած վճիռ էր կային և այնպիսիները րոնք հարկավոր շհամայեցին նույնիսկ փոխել ամառվա թեթև քաղաքալին հատուտը:

Իմ գարմանքը հասկանալի կլինի ընթերցողի՛, եթե նա լնձ պես շատ է կարդացել այնպիսի գրվածքներ որոնց մեջ անազան տեսակի գանազան ժամանակների մարդիկ ի կայագրել են իրենց ճանապարհորդությունը դեպի Անի: Այդ գրվածքներից երբեք չի կարելի հետևցնել թե Անին տեսնելը մեծագործության պես մի բան չէ Անիի ուխտավոր յառնալու համար ամենաբիշը, հարկավոր է, որ ուղևորը շատ ազատ օրեր ունենա, բավական համբերատար դիմադիուն նույնիսկ շարքաշության սովորած մեկը լինի:

Յողնեկն ասյն երկ սր ժամանակները երբ Ախուրյան գետի աջ ափը պատկանում էր Օսմանյան պետութեան, և ս վաղ ակ քրդերի սաքսափն էր տարածված Շիրակի դաշտերի վրա: Այդ ժամանակներում հատուկտոր անհատներ միայն օտար թե հայ այնքան ուժ ու հարմարութեան ձեռք ձգեցին որ հեռու տեղերից, անմշակ ճանապարհներով գնացին տեսան ու նկարագրեցին Անին: Վայրենի հասկացողութեանները վայրենի վարչութեանը սանձարձակ են մանավանդ ավերակ անտեր տեղերում: Անին ն յան էր հեյիաթների կախարդական ա յրոցներին, որոնց մեջ հրաշքներ կան, բայց որոնք վիշապների և այլ հրեշների ձեռքին են գտնվում:

Վաղուց են անցել ս յդ ժամանակները: Մհա 2օ ւարուց ավելի է ինչ Շիրակի արեւմտյան մասը անցել է Ռուսաստանին: Առաջվա դժվարութեանները, իհարկե այլևս չէին կարող լինել և ուսաց տիրապետութեան հենց առաջին օրսրից յայն բացվեց Անիի ճանապարհը ալցելումների համար Շատերը գնացին բայց անհամեմատ շատ-շատերը չկարողացան գնալ ճանապարհը այնուամենայնիվ, դեռ հանրամատչելի չէր: Իմ խոսքը, իհարկե, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և այլ մշտիկ հարեանների մասին չէ: Հեռու ապրողները չէին կարողանում գնալ: Հինգ-վեց տարի առաջ հարուր փափագողներից մեկին էր հաջողվում հաղթել տւրակու սանքները, արհամարհել դժվարութեանները:

Այժմ ս յգպե չէ: Հինգ-վեց տարին էլ բալակսն է որ հիմնովին հեղափոխվեն մի երկրի պայմանները: Հանկարծ անհրաժեշտութեան դարձավ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի հեարապ հաղորդակցութեան ունենալը. միլիոնների կույտեր թափվեցին մի ըմբոստ բնութեան նվաճելու համար երկաթուղի շինվեց Ալեքսանդրապոլից հետո հերթո հասալ Երեվանին: Եվ ահա երևանյան գիծը տարվեց այնպիսի տեղերով, որոնք Անիի ավերակներից 6—7 վերստ հեռավորութեան ունեն: Կա այդ դժի վրա մի փոքրիկ կսյարան, որ Անի էլ կոչվում է: Վագոնի միջից հեռատեսը հեշտ կարող է նշմարել հորիզոնի վրա կանգուն շինութեանների ուրվագծերը:

Անի կայարանում իջնողը այժմ հարմարություններ չի գտի իր ճանապարհը դեպի Ախուրյանի բարձր ափը, դեպի ձեռած Լաչրաքաղաքը շարունակելու համար: Շատ շատ նրան հաջողի մի հասարակ սայլ վարձել մերձակա հայ գյուղում: Բայց ալգրանն էլ բավական է մնացածը լրացնում է մտահեղությունը: Գնում են ոտով, գնում են ամբողջ խմբի բով չ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք:

Առայժմ շատ քանուկ չէ այդ ամենակարճ ճանապարհը կետք է տեղափոխական փոքրիկ հարմարություններ ստեղծել: Իսկ ո՞վ պիտի ստեղծե: Գոնե կլ յարանի մատ եղած հայ գյուղերը հասկանան իրանց օգուտը և կառքեր սլահեն:

Ճանապարհորդների մեծ մասը դեռ շարունակում է գնալ Ալեքսանդրապոլի վրայով: Թեև այս ուղղությամբ ճանապարհը երկարանում է, քանի որ դեռ 50 և ավել վերստ սարածություն կա կառքով, բայց գլխավոր բանը արված վերջացած է Քիֆլիսում դիշերվա սլահերկու և կես ժամին գնացք և սողը մյուս օրը իրիկնապահին Բագրատունյաց գոված, ինչպես ասում են՝ նաև անիծված մայրաքաղաքը և երկայացնող քրակույտերի մեջ է ինչ ճանապարհով էլ գնա:

Գիշերը նա կարող է մնալ Անիի վանահոր զարմանալի յուրրնկալ հուրկի տակ վաղ սուսվոտից ման գալ, տեսնել ամեն ինչ և երեկոյան նա դարձալ Ալեքսանդրապոլի երկաթուղու վրա է:

Օրը, իհարկե, ամառնաչին սլահի լինի

||

ԻՆՉ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՎ

Այդպես էլ արինք մենք՝ գնացրնք վերադարձանք:

Թեթև ճանապարհորդական սլահուտ,--մենք ճիշտ էինք ձեռակերպել մեր ուղևորությունը: Նա այդ սլահուտը կարելի է հարմար ու մատչելի է ամենքի համար: Մի ամառվա լնթաքրում հազարավոր մարդիկ կարող են գնալ, տեսնել, և եթե այցելուների քանակությունը դեռ մի այդպիսի թվի

չի հասել այդտեղ մեղավորը ոչ ճանապարհներն են ոչ մասնավանդ ինքը, ավերակ քաղաքը ճանապարհները լավ էն իսկ Անին երբեք չէ դադարել հրաշալի գյութիլ լինելուց Ռարի կամք, ցանկություն է հարկավոր

Մեռած գեղեցկության տեսարաններ տեսնելու տպավորություններ ստանալու, սիրտը առօրյա գծուծ հւշվելներից մաքրելու և սուրբ զգացմունքներով լցնելու համար բավական է այդ փոքրիկ պտույտը: Սովորական հասարակ այցելուները կարիք էլ չունեն գրանից ավել ժամանակ գործ դնելու: Ուրիշ է ոչ-սովորական այցելուների բանը Սրանք դնում են ուսումնասիրելու ավերանքի մեջ ի որ մանրամասնություններ որոնելու: Սյգպիսիների համար արդեն օրերով շաբաթներով նույնիսկ ամիսներով նստելն ու մասնագիտն էլ քիչ է:

Ես գրանցից էի ես շկարողացա գոնե մի քանի օր մնալ Սնիում: Մի քանի ժամերի հետո էի եւ ավերակների քաղաքում: Եվ, սակայն, ուզում էմ գրել իմ տպավորությունները: Ի՞նչ իրավունքով: Այս հարցը ուսական է քանի որ խոսքը Անին է վերաբերվում

Ի՞նչ իրավունքով: Կարող էի սրբարանալ նրանով որ ամեն մի ճանապարհորդ տուրիստ ազատ է իր թողցիկ տպավորություններն անգամ չկարագրելու: Բայց որքան ճիշտ է այս այնքան դուցե և էլ ավելի ճիշտ կլինի և այն եթե բնթերցող հարցնե—իսկ ինչ նոր բան պիտի կարդնա ասել տուրիստը:

Իրավ Սնիի մասին նոր խուբ շկա առաջմ: Նրա տեսել նկարագրել են ամեն տեսակ բնդանակություններ — հայեր թե օտարներ: Տեսել է հնագետը, տեսել է բանաստեղծը նկարիչը տեսել է ճարտարապետը տեսել է թելուրջ, ծանրսխո՞ գիտնականը և թե՛ վառվռուն ոգևորվող երիտասարդը. տեսել է երկրաբանը, ինժեները, լուսանկարիչը սուրհի շորս կողմերում թափառած ճանապարհորդ էվ անտարբերներ համարյա շեն եղել: Ամեն մեկն իր իմացածն ու զգացածը արտահայտել է իրան տված եղանակով, առերով, գծերով ներկերով լուսանկարչական գործիքով Խոսելու գրելու մի բանով իր եսը հստակնելու մի լավ

մանալի տրամագրութիւնն է սիրում մահվան քաղաքում: Անիի ներսում դուք պատ ու ծեփ շեք գտնի, որ ծածկված լինի անուններով և աղգանուններով: Շատ տղեղ վրդովեցուցիչ բաներ են գրանք: Բայց երբ մի բոսի մտածում էք տեսնում եք, որ վայրենի վարմունքը մասամբ հասկանալի է: Մարդը ուզեցել է մի որևէ կերպով արտահայտել իր լգացմունքը: Իսկ թե զգացմունքը ո՛ր սաստիճան կարող է լինել, հափշտակել մարդուն, — այդ կարելի է իմանալ միայն Անիում: Վանահոր սենյակում կա այցելուների մի հին լրբրված մատչան: Այդտեղ էլ դուք կկարգաք բազմաթիվ գրութիւններ հայերեն և այլ լեզուներով: Եվ տեսնում եք որ ոչ ոք անտարբեր այցելու չէ եղել: Հիացել է ամէն մեկը Ի՞նչ նոր բան կարելի է ասել:

Այնուամենայնիվ, էս էլ գրում եմ իմ տպավորութիւնը: Ի՞նչ իրավունքով:

Պատասխանի տեղ ես էլ հարցնում եմ ձեզ ի՞նչ իրաւունքով ամեն մեկը կարող է գրել արշալույսի դարնանային պատկերների կանաչ սարերի, բնության վեհ երևույթների մասին, թեև հարչուրավոր ու հազարավոր մարդիկ գրել էլ են Երգել էլ: Ինչո՞ւ գեղեցկութիւնը մինչև այժմ չէ սպառվել ոչ գրականութեան ոչ արվեստի, ոչ պաշտամունքի մեջ: Ինչո՞ւ սրբութիւնը այսօր էլ երգվում, մեծարվում է ինչպես հարչուրավոր և հազարավոր տարիների ընթացքում

Ահա իմ իրաւունքը: Բնության մեջ կան հավիտենական գրութիւններ որոնք միշտ մնում են, միշտ կենդանի են և որութիւնը նրանց միջ չպետք է որոնել այլ մարդկանց մեջ որոնք կանդնում են նրանց առջև հասկանում են նրանց: Ենպես ինչպես կարողանում էն: Ճիշտ է, նրանց հասկանալի մեջ միշտ կրկնվում է հավիտենականը անփոփոխ լին, բայց անկարելի է որ անհատականութիւնը այս կամ այն նոր հնչուներ նոր շեշտը շմտցնեն այդ կրկնութիւնների մեջ: Լուսնի տակ ասում են, նորութիւն չկա, ամեն ինչ կրկնութիւն է: Այսպես պիտի լինի մանավանդ զգացմունքների աշխարհում: Բայց և այնպես մենք միշտ գտնում ենք իարմ նորութիւն թեև գիտենք, որ կրկնութիւն է ամեն ինչ: Անիւն կարելի է ի կարագրել անթիվ անգամ ինչպես

նկարագրում են արշալույսը, լուսինը, ծովը, գեփյուղը
Ռրովհետև նա էլ այդպիսի մի երևույթ է մեր մարդկային
աշխարհում

III

ՎԿԱՆԵՐԸ

Արդյոք շափազանցություն չէ՞ այս համեմատությունը
Շատ հետաքրքրական մի հարց է սա, և եթե նրա խտիչ
ընկնենք մեզ անթիվ վկաներ կներկայանան, որոնք կա
սեն թե ինչ է մեր Սնին Տեսնենք, ընթերցող եթե ոչ բո
լորը գոնե մի մասը:

Անիի Մայր եկեղեցու արձանագրություններից առաջ՝
թող մեր ուշադրությունը գրալե մեկը Երիտասարդ մյ
ուլյն պաշտոնյա անունը Ատն աստիճանով մադիստրոս
Էկել է Անի և այդտեղ զանազան բարեկարգություններ է
մտցրել: Իր մասին նա ասում է թե բյուզանդական մեծա
փառ թագավորներից մեծարված մեկն է Բայց առանց այդ
վկայության էլ մենք պիտի հասկանանք, որ Անիի կառա
վարիչը շատ կարևոր մի անձնավորություն պիտի լիներ Դեռ
և որ էր Բաղրատունյաց թագավորությունը մի ստոր մատնու
թյան սոհ գարձել, դեռ վերջին Գազիկը կենդանի էր և տա
ւապում էր իր հայրենիքից հեռու Անեցիները չէին մոռա
նում այդ հունական դավադրությունը և իրանց խորին ա
սելությունը դեպի հույները ցույց էին տվել բուն գիմադրու
թյուններով Ընկճելով այդ գիմադրությունը մեծ զժվարու
թյամբ և ծանր կորուստներով բյուզանդական կառավարու
թյունը աշխատում էր շահել հայերի սիրտը մի կերպ մո
ռացնել և զաժը, քաղցրացնել իր լուծը: Ուստի Անի էր ու
ղարկում իր ընդունակ, պատվավոր պաշտոնյաներին, որոնք
պիտի կարողանային շոյել, աշխարհաշինություններով սի
րաշահել բնակիչներին:

Ահա այդ պաշտոնյան, բյուզանդական արքունիքի ա
ռասպելական շքեղությունների մեջ մեծացած այդ պալատա
կանը իր արձանագրության մեջ Անին անվանում է «գեղեց

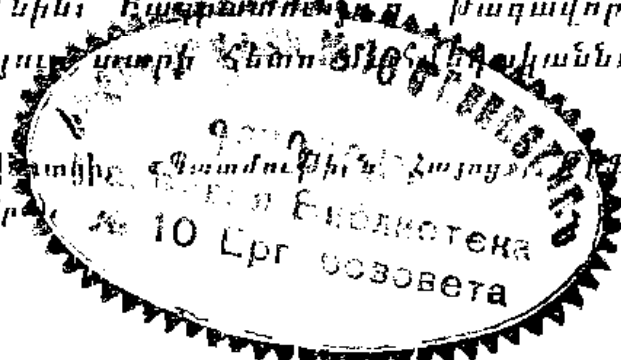
կաշեն բերդ»։ Սյուսիսի մի հեղինակավոր վկայութունից
Նաո ալևս զարմանալի շախտի լինի այն բարձր հիաց
լունքը, որով մեր պատմագիրները Ասողկ Արիստակես
Լաստիվերտցի և ուրիշներ, նկարագրում են Անիի շքեղու
թյունը։ Իր գեղեցիկ շենքերով, իր բազմամարդությամբ և
հարստութուններով նա մի առասպելական հուշակ էր ստա
գել, ժողովուրդն ասում էր թե նրա մեջ հաղար ու մի եկե
լեցի կա իսկ սա ապացույց է թե որքան սաստիկ էր նա
սզդում երևակայության վրա։

Որ մի քաղաք, մի երկիր իր բարեալս ճման գազաթ
նակետին հասնելով հիացնում, կախարդում է մարդկանց
այս ուն հասկանալի է բնական է, Առն մագիստրոսի ծա
կանակ Անին թեև իր ամենագլխավոր գարգից էր զրկվել
լահից, բայց արտաքին ամբողջ գեղեցկությունը պեռ պա
ում էր, բարբարոսության ավերիչ շունչը դեռ նրան չէր
հասել։ Եկավ այդ ժամանակն էլ, ավերանք ու կոտորած
լուսվ Անիի մեջ, բայց նրան խնայում էին մահամեղակալ
ոխրոզները, գեղեցկությունը, հարստությունը կախարդում
էին և նրանց, կոտորելուց ու քանդելուց հետո նրանք շինում
ու զարգարում էլ էին իրանց օգտի համար։

Սակայն կանգուն, շեն ու վաճառաշահ Անին այլևս այն
չէր կարող լինել հայի համար, ինչ էր Բագրատունիների
ժամանակ Փառավոր քաղաքը սուղի տրամագրություն էր բե
րում— ահա Անիի ճակատագիրը XI դարի երկրորդ կեսից
սկսած Ողբում է նրան Արիստակես Լաստիվերտցին որով
հետև տեսել էր նրան այն ժամանակ Երբ «թագավորը ա
ռավոտները քաղաքից դուրս գալիս նմանվում էր փեսայի
որ դուրս է գալիս առագաստից կամ արեգակի պես էր, որ
բարձրանալով արարածների գլխի վրա ամեն տեսանլի
ան դեպի իրան է ձգում»¹։

Այդ փառքը չէր տեսել Ներսես Շնորհա ին բայց սր
համար էլ ողբալի էր Անին։ Բագրատունիների թագավորու
թյան վերջանալուց հարյուր տարի հետո Մեծ հեղինակները

¹ Արիստակես Լաստիվերտցի «Փամբուկի մի շաչոց» Երևանի
101 12 57 (տողատակը խմբ.)

վերցրին Միջագետքի Եղեսիա քաղաքը, իհարկե կոտորեցին ու քանդեցին Այդ աղետը ողբաց ներսէս Շնորհալին իր մի ոտանավոր գրվածքի մեջ որ այդ շնորհալի բանաստեղծի լավագույն գործերից մեկն է համարվում (1155 թ)¹։ Քանդված Եղեսիան Շնորհալու բերանով գիմում է աշխարհի շորս կողմը, որ ամենքը ողբան իր սոսկալի դժբախտությունը։ Գալով Հայոց աշխարհին, նա հատկապես Սնի քաղաքին է գիմում։ Հարյուր տարիների ընթացքում Անին արդեն շատ աղետներ էր տեսել նրան ձեռքից ձեռք էին խլում նրան վաճառում էին այս կամ այն իշխանավորին նրան քանդել էին մարդիկ, քանդել էր և գետնաշարժը։ Բայց նա դեռ շունչ ուներ, դեռ ապրում էր։ Եղեսիան նրան ասում է դու էլ ողբալի ես, դու էլ ինձ վիճակակից ես Դու էլ ձայնակցիր ինձ որովհետև մի ժամանակ դու էլ էիր վայելուչ ինչպես քոզով ծածկված հարս, մերձավորներին շատ ցանկալի էիր, իսկ հեռավորները քեզ փափագում էին տեսնել Այդ ժամանակ դու ուրախ էիր ցնծում էիր։ Քո մանուկները նման էին նոր բուրաստանի քո պաճուճված, զարգարված սղջիկները միշտ երգում էին, քնար էին ածում խաղում իսկ քո թագավորները պանծալի էին գլխին թագ դրած նստում էին աթոռի վրա և զորքերը այս ու այն կողմից գալիս էին նրանց հրամանը լսելու։ Քո Կաթուղիկե եկեղեցին երկնքին նման և հավասար էր հայրապետներ եպիսկոպոսներ, քահանաներ կանգնում էին այդ տաճարի մեջ պատշաճավոր կարգով։ Բայց այդ բոլորը անցավ երազի պէս ինչպես ամառնային ծաղիկ Անտոնի անողորմ սուրը որ մեր արյան սոված է որ չէ կշտացել և չէ կշտանում մինչև որ վերջ կգա մեզ համար այդ սուրը հասավ քեզ ինչպես սլոժմ ինձ է հասել հնձեց անդաստանի բույսերը կան աչ հասակում, արմատից քանդեց այգին անհաշիվ գիակներ փոնց որոնք անթաղ մնացին, գազանների կերակուր։ Քեզ գիրի արին Երուսաղեմից էլ ավելի գերի։ Սյդ քո աղետով

Եղեսիա քաղաքի գրավումը և ավերումը Հալեպի Զանգի ամիրայի կողմից տեղի է ունեցել 1144 թ.։ ներսես Շնորհալին իր «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմը գրել է 1145- 1146 թթ.։ Ծանոթություն խմբագրի

ճանաչիր և իմը: Հավաքիր ք: աղջիկներին ինձ լրա լա
ցեք սուգ նստած: Ողբի ձայնով կանչի բ, ամեն հողի լա
յացրու:

Այդ ժամանակ Անին կենդանի էր լսում էր Շնորհալու
ղբը: Գրանից հետո էլ նա երկար ապրեց, բարեկարգու
թյան խաղաղության օրեր տեսավ բայց ավելի շատ էին
յանության արտասուքների փախուստի օրերը որոնք
իհճակվեցան նրան նա հռչակված էր իբլև գեղեցկություն
և նրան իր գիրկն էր առնում ամեն մի բռնակալ Բազրա
տունյաց ժամանակից հարուստ ու ճոխ քաղաքի անուն էլ
նա վայելում և այդ պատճառով ն լաճողների ձեռքին խաղա
լիք էր և այն ժամանակ, երբ աղքատացել էր, նվաղել: Նր
ժողովրդի մեծ մասը փախել էր հեռավոր երկրներ, բայց
մնացած փոքրիկ մասն էլ բավական էր, որ քաղաքը նա
ի անձելի կտոր դառնար տիրողների համար: Բռնավորները
ս լատություններ էին տալիս հռչակավոր քաղաքին, վերաց
նում էին հարկերի մեծ մասը, որպեսզի նա շարկվի իր շք
լությունից Ախուրյանի ժայռոտ ափին ցցված այդ գեղեց
կությունը քանդվում էր կոտորվում էր, նորից կանգնում,
փայփայվում: Շարունակ ծիծաղն ո սրլուն-արտասուքն
էին իրար հաջորդում նրա սիրուն գլխի վրա: Որովհետև նա
գեղեցկություն էր Սսիայի այս անկյունում: Գեղեցկությունը
Ասիայի մեջ կրթւր է կրակում նրանով վառված գազանը
կամ հարձակվում է նրա վրա ծվատում կամ սեղմվում է
նրա ոտների մոտ և նրա ստրուկը դառնում

Այսպիսի էրկրպագուների գրկում գեղեցիկ Անին դան
դալ կերպով հալվեց մաշվեց: Հոգեվարքը երկար տեեց 1
հոգեվարքի մեջ նա ոչինչ շուներ մխիթարվելու բացի այն
փառավոր ժառանգության բեկորներից, որոնք մնացել էին
նրա պատմության արքայական շրջանից, Բազրատունինե
րից: Գրանք հրաշալի եկեղեցիներն ու պալատներն էին
քաղաքի հսկայական նուրբ ու աննման պատերը և այլ
շինություններ: Այդ պատերի մեջ էլ, այդ հոյակապ շինու
թյունների շուրջն էլ նա արձակեց իր վերջին շունչը, դաբձալ
ավերակների կույտ: Ն ո կորած էր խորին անհայտություն
մեջ հալոց ամսոդջ սշխարհում շղտնվեցին մարդիկ որոնք

իշեին հին սրբութիւնը և գոնէ մի քանի խոսք ասելն նրա մասին: Ով ծանոթ է այն ժամանակներին երբ թաթարական սուրը լենկ-թեմուրները մի խավար ու անշարժ գերեզման էին դարձրել մեր ամբողջ աշխարհը նա չի դարձանա այդ լուսնային վրա: Խոսող չեղավ որովհետև գերեզմանը չէ խոսում: Լուսնայինը կլանեց ոչ միայն Անիի ճակատագիրը այլև այն ամենը, ինչ վերաբերվում էր ամբողջ երկրին:

Դարերի մի սև անթափանցելի էիծ դրոշմվեց հայու թլան մարմնի վրա, իսկ երբ այդ բիծը սկսեց կամաց կամաց տեղի տալ լույսին, մեր իրականութեան մէջ հանդի եկած գրութիւններից մեկն էլ Անին էր բուերի և կարիճների բույն դարձած քանդված պատերի, քարակույտերի մի սարածութիւն, ուր այլևս ոչ մի ձայն, ոչ մի ծպտուն չկար: Ո՞վ լերջին անգամ փակեց մեռնողի աչքերը.

Հայտնի չէ: Սվերակները սարսափ, սնոտի երկյուզ էին պատճառում մնացել էր ավանդութիւն, որ գեղեցիկ քաղաքը մի հոգևորականի անեծքով է այդ վիճակին հասել: Աստուծու բարկութիւնն էր այդտեղ թափվել, իսկ ուր կա այդ պիսի նախապաշարմունք, այնտեղ մութ ամբոխը մի փրկարար երկյուզի մեջ է: Փրկարար այն կողմից, որ ավերակները նոր ավերողներ շունեցան: Նրանք մնացին մարդկանցից հետու, ձիստիկական մշուշով պատված և պահվեցին այդ հանգամանքի շնորհիվ: Նրանք մոռացութեան էին դատարարուված իսկ մոռացութիւնն այն պատն էր որի Լտեում Նրանք պատսպարվեցին երկար դարեր:

Անին մոռացված էր ըսյց անեցին շեր մոռաց լու Պարծանք էր անեցի լինելը որովհետև Անին մի բարձր կույտուրական լնտրյալ աղնիւմ և զարմանալի բնդունակ ժողովրդի անուն էր: Հայերի մեջ դեռ այդպիսի բարձր, ~ ասլն լական ախաղոս ոչ մի նահանգ, ոչ մի քա- աք չէր ստեղծու: Անեցի լինելը մէծ պարծանք էր, թեև իրապես անեցի լինելը նշանակում էր յինել հայրենիքից զուրկ թափառական, օտար երկնքի տակ դեգե- րող: Դառն ճակատագիրը քշում էր անեցուն սմեն տեղ դրա պես գաղթական չէ եղել նույնիսկ հայերի նման մի արդի ինչ, որ հրեաներից հետո աւազին համաշխարհային թա

փառականն էր: Անեցին տեղափոխվում էր Հայաստանի զա-
 նազան կողմերը նա նույնիսկ պատուեց Ասիա ի սահման
 ներք և ահագին քանակությամբ ցրվեց անպիսի հեռա-
 տաններում ինչպես ևն Ղրիմ Լեհաստան Հունգարիա:
 Բայց ամեն տեղ նա տաճում էր իր պարծանքը այն, որ նա
 անեցի է: Եվ ան ժամանակ երբ Ախուրջանի ափին կարճ
 ներ էին միայն ողում պալատների, եկեղեցիների, պարիսպ-
 ների հոյակապ բեկորների մեջ, գաղթական անեցու երրորդ
 կամ չորրորդ սերունդը, նստած Ղրիմի ափերում, հիշատա-
 կարան էր դժագրում, որի մեջ, Կարադըրելը իր տարա-
 բախտ, ողբալի ներկան մխիթարվում էր իր հեռավոր անց-
 յալը հիշելով, այն, որ Ղրիմի հայ գաղթականությունը
 Անիից է ոտրս էկել: Մենք — սրտս ուղ հայարտությամբ
 պատմում է հիշատակարանը, — Պահլավունիների սերունդից
 ենք Անի մեծ, թագավորանիստ քաղաքից: Մեր Անի քաղա-
 քը իշխանների և ազնվականների բնակության տեղ էր և շենք
 կարող սահմանի մեջ գցել ու պատմել այն անսահման և
 անհուն հարստությունները որ ոներ ժողովուրդը՝ ազնվա-
 կան իշխաններից սկսած մինչև գոհհիկները բացի յուրա-
 քանչյուրիս ոսկեզօծ զանազան պալատներից ունեինք նրա
 մեջ և հազար ու մի եկեղեցի»¹:

Գարեթի ընթացքում անեցի դադարակալ է մեն ինչ մ:
 ռացավ Եվրոպայի հողի վրա՝ և իր լեզուն, և իր սղգային
 ավանդությունները բայց երբեք չմոռացավ և նույնիսկ
 այժմ էլ չէ մոռացել մի բան՝ որ նա Անի քաղաքից է:

Անին Կարծանք էլ, բայց կար նրան էսնելո ս էն
 չանք: Մեր մատենադրոթյան մեջ ոչինչ հիշատակություն
 չկա: Եվ երակներ թաղաքի գրություն մասին: Միայն XVII
 արի հեղինակ Երեմիա Չելեպին իր մի գրվածքի մեջ հի-
 տում է որ տեսել է Անին ավերակ դրություն մեջ, ինչպես
 ավերակ էին և նրա շրջակաները: Օտարազգի ճանապարհ-
 հորդներից էլ նույն այդ գարում մի երկու հոգի անցողա

¹ Իսփայի (Թեոդոսիայ) Յայտաւորքի հիշատակարանը տես
 Ու. Լճիլյանի «Ճանապարհորդութիւն և Լեհաստան» Վենետիկ 1830,
 էջ 337:

կի հիշում էն Անին իբրև հեւից սեսած: XVIII դարում է
ու շ մի հիշատակութիւնն..

Բայց չէ կարելի ասել, թե ավերակները միանգամայն
մոռացված էին հայերի մեջ: Նկարագրող այցելուներ չկա
յին, բայց հայտնի էր որ կա Անին հայր ուներ իր Անի քա
ղաքը Նշանակելու արժանի է, որ այս երկու բառերը միշտ ան
յաժան էին գործածվում: Իտալացի ճանապարհորդ Ջեմելին
XVII դարում այդպես էլ անվանում է ավերակները՝ «*Ann
Kagac*» XVIII դարի վերջին քառորդում ինչպես հայտնի է
Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը բանակցութիւններ էր
լարում ուսաց կառավարութեան հետ՝ հայկական մի ան
կախ պետութիւն կազմելու մասին Հայտնի են և այն պայ
մանները, որոնք այդ քաղաքական կազմակերպութեան հիմ
քր պիտի կազմեն զրանցից մեկն էր մայրաքաղաքի հար
յր: Եվ Արղությանը առաջարկում էր որ մայրաքաղաք լինի
կամ Անին կամ Վաղարշապատը

Անունը կար բայց ինքը անհայտութեան մեջ էր նա
խապաշարված մտքին ահ ազդող ավերակի, այն էլ անեծքի
տակ ճնշված ավերակի մթութեան մեջ խորասուզված

IV

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԳԱՐ

Ուղիղ հարչուր տարի առաջ 1804 թվականի մայիսի
17 ին Անիի գոներով ներս մտան երկու հայ քահանաներ,
Տեր Խաչատուր և Տեր Հովհան: Երկուսն էլ էջմիածնից էին
ճանապարհորդում էին հին շինութիւնների արձանագրու
թիւնները արտագրելու համար: Անիի մեջ այդպիսի մի գործ
կատարելը հեշտ չէր օրեր էին հարկավոր մանրամասն կեր
պով ավերակները հետազոտելու համար իսկ Անին մի ան
բնակ տեղ էր, ավազակ ազգաբնակչութեամբ շրջապատված
ապրուստի ոչ մի հարմարութիւն չուներ: Այդ պատճառով
երկու քահանաները միայն կարողացան մի պտույտ անել
ավերակ քաղաքում և որքան հայտնի է երկու հատ արձա

¹ *Потто* Кавказская война т III СПб 1888, стр 719

Կադրութիւնն արտագրելու նրանց ուշադրութիւնը ամենից շատ գրավեցին երկու եկեղեցիներ—Մայր եկեղեցին և նրոս կողքին գտնվող ս Փրկիչը: Սմին մեկից մի մի հաստ արծա նագրութիւնն վերցրին նրանք խկ մյուս եկեղեցիների վէրարերմամբ բավականացան մի թուուցիկ հաշվով: Նթե հավատանք նրանց այդ ժամանակ Անիո մ կարելի էր համրել մինչև քառասուն եկեղեցի¹:

Խաչատուր և Հովհան քահանաները սուաջինն էին կ րատկետները: Նրանց է պատկանում մեռած քաղաքի պատերկ վրա խոսող գրութիւնները արտագրելու առաջին փորձի պատիվը Կարո՞ղ էին այդ համեստ, ոչինչ պասրասութիւն շունեցող հնասերները երևակայել թե իրանց առաջին քաչ լերով բաց էն անում լուրջ հետադոտութիւնների մի երկար շարք որ տևում է մինչև այսօր և ոչ միայն դեռ չէ վերջացել այլ, բնդհակառակն այն է ցույց տվել թե իսկական ուսումնասիրութիւնները դեռ այսուհետև պիտի սկսվեն:

Բայց քահանաների գործը անհայտ մնաց և մեռած Սնին ապրող աշխարհի հետ ծանոթացնելու ռեսակետից ոչ մի նշանակութիւն չուներ: Ավելի իրական էր այն ծառայութիւնը որ Անիին մատուցեց Ռորերաւ Կեր Պորտըր անգլիացին: 1817 թվականին նա ճանապարհորդում էր Ախուրյան ի շրջականերում և իր ունեցած ժամանակից մի օր էլ Անին տեսնելու համար նշանակեց: Նոյեմբերի կարճ օրը (15 ին) բավական շէր որ նա լիակատար հասկացողութիւն կազմեր ավերակների մասին, իսկ գիշերելու մասին շէր էլ կարելի մտածել: Իր ճանապարհորդական նկարագրութիւն մեջ Կեր Պորտըրը երկու լրեք երէս միայն նվիրելց Անիին Բայց ի ներեսներ:

Հսկարտ բրիտանացին Եվրոպայի քաղաքակիրթ և առաջավոր ազգի գավակը, որ շատ տեղեր շատ պատմական վայրեր էր տեսել միանգամայն հիացած էր մեր անտեր Անիի վրա: Այնքան խիստ այնքան վեհ տպավորութիւն գործեցին նրա վրա Բագրատունիների շենքերը որ նա

¹ Երկու քահանաների ճանապարհորդութիւնը, որքան զիտենդ ո մի տեղ չէ հրատարակված նրանց հիշում է միայն Մ Բժշկյանը լր «Անիի պատմութիւն» մեջ

հափշտակված, ասում էր թէ այսքան հիասալի նորութիւնն ճոխ գեղեցկութիւնն ճարտարապետական արվեստի մեջ չէ կարելի գտնել և Եվրոպայում; նույնիսկ Անգլիայի եկեղեցիների վրա: Մի կարճ օլվա տպավորութիւն, բայց նա անքան հափշտակիչ էր, ոչ Կեր-Պորտըրը շափազանցութիւնների մեջ էր բնկնում:

«Քաղաքը մտնելուդ պես,—գրում է նա,—առջևդ մի տխուր տեսարան ևս տեսնում՝ խոշոր քառերով, սյուների գլուխներով և եկեղեցիների բազմաքանդակ շքեղութեանց ուրիշ մնացորդների ավերակներով լցված, բայց երբ քիչ առաջ ևս գնում պատահում են մի քանի եկեղեցիներ, որոնք յետ անխախտ են մնացել և իրանց ավերակ անվանելը համարյա թե անտեղի է»:

Կեր Պորտըրին հիացրեց մանավանդ թագալորական պալատը: «Մի շինութիւն է դա որ արժանի է այս հին մայրաքաղաքի համբավին: Երկայնացած ձգված է նա քաղաքի պարիսպներից մինչև խոր ձորը և ինքը մի առանձին քաղաք է թվում: Այնպիսի ճոխութիւններով է զարդարված ներսից և դրսից, որ անկարելի է նկարագրութեան և ոչ մի խոսքով արտահայտել ամբողջ շինութեան երևօր ծածկող ճարտար քանդակների զանազանութիւնն ու հարստութիւնը և նրա անթիվ սենյակների հատակները զարդարող նոր մոզալիկ նմանութիւնը»:

Այս նկարագրութիւնը լույս տեսաւ 1820 յն: Եվրոպական հոշակի առաջին քառը գրված էր և Անին կարող էր հույս ունենալ, որ իր շքեղութիւնները միայն քրդերին ու կարիճներին չեն մնա: Մի քանի ամբողջ հետ, (1828-ին) սկսվեց առաջին ռուս թուրքական պատերազմը: Կարսը, իբրև նշանավոր բերդ, թե այդ և թե հետագա պատերազմների մեջ այն ազմական կարևոր կետն էր, որի շուրջը կեն տրոնանում էին ռուս զորքի գործողութիւնները: Անին հետո չէ Կարսից, Նույն պատերազմական բնմի մի մասն է կազմում: Եվ ահա ծանոթանալու մի նոր միջոց: Քաջութեան, ավերակների ոգով վառված զինվորականները տեսնում են հին, ուժասպառ բերդը, որ ռազմական ժխորի մեջ հիացնու է նրանց իր քարուքանդ գեղեցկութիւններով: Ռուս օֆիցեր

ները գրում են իրանց հիշողութիւնները, որոնց մեջ տեղ է բռնում և Անին: Այս առաջին ուս թուրքական պատերազմի կիսապաշտոնական նկարագրութեան մեջ կարգում ենք Անիի գեղեցկութիւնները գրվատող տողեր:

«Կարսի փաշալըզում,—ասված է այդտեղ — ուշադրութեան արժանի են Հայաստանի հին մայրաքաղաք Անիի ավերակները նրանց կարեւի է տեսնել, նույն անունը կրող մի փոքրիկ գ ուղի մոտ Արփաշաչի ան ամին ուր խառնվում է Չալա սու գետակը: Հայկական թագավորների ինքնակալ իշխանութեան այս կենտրոնաս եղիի անցյալ փառահեղութեան և հարստութեան մասին մինչև այժմ էլ պահպէլ էն ժողովրդ գական բազմաթիվ ավանդութիւններ: Այս քաղաքը սկսելով ժազկել VIII դարից հետզհետե շատացնում էր իր բազմա մարդութիւնը և համրավը մինչև պարսիկների և թաթարների արշավանքի ժամանակը: XIV դարի սարսափելի երկրաշարժը լրացրեց Անիի գեղեցիկ մնացորդների վերջնական ոչն ացումը մնացորդների, որոնք դեռ պահվո մ էին բարբա րոսների այստեղ եղած ժամանակից»:

1830 թ լաիանին յույս տեսավ առաջին հաշերէն գրված քը Անիի մասին: Այստեղ էլ ինչպես և շատ ուրիշ դեպքե րում Կախաձեռնութիւնը պատկանում էր Վենետիկի Միսի թարլաններին: Բայց դա դեռ Անիի ժամանակակից սրութեան նկարագրութիւնը չէր, այլ նրա անցյալի պատմութիւնը Մինաս Բժշկյանը, Ղրիմի հայ-կաթոլիկ համայնքի առաջնոր գը մտադրված լինելով տալ թե Ղրիմի թերակղզու և թե Լեհաստանի Հունգարիայի Վալախիայի և սյլ տեղերի հայ զաղթականութիւնների նկարագրութիւնը ճանապարհորդեց ամեն տեղ նուրթեր հավաքեց: Գրելով իր այդ ճանապար հորդութիւնը նա աչքի առաջ բերեց որ իր տեսած բոլոր զաղութները Անիից են դուրս եկել ո ստի և ո գեց նախ տալ մա րաքաղաքի պատմս թ ունը աւա նկարագրել նյա ս ր ձակած ճուղերի ա ժմյան խեղճ գրո թիւնը: Այսպես կազ մըվեց Մ Բժշկյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» գործը:

Բ սյց ի նչ պատմո թ ո ն կարելի էր գրել երբ Անիի ավերակները դեռ չէին հետազոտված Բժշկյանը միտք էլ չէ

ունեցել նոր հետազոտութիւններով նոր լուսաբանութիւններ մտցնել սուգի քաղաքի անցյալի մէջ: Նա պարզապէս արտա գրել, դասավորել է այն ամենը ինչ կա մեր մատենագրութեան մեջ Անիի մասին: Դա հետաքրքրական մի գործ կլինէր հայ ընթերցողների համար որոնք միջոց չունեն կարգաւ հին մատենագրութիւնը:

Սակայն Բժշկյանի գործը ուներ և մի աչքի ընկնող նորութիւն: Նրա մեջ գրված էին վերոհիշյալ Խաչատուր և Հովհան քահանաների արտագրած երկու արձանագրութիւնները որոնք գալիս էին ցույց տալու թէ Անին ամենեին լուսումունջ մի սփինքս չէ, այլ ունի լեզու խոսում է իր փլատակներից և կարող է շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ հաղորդել: Ահա Մ. Բժշկյանի գրքի միջոցով ինչ էին իմանում հայ և օտար բանասերները:

«Պատմական դիտութիւնների սիրողները, — գրում է ակադեմիկոս Բրոսսեն¹, — ենթադրում էին, որ հայերի մշտական սովորութեանը նայելով այդքան հասարակական շինութիւնների պատերի վրա պետք է պահպանված լինեն հնութեան հետաքրքրական հիշատակարաններ, խնայված ամեն ինչ ջնջող ժամանակի և մարդկային քանդող ձեռքի կողմից: Եվ, իրավ երկու հայ քահանաներ, տեսնելով Անիի ավերակները 1804 թվականին, մեզ թողին այդ ավերակների համառոտ նկարագրութեան հետ և մի արձանագրութեան պատճենը Եվ, բացի դրանից նրանք ցույց տվին որ ուրիշ շատ արձանագրութիւններ էլ կան»:

Մենք տեսանք որ երկու համեստ քահանաների գործը դեռ բավական չէր Բագրատունիների մայրաքաղաքը լուսավոր աշխարհին ներկայացնելու համար հարկավոր էր, որ դեռ ուրիշ եվրոպացի ճանապարհորդներ էլ գային, հանձնարարեին ավերակ քաղաքը Եվրոպայի ուշագրութեան: Եկողը մենակ Կեր-Պորտըրը չէր: Երեսնական թվականների երկրորդ կեսը Մնիի համար բախտավորութեան մի հազվագյուտ շրջան էր: Այդ ժամանակ նրան միմյանց հետից այցելեցին մի շարք եվրոպացի ճանապարհորդներ որոնցից երեքը անգլիացի, մեկը գերմանացի, երկուսը ֆրանսիացի:

Անգլիացիներից առաջինն էր Հեմլիտընը 1-ր տեսալ
Մինն 1836 ի հունիսի 13 ին և գրեց հետևյալ տողերը
«Ներքին գոլից ներս մտնելով, տեսանք ամբողջ քաղաքը,
1-ր իր պարիսպներով տարածված էր մեր շուրջը ամեն կողմ
և թեև շինությունների ավերակները մեր կարծածի պես
յազմաթիվ չէին, բայց ազդու և համարյա թե անարկու էր
քրիստոնյա քաղաքի տեսքը, մի քաղաքի որ շինված է մի
ինչ որ ինքնուրույն այժմյան նվրոպայում անծանոթ ձևով
և որ մնացել է համարյա նույն այն վիճակում, որի մեջ
թողին նրա ավերակները ութ դար առաջ: Քաղաքի ամ-
յողջ երեսը ծածկված էր փոքր շինությունների և առանձին
բնակարանների փլվածքներով, որոնց մեջ նշմարվում էին
մոտ քսան հատ հասարակական մեծ շինություններ»:

Մյուս տարին, 1837 ի մայիսին, Անի մտավ գերմանա
յի բուսաբան Կոխը: Նրան հետաքրքրողը ավելի Շիրակի
դաշտի բուսականությունն էր բայց և այնպես: Նա էլ հիս
յավ այդ բույսերով ծածկված այդ բույսերի մեջ բարձրա-
յած ավերակների վրա:

Երկու շաբաթից հետո եկավ էրբոտ անգլիացին, իսկ
նույն տարվա ձմեռնամուտին՝ նրա հայրենակից Ուիլբրեհե
մը: Վերջինս այսպես էր ձևակերպում իր ստացած տպա
վորությունը

«Սրտիս շատ մելամաղձիկ զգացմունք է ազդում այս
անսպասարկ քաղաքի տեսարանը նրա լքված եկեղեցի
ները հիշեցնում են, որ այստեղ մի հզոր քրիստոնյա ազգ
1-ընկած Ասիայի ամենաանգուլթ բարբարոսների և քրիստո
նեության անհաշտ թշնամիների բազմաթիվ անգամ կրկըն
ված հարվածների տակ: Շինությունները ամբողջ են մնա
ցել և այս հանգամանքը անհասկանալի է դարձնում այս
սեղի միայնությունը ակամա կերպով աչքը թափառում է
2-որս կողմում, որոնելով կենդանության նշաններ: Այսպիսի
զգացմունք չէ հարուցանում հին ժամանակներից մնացած
ավերակների տեսքը: Բաբելոնի անկերպարան, հողաբլուր
ները մեռելների կմախքի պես են երևում իսկ այս ամա
յացած և դեռ կանգուն քաղաքը թվում է թե նմանվում է

նոր անշնչացած մի դիակի, որի մեջ դեռ երևում են կեն գանության նշույլները»:

Մինչև այստեղ մասնավոր ճանապարհորդների տպավորութիւններ, հիացմունք խանդաղատանք, բանաստեղծական նմանութիւններ: Անգլիացի ճանապարհորդների այս և սրա նման ուրիշ նկարագրական գեղեցիկ կտորներից զրոյված Ֆրանսիական կառավարութիւնը 1838 ին Անի ուղարկեց մի հմուտ լեզվագետի որի անունն էր էոժեն Բոբե, հանձնարարելով նրան քննել այդպիսի հիացմունք պատճառող ավերակները գիտնական տեսակետից: Բոբեն առաջին յուրջ ուսումնասիրողն էր Անլում: Յոթն օր (օգոստոսին) մնաց ավերակների մեջ մանրամասն քննեց և արտագրեց արձանագրութիւնները: Ֆրանսիացի գիտնականը Անիի էարտարապետութեան մեջ գտնում էր բյուզանդական և արևելյան ոճերը որոնց մէջ յկատում էր և բուն հայկականը: Հայ ճարտարապետները ստրկորեն նմանվողներ չէին, այլ այդ երեք ոճերն ինքնուրույն կերպով գործադրողներ և նրանց ձևերի գործը այնպիսի նրբութիւններ ունի, որ դրանց տեսնողը չի նախանձի հունական ճարտարագործներին: Բայց մեր գիտնականը միշտ այսպես սառն դատող չէ: Նրան էլ վարակում է ավերակների ազդած հափշտակութիւնը և նրա գրիչը գծագրում է այսպիսի տողեր

«Մեծ բաղձանքով մտանք Անիի հյուսիսային ավագ դռնով, որ բացված էր կարծես մի տոնական օրի համար որպեսզի ուրախ քաղաքացիների բազմութիւնը դուրս գա նրա ներքին մասը մեր աչքին: Թափուր երևաց ինչպես կողոպտված պերեզման: Պատերի վրա երևում են բալխատրների և պարուարների հետքերը, նրանք հարվածել են քանդել են, բայց և այդ բոլորից հետո քանդակներն ու արձանագրութիւնները, ամեն ինչ միացած պարզ և դամաք երկնքի հետ մի շտեմնված նորութեան և թարմութեան երևույթ էն ներկայացնում կարծես թե դեռ երեկ էր որ հարձակվեցին քաղաքի վրա և հաղթողը նոր է վերցրել ու տանում է կողոպուտները: Հասակ քաշած և արևից խորշակահար եղած խոտերը ծածկում էին գետնի երեսին փռված ավերակները: Հովիվը իր հօտը այստեղ արոտ չէ բերում քաղաքի մեջ

ամեն ինչ թվում է անխժված: Արևմտյան կողմում ծածկված, ծայրերը կոտրտած թաղավորական ապարանքը կորացած կնացած է Սաղկաձորի վրա, որ այժմ ցամաքած է և ամալի, հարավից Միջնաբերդը քայքայված պատերով ցցված է բարձրավանդակի վրա իսկ արևելքից Սխուրյանի ձայնը մոնչալով հատակի քարքարոտներում, հնչում է որպես բնու թյան ողբ հսումաշխարհային սգի մեջ: Եկվոր պանդուխտը մենակ թափառելով այս ավերակների մեջ և ամեն մի քարից հարցուփորձ անելով այդ տեղի և նրանում մի ժամանակ ապրած ազգի հիշատակներն իմանալու համար, տխրու թյամբ է համակվում, երբ տեսնում է թե մարդը ինչ ավերածություններ և անգթություն է գործադրել իր եղբայր մարդու վրա որի հետ պարտավոր և արժանի էր, որ ապրեր հաղաղության ու հանգստության մեջ»:

Ֆրանսիական կառավարությունը շքավականացավ հմուտ լեզվագետի ուսումնասիրությամբ նրա գործը լրացնելու համար հետևյալ 1839 թվ սկանին Անի ուտարկվեց ճարտարապետ Տեքսիեն, Սրան հանձնարարված էր ընդօրինակել թղթի վրա գծագրել Անիի շինությունները: Բայց այդ բարդ ու ծանր գործին Տեքսիեն շատ քիչ ժամանակ նվիրեց չորս օրից ոչ ավել: Հասկանալի է որ որքան էլ հմուտ ճարտարապետ լիներ նա դարձյալ չէր կարող այդքան կարճ մի ջոցում ամենայն ճշտությամբ ներկայացնել թղթի վրա Անիի զարդերը, թեև իր հետ ուներ երկու օգնականներ էլ: Բայց երկար ժամանակ նրա նկարած տեսարաններն էին Անին ներկայացնող միակ պատկերները և բոլոր պատկերազարդ նկարագրությունների մեջ մինչև նույնիսկ վերջին ժամանակներս, Տեքսիեի նկարներն են երևում, թեև լուսանկարչությունը վաղուց է ինչ սկսել է տալ ավերակների յիշտ պատկերները:

Ինչ ասել կուզե, որ Տեքսիեն բացառություն չկազմեց իր նախորդների մեջ: Նա էլ հիացած նկարագրություններ է տալիս և փառահեղ ավերակների տեսարանի մեջ զետեղում է բնության երբեք չմաշվող, ավերականալու ոչ մի երկյուղ ունեցող ահավոր կոթողը, Մասիսը

Բայց սխալ կլինի կարծել, թե Անին միայն անցյալ էր

հիշեցնում և ներկայի վերաբերմամբ ոչ մի պաշտոն չունեի կատարելու, թե նա միայն բանաստեղծական զեղումներ և հիացական տրամադրություն էր ներշնչում, առանց որևէ կապ ունենալու իրականության հետ: Այդպես չէր Չնայած իր քայքայված դրություն, նա անցյալից պահած իր խղճալի ցնցոտիներով բավական ուժ և կարողություն ուներ ներկա հայությանն էլ ծառայություններ մատուցանելու: Անին շարունակում էր պաշտպանել հային: Պաշտպանում էր ոչ թե իբրև բերդ ոչ թե վայրենիների հարձակումներից ու կեղտբումներից: Ոչ այդ կողմից նա միանգամայն անզոր էր նա պաշտպանում էր իրեն կառուցանող ժողովրդի այժմյան մնացորդների պատիվը բարեխոսում էր նրանց համար:

Եվ սա փոքր ծառայություն չէր: Ինչո՞վ փոքրիկ ու խեղճ Հունաստանը 1820 ական թվականներին արժանացավ ևվրոպական ազգերի շերտ համակրություն, ինչո՞վ նա մի տեսակ պաշտամունք, սրբազան հասկացողություն դարձավ կաննինգի պես երևելի պետական մարդկանց և Բայրենի պես բանաստեղծական հանճարների համար.— իր հին անցյալով միայն: Ծերերը իրանց դարավոր անհիշելի գերեզմաններից՝ Հոմերոսները Ֆիդիասները Սոկրատները բայտխոսում էին ներկայի թշվառության անկման մասին: Եվ լուսավոր աշխարհը լսեց նրանց այդ մեծ երախտավորնեքին:

Մեր Անին էլ թեև անհամամատ փոքր շափերով չույն բարեխոսի, նույն պերճախոս վկայի դերն էր կատարում: Երան տեսնում էին, հիանում: Բայց դա բավական չէր: Սնիի շրջականերում, Ալաջա սարի ստորոտներին Շիրակի լայնատարած դաշտերում այժմ էլ ապրում է հայ ժողովուրդը: Շանապարհորդը տեսնում է նրան, խղճում: Դա մի տափակած, խեղճ, անկարող ազգարնակություն է: Նրա տները ստորերկրյա որջեր են նրա շինությունները կիկլոպյան կույտեր են ներկայացնում, հազիվ տաշած ահագին քարերի հին, նախապատմական շարաններ կեղտի, մթության ցնցոտիների մեջ է անցնում նրա ամբողջ կյանքը կարծես թե այդ ժողովրդին դարերի ընթացքում չէ դիպել սուաչու:

դիմութեան շունչը կարծես նա երբեք չէ եղել կուլտուրական սղգերի թվում:

Այսպես տրամադրված ուղևորը գնում, տեսնում է Անին, և քարակույտերը, սյունների բեկորները, հրաշալի քանդակները կրակոտ լեզու ստանալով, նրան հասկացնում են, որ շրջակա ժողովուրդը այդ աստիճանին հասել է բարբարոսութեան մի շարք դարերի ընթացքում, որ նա ան շարժութիւն չէ ներկայացնում իր գոլութեան սկզբից, այլ սյծմ անկման մեջ է, մի անկում, որ երկար ստրկութեան հետևանք է: Այդ ժողովուրդը ունեցել է իր կուլտուրան, իր չարագացած նուրբ ճաշակը, ստեղծագործական տաղանդը: Ապացույց—ինքը Անին Քայց բարբարոսութեան սարսափելի ձեռքը իջավ նրա վրա, սևացրեց նրա օրը, հիմնահատակ քարուքանդ արեց նախկին կուլտուրական ընդունակութիւնները ավերակ դարձնելով նրա սիրտն ու միտքը կարիճներ և խեցգետիններ բնակեցնելով նրա մտավոր տաճարների մեջ: Ապացույց—դարձյալ ինքը Անին:

Տեքսիեն, ավերակների վրա ընդհանուր ակնարկ գցելով ասում է «Այս բոլորը փոքրագիր է, եթե դատելու լի ենեք քանակութեան կողմից բայց այնքան խնամքով դարդարած և ծածկված այնքան ճշմարիտ նմանութիւն բերող քանդակներով այնքան ինքնուրույն ոճով, որ հազիվ կարելի է այս հիշատակարանների մեջ — որոնք հունական ճակ և փափկութիւն են արտահայտում — ճանաչել այն ազգի մտքի ծնունդը, որ մեր օրերում կորցրել է արվեստի ամեն մի զգացմունք և նույնիսկ բոլորովին չէ հիշում, թե ինչպիսի մարդիկ էին իր նախնիքները»:

Նույնը, Տեքսիեից 38 տարի հետո, 1877 ի սուս թուրքական պատերազմի ժամանակ գրում էր սուս օֆիցերներից մեկը, որին վիճակված էր իր գորարածնով ապրել Անիի ավերակների մեջ: Նա ասում է իր բանակատեղիի հմայքները նկարագրելուց հետո «Մի երկրում ուր ներկա ժամանակ միակ բնակարաններն են հողի մեջ փորած խրճիթները որոնց մեջ միայն փայտե գերանն է բաժանում տան տերերին իրանց անասուններից, մի տեսակ օտարոտի բան է թվում տեսնել փառահեղ սլաշատների մնացորդները գե

ղեցիկ կերպով պահված արձանագրութիւններով, որոնք արտիստիքական կերպով քանդակված են ինն տասը դար առաջ կառուցված շինութիւնների պատերի վրա»¹։

Այո պետք է օտարոտի թվաւ նախնիքների և ժամա ևակակից սերունդների մեջ մեծ վիճ էր կասմովել լցված նախապաշարմունքներով տգիտութիամբ բարբարոսութեան լուծի տակ զարգացած ստրկական հասկացողութիւններով։ Ժողովրդի վերաբերմունքը դեպի Անին նկարագրել է Խաչատուր Աբովյանցը իր «Վերք Հայաստանի»-ի մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, գրված է 1840—1842 թվականներին։

Այդ վեպի մեջ Անին բավական մեծ տեղ ունի բռնած Բայց, ինչպես երևում է, Աբովյանցը շէր տեսել ավերակ մայրաքաղաքը և մենք իզուր պիտի որոնենք «Վերք Հայաստանի»-ի էջերում նրա ճիշտ և մանրամասն նկարագրութիւնը։ Դրա փոխարեն Աբովյանցը տալիս է մեզ լիակա սար հասկացողութիւն թե ինչ համբավ ուներ Անին հայ ժողովրդի մեջ։ Դուք պիտեք որ Աղասին հաստատվել էր Անիում 1 այդտեղ էլ ազատեց հարյուրավոր հայերի, որոնք Երևանի խանը գերի էր տանում Կարսի կողմերից։ Ինքը հերոսը կարգալ շգիտեր և գերիների թվում եղած հալ րահանան է պատմում նրան թե ինչ է եղել Անին ինչո՞ւ այսպիսի դրութեան մեջ է ընկել։ Աղասին լսում է, որ Հովհ հան Թրգնկացի անունով մի վարդապետ անիծել է Անին 1 իր բնական խելքով հասկանում է որ այդպիսի բան շէր կարող լինել, որ անեծքով այդպիսի մի ահագին քաղաք լէր կործանվի։ Եվ նա վճռում է շենացնել Անին բնակեցնել այնտեղ բոլոր ազատված գերիներին։

Դուք անշուշտ հիշում եք թե ինչ դժվարութիւնների հանդիպեց նա։ Անիծված տեղում ապրելու միտքը սարսափ է պատճառում ստրուկ ամբոխին, որ նոր էր ազատվել գերութեան շղթաներից։ Հիշո՞ւմ եք, թե ինչ դառն գանգատներ է դուրս բերում հերոսի բերանից ամբոխի այդ քարայրի համառութիւնը

«Ասենք թե տգետ խալխը էսպես բանը լսել, ասում ա.

¹ Сборник военных рассказов кн В Мещерского, т V СПб 1879 стр 137

կարգավորին ի ոչ ա էլել որ նա էլ ա հաստատութիւն տա լիս, թե էսպես հրաշալի քաղաքը անկծքով ա կործանվել: Առաջինը սուրբ մարդի բերնից անեծչ բառը խոսք չի պետք է դուս գա, դուս էլ էկավ: Ար սրիւ, երեսս բոխի տակը, դու պետք է մեկ մարդի խաթեր միլիոն հոգի՝ կորչնես: Թե պետք է կորցնի իր բնչի՝ ստեղծեցիր):

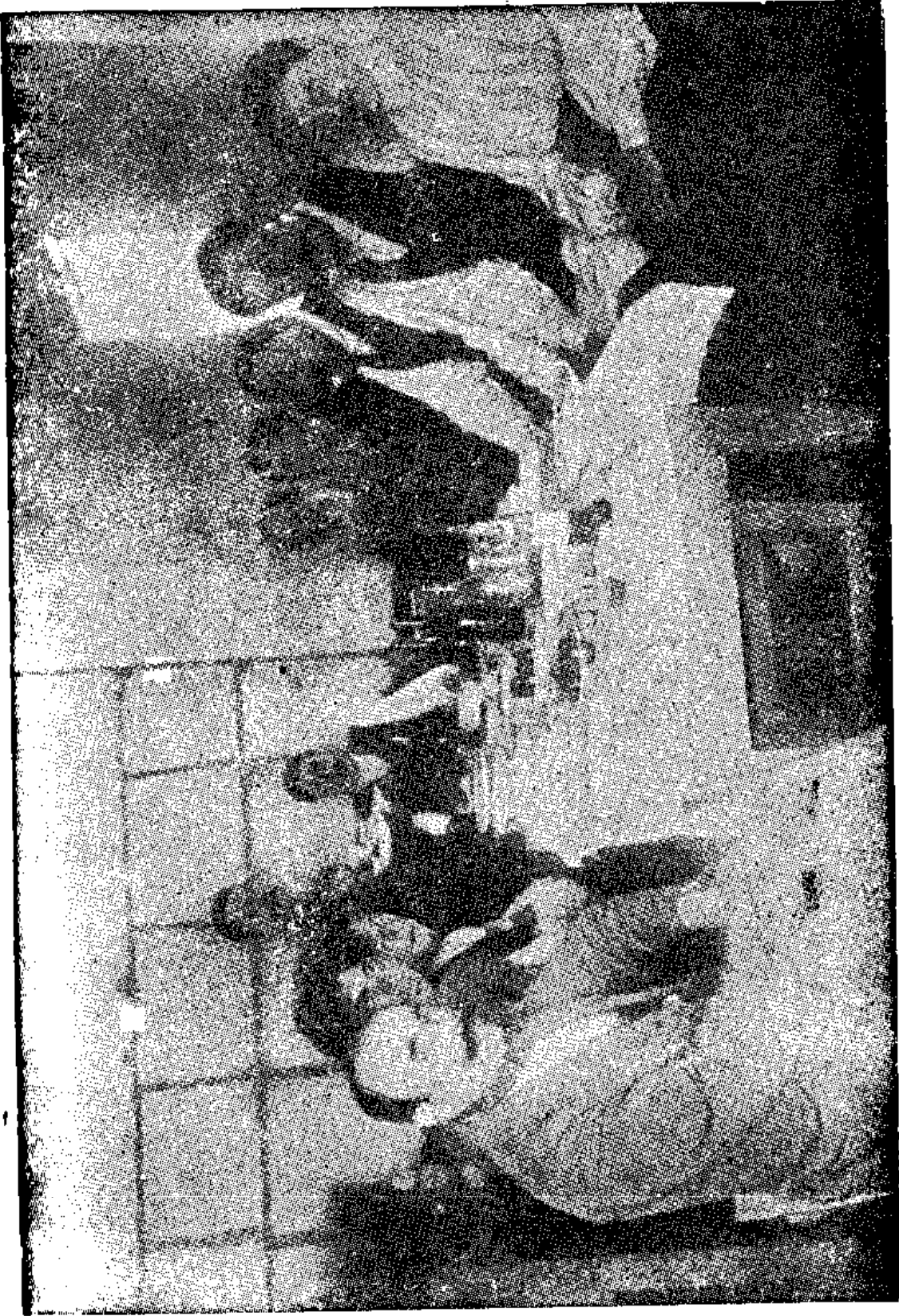
Սակայն այս պարզ ու հասկանալի դատողութիւնը ամբողջի համար չէր: «Մնապաշտութիւնն ու սուրբ Հովհան Երզնկացի ա նեծքը սուրը էնպես էին նրանց ստուամբ գցվել, որ ազար քարոզ ու քյալփաթին լլէր՝ չէր կարող անիլ»:

Արուստիսը բերում է և այդ ամբողջի ի կապան խոսքերը

«Եմա լ կղնի, անիծած խողում վիճ կմնա: Յայ մա լուրքն սուտ իմա՞լ կխոսի: Մեր վիզը դարկես մեր ջանք խանես, վալլախայ էս շուրտ կեցող հմլայ մեկն էլ ա չեղնի, եղնի: Խաղար տարի խա ասա խա դուխդ ի բարին դար կի: Մենք շրնք կենա շրնք կենա»:

Զարմանալի լէր որ Անին մի ասորոսինակ երեսւթ էր թվում այս տեսակ ժողովրդի մեջ: Անին անիծված տեղ չէր միայն քորդ ավաղակների թունաւոր կարիճների և խեց դետինների համար: Իսկ նրա աննաման գեղեցկութիւնները հասկանալի էին հետու տեղերից եկած ճանապարհորդներին: Հայ ամբողջը լախենում էր նրանից, փախչում էր: Եվ նա չգիտեր մինչև անդամ, որ Անին բարեխոսում է նրա համար, հասկացնում է իր այցելուներին, որ այդ ամբողջը այդքան լծբ սխտ է իր տգիտութիւն և գերութիւն պատճառով:

Քառասնական թվականներին էլ Անին առանձին ուշադրութիւն բազմաթիւ այցելութիւնների առարկա էր: Գիտնական աշխարհը հետաքրքրվել էր հոշակաւոր ավերակներով, և այցելուներից շատերի համար գլխավոր գործն էր արծա սագրութիւններն բնգորինակելը: Պե՞տք է ասել որ օտար այցելուները անձեռնհաս սխալ լինելու այդ գործի ճեջ: Նրանք լգիտեին հայերեն լեզուն և կարող էին միայն մեքենարար արտանկարել քարերի վրա փորված տառերը, մինչդեռ նախ պետք էր կարդալ արձանագրութիւնները և,

ԼԵՈՆ (աջից՝ երրորդը) և Մառը (երկրորդը) և Ա. Գերվաճյանը (ձախից առ օրհնը) Ամերիկայում:

ապա մտածել արտագրելու մասին: Հարկավոր էր, որ հայերը աշխատեին այդ ուղղութեամբ փոքրիշատե անթերի գործ գլուխ բերելու պարտականութիւնը նրանց վրա էր ընկնում: Եվ ահա շառասնական թվականներին Անին այցելող հայերից մեկը ամենայն բարեխղճութեամբ կատարում է այդ պարտականութիւնը:

1842 թվականին Թիֆլիսում հրատարակվեց Սարգիս վարդապետ Զալալյանցի ճանապարհորդութեան առաջին հատորը, որի վերջում հեղինակը հասնելով Սխուրյան գետին, հայտնում էր, թե այդ գետը մյուս (թուրքական) անունով գտնվող հնութիւնների մասին ինքը պիտի խոսե երկրորդ հատորի մեջ: Այդ հատորը հրատարակվեց շատ ուշ, 1858 ին և սկսվում էր Անիի նկարագրութեամբ, որ պարզ ցույց է տալիս թե Զալալյանը Անիում չէ եղել կամ տեսել է նրան շատ հեռվից: Իսկ նրա բերած արձանագրութիւնները շատ պակասավոր են և մեր կարծիքով արտադրված են ուրիշ տեղից:

Իսկ արտագրելը դժվար չէր, քանի որ այդ ժամանակներում մեր դրականութեան մեջ երևայ Սնիի և նրա շրջակաների մանրամասն տեղագրութիւնը՝ բաղմամբիվ արձանագրութիւններով Առաջին հայը, որին վիճակված էր կատարել այդ գործը Գևորգ վարդապետն էր, որ այցելեց Անին 1841 թվականի ամառը: Նրա ճանապարհորդութիւնը մաս մաս տպագրվեց Կ Պոլսի (Հայաստան) լրագրի մեջ, 1849 ին, և այսօր էլ, շնայած բաղմամբիվ ուրիշ ուսումնասիրութիւններին, ներկայացնում է մի լուրջ, բարեխղճ աշխատութիւն: Անիի և Հոռոմոսի վանքի հարցուրավոր մեծ փոքր արձանագրութիւնները Գևորգ վարդապետը արտագրել է հնար եղածին չափ խնամքով և ուշագրութեամբ¹:

Թայց Գևորգ վարդապետից ավելի լավ կատարեց նույն գործը Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետներից մեկը, ներսես Սարգիսյան Միայն Անին չէր ներսեսի ուշագրութեան առարկան իր ճանապարհորդութիւնների ժամա

¹ Ահա, մեր կարծիքով սյուտեղից է Ծալալյանցի երկրագրագրութեան Անիի արձանագրութիւնները: Սի թեթե համեմատութիւն է կարող է ամեն մեկին համոզել որ Ինք կ բծիքը նլ Ինավոր է

նակ, որոնք մոտ տասը տարի տեկեցին այդ եռանդուն հնասերը նպատակ էր դրել ընդօրինակել Հայաստանի և Փոքր Ասիայի զանազան կողմերում գտնվող հին արձանագրությունները, ինչպես նրանք կան, առանց իրանից մի տառ մի դիժ ավելացնելու կամ պակասեցնելու։ Դա մի դաժան գործ էր բայց Սարգիսյանը կատարեց այդ գործը մեծ համբերատարությամբ, ձեռքից շտալով ոչ մի հնարավոր զգուշություն։

Անի հասավ նա 1845 թվականի հոկտեմբերին Հույս դնելով իր սուր աչքերի վրա նա ուներ հետը դիտակ և, յացի դրանից Հոռոմոսի վանքից բերեց սանդուղքներ որ պեսզի բարձր տեղերի արձանագրություններն էլ կարողանար կարդալ։ Յոթն օր մնաց Սնիի մեջ և թղթի վրա անցկացրեց սյն ամենը, ինչ գրված էր պարիսպների, եկեղեցիների երեխն։ Արտագրությունը կատարված է այնպիսի հմտությամբ և բարեխղճությամբ, որ մինչև այսօր լավագույնը լիա մեր գրահանության մեջ, և վատհուսյան արժանին միայն ներսեսի գործն է։ Բայց նրա ճանապարհորդությունը յույս ուսավ Վենետիկում միայն 1864 թվականին։

Սարգիսյանի հետ միաժամանակ Անին ուսումնասիրելու դնաց Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր և Կովկասում կատարած իր հետազոտություններով մեծ անուն ստացած դիտնական դեոլոգ Աբիխը։ Այդ հանձնարարությունը նա ստացել էր ուսաց կառավարությունից։ Գիտնական պրոֆեսորը հնարավոր ճշտությամբ գծեց հինգ վերստ շրջապատ ունեցող Անիի տեղագրական հատակագիծը նկարեց գլխավոր շինությունները և բացի դրանից, վերցրեց տասը հատ կարևոր արձանագրությունների ճիշտ նմանահանությունը բնական սեծությամբ։ Իր հետ նա տարավ և ՚ի բար, որի վրա փորագրված էր մի արձանագրություն 1207 թվականից և այդ բոլորը ներկայացրեց գիտությունների Ակադեմիային, Պետերբուրգում։ Աբիխի այդ աշխատությունների մասին ակադեմիկոս Բրոսսեն Ֆրանսերեն լեզվով մի ղեկուցում կազմեց որ տպվեց Պետերբուրգում։

Շտալելով տարին 1846 ին պաղարչունությամբ հետազոտություններ կատարողների շարքը ընդհատվում է։

Անիի մեջ է մի ճանապարհորդ ոչ բացի պատմական և հնագիտական հմտությունից սևի տպավորվ դ, գեղազրոզ «գիւ Դա ոռու ճանապարհորդ Ա Մուրավյովն էր որի «Гру-зия и Армения» («Վրաստան և Հայաստան») աշխատու-թյունը (երեք փոքրուղիւր հատոր) այսօր էլ հարդացվում է հետաքրքրությամբ:

Մուրավյովը Անիին մոտեցավ Ախուրյանի ձախ ափից: Մինչև վերջին պատերազմը սամանապահ հազակների պահականոցներից մեկը դանվում էր Անիի զմաց բարձ-րության վրա: Այդտեղից ոռու ճանապարհորդը առաջին անգամ տեսավ Բագրատունյաց փշրանքները: Հոկտեմբեր էր, բայց անժամանակ ձյունը ծածկել էր ամեն տեղ:

«Մեր առջև իր ամբողջ գեղեցկության մեջ կանգնած էր հայոց հին մայրաքաղաքը — ասում է Մուրավյովը, — փառահեղ Մայր եկեղեցին քաղաքի միջից, տիրապետում է բոլոր շինությունների վրա նրա կողքերին երկու մինարեներ կան: Բայց ահա նորից եկեղեցիներ, որոնք ցրված են Մայր եկեղեցու աջ կողմին, և դրանցից մեկը կարմիր է, աշտա-րակի ձևով, իսկ նրա ետևում ձգվում է հսկայական ամրու-թյունների մի ամբողջ շրջապատ, ամբողջովին կարմիր քա-րերից, կարծես թե արյունով ողողված թեև այլևս ոչ պա-շարողներ կան ոչ պաշարվածներ: Այն ի՞նչ ամայի բլուր է քարձրանում Մայր եկեղեցու ձախ կողմից կիսատ սյունե-րով և կիսատ կամարներով, որոնց կամ մարդիկ չեն կարո-գացել շինել վերջացնել կամ ժամանակն է քանգել: Մայ-րաքաղաքի Միջնաբերդն է Բագրատունիների նախնին պա-լատնե ըն են: Միջնաբերդը մերկացնում է Անիի մեռածու-թյունը, թագավորական պալատներից սկսվեց մահվան սար-սափելի հունձը, բայց եեռ ամեն ինչ չէ քանդված այդ քարե արտի վրա: Տաճարները զուր են այդպես կանգնել ամեն տեղ նրանց մեջ այլևս ազոթող չկա: Եթե դեռ կան ամայի նկենցիներ շրջակա սարերի վրա կամ շրջապարհապիղ ս րա, այն դաշտային տարածության վրա, որ մի ժամանակ է աղաք էր, դրանք միայն անցած փառքի հիշատակարաններ են Անի շկա այլևս: Նրա բոլոր պատուհաններից մահն է նա լում, միայն մահն է այդքան բնակարանների մշտական

հյուրը. նա է գիմալորում ուղևորին բոլոր գոներում, տա-
նարներում և ապարանքներում»:

Եվ ամեն տեղ այսպիսի հլ սցմունք, ոգևորություն,
ծաղկած անցյալի և ավերակ ներկայի համեմատություն:
Շատ տեղեր էր տեսել Մուրավյովը շատ գեղեցիկ, տա-
վորիչ տեսարաններ է նկարագրում, բայց Անիի ներշնչած
սողերն ամենից շատ ազդու են, խորը թափանցող:

Այս վառվռուն բանաստեղծ ճանապարհորդից երկու տա-
րի հետո, 1848-ին, արհամարհելով ձմեռվա սաստիկ ցուր-
տը, որ առհասարակ դաժան է լինում Շիրակի դաշտերի
վրա, Անիին տեսության գնաց մի ուրիշ ոուս գիտնական,
Խանիկովը: Նրա ճանապարհորդության բուն նպատակն էր
նորից համեմատել և արտագրել Անիի մեջ եղած պարսկա-
կան արձանագրությունները: Դեկտեմբերի կեսն էր, ցուրտը
ասնում էր 23—24 աստիճանի, Խանիկովը Ղոշավանքի
մոտ անցավ Ախուրջանը և կաղսկների մի օֆիցերի ուղեկ-
ցությամբ գնաց կատարեց իր գործը, ւրտագրելով 5 պարս-
կերեն և արաբատառ արձանագրություններ: Նույն 1848 ին
Անի էր գնացել և Կարապետ վարդապետ Շահնաղարջանը, որ
հետո Փարիզում մի շարք հայերեն հրատարակություններ
սկսեց:

Խանիկովի հետազոտությունն էլ նախորդ ճանապար-
հորդների վկայությունները հաստատելով հասկացնել էք
տալիս որ Անին հետարքրբրական նյութերի մի մեծ շանձա-
րան է Կովկասյան այն ժամանակվա փոխարքան, իշխան
Վորոնցովը շէր կարող առանց ուշադրության թողնել այդ
հանգամանքը: Բրոսսեն գրում է, որ իշխանը «տեսնելով
Անիի՝ այսպես ասած՝ պատմական հանքի այսպիսի հարս-
տությունը և, համոզվելով որ օգտակար կլինի շարունակել
Նրա հետազոտությունը», 1849 թվականին ուղարկեց ճար-
տար գծադրիչ Կեստներին, որ ամբողջ վեց շաբաթ ապրեց
Անի 1 ավերակների մեջ ու մի շատ հարուստ ալբոմ կազմեց,
որ բաղկացած էր թե՛ շինությունների պատկերներից և թե՛
արձանագրությունների ընդօրինակություններից: Կարծեմ ոչ
որ մինչև այդ շէր տվել այդքան հարուստ մի ժողովածու
Վեց շաբաթը բավական մեծ ժամանակ էր ամեն ինչ ըսվ

ուսումնասիրելու և տեղնուտեղը թղթի վրա անցկացնելու համար: Կեստները վերադարձավ Թիֆլիս հետը բերելով 65 նկարներ և մոտ 42 արձանագրություններ: Այդ ալբոմը իացյունը էր պատճառում այն ժամանակվա մարդկանց:

Արձանագրությունները իշխան Վորոնցովի հրամանով անձնվեցին Բրոսսեին որ այդ առիթով մի ուսումնասիրություն տպագրեց «Кавказ» լրագրում (1852, № 18—21): Սակայն այդքանը չէր հանգուցյալ հայագետի գործը Իր ուրիշ հնագիտական աշխատությունների մեջ էլ նա խուսել է Անիի մասին, իսկ 1860 թվականին Պետերբուրգում հրատարակեց ֆրանսերեն լեզվով մի ընդարձակ և մանրամասն հետազոտություն՝ «Leis ruines d Ani, Capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides» վերնագրով: Նա բաղկացած է երկու հատորից և երկու ատլասից որոնց մեջ 45 թերթ պատկերներ կան Կեստների կատարած գործը: Բրոսսեի այդ աշխատությունը այնքան մանրամասն է որ լակատար որ նույնիսկ հայ հետազոտողների համար էլ նա եղել է առաջնորդ և ղեկավար:

Ինչպես հայտնի է, իշխան Վորոնցովի մոտիկ բարեկամն էր Ներսես կաթողիկոսը Սնշուշտ, Կեստների ճանապարհորդությունը Ներսեսին այն միանգամայն ուղիղ մտածությունը պատճառած պիտի լիներ, որ հռչակավոր հնությունների վերաբերմամբ հայոց կաթողիկոսին ամենից քիչ ներելի է անտարբեր մնալ: Ուստի Ներսեսն էլ հաջորդ 1850 թվականին Մնիի նկարագրությունը հանձնեց Արել վարդապետ Մխիթարյանին, որ գնաց, մի անգամ էլ արտագրեց արձանագրությունները: Այս այցելությունը նկարագրությունը տպագրվեց Կ Պ լսում 1855 ին՝ «Ճ սնապար՝ ոլ գւ լ թին յ Անի» վերնագրով:

Բայց այն ժամանակ երբ տպագրվում էր Արել վարդապետի գիրքը Անիի շրջականներում դարձյալ որոտում էին թնդանոթները: 1853—1856 թվականների արևելյան պատերազմը դարձուլ Շիրակի գաշտերի վրա հավաքեց ահագին բազմություններ: Անիի այցելուների թիվը շատացավ: Մեռած քաղաքը հիացմունք էր պատճառում ոչ միայն ուսաֆիցերներին, այլև հասարակ գիտնորներին: Դեռ 1877 ի պառ-

տերազմի ժամանակ կարելի էր Անիի պատերի վրա կարդալ 1853—1856 թվականներից մնացած շատ գրվածքներ: Հազիվ դրագետ կազակը մի կերպ իր անունն էր ճանկոտել քարերի վրա, իսկ նրա կողքին երևում էր գվարդիայի մի արիստոկրատ օֆիցերի ստորագրությունը Գեղեցիկի զգացմունքը չէ խլանում նույնիսկ պատերազմական փոթորիկների մեջ և խոսեցնել է տալիս ամեն մեկին, լինի նա նույնիսկ գյուղացի, զինվորական կոշտ կյանքի ամենաբնորոշ Իերկայացուցիչ կազակ:

Հիսունական թվականներից հետո Անիի անունը սկսում է արալ ժողովրդականանալ հայերի մեջ: Կովկասում էլ հայոց պարբերական մամուլ ծնվեց, գրողների թիվը ավելացավ: Տիրապետում էր ճառական, վերամբարձ ոճը: Ժամանակակից կյանքը դեռ պատշաճավոր տեղ չէր գրավել հրատարակախոսության մեջ, գրողների և կարդացողների մեծամասնությունը հասկանալի էր միայն ազգասիրական ուղղությունը այն, ինչ փառաբանում է հնությունը անցած դնացածը մեծացնում ունցնում է, հաճելի կերպով շոյելով յղվային զգացմունքը: Ճառական ներբողական ազգասիրությունը ամեն տեղ էր՝ դպրոցի մեջ, բեմի վրա լրագրի, բանաստեղծության մեջ: Անին, իբրև վեհագույնը Հայաստանի ավերակների մեջ բնականաբար, պիտի այդ համատարած ազգասիրության կենտրոնական դիսավոր առարկաներից մեկը դառնար: Եվ նա երգվում էր ամեն տեղ:

Բայց այդ բազմաթիվ երգերը ոչ մի ուշադրության արժանի չեն: Բանաստեղծություններ չէին դրանք այլ ոտանավոր գրելու մի համաճարակ ցավ: Եվ եթե անհամ տափալ սզգասիրական ողբերն ու հառաչանքները տեղ էին դնում պարբերական մամուլի մեջ պատճառն այն էր որ չկար ռաշակի հասկացողություն որ ազգասիրությունը խրախուսել, փայփայել ամեն մի գրողի ամեն մի խմբագրի պարտքն էր: Թիֆլիսի երկու պարբերական հրատարակությունները՝ «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը և «Կռունկ Հայոց Աշխարհին» ամսագիրը շարունակ յուր էին ածում սզգասիրական կրակի վրա և մանավանդ առաջինը լցնում

էր իր էջերը ուտանալորի ձև ունեցող ամեն տեսակ ազգա սիրական անհամություններով:

Անին տեսնող, նկարագրող այլևս չկար բայց քանի տեղերից և որքա՞ն մարդիկ մի մի ազգասիրական ողբ էին թխում ու հրապարակում ի յուր աշխարհի: Գնալ տեսնել թե զժվար էր թե ավելորդ: Գնացող տեսնողը գրում էր այն, ինչ գրում էր իր սենյակում նստած Անին երևակայող ազգասերը¹: Մշակվել էր և միանման բնօրինակ ազգասիրական գեղումների համար: Լացն էր բոլոր բանաստեղծությունների բովանդակությունը, լացողը կամ Անին էր, կամ ինքը, ազգասերը: Մի բանի նմուշներ, կարծում ենք ավելորդ չեն լինի մեր բնթերցողների համար:

1859 թվականի «Մեղուի» մեջ ժամանակի ազգասեր գրողներից մեկը, Առաքել Արարատյանց, ասում է,

Թե ոչ մարմնով, գոնե մտքով
Գնանք յԱնին մեր մորմորով.
Ամպենք, թխպենք Լուսնմուշքով
Հողն անձրևե՛ք սրտասուներով:

Այս գեռ ուլինլ: Ալեքսանդրապոլից մեկը, Սիլեսոն Չմբշ կիկ անունով, ազգասիրական բուն հափշտակությունց մեջ, նմանեցնում է Անին մի որբ երեխայի: Ահա ինչ է գրում նա նույն «Մեղուի» մեջ

«Մեկ երեխա երեսի վրա վեր ընկած, նախ շճանաչեցի՞ս բայց երբ որ երեսը դարձրի, ի նլ տեսնեմ, իմ սիրելի Անին է՞ս երբ որ ինձ տեսավ, արտասլաթոր աչքերը ձգեց ինձ վերա կարծես թե մ'կ բան էր ուղում ինձ ասելու,—բայց լեզու՞ս սովածությունիցը չէր դառնում, աղլուխս հանեցի սրբեցի՞ աչքերի արտասուքը գրկախառն և կաթոզին սրտո՞՞ համբույր մատուցի Անիիս, մեկ կերպով աշխատեցա, որ սովածությունը կշտացնեմ, բայց ճար չէլավ վրանդի երեխան բացի կաթից ուրիշ բան չի կարող ուտել, վասն որո սկսա»

¹ «Կուռն!» տմասգրի մեջ (1862, № 3) տպված է Հակոբ Կարենյանցի ճանապարհորդությունը, որի էջ գլուխը նվ՛րված է Անիի այցելություն բայց իսկական Անին այլտեղ երկու-երեք խոսք ունի մնացածը ազգասիրական խոհեր են, չէ մտացված և անխուսափելի սաստավոր ողբը:

արտասովալի աչօք այն օրորն ասել Անիիս վերա, բալքա
քնելով սովածությունը շղգա, Ասաված մեծ լույս անի, մինչև
որ մայրը գա

Օրոր ըսեմ, անուշ քնով քնանիս
Հայկազունեաց գառնուկ, սիրուն իմ Անիս
Հերիք օրօցքեդ ճիտդ ծուռ թայկաթիս,
Հերիք մայր մեռած որս օղ ց նմանիս,
Հերիք այդպես գօր ու գիշեր ողբալով 》

Հետաքրքրական է, որ այս միամիտ մարդու միամիտ
օրնակայությունը դուր չեկավ այն ժամանակվա ազգասեր-
ներին: Ոմն Նրեմիա Արովյանց պատասխանում էր սրան թե
չպետք է այդպես գրել: «Շատերը ըստ մեծի մասին Անի
մայրաքաղաքի անունովն են շարժում գրիչները» — գրում էր
նա, բայց Անին չպետք է քնացնել, այլ զարթեցնել: Իր կող
մից գանգատավորը առաջարկում էր այսպիսի մի գոհար.

Վա յ ի՛ գլխի , վա յ քնդ Մնի,
Վարար զհար թո՛ղ ինձ տանի
Մարմինս կտոր կտոր անի
Ու էսպեսով հոգիս հանի :

Ոչնչով պակաս չէր «Թորոս վարժապետ Արթիկ գեղջ»
Իր բանաստեղծության մեջ, որ սկսվում էր այսպես

Կորուցեր ես առյուծ արքայք, իմ Անի,
Հավաքել ես գլխույդ շար պայք՝ իմ ջանի,
Կորուսեր ես աղնիլ տիկնայք՝ Անի ջան.
Ժողովել ե գլխույդ նշայդ, նանկ ջան ² :

Այս բոլորը գրվում էր իսկույն մոռացվելու համար:
Բայց և այնպես մենք այդ ողբերի մեջ պիտի տեսնենք ժա
մանակի տրամադրությունը, ընդհանուր զգացմունքը: Ապա-
ցույց կարող է լինել Ալեքսանդր վարդապետ Արարատյանի
«Անի քաղաք նստեր կուլա» ողբը, որ այդ տրամադրության
խորհիշատե հաջող արտահայտությունն էր և այդ պատճա-
ռով էլ խիստ տարածված ժողովրդական երգ դարձավ, որ
ամեն մեկի բերանում հնչում էր իբրև պաշտամունքի, ոգե-

¹ «Մեղու», 1860, № 26:

² «Մեղու», 1861, № 27:

վորութեան անկեղծ շեշտ: Մեզանից ո՞վ չէ հիշում այդ երգը իր եղանակով որ մի քանի տասնյակ տարիներ տիրապետում էր ամեն տեղ ժողովրդական բոլոր խավերի մեջ

1877 թվականի ապրիլի 12 ին հայտարարված ռուս-թուրքական պատերազմը, երրորդը XIX դարում Անիի մեռելային կյանքի մէջ էլ այնքան ահագին նշանակութիւն ունեցավ որքան դարերով տանջված արևելյան քրիստոնյաների պատմական ճակատագրի վերաբերմամբ հեղափոխիչ էր:

Ինչպես և նախընթաց պատերազմում, ռուսաց զորքի գլխավոր և մի ծմաւը կենտրոնացած էր Ալեքսանդրապոլում և նպատակ ունէր գործել Կարսի դեմ: Սահմանն անց նեղուց հետո այդ գլխավոր բանակը համարյա ոչ մի դիմադրութեան չհանդիպելով թուրքերի կողմից անարգել մոտեցավ Կարսին և շուտով պաշարեց իրան ու ումբակոծութեան ենթարկեց: Պատերազմական բեմը Շիրակի դաշտ/հյուսիսային կողմերն էին և եթէ Կարսը շուտով ընկներ Անիի շրջակաների անապատական լռութիւնը խանգարված չէր լինի:

Բայց հունիսի 13 ին ոտ սնկը Չիլիի/ ճակատամարտում անհաջողութեան հանդիպեցին, և պատերազմական բեմը կերպարանքը միանշամայն փոխվեց: Ռուսները ըստիպված եղան հեռանալ իրանց գրաւված տեղերից վերացնել Կարսի պաշարումը և հետ քաշվել դեպի իրանց սահմանները: Շիրակում էրևան եկավ Թուրքաց ահու բանակը: Մուխթար փաշան գրաւեց այն լեռնային շղթան որ Կարսի մոտերքից ձգվում է մինչև Ախուրյան գետը: Սրա բռնած գծի համապատասխան ոռուներն էլ դիրքեր գրաւեցին Շիրակի դաշտում բարձրացած բլուրների և լեռնազաղաթների վրա: Սնին մտավ պատերազմական գործողութիւնն ի շրջանը:

Ուղիղ իրա դիմաց, արևմտյան կողմում, բաժաւած նրանից մի նեղ դաշտով, բարձրանում է Ալաշա սարը որի վրա վերջանում էր Թուրքաց բանակի աջ թևը: Իսկ դեպի հյոսիս-արևմուտք, մի խամ ճանապարհ հետու Անիից, Շիրակի դաշտի հարթութեան վրա բարձրանում են իրար կու

քի երեք մեծ բլուրներ որոնք կոչվում են Ուշթափա: Այդտեղի վրա էր հենվում ուսաց բանակի ձախ թևը: Ամբողջ երեք ամիս, հուլիսի սկզբից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը, երկու թշնամի բանակները այդպես կանդնած էին իրար դեմ: Մուխթարը հանձնարարություն ուներ պատերազմը անցկացնել ուսաց հողը Թուրքաց կառավարությունը ահագին հաջողություն էր սպասում այդ բանից: Ռուսների ուժը շատ թույլ էր մի այդպիսի արշավանքի առաջն առնելու համար բռնելով պաշտպանողական դրություն Ալաջայի ահավոր ամրությունների դիմաց, Լորիս Մելիքովը աշխատում էր փոքրիկ պատերազմական գործողություններով և զորքերի շարժումներով գրադեցնել Մուխթարին և ժամանակ վաստակել, մինչև որ տեղ կհասնեն Ռուսաստանից ուղարկված օգնական զորքերը:

Մնին կողմնակի հանդիսատես չէր այլ մտնում էր պատերազմական գործողությունների շրջանի մեջ: Շուտով ռուսները ուշադրություն դարձրին ավերակների գրաված շատ կարևոր դիրքի վրա Մուխթար փաշան անդադար ստանում էր Կ Պոլսից հրամաններ, որ շուտ սկսե արշավանքը դեպի ուսաց հողը: Մի այդպիսի շարժողություն կատարելու համար նրան մնում էր իջնել Ալաջայի արևելյան ստորոտները և անցնել Ախուրյանը Ղեղաճի կամ Ղըղըլ քիլիսայի մոտ: Գետի այն ափում, որ պատկանո մ էր ռուսներին զորքեր չկային: Եվ Մուխթարը ինչպես տեղեկացան ռուսները լրբոսների միջոցով, որոշել էր գրավել Ուշ թափան ու զորքերը ահցկացնել Ախուրյանի մյոս ափը:

Այդ ձեռնարկությունը մեծ վտանգ էր սպասում Թուրք հրամանատարի առաջը կտրելու համար Լորիս-Մելիքովը հրամայեց մի առանձին զորարամնով գրավել Անին առանց այդ տեղը առնելու թուրքերը չէին կարող գլուխ բերել իրանց մտադրությունը: Հուլիսի 18-ին դորալաժինը բաղկացած ետևակ զորքերից և թնտանոթներից, գրավեց Սնին: Թուրքերը տեսան Ալաջայի գլխից և կարծելով թե ռուսները պատրաստվում են հարձակվել իրանց վրա, մի ուժեղ զորարամով իջեցրին Անիի դեմ ռործելու համար: Քարուքանդ

մայրաքաղաքը ամեն ժամ կարող էր ահավոր ճակատամարտի բեմ դառնալ և այն ժամանակ կարող էին նրա ճաքճք քած, փլված պատերը դիմանալ թուրքաց թնդանոթների հարվածներին: Բարեբախտաբար ավերակներն էլ բախտ ունին թուրքաց բանակի մեջ եռանդոտ, վճռական, հրամանատարներ չկային ընդհարումներ չպատահեցին իսկ ուսաց զորաբաժինը մի քանի օրից հետո ու զարկվեց ուրիշ տեղ:

Հուլիսի 23 ին Մոխթարը վճռեց, վերջապես, կատարե սուլթանի կամքը: Հուսարացին Սնիից դեպի հարավ գտնվող Ալյամ գյուղի մոտ հավաքված էր երկու հազար ձիավոր, որոնք պիտի անցնեին Ախուրյանը: Դա աւաջապահ դոնդ էր, որ գետի մյուս ափից պիտի սրընթաց արշավանք սկսեք դեպի Ալնքսանդրապոլի կողմերը, իսկ այդ միջոցին ինքը Մոխթարը պիտի դբաղեցներ ուսներին Անիի մոտ պատերազմ տալով և ապա իր ամբողջ բանակով պիտի գրոհ տաք դեպի Ուլթախա և Իուլնպես անցներ ուսաց հողը:

Բայց այդ ծրագիրը քանդվեց ինքն իրան առանց ուսների կողմից միջոցներ ձեռք առնելու Ալյամում հավաքված ձիավոր զորքը առավոտյան տեսավ, որ Ախուրյանի մյուս ափով դեպի հարավ է դնում ուսաց մի մեծ գորարածին: Դա նույն գորարածինն էր որ գրավել էր Անին, բայց այժմ ուղարկվում էր Իզդիր՝ Նրևանյան զորաբանակը ուժեղացնելու համար: Թուրքերը կարծեցին թե այդ զորքը գնում է դեպի Դիգորի կողմը որպեսզի այդտեղից հարձակվի Նյասայի վրա ուսաի թողեցին Ախուրյանս անցնելու միտքը: Հետևակ զորքը հետ դարձվեց Աւաջան պաշտպանելու համար, իսկ Ալյամի հեծելազորքը Ախուրյանի ափով դեպի հյուսիս գնալով տեսավ որ ուսները թողել էին Անին և ինքը գրավեց ավերակները: Սնիի այս գրավումը այս անգամ էլ ուսներին անհանգստություն պատճառեց Իսկուլն կարգադրություններ եղան որ գետի անցքերը պաշտպանվեն, իսկ մոտակա զորարածիներին հրաման ուղարկվեց պատրաստ լինել: Սակայն թուրքերը երկար շմնացին Սնիում և խաղաղ բնակիչներին ոչինչ վնաս չտվին: Հեծելազորքի հրամանատարը նույնիսկ առանձին պահակա

խումբ դրեց Հոռոմոսի վանքում, որպեսզի ոչ ոք չհամար
ձակվի վնասել սրբավայրը:

Այդ օրը երկու ուս օֆիցերներ քիչ էր մնում փորձանքի
ենթարկվելին Անիի պատճառով: Գվարդիայից էին դրանք,
երկուան էլ բարուն: Չիմանալով, որ ուսները արդեն հեռացել
են Անիից նրանք գնացին ավերակները տեսնելու: Բայց հա-
զիվ էին մոտեցել քաղաքին, հանկարծ հրացանաձգություն
սկսվեց նրա կողմից: Նոր միայն հնասրները հասկացան,
թե ինչ է դա նշանակում և միայն իրանց լավ ձիւների շնոր
հիվ էր, որ կարողացան ետ փախչել, ազատվել¹:

Միայն այդ երկուսը շէին հռչակավոր ավերակներով հե-
տաքրքրվողները: Այս կողմերում եղած օֆիցերներից շատերը
երանց հիշողությունների մեջ առանձնապես նկարագրել են
ավերակները և նրանց թողած տպավորությունը: Մենք ձեռքի
տակ ունենք մի քանի ա դպիսի հիշողություններ բայց կանգ
կառնենք մեկի վրա Կաղակների հրամանատար մայոր
Իժուտակին երկար ժամանակ ապրել է Անիի մոտ: Մինչև
Անին զորաշաժնով գրավելը, նա Ախուրյանի ձախ ափին էր,
գաշտպանում էր այնտեղի ուսաց սահմանապահ պահակը,
ը կոչվում էր Անի իսկ ավերակները գրավելուց հետո նա
հրաման ստացավ անցնել Ախուրյանը և միանալ այն զորա-
շաժնին որ ապրում էր ավերակ քաղաքում:

Թե ինչ անջնջելի տպավորություն է թողնում Անին
ժարդու վրա ամեն տեսակ հանգամանքների մեջ, կարելի է
իմանալ, կարդալով այդ օֆիցերի հիշողությունները²: Ամբողջ
ժամանակ նա զբաղված է լհարկե աստերազմական կյան
քով, նկարագրում է ամեն մի պատահար, նկարագրում է
սրյունահեղությունները, հարձակումները վտանգները: Բայց
անկարծ, մեռած քաղաքի մեջ նա դեն է դնում իր արյու-
նոտ արհեստի մանրամասնությունները, դառնում է խաղաղ,
կրթված մարդ որ գեղեցկություններ է որոնում հիանում է

¹ Այս յուր տեղեկությունները մենք վերցնում ենք գեներալ
Քիշմիշիի «Война в Турецкой Армении» աշխատությունից (1884,
էջ 246—254, 268—272 և այլն):

² Сборник военных рассказов кн Мещерского, СПб,
1879, стр 114—234

նրանց վրա: Հրաշքի պես մի քան է երևում այդ հիացմունքը այն բազմաթիվ էջերի մեջ որոնք կոտորածի, վառուի, թրն դանոթների մասին են ճառում: Անին գիտեր հիացնել և այս պիսի հանգամանքների մեջ: Կազակների օֆիցերը ոչ միայն նկարագրում է եկեղեցիները, պատերը, ապարանքները, այլև բերում է Անիի համառոտ պատմությունը: Այ՛րախ սայլա- քաղաքի բնիկող հպատակեցնող ուժն է դա—հարկադրել ամեն մեկին գլխադրել իր անյայտով իր վախի և անկամար ժամանակներով:

Ռազմագիտական նկատումները հարկադրեցին ուսնել ընդ նորից դրավել Անին հուլիսի վերջերում: Թուրքերը լուր նկատում էին, որ քանի որ Անին ուսանների ձեռքին է ոչինչ վճռական գործողություն չէ կարելի սկսել նրանց դեմ Ռուսի Մուխթար փաշան նորից փորձեց հարձակվել Անիի սուսայ բանակի վրա: Օգոստոսի 1 ի դիշերը Չալա գյուղի մոտ հավաքած թուրքաց մի բավական մեծ զորաբաժին լուսաբացին պիտի արշավեր դեպի Անի: Բայց ուսաները ժամանակին նկատեցին այդ շարժողությունը և թույլ չտվեցին, որ թուրքերը առաջ գան: Չալայի մոտ էլ տեղի ունեցավ մի թեթև ընդհարում որից հետո թուրքերը լուր դարձան դեպի Ալաշա Մուխթարի անվճռականությունը ծուլությունը այս անգամ էլ արգելք դարձան որ օսմանյան ահազին բանակը չկարողացավ անցնել այն մի քանի քաջ տարածությունը, որ կար Ալաշայի ստորոտների և ուսաց սահմանի մեջ: Եվ այդ վախկոտությունը Անիի համար բախտ էր, այս անգամ էլ նա պատերազմի դաշտ չդարձավ և կարող էր իր ուժասպառ ավերակները պահել:

Ռուսների կողմից սպանվելուց մի զինվոր: Մայր Ռեկուս կին պատմում է որ ուսաց բանակը մեծ պատիվներով թաղեց այդ սպանվածին Մայր եկեղեցու պատերի մոտ, բայց թաղեց այնպես, որ զրեղմանի տեղը անհայտ մնա, որպես զի թուրքերը հետո շքանդեն դերեզմանը և լաղժեն քրիստոնյայի դիակը: Զինվորական մուզիկան թաղման մարշն էր հնչեցնում պատմական ավերակների մեջ որոնք տխուր և սարսափելի արձագանքներ էին տալիս:

Օգոստոսի 6 ին ուսաները դարձյալ հեռացան Անիից և

այնուհետև և այլևս ուշադրութիւն չդարձրին իրա վրաս թուրքերն էլ հանգիստ թողին նրան և միայն բաշխո՞ւնքուկներն էին թաքնվում ալեբաղների մեջ Ախուրջասի մյուս ափին գտնվող ուս սահմանապահների զրա հարձակվելու համար։ Բայց Անին սկանառես եղավ պատերազմական մի քանի փառավոր գործողութիւնների։ Իր Միջնաբերդի բարձրութիւնից նա տեսնում էր, թե ինչպէս սեպտեմբերի 19-ին սուլթանի թեթև զորաբաժին, երիտասարդ տաղանջավոր զինեակ Շելկովնիկովի առաջնորդութեամբ բարձրանում էր դեպի Ալաշայի գագաթներից մեկը, ինչպէս այդ զորաբաժինը հետևյալ օրը հանկարծակիի բերեց թուրքերին, հերոսաբար կռվեց բայց մենակ մնալով, հարկադրված եղավ հեռաքշվել երևանապարհի յուրաքանչյուր թիզը կռվով խնդով թուրքերի ձեռքից։ Առջուծի պես նահանջող Շելկովնիկովը Անիի ճոտով անցավ և հասավ Ախուրջանին։

Իսկ մի 10—11 օրից հետո Անին տեսավ մի մեծ ուսուկան բանակ որ Ախուրջանի ձախ ափով շարժվում էր դեպի հարավ։ Այս բանակի հրամանատարն էր Լազաշեր, որ անցավ Դիզորի վրայով դեպի արևմուտք Ալաշայի թորքաց բանակը թակարդի մեջ ընկավ հաղթվեց, ցիրուցան դարձավ։ Երեք ամիս դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհների մասին մտածող Մուխթարը փախավ Կարս այնտեղից էլ դեպի էրզրում։

Եվ այնուհետև Անիի շրջականերում հրազեն չէր պաշտում։

Վերջացավ 1877 թվականը վերջացավ պատերազմը։ Հաջորդ ասրվա գարնանը Անին արդեն նոր վիճակի տեր էր, — ուսուսաց հող էր դարձել։ Եվ ահա Ախուրջանի ձախ ափից, գլխավորապես Ալեքսանդրապոլից բացվում է այցելուների ճանապարհը։ Առաջին ճանապարհորդների առաջին տպուկութիւնը այն է, որ երկիրը հանդարտ է։ Որպիսի՞ պարմանալի կերպարանափոխութիւնն Անիի ճակատագրի մեջ։

— Այժմ գայլը գառ է դարձել, — ասում է Ղոշավանքի տիրացուն¹, — անիվձած քրդերը վանքը քանդեցին ամեն ինչ ամփշտակում էին անցյալ տարի Մուխթարի այս կողմերը

¹ «Մեզո շայաստանի» 1878 Ն. 7

եղած ժամանակ վարդապետի հետ շոր հացով էինք կերակրւում, որ երթեակ զորքին ոչխարի միս, մածուն ուտեցնել կարողանանք:

—Այն սոսկալի անցյալը հիշելու հարկ չկա, ընդհատում է Ղոշավանքի վանահայրը — այն օրեն, երբ ուտար հաղթությամբ կարս մտավ ես քրդաց վրա իշխել սկսա, այն ամեն վանքապատկան հողեր, որ անօրենը բռնությամբ սեփականել էր այժմ վերադարձնելու ստիպւած է վանքին շրջապատող ամեն կեղտոտությունք, հող, քար և այլն գյուղերից իբրև բեկյար հավաքած քուրդ մշակների միջոցով մաքրել եմ: Քուրդը այժմ իսպառ զենք վայր դրած է, այս կողմից, որ իբրև երկու տերությանց սահմանագլուխ ավաղակաց և իսխաստականաց բնակարան էր, ուր երբեմն 5—10 ձիավորով Անին մտնել երկյուղալի էր, այսօր փոքրիկ մանուկներ շրջելու կելլեն և պատահմամբ ավերակաց մեջ կը գիշերեն:

Մավրակ գյուղի քահանան Անիի ճանապարհը հարցնող ճանապարհորդներին ասում է

—Ի՞նչ նեղություն, որդիք, սա էլ նեղություն է, Աստլած մեղ ու այն անօրեններից (Ռուրքերից) ազատեց, մենք ամեն օր փառք կտանք իրան: Քանի՛-քանի սնգամ այս անօրենները մեր գյուղը կողոպտել են, էլ ի՞նչ անպզամություն ասես որ չեն արել. հիմա ի՞նչ մենք մի օտար հայիւն որ տեսնում ենք, ուզում ենք ազի պես լիզել¹:

Արևմտյան Շիրակը իբրև հանդարտւած մի երկիր, բաց էր արել իր կուրծքը ամեն մի այցելուի համար: Կարսի զինվորական նահանգապետ գեներալ Պոսլկոն Անին առաջին այցելողներից մեկն էր: Ավերակները խոր տպավորություն թողեցին նրա վրա: Ղոշավանքի վանահայր Շիրակունի վարդապետը խնդրեց նրան թույլ տալ ավերակ եկեղեցիները խնամել, վերանորոգել, Գեներալը մեծ ուրախությամբ կատարեց այդ խնդիրքը և ստանալով Կովկասյան Փոխարքայի հավանությունը Անիի ավերակները հանձնեց հայ հոգևորականությանը: Իր պաշտոնական գրության մեջ գեներալ Պոսլկոն ասում էր, որ այդպիսի գեղեցիկ, հոշակավոր սրբավայրերը, որոնք դարերով պղծվել են մահամեղականների ձեռքով,

¹ «Մշակ», 1878, № 126:

պետք է մաքրել վերանորոգել և նորից ծառայեցնել իրանց նպատակին: Թույլատրված էր Սլեքսանդրապոլում, Կարսում և այլ շրջակա տեղերում նվիրատվություններ հավաքել Անիի ավերակների համար: Գործը Գեորգ Կաթողիկոսի կարգադրությամբ հանձնվեց Կարսի հայոց սուաչնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանյանցին: Շուտով կազմվեց Ալեքսանդրապոլում Անիի ավերակների խնամատար հոգաբարձություն րի գործունեության մասին մեկ ք տեղեկություններ կտանք քիչ հետո:

Եվ այսպես պատերազմի անմիջական հետևանքներից մեկն էլ այն եղալ որ Անին իր դարավոր անտերությունից դուրս բերվեց, խնամքի և հոգացողության առարկա դարձավ: Եթե նա առաջներում մի մշուշապատ վտանգներով շրջապատված պաշտամունք էր հաշերի համար այժմ դարձավ ամենքին մատչելի, ռեալական: Եվ հիսնական ու վաթսունական թվականներին ազգափրական ողբերից ավելի արժուսավոր դործերով էր այժմ արտահայտվում Անիի պաշտամունքը:

1879 թվականի ամառը Անի գնացողները տեսնում էին մի հայի, որ լուսանկարչական գործիքներով աշխատում էր ավերակների միջև Դս 2 Քյուրքչյանն էր որ անցյալ տարի չախճանվեց Ճավա կղզում: Քյուրքչյանը, որ լուսանկարչական արվեստը սովորել էր արտասահմանում դեռ պատերազմի ժամանակ գտնվում էր ռուսաց բանակում իբրև լուսանկարիչ: Այդ ժամանակ նա տեսավ Անին և միանգամից ասկացավ թե հմուտ լուսանկարիչը րբա՞ն գործեր ունի ավերակների մեջ: Նա մի բանի տեսարաններ վերցրեց բայց լրավականացավ դրանով: 1879-ին ամբողջ հինգ ամի բնակվեց Անիի մեջ ահագին ծախսեր արավ, ահագին շարարանքներ կրեց և գլուխ բերեց մի գործ, որ հռչակեց նրա անունը:

Անիի մեջ ապրելու դեռ ոչ մի հարմարություն չկար: առաջվա պես միայն Մայր եկեղեցու մեջ կարող էր պատրաստարվել այցելուն: Այդ դեռ ոչինչ Քյուրքչյանին և նրա ծառաներին ավելի նեղում էր պաշարի պակասությունը: Շրջակա գյուղերում դժվար էր մի բան գտնել: 1879-ի ամս ու

չոր ու անպտուղ էր և սկիզբ դրեց հանրածանոթ սովին: Այս բոլոր նեղութիւնները տարավ Քյուրքչյանը և նրա շարքաշուքյան, համբերատարութեան արվեստի մեջ ձեռք բերած հմտութեան սլտուղները բազմաթիւ լուսանկարներն էին, որոնք պատկերացնում էին Անիի մասերը մի ճշտութեամբ և զարմանալի նրբութեամբ որ լուսանկարչական գործիքից կարելի է սպասել: Լուսանկարները փոքրիկ էին, ստերեոսկոպի հարմարեցրած, բայց շափազանց պարզ էին արտահայտում յուրաքանչյուր դիժ յուրաքանչյուր դիրք: Նրանք ցույց տվին, թե որքան հեռու էին իսկականից Տեքսիէի և Կեստների գործերը:

Քյուրքչյանը կենդանացրեց Անին ժամանակի խորտակող ժանիքներից ազատեց հռչակավոր ավերակները: Իր ժողովածուի միայն առաջին հատորը նա կարողացավ հրատարակել, որ բաղկացած էր 40 նկարներից: Չնայած իր թանկութեանը ժողովածուն տարածվեց արժանի գնահատութիւն շտով և այնուհետև Անիի ավերակները հայ հարուստ ընտանիքների մեջ էին հիացմունք տարածում: Մինչև այդ Քյուրքչյանի պէս ոչ ոք չէր կարողացել ժողովրդական սցենի մեծած քաղաքը: Միևնույն ժամանակ Քյուրքչյանի ժողովածուն ուներ և գիտական իշանակութիւն: Հանգուցյալ պրոֆեսոր Պատկանյանը մի փոքրիկ բրոշյուրով ծանոթացրեց ուս հասարակութեանը այդ ժողովածուի հնագիտական արժեքի հետ:

Այցելուների թվի աճման հետ բազմանում էին և նկարագրութիւնները, որոնք զանազան ժամանակ տպագրվեցին մեր սարբերական հրատարակութիւնների մեջ: Ավելորդ և անհնարին է այստեղ հիշատակել այն բոլոր գրվածքները, որոնք վերաբերվում են Անիին: Կասենք, որ դրանք մեծ մասամբ ճանապարհորդական թեթև նկարագրութիւններ են, ուր այցելուի տրամադրութիւնն ու զգացմունքներն են նկարագրվում: Բայց տարտավոր ենք ոչ ոք բազմաթիւ գրվածքների մեջ հիշել մեկը, Ե. Գեղամյանցի «Ախալցխայից մինչև Անի» որ տպվեց «Փորձ» ամսագրի մեջ 1880 ին: Գեղամյանցը եղել է Անիում այն ժամանակ երբ անտեղ աշխատում էր Քյուրքչյանը այսինքն 1879 ի ամառը նա տալիս է ման-

րամասն նկարագրութիւններ և առհասարակ դիտող ու հետաքրքրվող այցելու է եղել այնպես որ կարող է մի լավատեղյակ ուղեցույց դառնալ ավերակների կույտերի մեջ:

Բայց հայ գրողներից ոչ ոք այնքան բան չէ արել Անիի համար, ինչպես արել է Ղ Ալիշանը: Դեռ 1858-ին հրատարակած իր «Տեղագիր Հայոց Մլծաց» աշխարհագրութեան մեջ նա բավական ընդարձակ տեղ էր նվիրել Անիին: Հետո «Նշմարք Հայկականք» անունով պատկերազարդ հրատարակութեան երեք հատորներից մեկը ամբողջապես հատկացրեց Անիին: Այդ աշխատութիւնը գրված է աշխարհարար լեզվով և Ղ. Ալիշանը շատ գողտրիկ ոճով և իրան հատուկ հնագիտական հմտութեամբ նկարագրել է յշանավոր ավերակները և նկարագրել է ոչ թե մասնագետները, այլ առավելապես սովորական բնօրինակների համար:

Զբավականալով այդքանով Ղ Ալիշանը 1881 ին լույս բերեց «Շիրակ» անունով իր աշխատութիւնը, որ շատ լավ հայտնի է մեզանում: Դա ամբողջ Շիրակ գավառի նկարագրութիւնն էր, որի մեջ ամենամեծ տեղը, բնականաբար գրավում է Անին: Ալիշանը ինչպես հայտնի է անձամբ շճանապարհորդեց Հայաստանում այնպես որ Շիրակի նկարագրութիւնը տալով նա, ինչպես ինքն է ասում, նման է կույրի, որ նկարում է լույսը: Սակայն մեր նշանավոր հայ բնագետին տված էր մի զարմանալի շնորհք: Նստած լրիւցում, նա հավաքում էր այն բոլոր տեղեկութիւնները որոնք կային թէ մեր և թե օտար գրականութիւնների մեջ այս կամ այն գավառի քաղաքի գյուղի մասին և, այդ բոլորը ուսումնասիրելով տալիս էր անպիսի նկարագրութիւններ, որոնք շատ քիչ սխալներ ունեին իրանց մեջ: Այդպես գրել է նա ոչ միայն «Շիրակը» որ համեմատաբար փոքր աշխատութիւն է այլև այնպիսի վիթխարի հատորներ ինչպես են «Սիսուան «Սլրարատ», «Սիւնիք»: Աշխարհագրական նկարագրութիւնը Ղ Ալիշանը հասկանում էր շատ լայն մտքով յուրաքանչյուր տեղի ներկա դրութեան հետ նա տալիս էր և նրա պատմութիւնը հնագրութիւնը: Թանկագին են մանավանդ նրա բացատրութիւնները:

Անիի վերաբերմամբ էլ Ղ Ալիշանը կարողացավ նոր

խոսքեր շատ ասել: Սյապես, նա բացատրեց արձանագրությունների մեջ եղած շատ անհասկանալի բառեր, որոնց հիման վրա բաց արեց Անիի գլխավոր փողոցների անունները, փոքրիշատե լուսարանեց, թե ինչ տեսակ հարկերի էր ենթարկված անեցի ժողովուրդը և այլն:

Տարաբախտաբար «Շիրակը» տպագրվում էր այնպիսի ժամանակ երբ Քյուրբջյանի լուսանկարները նոր էին լույս տեսնում, և երբ նրանք հասան Վենետիկ, գրքի տպագրության բոլոր պատրաստություններն արդեն տեսնված էին: Այս պատճառով «Շիրակի» մեջ գրված են հին պատկերները, որոնք համարյա ոչինչ հասկացողություն չեն տալիս ավերակների ներկա դրության մասին: Կան, անշուշտ, և ուրիշ պակասություններ: Ղ Ալիշան կարող էր տալ, իհարկե, այն միայն, ինչ տեսել, նկարագրել էն ուրիշները: Եվ որովհետև թե նկարագրությունները և թե արձանագրությունները թերի ու անկատար էին, ուստի այդ պակասությունները կամա-ակամա պիտի մտնեին և «Շիրակի» մեջ: Բայց չնայած այս բոլորին, մինչև այժմ հայոց գրականության մեջ չկա մի գործ, որ կարողանար «Շիրակի» տեղը բռնել: Եվ «Շիրակը», թեև այսքան հեռու տեղ գրված այսօր էլ մնում է միակ վստահելի տեղեկություններով հարուստ ուղեցույցը:

Մի կարճ միջոցում Անին որքան բարերարություններ էր ստանում իր դաժան բախտից: Ազատվել էր քրդերից, գարձել էր մի խաղաղ մեռելություն, հարստացել էր Քյուրբջյանի նկարների և «Շիրակի» պես գեղեցիկ գործերով: Բայց տեսնող և կարդացող հասարակությունը ինչ էր անում նրա հռչակավոր քարակույտերը պահպանելու համար: Խոսք շատ էր եղել նրա մասին գեղեցիկ սրտառու խոսք: Բոլոր այցելուները նկատում էին, որ ավերակները շարունակում են ավերվել ոչ միայն մարդկանց, այլև ժամանակի ձեռքով: Տարիների ընթացքում մաշվում հալվում էր և այն ինչ ազատվել էր դարերի անողորմ ճանկերից: Չէ եղել և չէ կարող լինել այնպիսի ճանապարհորդ որ Անիի մեջ մտածած շինի վերանորոգությունների մասին: Եվ այնուամենայնիվ, ի՞նչ ստացավ Անին:

Վերևում հիշեցինք Անիի հոգաբարձությունը: Այժմ տեսնենք նրա գործունեությունը:

Գեորգ կաթողիկոսի հրամանով ավերակների պահպանությունը էջմիածնի Սինոդը հանձնեց Կարսի առաջնորդ Աղվանյան եպիսկոպոսին: Իր հրահանգի մեջ Սինոդը կարգադրում էր «Առաջնորդն հետամուտ լիցի կարգել ընկերութիւն մի ի 5 կամ ի 6 անդամոց յԱղեքսանդրապօլէ և ի շրջակայիցս Անուշ, որ ընդ Վանահօլն գործեսցեն ամենայն աշարջութեամբ ի շինութիւն Մալր եկեղեցւոյն Անուշ առ ի հաստատել ի նմա վանական միաբանութիւն, և յայսմ գործառնութեան խորհրդակցեսցի ընկերութիւնն միշտ ընդ Առաջնորդին Կարուց»:

Հոգաբարձությունը կազմվեց 6 անձերից, որոնցից շորսը Ալեքսանդրապոլից էին և երկուսը Սնիի շրջակա գյուղերից: Հարկավոր էր փող և եթև ի նկատի ունենանք թե ինչ հասարակական եռանդուն շարժում ու ոգևորություն սկսվեց մեր երկրում պատերազմից հետո անմիջապես պիտի կարծենք որ հոգաբարձության համար փող դառնելը ոչինչ դժվարություն չպիտի ներկայացներ: Բայց մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Անիի ավերակների համար սկզբում գլխավորապես Ալեքսանդրապոլի մեջ հավաքվեց մոտավորապէ՛ 800 ուրբի: Հոգաբարձությունը գործի կապով, և ծախսելով 1500 – 1600 ուրբի, մի քանի բաներ արավ. 1) Մալր եկեղեցու գմբեթը քանդված էր և եկեղեցու ներսը լցվել էր նրա բեկորներով այդ քարակույսը մաքրվեց, եկեղեցու հատակը բառվեց 2) Մալր եկեղեցու մոտ կառուցվեց մի շինություն բաղկացած հինգ սենյակներից, ապագա միաբանության համար և 3) Ախուրյանի ավերակները լուսավորիչ եկեղեցին կարգի բերվեց այնտեղ ժամասացություն սկսելու համար¹:

Սրանք առաջին քայլերն էին բայց և վերջինը դարձան: Մինչև այսօր քսանհինգ տարվա ընթացքում Անիի հողի վրա այդ երեք թեթև բաներից ս լելի ոչ մի գործ չէ հասարակել: Նույնիսկ միաբանություն հասնատեղու միտքն էլ չհաջողվեց միայն մի վանահայր նշանակվեց, նա էլ փա

¹ «Փարոս Հայաստանի», 1880 № 2.

4) Գում էր դուռը և գնում մոտիկ գյուղերը: Եվ փառավոր կերպով ապացուցվեց այն վերին աստվածանի տխուր հանգամանքը, որ հայերի մեջ Անին միայն խոսք է միայն դատարկ շագասիրութեան առարկա: Այնքան բառեր, այնքան ողբ ու արտասուներ և ոչինչ իրական աշակցութուն: Մարդ մինչև սրաի խորքը վրդովվում է տեսնելով մի ավերակ քաղաք ու օր-օրի վրա քանդվում է տեսնելով հրաշալի եկեղեցիներ, որոնց օրերը համրված են և այս բոլորը մի այնպիսի ժամանակ երբ հայր հարստութուն էլ ունի կրթութուն է ստանում զարգացնում է իր ճաշակը: Մի պարտաճանաչ իսկապես լուսավորված ազգի մեջ Անիի Մայր եկեղեցու նման հրաշալի պատմական հիշատակարանի պահպանութեան համար ո՛չ մի ջանք ո՛չ մի ծախս չէին խնայի: Իսկ մեզանո՞ւմ « Ահագին մի պատուվածք Մայր եկեղեցու կառուրից մինչև համարյա գետինը մի գիշեր կգա մի օամ կլինի, երբ նա էլ կդանա քարեղեն մի տձև անճոռնի կույտ

Եվ սակայն հողարարծութունը դեռ ի՞նչ դիտողութուններ ունի: Բերում ենք այն ծրագիրը, որ նա հրատարակեց լրագրութեան մեջ

«1) Շինութուն բնակարանի՝ միաբանութեան համար Կաթողիկե և Լուսավորիչ եկեղեցեաց տարածութեան մեջ, այժմ ունեցած շինութունն ուխտավորների և ճանապարհորդների համար թողնելով 2) Վերանորոգութուն Կաթողիկե Մայր եկեղեցվո, 3) Ընդարձակել այցելուների համար նշանակված շինութունը որ կարելի լինի ցանկացողներին հարկավոր եղած ժամանակ ավելի երկար մնալ 4) Ավերակների գլխավոր տեղերի մեջ կանոնավոր ճանապարհներ հարթել, 5) Դաշտից ջուրը բերելով շինութեանց մոտ ծառուղիներ և պարտեզիկներ տնկել, 6) Զորերում այդիներ տնկել, 7) Աշխատել մի կենտրոնական ուսումնարան հիմնել՝ դրացի հաւարնակ գյուղերի համար 8) Ամեն կերպով աշխատել ավերակները պահպանել, 9) Աշխատել կարևոր գյուտերի մասին հայ ազգին և լուսավորչալ հասարակութեան ծանոթացնել, նպաստելով թե ազգային հնագիտութեան և թե պատմութեան, 10) Աշխատել հետզհետե նորոգել կարելին»

է1) Աշխատել հաստատ աղբյուրներ գտնել միաբանութեան և ուսումնարանի համար և այլն»¹։

Այս բոլորը մնաց միտք միայն մնաց թղթի վրա միայն։ Հողաբարձո թյո նը հրավեր էր կարգում որ փող ուղարկեն իրան։ Բայց ի՞նչ եղավ։ Անցավ ժամանակ, ոչ միայն փող չուղարկեցին այլև ինքը հողաբարձութունն էլ իր մտքերի ու թղթերի հետ կորավ անհայտացավ։ Հայերը իրանց ձեռքին լավ ժամանակ և միջոցներ ունեին իրանց նախնիքների գեղարվեստական ճաշակը դրոշանոց աղբերից ավելի իրական ձևով պահել-պահպանելու համար բայց շաբին, անընդունակ հանդիսացան։ Եվ երբ կիսիե ավերակների վերջին ժամը, երբ ամենքին հիացնող շենքերը այլևս չկարողանալով կանգնել իրանց հիմքերի վրա որոնք օրեցօր մաշվում բարակում են, կտարածվեն գեանի վրա այն ժամանակ պատմութունը, անաչառ դատավորը, կասե, որ այդ անհետադման պատճառը հայերն էլ և ուրիշ ոչ ոք

Եվ դեռ մեծ հարց է, թե նույնիսկ խոսքով Անյն մեծարելու, բարձրացնելու մեջ հա՞յն է շատ բան արել, թե օտարը։ Մեզանում ինչպես շատ անդամ տեսանք, միամիտ կամ ավելի հաճախ՝ անմիտ բացականչութուններ, ավաղներ, գոյութուն շունեցող արտասունքների կաթիլներ միաձև և միալար նախադասութուններ։ Օտարների մոտ այսպիսի էժանագին արտահայտութուններ չկան։ Օտարները ավելի ավ են կարողանում խոսել Անիի մասին։

Կովկասյան պատերազմների հայտնի պատմադիր գեներալ Պոտտոն մանրամասն խոսելով հին Հայաստանի և հայերի մասին, կանգ է առնում Անիի վրա որ ամենից գեղեցիկ կերպով է ներկայացնում Հայաստանը։ Հիացած նկարագրելով այդ հիշատակարանի գեղեցկութունները, զինվորական գրողն այսպես է պատմում Անիի պարիսպներից դուրս գտնվող Չորան-քիլիսեի լեզենդը

«Անիի ծաղկած ժամանակները ապրում էր սարերում մի աղքատ հովիվ որ միայն տարին մի անգամ Քրիստոսի Հարության օրը գալիս էր քաղաք աղոթելու և Աստուծո տաճարի մեջ մոմ վառելու։ Ծերացավ անապատական հովիվը, և հոգ-

¹ «Փարոս Հայաստանի», 1881, № 3

Նած ոտները վատ էին ծառայում նրան: Մի զատիկ երեկո
նա սովորականի պես ճանապարհվեց դեպի փառահեղ Անին
և ամբողջ գիշերը գնում էր լեռնային խուլ կածաններով
Փարնանային գիշերը մութ էր լեռնային կածանները շուտ-
շուտ իջնում էին անդունդների վրա: Բաղմաթիվ գեներ որոնք
այս անգամ հեռացել էին Անիից կտրան ծերուկին և աշխա-
տում էին թույլ շտալ, որ նա հասնե առավոտյան ժամաստ-
սության սկզբին: Կամ քարեր էին գցում նրա ոտների տակ,
կամ դուրս էին բերում նրան ճանապարհից և հրում էին դե-
պի մի որևիցէ անդունդ: Իր ամեն մի քայլը զոռով խլելով
անապատականը քաղաք եկավ ուշ երբ եկեղեցիներում ար-
դեն երգել էին «Քրիստոս յարեալ»: Բոլոր եկեղեցիները, ո-
րոնք հատակից մինչև գմբեթները ողողված էին ճրագների և
կանթեղների յույսերով արդեն լեփ լեցուն էին մարդկանցով:
Անասպատականը այս եկեղեցին ուզեց ներս խցկվել այն-
եկեղեցին ուզեց մտնել, փորձեց մյուսը երրորդը, տասնե-
րորդը— ոչ մի տեղ ճանապարհ չեն տալիս նրան ամեն տեղ
սարսափելի նեղվածքուն է, իսկ ծերունին այնքան ուժ-
շունի, որ ամբոխը դեսուղեն հրե, զոռով անցք ճղե իր հա-
մար: Գնաց Աստծո բոլոր տաճարները և ամեն տեղ իզույ՝
նա շլտեց զատկական արևազալի ժամերգությունը, մոմ, ինչ
պես ուխտել էր շվառեց: Իսկ Աստծուն մի բան խոստանա-
ապագայում— արդեն մեղք է, շգիտես թե ինչ կրերե վաղվա-
օրը: Սաստիկ արամեց ծերունին կանգնած է ճանապարհ
ների մեջտեղը և լաց է լինում: Ժողովուրդը դուրս է թափվում
եկեղեցիներից որը կառքով է գնում, որը ձիով մեծամաս-
նությամբ ոտով է երիտասարդները ոսկեթել բանվածքու՝
շորեր ունեն լիրուն աղջիկները դիպակ են հագել և վզնոց
ներ ունեն: Ամենքը տեսնում են ալքատ հովվին, տեսնում
են նրա քրձերը, սպիտակ մազերը, արտասուքները— և անց
նում են: Արտասուքները, այիքները, քրձերը ոչ մի սիրտ
չշարժեցին: Գալիս է վերջապես, եպիսկոպոսը իր եկեղ ցա-
կաններով և տեսնելով ողբացող ծերունուն, հարցնում է
նրան քաղցրությամբ «Ինչո՞ւ ես լալիս, ծերուկ այս ուրախ
առավոտյան»: Պատասխանում է ծերո նին «Դառն օրերի եմ
հասել, հայր ժողովուրդը շթողեց ինձ մտնել Աստծո եկեղե

ցին»։ Գավազանը շարժելով, ասաց հոգևոր հայրը «Մերու-
նիներին պետք է ծուլությամբ չվերկենալ գիշերային քնարա-
նից և երիտասարդներից առաջ շտապել տաճարը աղոթե-
լու»։ Եվ աղաղակեց ծերունին «Ես բոլորովին չեմ ծուլացել,
հայր ամբողջ գիշերը շարքերի հետ էի կռվում և ոտով ճա-
նապարհ էի կտրում։ Բայց վայ ինձ, անապատական ծերու-
նուս, նվազել վերջացալ է առյուծի մկասունքներիս պնդությու-
նը և եղնիկի ոտների արագավազությունը։ Իսկ ժողովուրդը
այժմ շատ խստասիրտ է դարձել և նորարոգրոջ պատանի-
ների մեջ այլևս խնամք չկա դեպի անկարող ծերունիները։
Քող նրանք աղոթեն իրանց եկեղեցիներում, իսկ դու, տեր,
շինիր ինձ, աղքատ ծերունուս համար առանձին եկեղեցի»։ Հո-
գևոր տերը բարեհոգությամբ ժպտաց և մոմից կակուղ խոս-
քով ասաց «ո՛վ մարդ, շատ ու շատ ոսկի և արծաթ դրամ-
ներով են կառուցվում տաճարները սևծ Անի քաղաքում քո
քրճերով և քո արտասունքներո՛վ պիտի քեզ համար առան-
ձին եկեղեցի շինեմ»։ Մինչև գետինը ղլուխ տվեց ծե-
րունին և ասաց «Իարի ասացիր հայր բայց կա քուրճ ոսկու
տակ և կա ոսկի քրճի տակ։ Առավոտյան, նախքան թմբուկը
երեք անգամ կթնդա, մեծ արժեքավոր հարստություն կզա
քեզ մոտ աղքատիկ կողովի մեջ վայրի ցիռի մեջքի վրա
վերցրու այն հարստությունը, տեր, և աղքատ ծերունու հա-
մար եկեղեցի շինիր»։

Ասաց և հեռացավ սարերը։

Որքան փայլուն աստղեր կան կապույտ երկնքում, այն-
քան սուր պղնձի ձայներ առավոտյան աղմկեցին լուսաբացի
հանգստությունը փառավոր Անի քաղաքում։ Թմբուկի երրորդ
հարվածի հետ եպիսկոպոսը իջնում է սպիտակ մարմարյա
պալատի բարձր պատշղամբից և տեսնում է մի ցիռ, որ
ջուր էր խմում շատրվանի մոտ։ Ցիռի մեջքի վրա մի հին
կողով կա նման այն կողովներին որոնց մեջ մուրացկան-
ները գնում են այն հացը որ տալիս են նրանց Քրիստոսի
սերին։ Այն կողովի մեջ ծանր հարստություն կար երեք պա-
տանիներ հազիվ կարողացան վերցնել նրան ցիռի մեջքից։
Բարեպաշտ եպիսկոպոսը սուրբ ջուր սրսկեց ոսկու վրա,
արտասանելով այսպիսի խոսքեր «Եթե դու անմաքուր ուժից

ես, հող ու մոխիր դարձիր»։ Հարստությունը ոչ հող դարձավ ոչ մոխիր։ Սյն ժամանակ ւա ճարտարապետներ կան չեց Բյուզանդիայից և մի հոյակապ տաճար կանգնեցրեց։ Չէ մեռնում ժողովրդի մեջ աղքատ հովվի այդ հարուստ տաճարը շինողի հիշատակը և այդ տաճարը Չոբան քիլիսե է անվանվում մինչև այսօր»։

Չոբան-քիլիսեն ռիմայալ Սնիի Լրկրուշարժին և արդեն Մեհեմմեդ Երկրորդի մուրճը կոտրել է նրա կլոր և գեղեցիկ գմբեթը»։

Կա՞ իսկապես մի այդպիսի սիրուն ավանդություն թե ոչ,—չգիտենք։ Անկասկած է սակայն, որ նրա մեջ նկարագրված Զատիկը հայի Զատիկը չէ մեզանում դիտավորը լիաթախման երեկոն է իսկ կիրակի առավոտյան ժամերգությունը կատարվում է արևածագին մինչդեռ այստեղ նկարագրված է հունական Զատիկը, որ կեսդիշերին է սկսվում Բայց հարցը այստեղ ավանդության ճշտությունը չէ այլ այ գեղեցիկ բանաստեղծական ձևը, որի մեջ ձուլված է նա։ Եւ հավատացած կարող ենք լինել, որ մեր գրականության մեջ Անիի անցյալ օրերից մեկը նույնիսկ այլ պիսի Լրևակայական դույներով նկարագրած չենք գտնի

Շիրակի բազմաթիվ ավերակ եկեղեցիները բարբարոսական անգթության են մատնված նրանք գոմեր ու ոչխարների փարախ են դարձած թուրքաբնակ և քրդաբնակ տեղերում։ Այսպես էր Սնին մինչև վերջին ժամանակները մինչև վանահայրություն հաստատելը։ Գեներալ Պոատոնս բերում է այսպիսի ավերակներ տեսած մի ճանապարհորդի հետևյալ խոսքերը

«Տխո՞ւր հողի վրդովեցնող տեսարան Ակամա հարց է ծնվում ինչո՞ւ ընկել է այս փառահեղ շինությունը, որի մեջ դրված են այնքան աշխատանք միտք, թագավորական արքայություններ մարդկանց նվերներ։ Ինչո՞ւ ավերման և ոտնահարման է մատնված այն տաճարը, որի մեջ ամեն մի քար նվիրված է Աստծո անվան և օրհնված է նրա անունով։ Ինչո՞ւ ծանրոցքներ կրող էջը գիշերում է այնտեղ որ ծունկ է չոքնլ և աղոթել քահանայապետը։ Իհարկե մարդկային վշտերի ուղեկիցները մարդկային մեղքերը կլանում էն տա

աւրների բարոյական նշանակութիւնը նրանց նյութական կազմը քայքայում են վերածում նախնական անտարբեր գրութեան: «Հող էիր և ի հող դարձցիս» — ահա ինչ են ասում այդ սղծված ավերակները»¹:

Երկար ժամանակ Անին միայն հնասեր ճանապարհորդների այցելութեան առարկա էր: Բայց XIX դարի վերջերում գիտութիւնը նորից սկսեց հետաքրքրվել նրանով: Դեռ 1878-ին խոսք կար որ Պետերբուրգի ուսաց Հնագիտական հանձնաժողովը մտադիր է պեղումներ կատարել Անիի մէջ: Բայց այդ միտքը կարծեմ անկատար մնաց ութսունական թվականներին էլ և միայն 1892 և 1893 ի ամառը հայտնի հայագետ պրոֆեսոր Մառը նույն հանձնաժողովի հանձնարարութեամբ և հատկացրած միջոցներով հետազոտեց ավերակները և մի երկու տեղ էլ սկզբումներ կատարեց, որոնք շափալանց հետաքրքրական հանգամանքներ լույս հանեցին:

Հիմնվելով իր բարեխիղճ մանրազնին հետազոտութիւնների վրա, տաղանդավոր գիտնականը նոր խոսք մտցրեց ավերակների պատմութեան մեջ: Մինչև այժմ նա դեռ չէ հրատարակել իր ուսումնասիրութեան մանրամասնութիւնները բայց այն համառոտ տեսութիւնն էլ որ արդեն հրատարակված է², կարդացվում է մեծ հետաքրքրութեամբ և, անկասկած Անիի արդէն հայոտ պրակտիկական զոհարներից մեկն է կազմում:

Ն Մառը նկարագրում է կանգուն մնացած ավերակները, բացատրում է ճարտարապետական ոճերի զանազան ժամանակները դուրս է տալիս թէ որքան վսեմութիւն կա նրանց մեջ: Բայց այսպես շատ այցելուներ են արել: Իսկ ինչ ոք չէ արել երբեք այն է, որ Մառը պեղումների միջոցով լույս է հանել նոր ավերակներ գտել է Աշոտ Ողորմածի յինած պարիսպը որ սկսվում է «Մզկիթ անվանված շինութեան մտից և շրջան է տալիս Միջնաբերդի ուղղութեամբ գետի Մազկիթաձորը: Պեղումները երևան են հանել մի ամբողջ տոհմային գլխգմանատուն և նրա մի փոքրիկ մատուռը:

¹ В. Потто, Кавказская война т III, СПб 1838

² Դ Զանշյանի «Братская помощь» ժողովածուի երկրորդ հրատարակութիւնը Մոսկվա 1899

որոնք գտնվում են Միջնարբերդի ստորոտից քիչ հեռու: Երևում է և մի փոքրիկ նեղ փողոց շինությունների պատերով: Իր այս հետազոտությամբ Մառը այն մեծ ծառայությունն է մատուցել որ շատ համով չ պարզությամբ ցույց է տվել թե դեռ կա մի ամբողջ Անի հողի տակ թե մեր իմացածները շատ քիչ են թե մի օր երբ կվառվի ավելի մեծ հետաքրքրություն դեպի Բագրատունյաց ավերակները, ավելի իրական, ոչ-ձրի հետաքրքրություն Ախուրյանի այս բարձր ափի վրա երևան կգա հայկական մի ամբողջ Պոմպեա ուր հողի շերտերի տակ թաղված կգտնեն բազմաթիվ անգին հիշատակարաններ՝ հռչակավոր մայրաքաղաքը մասնավորապես և մեր անցյալ կյանքը ընդհանրապես, հասկանալու և ճանաչելու համար Հարցր միայն այն է՝ ե՞րբ կգա այդ օրը:

Իսկ մինչև այդ՝ Անին օտարների համար ոչ միայն չէ կորցնում իր գրավչությունը, այլ, ընդհակառակն, ավելի և ավելի հետաքրքրական է դառնում ավելի շատ այցելուների հիացմունքն է դրդոտ մ Արդ հիացողներից մեկն է մի ռուս, Ա. Անդրեև որի մասին պետք է մի քիչ մանրամասն խոսել: քանի որ նա մի ամբողջ մեծ, բայց տխուր ու դառն երևույթի ներկայացուցիչ է:

Ում չէ հայտնի, որ իննսունական թվականների կեսից սուսաց մամուլի նացիոնալիստական մասը սաստիպորեց իր արշավանքը հայության դեմ հալածարարից մի կատաղի հայակերություն, որի նպատակն էր մի ընդհանուր դայրույթ ու զզվանք հարուցանել մի ազգի դեմ որ հարյուր տարուց ավել Ռուսաստանի հավատարիմ հպատակն էր եղել: Նադիոնալիստությունը մարդկային կյանքի դժբախտության համար զոյացած պալարներից ամենազզվելին է ազգ ազգի դեմ, ժողովուրդ ժողովրդի դեմ թշնամացնելու համար նա կանց չէ առնում ոչ մի միջոցի առաջ: Վատաբանել շսիրած մի ազգությունը, ցեխի մեջ տրորել նրա անունը նրա պատիվը բաղաքական անհավատարմության սարսափելի ամբաստություն բարդել նրա վրա, շքաշվելով ոչնչից և ոչ ոքից — սրանք են նացիոնալիստական սիրած, փայփայած զենքերը: Հաշտրին հռչակեցին ամենավնասակար մի տարր, որ անցյալում և ներկայում իդեալներ չէ ունեցել, որի համար հասկանալի՞

միայն ուրիշներից ծծելն է, կեղեքելն է: Նույնիսկ հայոց պատմությունը ծաղրում էին ուս նացիոնալիստները, գրտնելով, որ հայերը ոչինչ աչքի ընկնող գործ չեն կատարել իրանց անցյալում և նրանց թագավորությունն ասածը մի գործելի, վայրենի բան է եղել:

Այդ նացիոնալիստներից մեկը, վերոհիշյալ Անդրեևը այցելում է Անին Ավերակ մայրաքաղաքը խոսում է նրա կոշտ սրտի հետ, և նա իր հիացմունքը նկարագրում է «ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК» ամսագրի մեջ (1898, № 1), որի հրատարակիչն է ուսական նացիոնալիստության սյուներից մեկը, Պուվորին: Նկարագրությունը կրում է «Հայկական Պալմիրա ճի ավերակներում» վերնագիրը և զարդարված է գեղեցիկ պատկերներով, որոնք Մնիի ավերակներն են ներկայացնում: Անդրեևը իր հիացմունքը շարժած շինությունները ճանաչելու համար, հարկադրված է եղել փոքր ինչ ծանոթանալ հայոց պատմության հետ Անիի արձանադրությունների թարգմանության հետ:

Երեղ հնությունը փրկագրել է նրան լուել մոռանալ շաբախոսելու, հեղեկու, վատաբանելու սովորությունը: Բայց որովհետև նացիոնալիստությունը մինչև ոսկորների ծուծր Գափանցող մի սիտ էր, ուստի Անդրեևը հայկական անցյալի հոյակապ փշրս նքներին նվիրած իր հիացմունքները թունավորել է ժամանակակից հայությունը ցեխոտող նացիոնալիստական դառանդանքներով: Հին բարուքանդ պատերը, կամարները կեղծել նա չէ կարողացել, բայց ներկան կեղծելու ու մի զովարություն չի ունեցել: Եվ հենց ազատելուց հույի վրա ուր ցրված են նրան հիացնող ավերակները նա գտնում է մի հայ լուսանկարիչ որ ներկա հայության քաղաքական մտքերն ու սեպարատիստական ձգտումներն է պատմում նրան: Ինքը, Անդրեևը, չէ պատասխանում այդ լային նա ուզում է մնալ կողմնակի դիտող: Եվ նրա փոխարեն Անիի ավերակներում դուրս է գալիս մի ուրիշ մարդ իհարկե ոչ-հայ և սկսում է «ներկել» հայերին այն գույններով, որ Պետերբուրգի և Մոսկվայի նացիոնալիստները վաղուց պատրաստած ունեն իրանց շտիրած ազգությունների

երեսին քսելու համար Հայերի այդ դատախազը անունադիշ չէ հիշված նա. ունի մի գեղեցիկ կին, որով հրատարակված է Անդրեևի ընկերը: Բայց ինչու է այդ դուչը եկել Անի Մարդ ու կնիկ, ասում է Անդրեևը քանդում էին ավերակները՝ գանձ գտնելու համար: Ահա այս դերեզմանակապուտը որ ավերակների վերաբերմամբ նույնն է լինչ բոքենին մեռելների վերաբերմամբ, Անդրեևի վկան ու անկասկածելի ասպացուցն է դառնում, որի բերանով ամենայն հոժարությամբ ցեխ է թափում մի ամբողջ ժողովրդի վրա: Օ, սա բնական է նացիոնալիստության համար չկա ոչ մի սրբութուն, երբ պետք է հասնել փայփայած նպատակին..

Նեղսիրտ, մինչև պոտնդները թուլնով լցված նացիոնալիստի հետ ինչպես համեմատել Եվգենի Մարկովին որ ուսասոց յրականության մեջ բավական հայտնի է իր ճանապարհորդական աշխույժ ու հետաքրքրական նկարագրոթյուններով: Սի ճանապարհորդ է դա, որ իր կյանքում շատ տեղեր է տեսել, շատ գեղեցիկութունների, շատ հոշտկավոր հիշատակարանների առաջ է կանգնել: Սրեմոտքն ու Արևելքը շատ լավ ճանաչող այդ ճանապարհորդը այժմ վախճանված է Կարծեմ նրա վերջին ուղևորություններից մեկն էր այն, որ նա կատարեց Անդրկովկասում մի քանի տարի առաջ երբ դեռ նոր էր շինվում Կարսի Լրկաթուղին: Ինքը, Մարկովը, իր այդ ճանապարհորդութունը անվանել է «Ռուսական Հայաստան»: Իվ իրավ, նրա տեսած ու նկարագրած սեղեր՝ են Երևանը, էջմիածինը, Ապարանը, Ալեքսանդրապոլը, Անին

Ամեն տեղ նա առհասարակ մի բարեխիղճ դիտող է նկարագրում է հայկական կյանքի լավ և վատ կողմերը: Նոր-Քաղաքի մոտ տեսած հայերի գյուղական լճրախտ կյանքը նա ներկայացնում է վառ գույներով, և ընթերցողը տեսնում է թե որպիսի դժոխքի մեջ է ապրում նահապետական հայ ընտանիքը ուրբա ու կեղտ, որքա՞ն խավար հնադարյան հասկացողություններ: Բայց ահա նույն ճանապարհորդը Կարսի շրջանի գյուղերից մեկում գիշերում է մի բարեկեցիկ ընտանիքի մեջ և այդտեղ նա արդեն ընդունում է.

¹ „Вестник Европы“, 1901

որ հաշ գլոսդացին նույնիսկ ուս գլուղացուց առաջ է գնացել:

Անիի մասին Ե Մարկովը խոսում է երկար, խոսում է սիրով, անկեղծ հիացմունքով: Մի առ մի նկարագրելով գրլ խավոր ավերակները ծանոթացնելով նրանց անդյալի հետ ուս ճանապարհորդը վիշտ է հայտնում որ Բաղրատունյաց հոյակապ փշրանքները հալվում են ոչնչանում են արագ և ոչ ոք չկա, որ միջոցներ ստեղծե ավերմունքի առաջն առ նելու համար: Անին իր ներկա դրության մեջ եկեղեցիների ժողովածու է իսկ եկեղեցիների պահպանությունը հողաք իշխանության պարտականությունն է: Եվ Մարկովն իր շատ փեղեցիկ նկարագրության մեջ ամենայն իրավունքով զար մանք է հայտնում, որ էջմիածինը մինչև այժմ չէ կարողացել այդ հին, փառավոր տաճարների պահպանության համար աչքի ընկնող գործ կատարել:

Ռուս ճանապարհորդից անցնենք անգլիացի ճանապարհորդ Լինչին, որ մի քանի տարի առաջ Լոնդոնում հրատարակեց իր հոյակապ «Armenia» երկհատոր աշխատությունը սրդյունքն այն ճանապարհորդության, որ նա կատարել է Հայաստանի թուրքական և ուսական բաժիններում արդյունք նաև այն մանրակրկիտ, բազմակողմանի ուսումնասիրության, որ նա գուրս է բերել թե իր անձնական դիտողություններից և թե բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներից: Շքեղ տպված, շքեղ պատկերներով զարդարված այդ աշխատության մեջ մի ամբողջ մեծ գլուխ¹ նվիրված է Անիին: Ինքը, Լինչը լուսանկարչական գործիքով վերցրել է տեսարաններ Անիից և այդ պատկերները նրա գրքի մեջ տպագրական արվեստի վերջին խոսքն են ներկայացնում:

Լուսանկարչական գործիքը այժմ համարյա յուրաքանչյուր ճանապարհորդի հետ մտնում է Անիի մեջ, վերցնում է ավերակների տեսարանները: Բայց հանգուցյալ Քյուրքչյանից հետո ոչ ոք այնքան շատ բան չէ արել Անին լուսանկարելու կողմից, որքան արել է դերասան Ա Վրույրը: Նա սիրող-լուսանկարիչ է և առանձնապես սիրում է հնությունները, իսկ ամենից շատ, իհարկե, Անին: Մի քանի

¹ Թարգմանությունը տե ս «Բազմավէպ» ամսագիր 1902 թ :

ամառ Վրուլըրը ապրել է Անիում ծանոթացել է նրա յուրաքանչյուր քարի նրա դիրքերի բոլոր մանրամասնություններին հետ և ցույց է տվել մի մեծ, տոկուն աշխատասիրություն: Քյուրքչյանը հրատարակեց հիսունից ոչ ավել լուսանկարներ իսկ Վրուլըրը մենակ, առանց օգնականների և մանավանդ առանց նյութական աջակցության որ գործի ամենակարևոր կողմն է հանել է երկու հարյուր տեսարան որոնցից հարյուրը արդեն հրատարակել է: Հայ բեմի այդ համեստ և ինչ ասել կուզի շքավոր գործիչը կարելի է ասել Անիի Լեօ և Անիի շուրօր ոչինչ անծանոթ բան չէ թողել այնպես որ նրա ժողովածուն ավերակների մայրաքաղաքի լիակատար ամենամանրամասն տեսարանացույցը պիտի դառնա

Բայց Անին միայն լուսանկարիչներին չէ գրավել Նա սգևորել է և նկարչի վրձինը: Լուսանկարը տալիս է ճշտություն, լայց չէ արտահայտում բնության դուլները, լույսերը օդը: Մեր տաղանդավոր նկարիչ Գ Բաշինջաղյանը լրացրել է այդ պակասությունը իր այն պատկերներեցի մեջ, որոնք Անիի տեսարաններն են ներկայացնում: Շատ լավ հաջողված են մանավանդ «Անիի տեսարանը Ավագ դռնից» «Մայր Եկեղեցին»

Վերջապես հիշենք և այն որ 1903 ի ամառը Անիում մտաբերու ամիս մնաց Փարիզի «Բանասեր» ամսադրի խմբագիր Կ Բասմաջյանը որ հնագիտական հետազոտություններով էր զբաղված: Իր հետ Բասմաջյանը բերել էր և մի հայ ճարտարապետ Անիի և նրա շինությունների հատակագիծը կազմելու համար: Բասմաջյանը դեռ չէ հրատարակել իր ուսումնասիրությունների արդյունքը իսկ նրա բերած ճարտարապետը դեռ այսօր էլ աշխատում է Անիում¹:

Ահա թե ինչ է Անին

Ուղիղ մի դար է նրան պաշտում են նրանով հափրը տակվում են Ո՞ր հնությունը, մանավանդ հնություններով ու

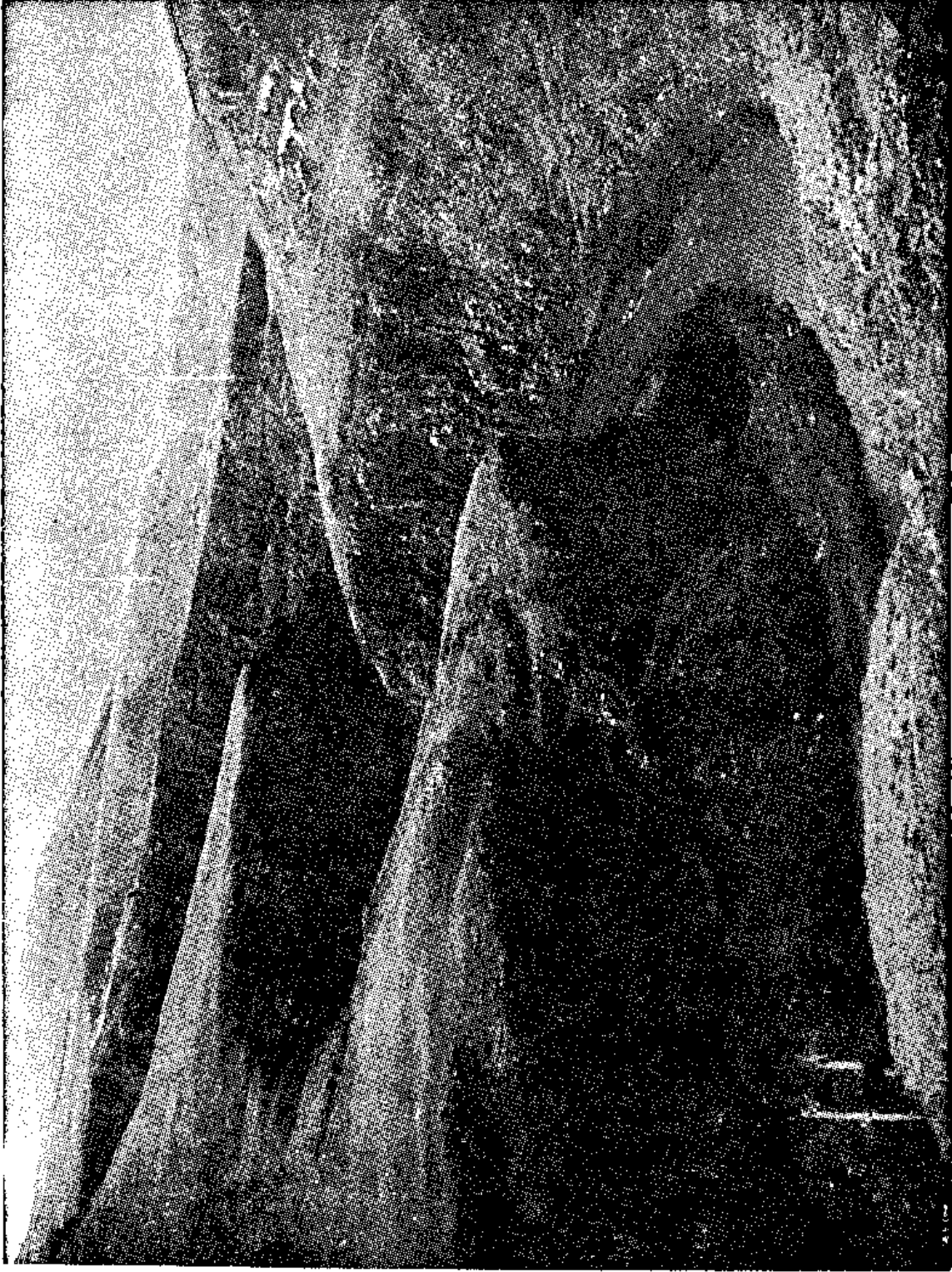
¹ Մենք առիթ ունեցանք տեսնելու այ ճարտարապետի Անիում կատարած մի բանի գործերը, որոնք մեզ վրա հիանալի տպավորություն թողեցին: (Խոսքը վերաբերում է հայկական ճարտարապետության խոշոր մասնագետ Ք Քորամանյանին — խմբ.):

ավերակներով ծածկված մեր երկրում, կարող է հավասարվել Անիի այս բախտին: Ո՞րն է այն պատմական հիշատակարանը որին միակերպ հիացական զգացմունքով վերաբերված լինի Ֆրանսիացին, իտալացին, անգլիացին, դերմանացին ուսը, հայը: Անին նախանձելի ճակատագիր ստացավ Բագրատունիների ձեռքից: Նախանձելի էր նա, երբ շեն ու կենդանի էր նախանձելի է այժմ երբ հյուծված ու ժառանգաբար, քայքայվող ավերակների մի կույտ է ներկայացնում: Ինչպես շհիանալ այդ ճակատագրի վրա ի հինգ տասը դժբախտ բեկորներ են մնացել մեծ քաղաքից, և այդ բեկորները քանի քանի անգամ են նկարագրությունների, ու սումնասիրության պատկերի բանաստեղծության նյութ դարձել: Մնացե՞լ է մի այլ մարդկային գործ որի միջոցով մեծարված շիներ Անին:

Եվ ահա ես էլ լզում եմ նկարագրել իմ սուսածը իմ զգացածը: Փույթ է որ ինձանից առաջ կա նկարագրողների մի երկար շարք: Ես առաջիններից չեմ բայց վերջինն էլ չեմ լինի, քանի որ Շիրակի այն դաշտի վրա Այաջա սարի ստորոտների մոտ, կանգնած կմնան բոլորովին ավերված կամ կիսավեր աղբոջ սլաքներն ու գմբեթները դեպի այդտեղ տանող գյուղական քարքարոտ խորդուբորդ ճանապարհների վրա միշտ կերևան մարդիկ և միշտ կկրկնվի միևնույն երևույթը: Այնտեղ, ավերակների մեջ ուր կարիճները խեցգետինները, ֆալանգաները դարավոր ոեբերն են երբեք չէ թուլանում հոյակապ հնության դյութական ուժը: Այդ ուժը ձգում է դեպի իրան այդ ուժը խոսեցնել է տալիս և հնագետն իր հրմտության պաշարով, գրողն իր դրշով նկարիչն իր վրձինով, լուսնակարիչն իր գործիքով վերջապես հասարակ այցելուն մի կտոր ածուխով, մատիտով կամ դանակով մեծարանքի հարկ է տալիս մարդկային տաղանդի մնացորդներին:

Ամենքն էլ իրավունք ունեն Ավելորդ չէ ոչ մի գործը մարդու միտքն ու զգացմունքը նվեր է բերում երախտավոր մարդկանց հիշատակին:

ԿՈՒՐ-ԱՄՈՒՅՆ

Ախարյան գետը (Անիի մոտ)

Ա

Թեև հունիսը հասել էր իր վերջին բայց Թիֆլիսում սո վորական տոթերը դեռ չէին սկսվել: Մնձրևտ ամառ էր համարյա ամեն օր շարաթների ընթացքում հեղեղներ էին թափվում երկնքից: Նրանց շրջանը նոր էր վերջացել և օգի մեջ դեռ չէր չքացել նրանց թողած զովությունը:

Պարզ լուսնկա գիշեր էր: Թիֆլիսի վոկզալում չկար սովորական աղմուկը իրարանցումը և գծի վրա կանգ նած գնացքը, որ կես ժամից հետո պիտի մեկներ դեպի Ալեքսանդրապոլ, մի տեսակ տխուր լուսթյան մեջ էր թաղ ված: Մեր խումբը բաղկացած էր յոթը հոգուց: Խոսում էինք վաղվա դրական տոնի մասին: Երկու մարդիկ մեր պատ մության մեջ անմահացել են իբրև թարգմանիչներ և եկե դեղին էլ այդ անունով է նրանց տոնում: Սահակին և Սես րոպին նվիրած օրը արժե ամեն տարի դրական ուխտագնա ցության օր դարձնել, ասում էր մեզանից մեկը: Ամենքս համաձայն էինք, ամենքս խոստում տվինք թեև չգիտեինք՝ հե՛շտ է կատարելը:

Երկրորդ զանգակը հիշեցրեց հին ասացվածքը—«Ճանա պարհորդը պիտի ճանապարհի վրա լինի»: Գիտեինք որ Ալեքսանդրապոլի երկաթուղին խուլ ճանապարհներից է, ամառվա այս սլահին ճանապարհորդներ քիչ կունենա և մենք հանգիստ կտեղավորվենք երկրորդ կարգի վագոնում: Բայց ներս մտնելը բավական էր որ մենք զգայինք, թե Անդրկովկասյան երկաթուղիները առհասարակ չէն սիրում, որ ճանապարհորդները հարմար ու հանգիստ տեղեր ունենան: Վագոնը մինչև պոունդները լցված էր մարդկանցով: Մի կերպ դարսեցինք մեր իրերը, մի կերպ տեղավորվեցինք նստարանների ծայրերին և ճանապարհ ընկանք

Անտանելի շոգ էր վազոնում Մեզ սկսեցին նախազգուշացնել, որ, ի լրումն ամենայնի, նստարանների բարձերը լիքն են բազլինջներով Մեր ընկերներից մի քանիսը վճռեցին չքնել Դեռ կարելի էր արհամարհել շոգն ու բազլինջները բայց ի՞նչ անել, երբ տեղ չկա Երկաթուղու լարշուֆյունը իրան սլարտավոր չէ համարու՞մ քնելու տեղ ուղ ամեն մեկին: Դա նշանակում է որ նոս համայ միևնույն է, Եթե միատեսակ փող վճարողների մի մա ը ամբողջ գիշերը ուշք չփակե՞ Զուր չէ մարդը իր սփոփանքի համար հնարել «բախտ» ասած հասկացողությունը Բախտի բան է

Եվ այդ գիշեր բախտի խորթ զավակ հանդիսացածնսրը կարծում էին, որ ը լրորվին դժվար չէ անքուն սնալը: Հու նխայան գիշերը մատի երկարություն ունի: Կեսն արդեն անցել է, կեսը կարելի է դեն գցել կուչ գալով մի անկյունում և ուշքերը աստղար թարթելով: Սկզբում այդ շատ հեշտ էլ երևում: Դանդաղ հեռացող գնացքի առաջ փոված էր գիշերային՝ Թիֆլիսը, որ խսկապես գեղեցիկ տեսարան է իլ անհամար հրազներով: Բայց սհա ծածկվեց տեսարանը Թիֆլիսը դե գի հակառակ կողմն էր վազում և անկարծ անհայտացավ, կարծես կուլ գնաց տարածություն մեջ Անհալար անիվները ավելի արագ են գլորվում և նրանց թխթխ կոցը դառնում է մի անընդհատ, միապաղաղ դղրդոց միանման և հոգնեցուցիչ: Պատուհանների առջևով մի քանի շի նություններ, մի ինչ որ կամուրջ փախան և այնուհետև շրջակայքը ձգվում էր սիշեռային ազոտ ու անորոշ լույսի մեջ

Շուտով նրանք էլ ձանձրացրին վազոնի մեջ խոսակցություն ձայները հետզհետե մարեցին Գիշերը ծանրացնում էր ուշքերը, և նրանք փակվում էին արհամարհելով ամեն մի դիմադրություն:

Ես շղիմացա այդ ուժին Բայց Մորփեոսի կամ ավելի ճիշտ ասած Անդրկովկասյան երկաթուղու բազլինջների զրրկում երկար շմնացի: Հազիվհազ էր լույսը սկսել առավոտյան մութի թանձր ծալքերը նոսրացնել երբ զարթնեցի և նայեցի պատուհանով Մենք մոտենում էինք մի լայն ձորի Դեռ դաշտեր էին, դեռ մեծ մեծ բլուրներ էին երևում: Մի դետ սղտոր, վշշան դետ դալիս էր վերևից կամ բոլորովին մո

«Ենում էր մեր վագոններին կամ հեռանում էր, անցնելով թփերի փոքրիկ թմբերի ետևը: Մի բան զգալ էր տալիս որ բնության փոփոխություն է տեղի ունենում: Քունը փախավ էս ցած իջա իմ քնարանից: Ընկերս, որ հաստատ էր մնացել իր խոսքին և չէր կարողացել աչք փակել, ուրախ էր, որ լույսը բացվում է: Բուրբուլին ախորժելի բան չէ անքուն նստել քնածների բազմության մեջ և շիմանալ, թե ինչ կեր լով կարելի է սպանել ծանր, ձանձրալի ժամերը:

Մենք միասին դուրս եկանք վագոնի նեղ ու փոքրիկ գա վիթը Որքան առաջանում էր գնացքը և որքան առատանում էր առավոտյան լույսը, այնքան շրջապատող բնությունը լրավիչ էր գառնում: Ձորը նեղանում էր հետզհետե պրդ տոր գետը վշշում էր ավելի բարձր, առավոտյան լշուշները սողում էին սարերի լանջերով դեպի վեր բաց անելով մի վիթխարի լեռնաստանի գեղեցիկ, ահավոր քառսական տեսարանները: Պոկ գալ մեր տեղից այլևս չկա րողացանք Մոռանալով ամեն ինչ մենք անհաղ նայում էինք, իսկ մեր առջև հետզհետե գալիս անցնում էին տեսա րաններ Եվ այսպես՝ ժամե ր ..

Մենք գնում էինք այն հսկայական երկար համայիչ կիր ձով, որ լոռու լեռնաշխարհը բացել էր Դեբեդ գետի համար Դա մի խրոխտ, վեհ, վայրենի լեռնաստան է: Սարերի կատարները իրար ուս են բարձրանում, այս ու այն կողմ րփռելով անտառապատ ու լերկ լանջեր, ձորեր, ամպերի մեջ կորած ժայռե պարիսպներ: Երկաթուղին սեղմվել է գետին այսպես ասած նրա փեշն է բռնել՝ լեռնային սոսկալի քառ ի մեջ գլուխ չկորցնելու համար: Ամբողջ ժամանակ ձեր ականջների մեջ է գետի կայտառ վշշոցը երկաթի վրա վա զող բազմաթիվ անիվների զղրղչունը չէ կարողանում խլաց նել այդ ջրային աղմուկը: Այդ աղմուկից հեռանալու տեղ չկա երկու կողմից սարեր են, անընդհատ շարքերով կանդ- իսած:

Ոլոր-մոլոր է գետի ընթացքը այդպես է և նրա ափերը լերու երկաթուղին: Գալիս ևս երկար տարածություններ երբ դուք, նայելով վագոնի սպատուհանից, կարծում եք թե ձեր գնացքը մի ինչ որ ահավոր ուժի ձեռքով ձգված է մի

հսկայական խորխորատի մեջ, որից նա երբեք չսլիտի դուրս գա: Շարժվում է գնացքը, շոգեկառքը հսկայաբար շնչում է և ձեզ թվում է թե նա հուսակտուր ջանքեր է սնում ելք և որոնում:

Հարթ ու լայն է այն ձորը որ բնությունը հատկացրել է Դեբեդ շային նրան ամեն մի քայլում նեղում են դժվարացնում են: Կա թաշտերն են իրանց վիթխարի ուսերը խրում գետի ալիքների մեջ, կամ ձորերն են կտրատում, ծոմոում նրան, կամ վերևից եկող լեռնալանջերն են պատերի պես սպառվում, ցցվում նրա վրա:

Այս բոլորը ոչինչ է եղել մարդու համար Զինված գիտությամբ, նա գլուխ չէ կորցրել լեռնաստանի անհեթեթությունների մեջ: Հանդարտ շտապելով նա ծրագրել է մի վերին աստիճանի հանդուգն միտք քայլ առ քայլ նվաճել բնությունը իր երկաթե ճանապարհը տանել նրա անհյուրասեր դաժան կրծքի միջով: Որքան մարդկային եռանդ բազուկների ի նշ ուժ է գործադրված ոսկու ի՞նչ կուտեր են սպառվել հաճախ մի հարյուր կամ երկու հարյուր քայլ ուրաժություն նվաճելու համար:

Խիզախ հանդուգն մարդն է երևում ձեզ ճանապարհի երկու կողմից ևս այլևս կանգնած չէ այդտեղ իլ մուրճը ձեռքին, քայց նրա գործը ուղեկցում է ձեզ տասնյակ վերստերի տարածության վրա ամեն անկյունից խոսում է ձեզ հետ իր հսկայական եռանդի թափով:

Տեղ-տեղ ճանապարհը նման է քարե տաշտակի — պատոված է միապաղաղ ժայռոտ գանգվածը և նրա նեղ գոգում ամրացված են զույգ երկաթե ձողերը: Քարե տաշտակներին հետևում են քարե արկղները Զորս կողմից քար և քար Մակված մեծ ժայռի միջով սլանում է գնացքը ահա գին աղմուկ բարձրացնելով իր անիվներով: Ես փորձեցի համրել այդ փոքրիկ թունելները քայց թիվք կորցրի այն քան շատ են նրանք:

Քմահաճ է բնությունը լեռներում: Եվ այդ քմահաճությանը գեղեցիկ կերպով հարմարվել է լեռնային երկաթուղին Մի բույե առաջ դուր ձորի խոր հատակում էիք սեղմված ժայռե պատերի մեջ: Մեկ էլ տեսաք գնացքը անցավ

գետի մյուս ափը, շրջան տվեց բաց անելով ձորի վիթխարի տեսարաններ դուք խորխորատների վրա եք: Կամ թե տեսնում եք, գնացքը գետի վեր է սողում կրիայի քայլերով, և ըստե շանցած դուք թռչում եք անդունդների վրայով, երկաթե կամուրջներով Այդպիսի կամուրջներից նշանավոր էր Դանավանդ Շահալիի կամուրջը: Նա քավական մեծ է կախված է ահագին բարձրության վրա: Նայելով դեպի ցած դուք դողում եք այն վայրկենական մտքից՝ թե ինչ կլինի, եթե հանկարծ գնացքը դուրս գա գծից...

Մարդը այո, աշխատել է և լավ է աշխատել: Լոռու ձորը գոտեվորող երկաթուղով նա միանգամից երկու մեծա գործություն է կատարել մեկ որ շինարարական հանձար է ցույց տվել, երկրորդ՝ որ ճանապարհորդին սիրուն հարմարություն է տվել, որ նա մի քանի ժամվա ընթացքում պատե բնության արաչալի ծոցում և սքանչանալ շուրջը փոված, մի մյանց արագ հաջորդող սքանչելի տեսարաններով: Դեբեդ գետը ժամերով մեխում է ձեզ սլատուհանին և այնպես դյուրեւ գիտե որ դուք ոտի վրա կանգնած հոգնածություն չեք զգում:

Ի՞նչը պիտի հոգնեցնե: Մեծ քալաքի ժխորից փոշուց խանձված ու հոտած փողոցներից հանկարծ, գիշերային մի քանի ժամերի ընթացքում ընկնելով այս հրաշալի խուլ, հրաշալի վայրենի անկյունը, դուք վերածնվում եք ըստեապես, թարմանում: Ինչ երկինք, էացց մանավանդ ինչ երկիր Միանմանություն չկա առջևդ աղքատություն վատուծություն չէ երևում, որպեսզի կշտանաս, ձանձրանաս: Բնության վրձինը շափազանց բեղմնավոր, համարձակ է եղել սյուստների մանրություն, ստեղծագործող թափի թուլություն չկա: Մի կանաչազարդ անտառաշատ հովիտից՝ սեպացած, լերկ ու ալևոր ժայռերի երկար պատին անցնելը ըստեի շորժ է: Այնուհետև ուրիշ պատկերներ, ուրիշ գույներ ուրիշ տրամադրություն: Այստեղ երկնքի մեծ խրված մի սրածայր զարգաթ որի շուրջը առավոտյան այս վաղ ժամին սողում

Իշուշը կամ վարագուրելով նրա բարձունքները կամ հանկարծ բաց անելով նրա տիտանական կողերը: Այնտեղ զարի: Իսալի կանաչ լանջերը կանաչ գույն են տալիս վազոնի մեջ

եղած օրվա լույսին և ձեզ վրա հիացմունքի ժպիտներ են բերում կանաչների ու թփերի միջից թափվող փոքրիկ ջրվեժները: Մոտիկ են նրանք, բոլորովին մոտիկ ճանապարհին դուք հազիվ մի վայրկյան տեսաք քարից քար ընկնող ջինջ բյուրեղյա ջրերը, բայց այլևս մոռանալ նրանց չեք կարող ել ձեր հիշողության մեջ կայտառ ալիքների հետ տպավորված կմնան և արևի առաջին մեղմ ճառագայթները, որոնք սմառնային վաղ առավոտին այնքան հմայք են հաղորդում ոչ միայն ջրին ու խոտին այլև լեռնային հսկա տեսարանների ամեն մի խորշին ամեն մի կտորին:

Պակասում է միայն մի բան: Լեռնային աշխարհը իբրև ի վեհ ամբողջություն ընդգրկելու համար պետք է լինել բարձրերում: Այդ խրոխտ գագաթները պիտի լինեն դիտանոց և նայողը պիտի իրան զգա տիրող ահագին ռարածուծյունների վրա հսկայական տեսարաններով շրջապատված երկնքի ու երկրի մեջտեղ, անծայր հորիզոնների առաջին ծրկաթուղով գնացողը գուրկ է այդ դիրքից: Նա ձորի հատակից է նայում, ցածրից դեպի վեր, տեսնում է կտորներ սեղմված է անձուկ տարածությունների մեջ: Բայց մեր երկրի լեռնային գագաթները դեռ անմատչելի են էրկաթուղագծերին Շատ է հեռու այդ ժամանակը: Գոհ լինենք և նրանով, որ գոնե լեռնային կիրճերն են հետզհետե նվաճվում: Սանահին կայարանի մոտերքում, գետի ձորից ուղիղ դեպի վեր, դեպի լեռն է ձգվում մի փոքրիկ կածան դա է այն ճանապարհը որ տանում է դեպի Սանահնի հռչակավոր վանքը: Մեր լեռնաստանների ճակատին, դարերի սկզբից հաղորդակցության այդ տեսակ տանջանքների ժապավեններ են եղել գրված: Եվ Սանահնի գլխապատառ վերև վազող կածանի կողքով անցնող երկաթուղին արդեն մի հրաշք է ինքնըստինքյան

Չորից ձոր ժայռից ժայռ, անտառներից անտառներ — ամեն տեղ կուսական բնությունն է Ամայություն է տիրում մարդ քիչ կա այդ գեղանկար վայրերում: Երբեմն միայն կտեսնեք գյուղական մի քանի ողորմելի տներ, բայց նրանք չեն կարողանում փոխել ընդհանուր տպավորությունը, չեն կարողանում լցնել բնության մեջ զգացվող դատարկությունը անբնակ տեղերի դատարկությունը: Լոռու ամբողջ ձորի մեջ

ի հայն մի տեղ երևում է նոր ժամանակների տեսարանը կապիտալի վլլուկը: Դա Ալապերդիի հանքագործարանն է յետեղված երկաթուղուց շատ մոտ, լեռան լանջերի վրա:

Այդտեղ աշխատում են մարդիկ աշխատում է շոգին է այց կուսական բնության ծոցը խրված այս գործարանական երևույթը երկաթուղու սոեղծածը չէ: Նա գոյություն ու Ի եր երկաթուղուց առաջ էլ: Ինքը, երկաթուղին դեռ չէ կարող սցել նկատելի կերպով տակնուվրա անել այս հիացնող լորի դարավոր անշարժությունը: Առայժմ նա միայն փոքրիկ լուռ ու խեղճ կայարաններ է շարել ձորի երկարությամբ: Լսիդախ ու հանդուզն է նա իբրև լեռնային երկաթուղի, բայց աղքատ է շատ աղքատ իբրև առևտրական արդյունաբերական երակ: Ապրանքատար գնացքներ չեն երևում, գիծը առայժմ ճանապարհորդներին է ծառայում գլխավորապես:

Բայց մի՞թե մշտական կլինի այդ անփոփոխությունը Ո վ գիտե գուցե շատ հեռու չէ այն ժամանակը երբ այս արուստ ու շքեղ լանջերը, դալար հովիտները կդառնան Թիֆլիսի արվարձանի պես մի բան և սմանային կյանքը կմիացնեն այս տեղերը, օդի, գովության կարոտ մեծ քաղաքի հետ: Գլխավորն այն է որ այստեղ նոր կյանք հաստատվի: Այնուհետև երեի կգա և բնության հարստությունները շա ագործող ձեռներեցությունը

Բ

Ամեն ինչ վերջ ունի, և Դեբեդ շաջի ձորն էլ վերջ է լնում իր զարդերին Մեծ Ղարաքիլիսա հայաբնակ գյուղի լուս:

Դա մի մեծ գյուղ է և լեռնային գավառի կենտրոն: Եր լաթուղին էլ ընդգծել է գյուղի նշանակությունը, կառուցա տելով այդտեղ մեծ ու գեղեցիկ վոկզալ Ամանային սիրուն սուավոտ էր երբ մտանք բուֆետը մի փոքրիկ նախաճաշ

անելու: Որքա ն գեղեցիկ շրջապատ է տվել բնությունը Մեծ Ղարաքիլիսային: Գյուղը հովիտի մեջ է, շրջապատված լեռնային բարձրություններով, որոնք վերին աստիճանի գեղանկար տեսարաններ են բաց անում ամեն կողմից: Երևում են գեղեցիկ տներ, որոնք վկայում են թե գյուղը մի քանի քայլ առաջ է գնացել պապենական ավանդապահությունից: Ղարաքիլիսան վաղուց հայտնի է իրրև կրթասեր մի գյուղ, Այդ կողմից նա կարող է ամաչեցնել մեր գավառական շատ քաղաքները Այդտեղ ստացվող հայերեն լրագիրների թիվը այնքան աչքի ընկնող է մի գյուղի համար որ Կարսի, Ախալցխայի, Հին Նախիջևանի պես քաղաքներն անգամ պիտի կարմրեն, համեմատելով իրանց պահանջը այս գյուղի պահանջների հետ:

Մեծ Ղարաքիլիսան արդեն ամառանոցի համբավ է ստացել: Ել նա միանգամայն արժանի է այդ համբավին: Կա ամառանոցավորների մի թիվ բայց նա ավելի կստվաբանա, երբ երկաթուղին ավելի ուշագրություն կդարձնե նրավրա Առայժմ նրա արածը միայն այն է, որ Ղարաքիլիսան մտցված է ամառանոցների ցուցակի մեջ և վայելում է ամառանոցային էժան սակագնի առավելությունը մինչև Ղարաքիլիսա երկաթուղու տոմսակը սովորական տարիֆից պակաս արժե: Բայց այդ քիչ է ժամանակակից կյանքը միայն էժանություն չէ պահանջում նրան հարկավոր է որ հազոր դակցությունը օրվա մեջ շատ կարճ ընդհատումներ ունենա

Ղարաքիլիսայից երկաթուղին գնում է դեպի արևմուտք և տեսարանը միանգամից փոխվում է Բնությունը գարձյալ մեծագործ է, դարձյալ լեռներ է փռում աջ ու ձախ, բայց այլևս հրաշակերտող ուժ չունի քմահաճություններից զրկված է: Անտառները շքացած փայտի կտոր չկա ամեն ինչ ծածկված է կանաչով: Միանմանություն է տիրում, վազոնի պատոսհանը այլևս չէ ձգում, չէ կաշկանդում: Ուղևորը շուտ ձանձրանում է հոգնում:

Անհյուրասեր բարձրություններ են, ցուրտ, աղքատ: Անժամանակ ցրտերը հաճախ փշացնում են ցանքերը իսկ այս կողմերի ժողովուրդը համարյա միայն երկրագործություն է ապրում: Հողի պակասությունը շատ մեծ է և խեղ-

գում է հողի մարդկանց: Մի քանի հայ գյուղեր երկաթուղոս գծի վրա են մի քանիսնեքը կայարաններ են: Կանաչ դաշտերի մեջ նստած կոպիտ, նահապետական քարակույտեր են աչք շոյող ոչ մի տեսարան մարդկային այդ բնակությունների մեջ: Աղքատությունը աչք է ծակում ամեն մի քայլում:

Գնացքը այդ պատառոտուն ինդճությունների մոտով անցնում է դանդաղ, «տոտիկ տոտիկ», ինչպես կասեր Ալիշանը եթե մեկ հետ լիներ: Ալեքսանդրապոլի երկաթուղին շատ ծանրագնաց է: Միջին թվով մարդատար գնացքը մի ժամում 20 վերստից ավել չէ անցնում, այսինքն փոստային սայլակից երկու անգամ արագ Պատճառներից առաջինը, իհարկե, լեռնային դիրքն է: Ճանապարհը կամ դեպի բաբձր է գնում, կամ դեպի ցած հարթ ու հավասար տեղերը շատ շեն: Տեղեր կան, ուր գնացքը այնքան դանդաղաշարժ է, որ թվում է թե ոտով կարելի է գնալ նրա հետ:

Քայց և այնպես երկաթուղի է դա և կատարում է փոխադրությունը այնպիսի արագությամբ, որի մասին հազարավոր տարիների ընթացքում հասկացողություն չունեին այս սարոտ երկիրները: Համեմատորեն դատելով, կարելի է ասել, որ ուղևորը թռչում է շոգիի թևերի վրա: Թռչելով, դուք խորին անձկությամբ եք դիտում այն հետամնացությունը, այն անշարժ, մերկ ու քաղցած նահապետականությունը, որ ցույց են տալիս ձեզ գյուղերը ճանապարհի երկու կողմից: Ե՞րբ պիտի նրանք էլ թռչեն դեպի առաջ ե՞րբ պիտի տարածություններ թողնեն այս իրականության և մի լավ ապագայի մեջ:

Դեռ մինչև կեսօր ժամանակ շատ կա: Վազոններում վառում են ճրագները և ըոպե շանցած՝ գնացքը, սաստկացնելով իր դղրդոցը խրվում է կատարյալ մթության մեջ: Զաջուռի մեծ թունելն է 5—6 բոպեի ճանապարհ, որ փորված է լեռնային շղթայի մեջ: Մինչև այստեղ գնացքը դեպի սարն էր գնում: Դուրս գալով թունելից, նա սկսում է իջնել բարձրությունից, ահագին պտույտ տալով Իջնում եմ ք Ալեքսանդրապոլի վրա Ուղևորը մի նոր աշխարհի մեջ է:

Մի կողմից այն է՝ հյուսիսային կողմից Զաջուռի այս լեռնաշղթան է որ գնում է դեպի արևելք: Նրա դիմաց, հյու-

սիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք, ընկած է մի այլ լեռնաշղթա որի վրա երկնքի տակ իր ձյունապատ գագաթներով արմաստի պես պսպղում է վեհ և նազելի Արագածը: Հեռու դեպի հարավ հորիզոնի վրա կապույտին է տալիս Ալաջայի շղթան Այս երեք շղթաների մեջտեղը ընկած մեծ լեռնադաշտը մեր պատմական Շիրակն է:

Դաշտ ասելով չպետք է հասկանալ բոլորովին հարթ ու հավասար մի տարածություն, ինչպես են Կուր գետի այն ռափարակները որոնք ձգվում են դեպի Կասպից ծովը Շիրակը մեծ մասամբ դաշտ է բայց նրան կտրում են երկար ու խոր ձորեր որոնք հսկայական լանջեր ունեն, և առանձնակի բարձրություններ որոնք սարեր լեն բայց վիթխարի բլուրներ են: Այս տարբերությունը խնամքով ընդգծում է ժողովրդի բարբառը այդ դաշտային բարձրությունները թուրք լեզվով «դադ» (սար) շեն կոչվում, այլ միայն «թափա» (գագաթ): Առհասարակ իր տեղագրական հանգամանքներով Շիրակը սաստիկ հիշեցնում է Սյունյաց աշխարհի Զանգեզուր և Սիսիան գավառները: Այստեղ էլ ինչպես և այնտեղ դուք գնում եք հարթ ու հավասար դաշտով և հաճախ տեսնում եք որ ձեր առջև բացվեց մի ահագին ձոր որ իր մեջ ունի լեռնային մի երկրի մինիատյուր հանգամանքները:

Ընդհանրապես ցուրտ ու ժլատ դաշտավայր է Շիրակը Չմեռ դաժան, բուքերով ու ձյուներով հարուստ ամառը կարճատև գով Դեռ դեղնած արտ չէր երևում շորս կողմում գարու հունձը սկսվում է հուլիսի կեսերից: Ամբողջ տարածություն վրա մի հատ ինքնաբույս ծառ մի թուփ չկա: Տկլոր են, այսինքն միայն խոտով են ծածկված թե անծայր դաշտերը թե՛ լեռնաշղթաների շարքերը: Մառապտուղ միրգ չունի առասպելական շատակեր Շարայի երկիրը, որ իր ամբարները միայն հացով է լցնում:

Մեզ հետ ճանապարհորդակից էին մի քանի ալեքսանդրապոլցիներ Եվ մինչդեռ մեր գնացքը իր մեծ պտույտն էր կատարում՝ Ալեքսանդրապոլին հասնելու համար նրանք պատմում էին Շիրակի կյանքի տնտեսական հանգամանքները, խոսում էին իրանց դաշտերից ու ձորերից իրանց քաղաքի մտավոր դրությունն էին լուսաբանում: Այդ խոսակցությունը

սակայն, աշխույժ ու աաք շէր և մենք լսում էինք, հարցեր էինք տալիս ակամա: Երկաթուղին, ինչպես գիտեք, շատ է հոգնեցնում: Այդ նկատելի է մանավանդ այն տեղերում ուր բնությունը ձանձրացնում է իր միանման տեսարաններով: Բայց Շիրակը, մանավանդ Ալեքսանդրապոլի շրջականերում ունի մի գեղեցիկ տեսարան, որ և սթափեցրեց մեզ ամենքիս թմրությունից:

Ձեր առջև, բարձր լեռնաշղթայի վրա խրոխտաբար բազմել է ու իր հպարտ գլուխը մինչև երկինք է տարել Արագածը՝ նա իր ձյուններով պսպղում է ամպերի միջից և տիրում է ամբողջ դաշտի վրա: Առաջին անգամ տեսնողներս հիացած էինք նրա տեսքի վրա: Կանաչ, մինչև երկնքի մեջ ցցված գագաթները, տիրաբար հսկա: Ամեն օր շիրակեցին տեսնում է իր Արագածը բայց և միշտ նայելով գեղեցիկ հսկային, չէ կարող զսպել իր հիացական բացականչությունները մանալանդ ելք օտարերկրացի կա նրա հետ: Դա մի ամբողջ պաշտամունք է որի հուզիչ արտահայտությունները խոսում են ժողովրդական երգերի մեջ Շիրակեցու բանաստեղծությունը է Արագածը, շիրակեցին իր սիրո ն սարով է պարծենում: Իլ երկիրը եկած անծանոթ ուղևորին նա ամենից առաջ իր պարծանքն է ցույց տալիս և վախենալով թե օտարականը կուրող է այն շագալ, ինչ ինքը զգում է մանկությունից, գուլում է Արագածի գեղեցկությունը և ասում է թե գեղեցիկ է Սրագածը հատկապես Շիրակի դաշտից: Դա ճիշտ է: Արարատյան դաշտից էլ երևում է Արագածը, բայց այդտեղ Շիրակի սիրելին գեղեցիկ չէ, նույնիսկ տգեղ է ինչպես հավատացնում է շիրակեցին:

Ականջ դրեք այն խոսակցություններին, որ Արագածի տեսքն է հարուցանում մարդկանց մեջ—և դուք կճանաչեք ժողովրդական հոգու ամենաբնորոշ մի գիծը: Ժողովուրդը բանաստեղծ է պաշտում է բնությունը բայց չէ սիրում ամայությունը վատությունը: Նա երկրպագում է ստեղծագործող, կենդանուրար սկզբունքին: Սիրելի է Արագածը ոչ միայն այն պատճառով որ բարձր սար է, գեղեցիկ է, այլև այն պատճառով որ այդ բարձրությունն ու գեղեցկությունը գիտե բա

ներարութիւնն անել մարդկանց: Նա շատ ջրեր է տալիս, իսկ շրջակայքը այնքան կարոտ է ջրի

Այսպես չէ Արագածի ավազ եղբայր Մասիսը— մի ան սգունտ հսկա որ իր գլխի վրա ձյունային ահեղ զանգվածներ է պահում բայց իր շուրջը ապրող մարդկութեան մի հատ առու էլ չէ տալիս: Մասիսը ճնշում է իր ահավոր վսեմութեամբ: Նա անհեթեթ ու անպետք հսկայութիւնն է Արագածը ժպիտ է պատճառում— նա բարերար ուժն է:

Այդ ժպիտով համակլած էինք ամենքս, երբ մեր գնացքը հանդարտ մոտեցավ սպիտակ և գեղեցիկ վոկզալին: Ալեքսանդրապոլն է Մեզ դիմավորելու էր եկել հայտնի հայագետ և Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր պ Գրիգոր Խալաթյանը Այստեղ պետք է ասեմ որ Խալաթյանը մոտ երկու շալաթ առաջ Թիֆլիսի վրայով գնում էր իր հայրենի Ալեքսանդրապոլը ելք նա այցելութեան եկավ «Մշակի» խմբագրատունը, ես հայտնեցի, թե որքան մեծ ցանկութիւն ունենք Շիրակը և Անին տեսնելու նա ավելի ևս սգևորեց մեզ, հոր լորեց անպատճառ գնալ տեսնել և խոստացավ մեզ համար ի շատ հաճելի պտույտ պատրաստել՝ Շիլակի նշանավոր սեղերը այցելելու համար:

Եվ Խալաթյանը ճշտութեամբ կատարել էր իր խոստումը նա հայտնեց որ ամեն ինչ լրատրաստ է, և մենք ճաշից հետո խկույն կճանապարհվենք Անի Մենք մտանք Ալեքսանդրապոլ, գավառական մի հանդարտիկ ու բավական բարեկարգ քաղաք, որ ունի բալական հարթ ու լայն փողոցներ, փոքրիկ ու ցած տներով: Երևում է որ գավառական քաղաքը, որքան ներում են իր համեստ միջոցները ամեն չանք գործ է դնում որ առաջ գնա բարօրութեան ճանապարհով Փողոցներում կան արդեն կերոսինային կատարելագործված լապտերներ բարձր սյուների վրա: Թիֆլիսը ավելի շատ շուներ այդ լապտերներից: Մի բան միայն վատ է Ալեքսանդրապոլի փողոցներում— փոշին Բայց ես չգիտեմ իրավունք ունի՞ Թիֆլիսում ապրող մարդը գանգատվել, ուր էլ լինի, փողոցային փոշու վրա

Մեր իրումբը Ալեքսանդրապոլ մտավ ս վելի սովարացած ճանապարհին Ղարաքիլիսայում նոր ուղեկիցներ էին

միացել մեր խմբին Իայց և այնպես Խալաթյանի ընտա
նիքը ընդունեց մեզ գրկաբաց և ամբողջ ժամանակը մինչև
Ալեքսանդրապոլից հեռանալը այնպիսի սրտաբաց բուն
հայկական սիրալիր հյուրասիրություն ցույց տվեց մեզ որ
հիացմունք պատճառեց ամենքիս:

Գ

Ասացի, որ շիրակեցին պաշտում է իր Արագածը: Բայց
նրա համար և հատկապես ալեքսանդրապոլցու համար կա
մի ուրիշ գուցե ավելի մեծ, սրբազան պաշտամունք Անին:
Ալեքսանդրապոլցին Անիի ջերմեռանդ ուխտավորն է: Եվ ես
դժվարանում եմ հավատալ, թե ամբողջ քաղաքում կարող է
գտնվել մեկը, որ իր կյանքում գոնե մի անգամ տեսած չլի
նի ավերակների քաղաքը: Յուրաքանչյուր անգամ երբ առիթ
է ներկայանում, ալեքսանդրապոլցին մեծ հաճությամբ
օգտվում է նրանից Անին մի ավելորդ անգամ էլ տեսնելու
համար:

Այդ պատվաբեր փաստը մեր աչքի առջև էլ կրկնվեց
Ճաշից հետո կառքերի մի երկար շարք էր սուլասում մեզ:
Բանից դուրս եկավ որ մեր խմբին ավելացել է մի ավելի
ստվար խումբ. մեզ հետ Անի էին գնում Խալաթյանների հա
մարյա ամբողջ ընտանիքը և նրա մի քանի բարեկամները
Մի ամբողջ կարավան էինք կազմում բացի տղամարդկան
ցից այդտեղ կային տիկիկներ օրիորդներ երիտասարդ
ներ նույնիսկ երեխաներ: Մեզ հետ էր և Ալեքսանդրապոլի
քաղաքագլուխ Գեղամ Տեր Պետրոսյանը մի եռանդու,
անխոնջ ու լուսավոր մարդ որի գործունեությունը երախ
տագիտությամբ պիտի հիշե Ալեքսանդրապոլը: Մեր կարա
վանի գլխավորը նա էր: Թե որպիսի սիրալիր ուշադրությամբ
էին վերաբերվում ղեպի մեզ հյուրերս, Տեր Պետրոսյա
նը նրա հետ մի կառքում նստած Գրիգոր Խալաթյանը և
վերջինիս եղբայր Կարապետը — ես պատմել չեմ կարող

Մեր ճանապարհը սկսվեց Ալեքսանդրապոլի արևմտյան ժայրից: Առաջ մենք գնում էինք խճուղով, անցանք Արփաշայ գետը որ մի ժամանակ ուս թուրքական սահմանագիծն էր կազմում: Ապա դուրս եկանք խճուղուց և մտանք գյուղական նեղ անմշակ արահետները: Ալեքսանդրապոլից Անի կարելի է գնալ երեք շորս ուղղությամբ՝ Ալեքսանդրապոլից յուրաքանչյուր կառապան այնպես լավ է ճանաչում այդ ճանապարհները որ կարող է աչքերը փակած տանել ուղևորին և շփալվել նույնպես լավ գիտե նա և ուղեցույցի դեր կատարելը՝ Սրբ նա լուռ ու մունջ նստած է իր տեղը, ամբողջապես զբաղված իր ձիաներով, դուք հասկանում եք որ շրջակայքում ուշադրության արժանի, որևէ բանով հայտնի տեղ չկա՝ Բայց հանկարծ տեսնում եք, որ նա ետ նայեց դեպի ձեզ՝ մտրակով ցույց տվեց մի ուղղություն և արտասանեց այս կամ այն գյուղի այս կամ այն բլրի անունը: Նա բացատրություններ էլ կտա թե ինչ կա այդ գյուղում ինչ է այդ բլուրը

Օրը զով է ինչպես վայել է Շիրակի լեռնադաշտին արեղակը տաքացնում է բայց չէ այրում: Շուրջը կանաչ տարածություններ են գալիս են բլուրներ, նրանց մեջ ձևանում են ձորակներ բայց դաշտավայրի ընդհանուր բնավորությունը մնում է անփոփոխ: Կանաչ արտերի մեջ պտույտներ է գործում գյուղական ճանապարհը նա ունի հարյուրավոր և էլ ավելի խոչընդոտներ ծածկված է քարերով, կոշկոռներով խորդուբորդերով և կառքը անդադար երերվում է, անողորմ կերպով օրորում մի կողմից մյուս կողմն է գցում իր մեջ նստածներին կամ քարձրանում է կամ ցած գլորվում, կամ կողքի վրա է գնում նեղ կաժանով և դուք ամեն բոպե սպասում եք, թե տհա նա շուռ կգա կամ թե խրվում է կես շորացած ցեխերի մեջ:

Կանաչ դաշտերում հանդիպում են գեղեցիկ սովորաբար փոքրիկ մոխրագույն խեղճ գյուղեր: Առաջին գյուղը որի միջով անցանք մենք թուրքաբնակ էր: Որքա ն տնանկություն, որքա ն աղբ ու անմաքրություն է ցուցահանված նեղ հոտած փողոցներում: Բայց այսպես է դրությունը ամեն տեղ այսպիսի տեսք ունեն և հայաբնակ գյուղերը: Եվ նկատեցեք, դարերով տիրողները թուրքեր էին, ընդամենը 25 տարի

Լ ինչ վերջ է տրվել նրանց տիրապետության: Շիրակի հին, գեղեցիկ կուլտուրան նրանք ջնջեցին Անընդունակ լինելով սովորել բնիկ հայերից, նրանք խեղդեցին այդ բնիկներին և թույլ շտվեցին որ իրանցից մի քաջ առաջ գնացող լինի Այդպես էլ հաստատվեց հավասարությունը և այժմ մի են և խկին անընդունակ տիրողներու ու նրանց տանջված հպատակները: Չանազանել արտաքուստ շատ զժվար է Միջալայրին հարմարվելու օրենքը այդպես էր պահանջում Կեղեքող տերն ու կեղեքվող հպատակը իրար շատ մոտ էին ապրում կողք կողքի տված: նրանք կամ դրկիցներ էին մի գյուղում, կամ շատ մոտիկ հարևաններ էին մի դաշտի վրա

Թուրք գյուղի մոտիկ հարևանը շուտով երևաց: Դա Բաշ Շորագյալն է առաջին մեծ հայ գյուղը Ալեքսանդրապոլից իստ 15 վերստ հեռավորության վրա նրա միջով հոսող գետակը, որ կոչվում է Կարախանի ջուր մեր խմբից շատերին հեշեցրեց ծարավը Շիրակի դաշտերում աղբյուրներ շատ քիչ կան և ծարավից տանջվելը այդ հովասուն կանաչ տարածությունների վրա նույնքան սովորական է, ինչպես, օրինակ, Սարգարաբաղի սյրված, անջրդի անապատում որ գտնվում է այստեղից դեպի արևելք Երևանի երկաթուղու վրա: Մեր կառքերը կանգ առան, այս ու այն կողմից երևացող գյուղս ցիներից և գեղջկուհիներից ջուր էին խնդրում

Մերկ սև, քարե դյուղ է դա: Ամեն տեղ չի քարե պատեր միայն, ցածրիկ տները կույր են, առանց պատուհանների, դեպի փողոցի կողմը դարձրած ունեն հաստ բուրձ պատեր, որոնք կիկլոպյան անարվեստ շինարարություններն են հիշեցնում Ոչ մի կանաչ ճյուղ ոչ մի փունջ կանաչ խոտ ս մբողջ գյուղի մեջ Դրա փոխարեն աղբ — ոչ քան կարելի է երևակայել: Շիրակի և Արարատյան անփայտ դաշտերի աղգաբնակությունը բնությունից և կարիքից ստիպված աղբերի մեջ է ծնվում,

դրով է դլաղվում իր ամբողջ կյանքի ընթացքում և վաղուց է կորցրել մարդուն հատուկ զգվանքը դեպի անմաքրությունները Սնասունների աղբը նրա համար միակ երկնային բարիքն է դաժան ձմեռվա ընթացքում նա առանց այդ աղբի գոյություն չէ կարող պահպանել: Ուստի ամբողջ ամառը նա զբաղված է վառելիք պատրաստելով հավաքում է անասուն

ներքի աղբը, մերկ ոտներով կոխ է տալիս տրորում է նրան, ձեռքերով փոքրիկ աղյուսներ է շինում այդ զանգվածից, փռում է աղյուսները, շորացնում է արեգակի տակ և ապա նրանցից բարձր բուրգեր է կազմում Աթարը պատրաստ է նա հանգիստ սրտով կարող է սպասել ձմեռվա գալուստին: Երկար ամիսներ նա կարող է իր քարե տների մեջ կուշ գալ, իր պատրաստած վառելիքի կծու ծուխն ու զլուխ պատեցնող հոտը վայելել: Չարքա՜ շ ժողովուրդ

Բաշ Շորագյալի այս մոխրագույն իրականությունը խել էր իմ ամբողջ ուշադրությունը: Մենք, քաղաքացիներս, սիրում ենք այսպիսի տեսարանների առաջ փիլիսոփայական խոհերի մեջ ընկնել մտածել մարդկային կյանքի հոգեբանության վրա: Ե՛րբ պիտի լինի որ այս խորին անմխիթար նահապետականությունը ազատե ժողովուրդը իր հայրական պինդ գրկից: Ե՛րբ այս ժողովուրդը կստանա իր թոքերի համար այնքան հարկավոր օդ և լույս: Մտածում ես, իսկ շիշերոնե կառապանդ, այդ ծանր խոհերիդ անգիտակ, ուշադրությունդ դարձնում է գյուղից դեպի վեր բարձր թումբի գլուխը պսակող հին շինության վրա:

Նոր միայն հիշում ես, որ Բաշ Շորագյալը այն կեսն է, որտեղից ճանապարհորդին սկսում է ուղեկցել Բագրատունի թագավորների մեծագործ ոգին:— Այդ անակնկալ հիշողությունը ցնցում է մարդուն: Համեմատելու տարբերակություններ գտնելու կարողությունը մարդկային ամենաթանկագին սեփականություններից մեկն է: Բայց երբեմն ինչպե՞ս է նա տանջում...

Այժմյան սևուկ, աղբաթաթախ Բաշ-Շորագյալի մեջ ինչպե՞ս կարող են ենթադրել անգամ թե դա հին Շիրակավանն է, որ ավելի հին ժամանակներում Երազգավորս էր կոչվում: Միայն կառապանիդ ցույց տված հին ավերակն է, որ պահպանել է այս պատմական իրողությունը: Ավերակը, որ բարձրից, երկնքից կապուտակության միջից, իր հնամաշ կողերն է ցույց տալիս, Սմբատ Առաջինի շինել տված եկեղեցին է:

Շիրակավանը մայրաքաղաք էր այն ժամանակ, երբ Անին դեռ մի անհայտ բերդ էր: Այստեղ էր ապրում Սմբատը,

էանի թագաժառանգ էր: Այստեղ էին վճռվում Աշոտ Առաջինի հիմնած բավական լայնածավալ պետութեան գործերը: Այստեղ էին գործողովներ լինում այստեղ էին արշավանքերի ծրագիրներ կազմվում: Իսկ արշավանքները անթիվ էին: Սմբատը իր ամբողջ կյանքը պատերազմների մեջ անց կացրեց:

Բացի մի հատ կիսակործան եկեղեցուց ուրիշ մի հիշատակ չէ մնացել այս հողոր, բայց և դժբախտ թագավորից, մինչդեռ նրա տխուր կյանքը և մանավանդ սարսափելի վախճանը պատմական ամենամուսուրդաբաններից մեկն է կազմում և անօրինակ զարհուրելի է մանավանդ իբրև մի թագակիր գլխի ճակատագիր:

Հիշո՞ւմ եք: Իր հայր Աշոտից ստացած լինելով մի նորակազմ խելքով և ուժով նվաճած պետություն նա հանդիսացավ պարտաճանաչ ժառանգ: Ոչ միայն չվատնեց հայրենի ժառանգությունը այլ ընդարձակեց, ամրացրեց նրան թագավորեց 24 տարի: Շարունակ կովեց, շարունակ հաղթեց, բարձրացրեց մանուկ պետութեան պատիվն ու վարկը, նույնիսկ թագ տվեց վրաց Ատրնբրսեհին: Նրա հայր Աշոտը արաբներից թագ ստացավ այն պայմանով որ հարկ տա Բաղդատի, խալիֆին և ճանաչե Ատրպատականի նրա փոխանորդի գերիշխանությունը: Սմբատը մեջտեղից հեռացրեց այդ փոխանորդին և անմիջապես արաբական արքունիքի հետ դործ ունեցր: Բագրատունի գահը մասնավոր տեղական նշանակություն ունեց Սմբատը սկսեց ընդարձակել նրա իրավասությունը, ձգտում էր համազգային գահ դարձնել նրան:

Հիշո՞ւմ եք և այն, ինչ դարձավ այդ մեծ ջանքերի, այդ քաջութեան և իմաստութեան հետևանքը Քանի՞ կողմերից թշնամություն բարձրացավ անվեհեր, հաղթող թագավորի դեմ: Սմբատը երկաթի կամք ունեց, շրնկճվեց, կովում էր, միշտ կովում: Եվ Ատրպատականի արաբ կուսակալները ձեռնունայն ետ էին տանում իրանց զորքերը, երբ ընտանի դավաճանությունը սև օձի պես մտավ հաջողակ թագավորի ծոցը: Հարազատ քրոջ որդին միացավ թշնամու հետ թագավորական թագ ստանալու փառամուլ տենչանքով կուրացած

գնաց Սմբատի դեմ¹ Լասպուրականի հայ զորքերը արաբական դրոշակների տակ կռվում էին շիրակեցիների դեմ Մանոթ թ տեսարան հայրենի արատների և կեղտերի այդ հողթանակը այս քանի երոթդ անգամ էր գալիս սելական ձեռքով սեփական դժբախտութիւն դարբնելու Արշուն շատ ու շատ թափվեց Լրկիր, քանի քանի անգամ կործան վեց Մենակ մնացած Սմբատը շատ դեռ ու դեռ ընկավ հերոսական շատ ջանքեր գոյ ծաղկեց բայց վերջը հարկադրված եղով իր սուրը հանձնել Յուսուֆ սատրկանին

Մշնուհետե ի՛նչ դրութիւն մի դերի թաղավորի համար Քաջ հակառակորդին հարգելը ասպետական մի զգացմունք է յորքերի և զորավարների մեջ: Բայց Յուսուֆը մի արնախումբ արբարոսսից ոչ ավել էր, ոչ պակաս և բավական ժամանակ զվարձանում էր իր անզեն զս՛ի տանջանքներով: Դժբախտ թագավորին տկտրացնում էին, ծաղրում հրապարակի մեջ նրա կոկորդի մեջ թաշկինակ էին կոխում, նրա միսը պատառ-պատառ էին անում: Բարբարոսութիւնը ոչինչ սրբութիւն, ոչինչ շնորհք ու տալանդ չխնայեց այդ անպաշտպան մարմինը դանգաղ կերպով ձ լատելու համար Լնչպես պատերազմի մեջ անվեհեր էր Սմբատը, այնպես էլ սյդ զարհուրելի տանջանքների մեջ զույց տվեց նահատակվող քրիստոնյայի անվախութիւնը Վերջը սուրն էր նա իջավ դրժբախտի վզին, բայց բարբարոսութիւնը դրանից հետո էլ չկշտացավ Դիակը կախ տվին Դվինի հրապարակում ամեն կերպ անպատվեցին հայհոյեցին պատառ, տուժ մտրի լանգ լածր

Եվ այսպես մեռն ոգը մի թագ ւլոր էր

Բաշ Շորագյալի աղբոտ փողոցներով անցնողը տեսնում է հին ավերակ եկեղեցին այնտեղ նահատակ թագավորի անունը հիշատակող դիր էլ չկա: Այսպես է եղել յուրաքանչյուր լավ հայի ճակատագիրը: Ո՛չ գերեղման ոչ անուն Միայն պատմութիւնն է իր փոշոտած մոռացութեան մատնրված էջերի միջից մրմնջում այդ եկեղեցին տեսնողին, թէ

¹ Հեղինակը ակնարկում է Վասպուրականի իշխան իսկ ասպ թագավոր Գագիկ Արծրունուն: Մանոթ խմբագրի:

ինչպես մի ժամանակ մարդիկ գիտեին մեռնել իրանց հայրենի հողի համար...

Տխուր է Բաշ-Շորադյալի քարե տեսքը, ինչպես տխուր է առհասարակ մարդկային բնակությունների ընդհանուր տեսարանը Շիրակում: Ուր տուն եք տեսնում կարծում եք թե ինչպես է լինում կանաչ բնության ծոցում, կարծեք ճնշված է մի ինչ ուր ճակատագրական ծանրության տակ: Եթե առաջին Սմբատով վերջացած լինեք Բագրատունիների դահլիճ էթե արյունի և կրակի դարեր անցած շինեին այս երկրի վրայով, մարդ կխորհեր թե դժբախտ թագավորի արյունոտ սրվականն է անեծքի տակ պահում այս մերկությունը, ախարի, ցնցոտիների, անձար նահատակության այս աշխարհը

Կառքերը նորից շարան ընկան փոշի են բարձրացնում մարդու գործերն ու հիշատակները կծկվեցին անհայտացյալ կանաչ տարածությունների մի անկյունում: Սմբատի եկեղեցին էլ չէ երևում: Նորից ամենահաղթ բնությունը հավիտյան լուռ ու անտարբեր, հավիտյան տիրող, անփոփոխ միակ իրականություն: Դարձյալ դաշտեր ու բլուրներ դարձյալ ոլորուն տանջալից ճանապարհ, որ անցնում է լանջերով ու փոքրիկ սովիտներով: Միանմանությամբ ձանձրացնող տեսարաններ, թեև զարմանալի կանաչ է տիրում ամեն կողմ թեև դեղին ու կապույտ ծաղիկները արեղակի տակ այնքան սիրուն գորգեր են փռում ճանապարհի երկու կողմերին:

Կառապանը միշտ առաջ է նայում, մոռացել է իր ճանապարհորդներին: Իսկ ճանապարհորդը գիտե, որ շորս կողում նշանավոր ուշադրության արժանի բան չկա վերջապես ահա ինչ բարձրացրեց մտրակը և դեպի հետ նայեց Շտապում ես իմանալ, թե ինչ կա: Եվ իմանում ես որ շուտով կհասնենք գետին: Դեռ հեռու ենք բայց նրա դեմքի վրա չկատվում է հոգնածություն: Եվ ես հիշում եմ որ կառապանները դեռ Ալեքսանդրապոլում վիճում էին որ դետրանցնել չէ կարելի: Շատ անձրևներ են եկել և այս կողմերում թեև հողը միանգամայն չորացել է, բայց լեռնային գետերը անձրևներից հետո երկար ժամանակ շաբունակում են դիժ ու ըմբոստ մնալ:

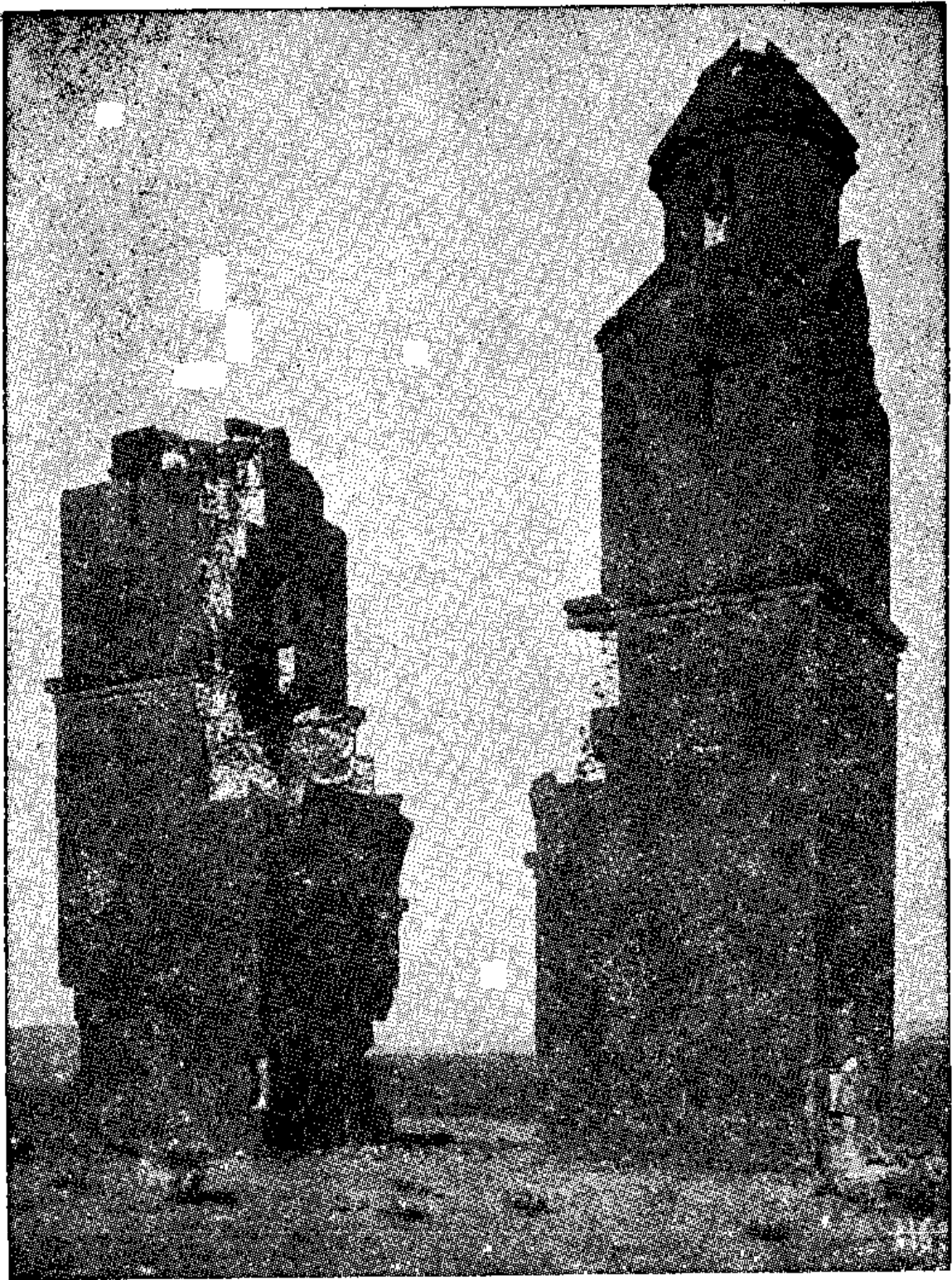
Երևացին բարձր ափերը բայց դետ ղէր երևում
Աղջուզում հայաբնակ գյուղի մոտն ենք հանդիպում են գյու
ղացիներ, կառապանը հարցնում է շա՛տ է ջուրը և ստանում
է գլխի շարժումներով դրական պատասխան

Կարս-չայ դետն է: Փոված է նա մեր առջև քարքարոտ
լայն հունի մեջ: Հորդ ու մեծ ջուր է բայց շնայած որ անձ
րկներ շատ են եղել, պահպանում է լեռնային դետի բնորոշ
տեսքը պղտոր շէ և նրա մեջ ցուանում է կապուտակ եր
կինքը:

Կարս-չայը այստեղից ցած գնալով դեպի հարավ արև
մուտք, խառնվում է Սլեքսանդրապոլի դետի, Արփաշայի
հետ և կորցնում է իր սեփական անունը: Ղ Ալիշանն ասում
է որ հին Ախուրյան անունը Կարս-չային էր պատկանում
Միանգամայն ճիշտ է Մեր պատմագրությունների մեջ
Ախուրյանն է նույն այս դետը: Բայց այս անունը մեր պատ
մությունից էլ հին է: Դա զուտ հայկական անուն չէ և մենք
նրան ստացել ենք ուրարտացիներից կամ նախահայերից
Սարիղամիշի մոտ գտնված սեպածե արձանագրության մեջ
հիշված է Ախուրյանի քաղաքը:

Գրավելով ուրարտացիների երկիրը ձուլելով այդ խոր
հրդավոր, բայց մեծագործ ազգի մնացորդները մեր մեջ,
մենք ազգայնացրինք նրանց սլատմական ավանդություննե
րից շատերը, բայց մանավանդ աշխարհագրական անուննե
րը: Վերջիններիցս մեկն է հայի համար այնքան սիրելի այս
Ախուրյանը: Նրան սիրելի է դարձրել մանավանդ Անին: Հա
զարավոր տարիներ այս դետն էր, որ իր անունը պահում էր
և Սլեքսանդրապոլի դետի հետ խառնվելուց հետո մինչև
վերջը, մինչև Արաքսի մեջ թափվելը Եկան թուրք ցեղերը,
Կարս-չայ անվանեցին Ախուրյանը իսկ Սլեքսանդրապոլի
դետը ստանալով Արփաշայ անունը, ոչնչացրեց գոնե բոլոր
օտարների համար Ախուրյանի անունը:

Մինչդեռ մեր կառապանները, դետի ափին կանգնած էին
նացել և շէին կարողանում վճռել թե որ կողմից և ինչ
ուղղությամբ կարելի է անվնաս անցնել մյուս ափը մեր ժիր
քաղաքազուխը որ ճանապարհորդում էր իր սեփական կառ
քի մեջ առաջ անցավ պատվիրելով մյուսներին հետևել

Հոռոմոսի (Ղոջավանք) քաղաքական կամարը ԱՆԻի մոտ (XIII դ)

իրան: Նրա կառքը համարձակ ինքնավստահությամբ վազեց հորդ ջրերի մեջ և սկսեց դանդաղ կերպով կտրել նրանց նվաճել ալիքները, սաստիկ երեբալով քարքարոտ հունի մեջ: Մյուս կառքերն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Աղյուսը մեծի հայերը, մինչև գոտիները ջրի մեջ, առաջնորդում էին մեր կառքերը, հարմար ուղղություն էին ցույց տալիս ձիաներին: Եվ ձիաները զգուշություն ու եռանդ շխնայեցին, գլուխ բերեցին իրանց գործը հաջողությամբ: Մեր ամբողջ խումբը մյուս սփին ուրախ ու գոհ էր: Ուրիշ վնաս չէր պատահել միայն շատերի ոտներն էին թրջվել, ջուրը բարակ շերտով անցել էր կառքերի միջով:

Ախուրյանի աջ սփից Շիրակի դաշտը գնալով նկատելի կերպով բարձրանում է Մենք գնում ենք դեպի մի շարք թումբեր և հետզհետե մեր առջև բացվում է Ալաջայի երկար ու բարձր շղթան, որ դաշտի հարավային սահմանն է կազմում և ձգվում է Ախուրյանի ափերից մինչև Կարսի շրջակաները: Նրա առջև, դաշտի վրա զանազան տեղերում և զանազան ուղղություններով բարձրանում են առանձին առանձին լեռնային խմբեր, որոնք ժողովրդական լեզվի մեջ «գաղաթներ» են կոչվում:

Եվ իրավ դրանք գաղաթներ են՝ դաշտի հարթության վրա ցրված Մենք գիմում ենք դեպի երեք միմյանց կողքի կանգնած գաղաթներ նրանց անունն է Ուշ-թափա Բայց նախքան նրանց հասնելը մեր կառքերը կանգ են առնում Մավրակ գյուղի մոտ ձիաներին հանգստություն տալու համար:

Բնությունից—իհարկե Շիրակի բնությունից— այս փոքրիկ գյուղը (30 տնից ոչ ավել) ստացել է մի շատ սիրուն անկյուն: Նա տարածված է մի ժայռոտ թումբի լանջերի վրա և նրա առջև դեպի արևելք բացված է ահագին հորիզոն Արագածի գաղաթները ուղղակի գյուղին են նայում: Դեպի արևմուտք հեռու-հեռու Կարսի շրջակա սարերի կանաչ լանջերն են ողողված արեգակի լույսերով: Այդ ուղղությամբ էլ երևում է Կրզըլ թափան դաշտի մեջ կանգնած բարձրությունը որ ահավոր անուն է ստացել վերջին ուս-թուրքա կան պատերազմի ժամանակից: Մավրակի աջ կողքով

չարմանալի կանաչ ափերի մեջ, հեզիկ անցնում է Մավրակ լայ գետակը, Ալաջայի դալար շղթայի ջինջ տուրքը:

Պատմությունից էլ Մավրակը ստացել է մի սիրուն դիրք Մեր հնությունները այնքան լավ ճանաչող Ղ Ալիշանն ասում է որ այստեղ է եղել հին Մավրիկապոլիս քաղաքը որ VI դարում շինվել է ի պատիվ բյուզանդական Մորիկ հայ սզգի կայսրի: Մինչև Շիրակավանի բարձրանալը և արքունիք դառնալը, սա էր Շիրակի ղլխավոր քաղաքը, կենտրոնը Սա, այս խեղճ ու կրակ գյուղի կտորը

Եւրք է հռչակավոր քաղաքը այս դրության վերածվել է՞նչ իմանաս Մի հատ փոքրիկ եկեղեցի է միայն մնացել որ ոչինչ չէ ասում: Անխոս են շրջակաները: Քարե ցածրիկ ւրկղներում ապրող գյուղացիներն էլ ոչինչ չեն ասում: Ամենամեծ պատմական հիշողությունը որ մնացել է ներկա տերունդի մեջ 1877-ի պատերազմն է Մի գյուղացի ցույց էր տալիս ինձ թե իրանց որ հանդերում էն տեղի ունեցել կռիվներ և պատմում էր, թե Մավրակը քանի անգամ սվարառության ենթարկվեց

Այժմ չկան այն սարսափները: Այժմ ամեն օր միանման խաղաղության և լուսթյան մեջ են այս դաշտերն ու դադաթ ները դուրս գալիս ցերեկվա լույսի մեջ: Ամայություն գերեղ լանական լուսթյուն: Լուռ ու անշարժ նայում են Ուշ թափայի գազաթները իրանց առջև ցցված բարձր ու խրոխտ Ալաային Այն տարին որ այնպես լավ ու պարզ հիշվում է գեո այս խաղաղ գյուղացիների շրջանում Ալաջայի բարձրությունները ծածկված էին Մուխթար փաշայի ահագին բանակի վրաններով Ամիսներով նստեցին թուրքերը այնտեղ ի՞նչ էին անում,— ալլահը գիտե Իսկ այս կողմին Մավրակից գեպի հյուսիս արևմուտք կանգնած էր ոուսաց փոքրաթիվ զորքը, որ սպասում էր օգնական զորքերին: Ուշ թափան ոուս բանակի ձախ թևի հենարանն էր Այսօր էլ, ասում են այդ լագաթների վրա դեռ մնում են թնդանոթների տեղերը հողե սամրությունների փոսերի հետքերը:

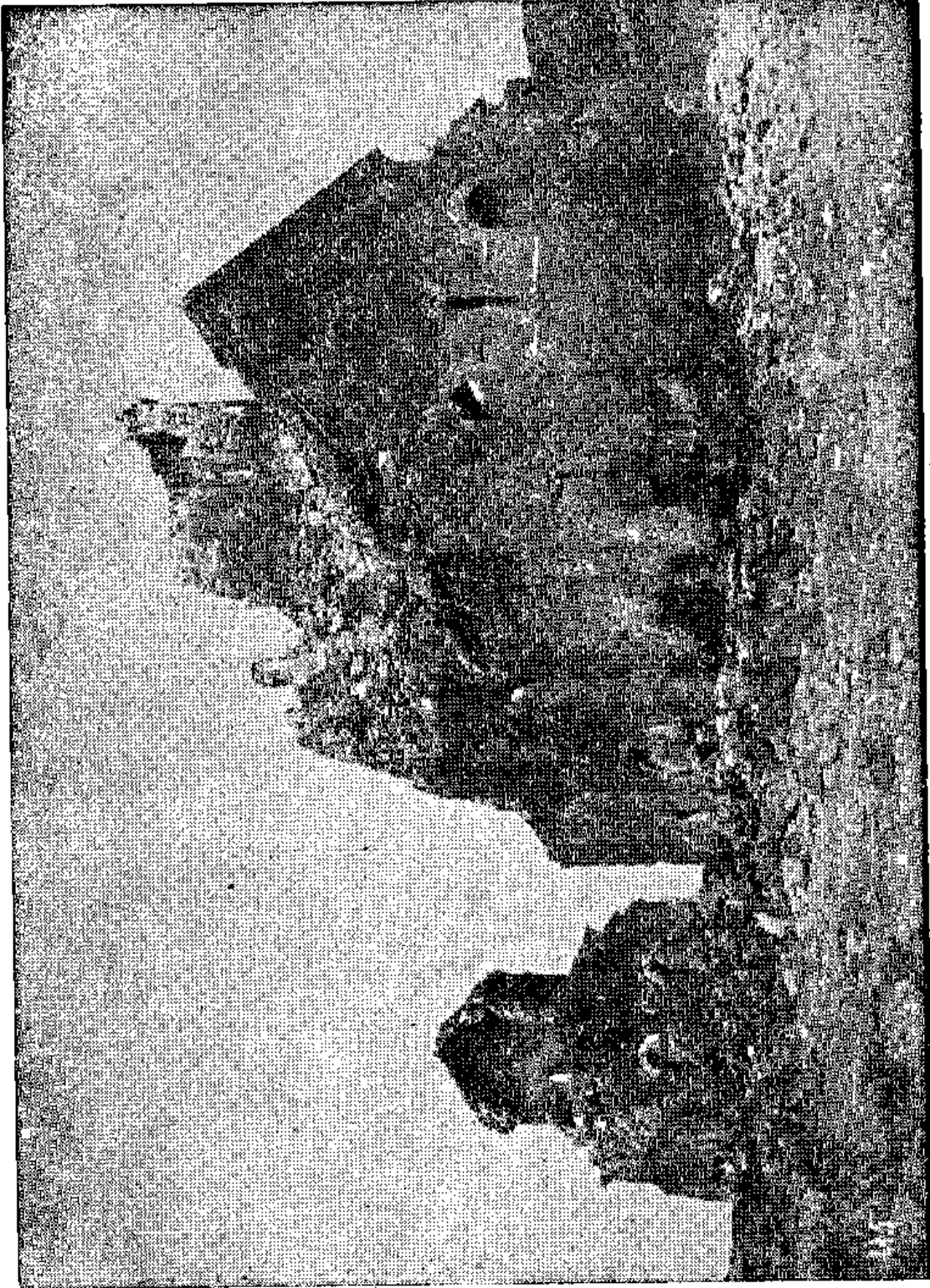
Հասարակ մարդն էլ, որ չէ եղել պատերազմի մեջ ծառնոթ չէ ռազմական գիտություն մնում է զարմացած թուրքերի անընդունակության վրա: Ամիսներով թառ լինել բարձ

րությունների գլխին ոչինչ չանել, մինչդեռ դաշտի մի փոքրիկ շերտ էր բաժանում Ալաջան այն ժամանակվա ոռոսաց սահմանից Պետք էր ծուլության, դանդաղաշարժության հերոս լինել մի այդպիսի «քաջություն» ցույց տալու համար Եվ Մուխթարը ցույց տվեց մինչև վերջը: Նա սպասեց, մինչև որ ոռուները ուժեղացան, թվով գերակշռեցին թուրքերին ու մի քանի ուժեղ հարվածով ոչնչացրին նրա բանակը

Այս դաշտերում կատարվեցին շատ արյունահեղություններ: Մավրազից դեպի արևմուտք Բայրախտար գյուղն է, իսկ նրանից դեմը Կրզըլ թափան է: Այս խրոխտ բարձրության տիրանալու համար օրերով որոտում էին թնդանոթները, երկու հակառակ բանակների մեջ հնձում էին մարդկային շարքեր: Ռուսների ամենամեծ անաջողությունները Կրզըլ թափայի առջև տեղի ունեցան: Բայց Լորիս-Մելիքովը, որ գիտեր անվրդով մնալ ճգնաժամի օրերում շաբաթներում, անհողողող զորավարի տաղանդով ծրագրեց օրհասական հարվածը և այդ ծրագիրը հանձնեց կատարելու երկու հայ գեներալների՝ Լազարեին և նրա օգնականին, որ դեռ երիտասարդ, բայց փայլուն ընդունակություններով օժտված, տաղանդավոր, մեծ գովասանքների արժանացած Շելկովնիկովն էր:

Ահեղ հարվածը այս կողմից ուղղվեց: Սեպտեմբերի վերջին օրերում այստեղ մեծ շարժում կար, Լազարեը Բայրախտարի բանակի հրամանատարն էր: Այդ բանակի գլուխն անցած՝ նա մի մեծ շրջանագլծ տվեց անցավ ոռոսաց սահմանը, Ախուրյանի ափով գնաց դեպի հարավ, նորից անցավ թուրքաց հողը և առաջ շարժվելով անցավ Ալաջայի ետևը, կանգնեց այն ճանապարհների վրա, որոնցով կարող էր թուրք զորքը նահանջել դեպի Կարս և էրզրում: Մուխթարի բանակի բախտը լճոված էր: Նա ինքը հազիվ կարողացավ փախչել իսկ նրա զորքի մեծ մասը գերի ընկավ:

Այժմ, ամառնային իրիկնապահի մեղմ ախորժեյի լուսերի տակ լուռ ու խաղաղ է այս կանաչ աշխարհը կարծես երբեք ոչինչ չէ պատահել կարծես միշտ այսպես անվրդով է եղել աշխարհը և սարերը միշտ այսպես լուռ քարացած իրար են նայում Միայն գլուղացու կցկտուր պատմություն

Հոսանքի և Գերոզի և Միջանկյալային (ՄԻՋ) (Ե Լ Ի Դ)

ներն են հիշեցնում 25—26 տարի առաջ տեղի ունեցած ահա
վոր դեպքերը, սրյունահեղութիւնները: Քանի քանի անգամ
այս հին հացաշատ, հռչակված դաշտային աշխարհում կըր
կընվել է այս երևույթը: Ո՞վ կարող է հաշվել Ոչ ոք, ոչ նույ
նիսկ պատմութիւնը: Նա նույնիսկ չի ասի ձեզ, թե ի նչ ազ
դեր են այստեղ իւր հանդիպել գինված, իրար կոտորելու
անհագ տենչով վառված: Քանիսնե՛րը կանչել են «վա յ
հաղթվածին» և քանի անգամ: Թիվ ու համար չեն պահում
այս արյունոտ բարձրութիւնները իսկ սերունդները, ինչպես
այժմյանը, միայն իրանց տեսածը իրանց ժամանակ եղածն
են հիշողութիւն մեջ պահել ու հետները գերեզման տարել:

Երևի այդ տեսակ մի անհիշատակ աղետի միջոցին էլ հողի
երեսից ջնջվել է մեր այս Մավրիկապոլիսը Նրան չեն հիշում
մեր պատմագիրները Բազրատունյաց թագավորութիւն ծաղ
կած ժամանակ: Բայց մենք պետք է հիշենք, որ սա առաջին
լջևանն էր ճոխ ու փարթամ Անիից և այսպիսի մի գեղեցիկ
տեղը շէր կարող անշուք ու ավերակ մնալ հարուստ մ սյրա
քաղաքի մոտ Ո՞վ գիտե ի նչ կյանք էր տիրում այն ժամա
սակ այս սիրուն զետակի ափերում ուր այնքան սքանչելի
թարմ են կանաչները, և ծաղիկները շա տ

Անին, անկասկած, երջանկացնում էր իր շրջակաները:
Ի սկ ա՛յժմ Այժմ նա ինքը կարուտ է ու դժբախտ, բայց և այդ
պես էլի լավութիւն է անում շրջակայքի ժողովրդին: Ոչ
միայն Մավրակը, այլև Եիրակի շատ գյուղեր պիտի շնորհու
կալ լինեն Անիից: Եթե դոյութիւն շունենա՞ր ավերակների
քաղաքը կորած ու անձանոթ խորշեր կմնային այդ գյուղե
րը: Բայց այժմ նրանց այցելում են Անիի այցելուները

Եիրակը պիտի աչքի բիբի պես պահե իր Անին Գեղեցիկ
է նրա Արագածը բայց նրան տեսնելու համար չէ մեր մեծ
խումբը ճանապարհորդում Մեզ և մեզ պես հազարներին
քաշող-տանողը Անին է Հինը մեռածը հովանավորում է
այժմյաններին կենդանիներին Պետք է հակառակը լիներ
պետք է որ ժամանակակիցը քաշեր, գրավեր և ի միջի այլոց,
իբրև իր զարդերից մեկը ցույց տար և հինը քանդվածը:
Բայց ո՞ւր ի նչ տեսակ տեղերում կարող է լինել մի այսպի
սի արդար իրողութիւն:

Ոչ մեր երկրում Ի՞նչը պիտի գրավեր մեզ պես պարզ
 և զևորներին Արդյոք քաղաքակրթական առաջադիմությո՞ւ
 ՚ը, արդյունաբերական մեծագործություննե՞րը, թե խնամքով
 մշակված, աշխատավոր կյանքի վեհ հաղթանակներով զար
 դարձած հողը: Այդպիսի բաներ չկան մեզանում Տխուր տգետ
 մուրացկան է մեր իրականությունը ցավագար հեծեծող:
 Մնում է որ հռչակված ավերակները գրավեն անցյալի մա
 սին խոսեն Եվ կգրավեն նրանք մինչև որ չի փոխվի մեր
 կյանքի այն հոգեբանությունը որ այնքան գեղեցիկ կերպով
 պատկերել է ռուս բանաստեղծի այս երկտողը

Нужны нам великие могилы
 Если нет величия в живых¹

Ճիշտ ու ճիշտ այսպես Ուրիշ Ի՞նչ միտք ունեն այս մի
 շարք կառքերը որոնք անցան Մավրակ գետակի հեզիկ ջրե
 րով և այսպես արագ դիմում են դեպի Ուշ-թափա

Ստորոտի մոտից այս երեք գագաթները վիթխարի բլուր
 ների տեսք ունեն: Նրանք շարքով նստած են հարթ դաշտի
 վրա և այնքան անսովոր են իբրև բարձրություն որ կարծում
 էք թե արհեստական են, թե մեծ ու համարձակ խաղեր սի
 լող բնությունը չէ ստեղծել նրանց: Կարծում եք թե ինչ որ
 տիտաններ են թիերով կուտել այդ բարձր հողակույտերը

Բնության ուժին արժանի կերտված—այս այն մեկը, որ
 շարունակ նայում է արևելքից—Արագածը: Բայց նրան
 շատ ու շատ տեսանք այս ամբողջ օրը: Բավական է, կարծես
 այսպես է ասում Ուշ թափայի բարձրավանդակը Անցանք
 ւրանց միջով, Արագածը ծածկվեց այժմ ցած ենք գնում:

Սակայն Արագածի փոխարեն՝ հեռու հարավ արևելքում
 ի՞նչ այլ պատկեր Երկնքի ծայրում հորիզոնի վրա հավաք
 վել են մութ մոխրագույն ամպեր և նրանց մեջ երևում է մի
 սպիտակ դագաթ — Ո՞ւհ որ տեղին է հասել նա— բացական
 չում ես դարմանքով և ահով լցված: Ապշած ու հիացած էի
 մանավանդ ես: Առաջին սնգամն էի տեսնում ամպերի մեջ
 նկված այդ դագաթը Ի՞նչ է նույնիսկ Արագածը նրա մոտ

Հարկավոր էն մեզ մեծ գերեզմաններ և թե չկա մեծ թյոն
 գրողները մեջ

Բոլոր լեռները, բոլոր դաշտերը, երկրի ամբողջ երեսը խո-
նարհ հլու, տափակ էր նրա սուաջ:

Մասիան էր

Դ

Ուշ թափան հարավային կողմից երկար, զառիվայր
լանջերով իջնում է Ալաջայի ստորոտներում տարածված
դաշտի վրա: Շատ թեք շեն այդ զառիվայրերը կառքերը ա-
րագությամբ են սլանում դեպի ցած, ձիաները վազում են մեծ
թեթևությամբ: Բայց ուղևորը ուրախ չէ այդ արագության
վրա: Ճանապարհը ավելի տանջալից է, ավելի քարքարոտ է
դառնում Ի նչ ճանապարհ Գա ավելի նման է մի լեռնային
նեղ, փորփորած հեղեղատի, որի մեջ ընկած կառքը տան-
ջանքներ է սպառնառում իր մեջ նստածներին, անդադար
զարնվելով անթիվ մեծ ու փոքր քարերին, հեղեղատ ճանա-
պարհի կողքերին

Դեռ Ուշ-թափայի բարձրությունը չէր վերջացել, երբ մեր
կառապանը բարձրացրեց մտրակը և ետ դառնալով դեպի
մեզ մի սրբազան, դևորությամբ արտասանեց

— Անին

— Ո՞րն է, ո՞րն է, — բացականչեցինք մենք կանգնելով
անողորմ կերպով օրորվող կառքի մեջ:

Ու լարված ուշադրությամբ նայում ենք:

Արևը արդեն մայր էր մտնում, իսկ այնտեղ, հեռու հե-
ռու հարավում ալիքավոր դաշտավայրի վրա, արդեն երև-
կոյան ստվերներն են խտանում: Պարզ չէ այդ լայնարձակ
տարածությունը, լավ լուսավորված չէ: Ինչ-որ երկար սև
գծով եղերված մի թումբ է երևում, ինչ-որ մի տարածություն,
որ իր տեսքով նման չէ շրջապատող դաշտային բնության
Գա՞ է արդյոք

Իջանք Ուշ թափայի լանջերից ճանապարհը գնալով ան
տանելի է դառնում սև շրջագիծը մերթ երևում է երեկոյան
աղոտ լուսավորության մեջ մերթ ծածկվում: Իսկ մենք շա

բունակ նայում ենք նրան այս լայն ու մեծ աշխարհի մեջ շկա ուրիշ մի բան, որ նրա պես գրգռե մեր հետաքրքրությունը հափշտակե մեր ուշքն ու միտքը: Զգացմունքը, անհանգիստ բարախուն զգացմունքը համակում է մարդուն ամբողջապես միտքը գործում է տենդային արագությամբ Շտապում ես մի բուպե առաջ իմանալ ամեն ինչ, մտքիդ առաջ ես քաշում կարդացած նկարագրություններդ, տեսած պատկերներդ, ուզում ես ամփոփել իրականության մեջ այն, ինչ երևակայություն է եղել մինչև այդ բուպեն, ուզում ես մի ժամ առաջ ամբողջացնել էրեկոյան մռայլի մեջ կցկտուր, ցիրուցան, անլույս ու անորոշ երևացող կտորները և իմանալ, թե ինչ է նշանակում Անին: Ի՞նչ է տարիներով երևակայածդ, տարիներով մտապատկերի որոշ ձև ստացածը այս իրականության մեջ, այս շոշափելի հողի վրա, այս զով մրսեցնելու շափ զով օդի մեջ:

Տարածությունը, որ բաժանում է մեզ սև ուրվականներից գնալով կարճանում է: Շուտով ահա Բայց մեր կառքերը շուտ են գալիս դեպի հարավ-արևելք: Ճանապարհը անփոփոխ-վատ է Շիրակի դաշտավայրը արագ պաղանում է, ցերեկվա լույսը գնալով ավելի ու ավելի տկարանում է:

Անիի ուրվագծերը կորան, անհայտացան: Շուրջը ամառի տարածություն է, ոչ ձայն ոչ մարդ, ոչ բնակության որևէ նշույլ Շունը ծանրանում է: Կտրել են նույնիսկ Շիրակի կանաչները Ինչ-որ դեղնավուն լերկ տարածություններ են, համարյա առանց բուսականության: Եվ ճանապարհը երկաթի անողորմ, հուսահատեցնող: Համբերություն այլևս չկա: Ես միայն իմ մասին չեմ խոսում, իմ ընկերներն էլ միևնույն ճնշված դրության մեջ են:

Կարող եք երևակայել թե մանավանդ այս անգամ այս դրության մեջ ինչ պիտի լիներ մեզ համար մեր կառավարների հետ նայելը և մտրակը դեպի առաջ մեկնելը: Վերջապես •

— Ղոշավանք, — արտասանեց նա:

Մենք շուտով հասանք: Ամայի դաշտի մեջ կանգնած էին բարե կարմրագույն երկու աշտարակներ: Նրանք միմյանց կողքի են և կիսով չափ ավերված: Մեկի վրա երևում է փոքրիկ դմբեթ Կամարը որ միացնում էր այդ երկու աշտա-

րակները, գոյացնելով դռների նման մի բան այժմ փլված է։ Արձանագրութուն չէ մնացել կարմիր քարերի վրա և ջուխտ աշտարակները կանգնած են այգտեղ իբրև պատմական հանելուկ, որի բանալին ինչպես երևում է կորած պետք է համարել ընդմիշտ

Ժողովուրդն ասում է որ այս է Ղոշավանքը «Ղոշա» նշանակում է ջուխտ միմյանց կպած։ Բայց սա վանք չէ, այլ միայն գմբեթավոր աշտարակներ Իսկական Ղոշավանքը տեսնելու համար պետք է այս աշտարակների մոտից մի քանի քայլ առաջ գնալ

Մեր առջև բացվեց մի հսկայական ձոր Եիրակի դաշտին հատուկ են այսպիսի անակնկալներ Միանման հարթավայր— և հանկարծ ուսներից տակ փռված ձոր Ախուրջանի ձորն էր այս մեկը բայց ինքը Ախուրջանը չէր երևում մեր կանգնած տեղից Այս կողմից մեր ջուխտ աշտարակների մոտից, ձորի արևելյան եզրը մի ահագին կիսաշրջան է տալիս դեպի հարավ։ Այնտեղ ուր այդ կիսաշրջանի վերջին ծայրը գնում մոտենում է գետի արևմտյան բարձր ափին, երևում են լանջի վրա փռված գյուղական տներ որոնց միջից բարձրանում է մի հսկա դմբեթ։ Ահա այն է Ղոշավանքը կամ ավելի ճիշտ ասած, Հոռոմոսի վանքը

Կարելի է այստեղ, այս աշտարակների մոտ ժամերով կանգնել, անհաղ նայել ոտներից տակ փռված գեղեցիկ տեսարանին և չկշտանալ։ Կիսաբոլոր ձորը իր լայն ու արձակ հատակով իր դիք լանջերով բնության ճարտարապետի մի հանդուգն, լայն թռիչքն է ներկայացնում Գեղեցիկ էր նամանավանդ օրվա այս ժամին երբ ստվերները գնալով խտանում, թանձրանում են, բայց դեռ այնքան հզոր չեն որ ծածկեն այսպիսի հրաշալի տեսարանները թուխ վարագույրի տակ Արեգակ չկա բայց ամառնային օրը իր վերջին րոպեները գեղեցկացնելու համար դեռ շատ լույսեր ու զարդեր է ստանում իր պարզ կապուտակ երկնքից։ Այդ ազոտ քնքույշ լույսերը ի նշ սքանչելի խաղեր էին սկսել այս մեծ ձորում մրցելով ամեն կողմից արշավող գիշերային մթության հետ...

Կառքերը մեզ տանում են ձորի կիսաբոլոր ափով և

կանդ են առնում խղճուկ փոքրիկ գյուղի ծայրում Հոռոմոսի խոշոր դմբեթը նայում է մեզ երկար սլարսպի գլխից Հաստ թանձր ու բարձր պարիսպ է և հին Սա մի ամբողջ բերդ է Եվ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել մի շատ հարուստ շատ հոշակված վանք այն հին ժամանակներում երբ այս կողմերում մարդկային ամեն մի ձեռակերտ պետք էր պաշտ պանել զենքով ու զինվորական պատրաստութուններով:

Ջենքից ու զինվորներից ավելի ապահով պաշտպանը բնությունն է և մեր նախնիքները, ինչպես հայտնի է հիա նալի կերպով կարողանում էին օգտվել իրանց երկրի բնական ամրութուններից Հոռոմոսը Շիրակի սովորական բերդերից մեկն է: Այդ ընդարձակ դաշտավայրը, լեռնային բարձր ու բարդ շղթաների բացակայության պատճառով միանգամայն զրկված կլինեք ինքնապաշտպանության միջոցներից եթե Ախուրյանը և նրա բաղձաթիվ վտակները իրանց համար շփոթեին խոր ձորեր որոնք բնական պատնեշների դեր էին կատարում: Լեռնային այնպիսի բերդեր, որոնք սովորական են Ղարաբաղում դուք չեք տեսնի Շիրակի դաշտի վրա: Այստեղ ձորի բերդ միայն կարող է լինել, ինչպես Ջան գեղուրի սարահարթերում: Եվ ձորի բերդը ունի մի ընդհանուր, - բոլոր տեղերի համար միանման տեսք: Իս սովորաբար թերակղզու նմանութունն ունեցող մի շերտ է գետի մի որևէ պտույտի վրա Երեք կողմից նա պաշտպանված է ձորով և միջին դարերի համար կարող էր բոլորովին անառիկ համարվել: Մնում էր այն սլարանոցը, որով թերակղզին միանում էր դաշտավայրի հետ: Այդտեղ ահա իր խոսքը պիտի ասեր զինվորական ճարտարապետութունը կառուցանելով բարձր ու պինդ սլարիսպներ: Բայց պարիսպները որքան ուժեղ ու ահարկու լինեին անմատչելի չէին հարձակվողների համար Եվ նրանք միշտ Շիրակի բերդերի թույլ կողմն էին երկար ու համառ պաշտպանվել չէին կարող:

Մեր վանքն էլ այդպիսի մի թերակղզի է գրավում նա նստած է Ախուրյանի հսկայական պտույտներից մեկի վրա: Գետը գալիս է հյուսիսից խիստ ծովում է դեպի հարավ արևելք, նորից ծովում է դեպի հակառակ կողմը, դեպի հարավ արևմուտք բայց մեկ էլ մի մեծ շրջան է տալիս և իր

օրերը ըշում է նորից դեպի հետ, դեպի հյուսիս: Ահա աչքտեղ է Հոռոմոսի թերակղզին: Հարավից և արևմուտքից նրան ծեծում են անդունդի մեջ եռացող արագավազ, հորդ ալիքնե-
րը, և այդ կողմից նա միանգամայն ապահով է մարդ ասված
ավերիչը խոր ժայռոտ անդունդների մեջ ոչինչ չէր կարող
անել: Վանքը ձորի շրթներին չէ հասցնում իր շինություն-
ները, այդ պատճառով էլ բարձր պատեր ունի բոլոր կողմե-
րից, որոնցից մանավանդ հյուսիսայինը պաշտպանողական
գարևոր նշանակություն ուներ:

Հյուսիսային պարսպի մեջ էլ բացված է Հոռոմոսի գրյ
թավոր մուտքը Ահագին դռների մոտ հավաքված էին մի
քանի գյուղացիներ, սովորականի պես գզգզված ու խեղճ
մարդիկ նրանցից համարյա ոչնչով չէր զանազանվում վա
նահայր վարդապետը, որ առաջ եկավ ողջունեց մեզ և տա
րավ դեպի ներս:

Հոռոմոսի պարիսպների մեջ ամփոփված է ճարտարա
պետական սքանչելիքների մի մեծ թանգարան: Այդտեղ
միայն մի վանք չէ, այլ մի ամբողջ վանական աշխարհ,
դանազան շինություններով, մատուռներով: Գեղեցկություն—
ահա այդ աշխարհի անունը մի բառով: Բայց գեղեցկու
թյուն, որ հասկացվում ու հարգվում էր այն հին ժամանակ
ներում Գեղեցկություն, որ մեր օրերում ոչ միայն մատնը
ված է ծայրահեղ անուշադրության այլև ամեն օր հայհոյ-
վում է անվանարկվում: Այս խեղճ ու գոհճիկ գյուղացի
ները իրանց գոհճիկ վանահոր հետ հայհոյում են իրանց բա-
ժին ընկած կլասիկական գեղեցկությունը այն կեղտերով
ու ապականություններով որոնք աչքի են ընկնում ամեն մի
անկյունում:

Հոգատարության խնամքի ոչ մի հետք: Մի ձեռք չկա,
որ վերցնե թափված քարերը, դարսե մի կողմում. մի հատ
ցախավել չկա, որ սրբե աղբն ու ցեխերը: Եվ նկատեցեք,
Հոռոմոսը ավերակ չէ: Գիտե՞ք ինչ է նշանակում ավերակը
Երբակում Դա նշանակում է ամենամանգութ կերպով կրժոտ
ված պատերի բեկորներ, ջարդված կամարների, սյուների
անհեթեթ կույտեր ամեն ինչ այնքան հրեշավոր այլանդակ
ման է ենթարկված որ շատ շինություններ հազիվ են կարո-

զանում մի երկու բան ասել նայողին Լոռոմոսը այսպես չէ: Նրան խնայել է սարսափելի ժամանակը: Նա կանգուն է դեռ նրա ծածկերի մեծ մասը դեռ չէ փլվել: Ամբողջ մնացած շինություններ են, մասնավոր ավերմունքների ենթարկված Բայց տգիտությունն ու ծուլությունը ժամանակի ժանիքներից աղատված այդ փառավոր շինությունների մեջ հաստատ են սլահում անմարդաբնակ սև ավերակի ամբողջ ամայությունը, ապականությունը:

Ո՞ւմ մեղադրել: Մի՞թե միայն այստեղ ապրող մի բուռը քաղաքի գյուղացիներին, որոնք գեղեցկություն չեն որոնում, այլ մի կտոր հաց՝ գոյության կովի մեջ շարդվելու համար: Մրա՞նց, այս խեղճերի՞ն մեղադրել: Իսկ այն հազարավոր ճանապարհորդները որոնք եկել, տեսել են հիացել ու հեռացել: Իսկ այն հողերը իշխանությունը, որի սեփականությունն է կազմում այս աննման հնությունը: Վերջին ուսթուրքական պատերազմից հետո այստեղ էին ուզում հաստատել Կարսի հողերը կառավարությունը մտածում են վերջին շինության դպրոց բաց անելու մասին: Բայց մեր մտածմունքները, մեր դիտավորությունները

Անի գնացողներին ես խորհուրդ կտամ նախ այցելել Լոռոմոսը Սա նախադուռն է: Անին այստեղից է սկսվում: Այստեղից եք դուք մտնում այն մեծադործ սերունդների աշխարհը, որ իր կարող մտքով և հաղթ բազուկներով այն քան հմայիչ է դարձրել Շիրակի այս փոքրիկ անկյունը Միանման կանաչ հավիտյան լուռ հավիտյան անհետարրբրական ու ամայի դաշտերից ճանճրացած՝ դուք անակշնկալ կերպով կանգ եք առնում մի դարմանալի մեծադործ ուժի առջև: Իսկ մարդկային հանճարի ուժն է, ոչ այն դժոհային հանճարի որ դժբախտություն ու տանջանք է նյութում աշխարհին, այլ լուսատու, հրաշակերտող հանճարի րով ապրել է աշխարհը և առանց որի կյանքը անե՞ք կլիներ:

Ի նշ թայվ, ինչքան վեհություն այդ ուժի մեջ նա ամբողջությամբ համակված է եղել գեղեցկության սուրբ իդեալով, նրան ոգևորել է գեղարվեստի երկնային խորհուրդը Քարեր են այդ ոգևորության վկաները միայն քարեր նրանք

կուտված են այստեղից մինչև Ալաշայի ստորոտները մի ամբողջ ծով են ներկայացնում: Հանճարը պոկել է այդ բոլոր կտորները ժայռերի կրծքից հղկել է զարդարել և իր մուրճով ու երկաթե գրչով հանդես է բերել իր հսկայական թռիչքները իր հսկայական սրտի ու զգացմունքների խորհուրդները

Եվ այդ շինարար գեղեցկացնող ուժը ալլելի սիրելի ու պաշտելի է դառնում ձեզ համար այն պատճառով, որ դուք տեսնում եք նրան հաղթահարված տապալված դժոխային հանճարի ուժից Ամեն քայլում եք տեսնում, ամեն մի քարի կտորի վրա եք կարդում թշվառացնող, սվերսող վայրենի ուժի: Երկու մեծ սկզբունքներ մեկը մարդկային երջան կուլթյան, մյուսը մարդկային անբախտուլթյան մեկը երկնային ժպիտ, մյուսը սատանայական քրքիջ: Նրանք այստեղ են, ձեր աչքերի առջև, ձեր ոտների տակ նրանք գրկված են իրար հետ այն սոսկալի մարտի մեջ որի վրայով հարչուրավոր տարիներ են անցել բայց որ այժմ էլ կա անշարժացած է և ներկայացնում է լույսի և խաչարի, երկնային ժպիտների և սատանայական քրքիջների մրցությունը, մեկի և մյուսի հաղթանակը, մեկի և մյուսի անկումը

Հոռոմոսը Անիի արվարձանն էր նրա սիրած փայփայած դաստակերտը: Այստեղ էր գալիս անեցին՝ իր սրտին ու զգացմունքին դահացում տալու համար Անեցի—դա ընդհանուր անուն է Այստեղ եկող անեցին թագավոր էր իշխան, վաճառական կալվածատեր: Գալիս էին սրանք իրանց փարթամ գրգանով և մանավանդ փարթամ շնորհքով ուրոնցից առատ բաժին էին հանում Ախուրջանի բարձր ափին ջրված այս վանքին: Պատմական անհայտ ու անանուն փոթորիկը սրբել տարել է այդ զսրմանալի ժողովուրդը որ այժմ քան սիրահար էր գեղեցկուլթյան այնպես նլաճել էր գեղեցկությունը: Այժմ նրա տեղը նստած է մի բուռը պատառ: Գնում ու անճար ամբոխ Անեցու սերունդը չէ նա, սլ գժբախտ դարերից մնացած մի տգիտություն, որ անեցու հանճարի պարծանքը դարձրել է գոմ ու ախոռ:

Բայց դուք մոռացեք այդ Հողին մի նայեք բարձրին
նայեցեք օդի մեջ մնացածներին և նեցին դեռ երևում է
այնտեղ

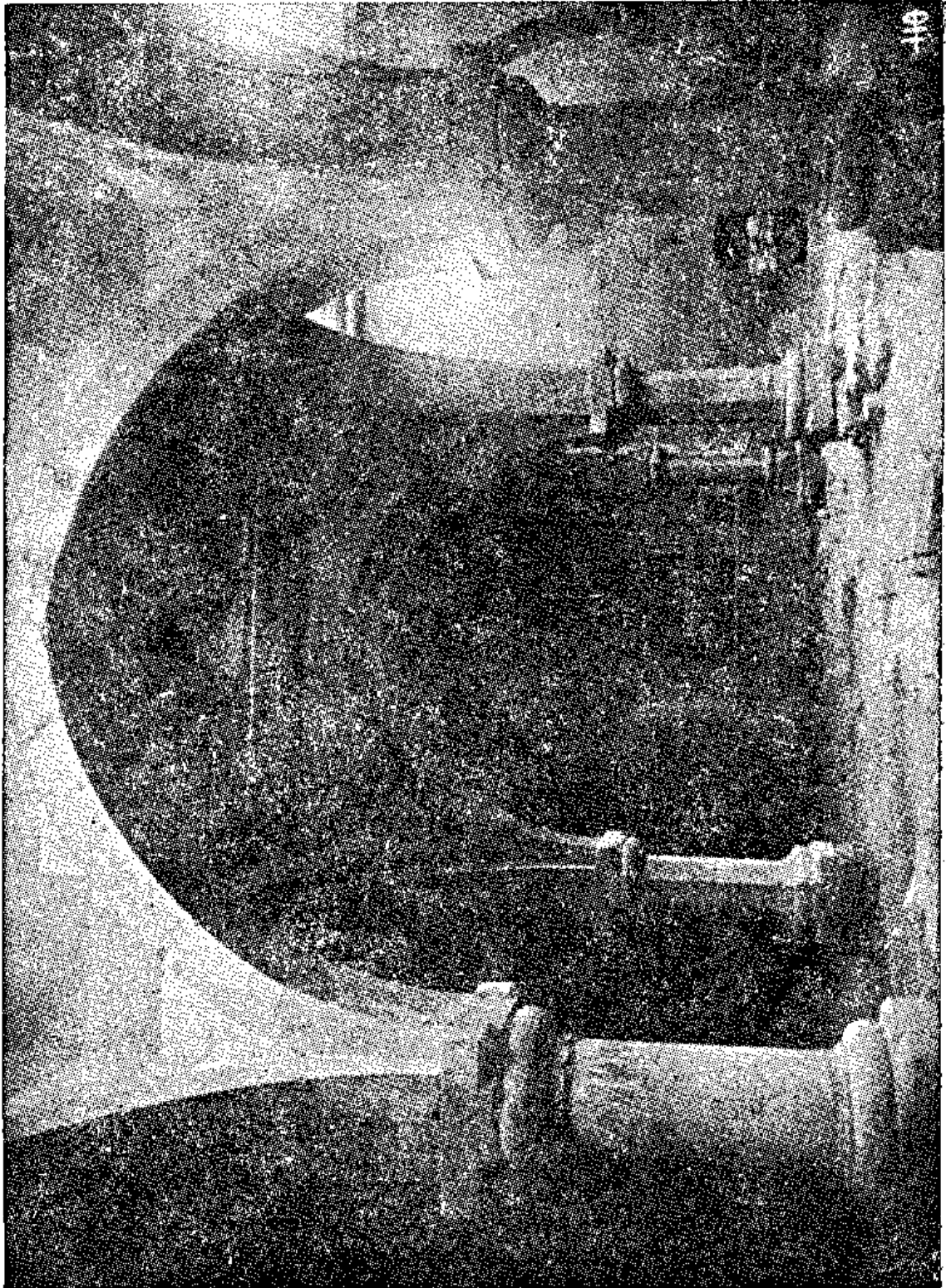
Ե

Մենք ուղղակի վանքը շենք դիմում Անցնում ենք փոք
րիկ բակերով մեծ մեծ պատերի միջով, մտնում ենք առաջ
Հոռոմոսի հռչակավոր դահլիճները

Երեք հատ սենյակներ են, զանազան մեծությունների,
ամբողջովին սրբատաշ քարերից Առաջին իսկ քայլից կանգ
ես առնում Բարձր տկլոր պատեր. ի՛նչ ճաշակ ի՛նչ վսե
մություն նրանց կերտվածքի մեջ: Առաջին անգամ նայողին
պինդ գրկում է Շիրակի այս անկյունում դարերով կուտված,
թանձրացած զգացմունքը—զարմանքը:

Առաստաղները կամարների վրա են զարդարված են
հարուստ ճոխ քանդակներով: Պակասում է միայն լույսը:
Մեր նախնիքները շփտեին տիրել այդ մեծ բարիքին, որ
ձրի ու առատ թափված էր նրանց շինությունների դուրսը
Նրանց հիանալի կերպով աջողվում էր փառահեղությունը
բայց մի տեսակ ստվերոտ, մթազնած փառահեղությունը:
Նվազ լույս էին նրանք մտցնում իրանց գեղարվեստական
սքանչելիքների ներսը բայց որպիսի ուշադրությամբ,
ուրջան մանր ու նուրբ մտածողությամբ զարդարում էին այդ
խավար ներսերը Ստվերոտ անկյուններից բարձր ու հա
մարձակ առաստաղի խորությունից ձեզ նայում է վարպետի
վրձինը: Այո վրձին—այս անունն ես ուզում տալ այն քա
րե գրչին որ քարերի վրա շարել է այն զարմանալի հյուս
վածքները բարդ ու վայելուչ ճաշակավոր զարդանկարնե
րով:

Առաջին սենյակի առաստաղը կիսով շափ փլված է և
ույդ անճոռնի, վրդովեցուցիչ ճեղքով ներս թափվող առատ
լույսը ավելի պարզ է ցույց տալիս ծայրերում անկյուննե

քում փոխած քանդակագործական ճոխությունները: Մյուս երկու սենյակները ամբողջ են մնացել: Հոյակապ է մանավանդ մեկը՝ մի սյունազարդ դահլիճ, որի գեղեցիկ կամարների տակ ծանրացած խորին, անվրդով լուծյունը կարծել է տալիս թե նոր միայն հեռացան այս փառավոր օթևանի քնակիչները: Այսքան սիրուն բարեհաճություն ճակատագիրը չէ ցույց տալիս ոչ մի տեղ Անիի մեջ և նրա շրջակայքում ժողովուրդը գրույցներ գիտե այս դահլիճների մասին նա ասում է թե այստեղ էր Անիի հայ թագավորների խորհրդարանը: Մի ավանդություն, որ գեղեցիկ կերպով հարմարվում է այսպիսի թագավորավայել շինության: Սենյակներից մեկում կարելի է նկատել տասներկու խորշանման քաժանմունքներ այդտեղ, ասում են, նստում էին թագավորի տասներկու խորհրդականները: Այստեղ էին քննվում դատաստանական գործերը, այստեղ էլ վճռվում էին պետական կարևոր հարցերը: Առհասարակ, ժողովրդի երևակայության մեջ Անիի թագավորները անընդհատ, մշտական հարաբերություններ, գնալ-գալ ունեն Հոռոմոսի հետ:

Բայց գիրը սաստիկ հակառակվում է բերանացի գրույցին: Այս սենյակներից մեկի դռան ճակատին կա մի արձանագրություն, որ պատմում է թե Սարգսի որդի Վաչեն և նրա ամուսին Մամա խաթունը շինել են այս նշխարատուր Հոռոմոսի համար: Կարծում են թե այս արձանագրությունը միանգամից ընդմիջտ որոշում է թե ինչի են ծառայել երեք հոյակապ դահլիճները: Նշխարատուն—դա այն տեղն է ուր պահվում են եկեղեցական սպասները, զգեստները, սուրբերի մասունքները մի խոսքով այն ամենը ինչ եկեղեցու պահեստն է կազմում:

Ճիշտ է այդ բառը քանդակված է քարի վրա կրում է չին թվական, բայց նա, կամ ավելի ուղիղ ասած նրա բացատրությունը բոլորովին չէ գոհացնում տեսնողին: Պահեստի համար այսպիսի ընդարձակ շքեղություն բարձրացնել, այս շուրջությունը անհասկանալի է նույնիսկ Անիի փարթևությունների մեջ: Բայց ներսես Սարգիսյանն ու նրան հետևելով Ղ Ալիշանը ասում են մեզ որ դրա մեջ գտրմանալու շատ բան չկա: Հարուստ ու հռչակված էր Հո

ոռոմոսը թագավորների հովանավորության սուկ էր գտնվում և թագավորական քաղաքի մոտ նրա հարստությունների պահպանության համար վայել էր ունենալ այսպիսի հոյակապ շինություն:

Սակայն այսուես պնդելով Մխիթարյան հայրերը մտաոցել են արձանագրության թլուկանք: Վաշեն և Մամախաթունը ասում են թե իլանք շինել են այդ սենյակը 1229 ին, իսկ այս ժամանակ Անիի թագավորությունը մոտ երկու դար էր ինչ դարձել էր պատմական ավանդություն և հայ թագավորների դերեզմանները մամուռով էին պատված Այդ ժամանակամիջոցում Անին մի քանի անգամ ավերվել էր ձեռքից ձեռք էր անցել: Չէ կարելի ասել, թե Հոռոմոսը մայրաքաղաքի բախտակիցը չէր: Ալփ Ասլանի արշավանքի ժամանակ, 1064 ին Անիի շրջականերում այն պիսի արյունահեղություն եղավ որ, ինչպես ասված է մի պատմական հիշատակարանի մեջ «արին դերեք տարեկան տղայն տարաւ ի Հոռոմոսի գետն ձգեց»: Թագավորական նոխություններից զրկված էր ոչ միայն Հոռոմոսը այլև Անին: Բազրատունիներից հետո Անին ընկնելով դանազան իշխողների ձեռքը, կարող էր միայն հարստության ու եկամտաի աղբյուր լինել իր տերերի համար ժողովուրդը աղքատացավ ծանր հարկերի տակ Այլևս մլ ծագործությունների ու ժ շուներ նա և Սամվել Անեցին դառն դանազաններ է անում այդ դրության վրա Անիի քահանաները ասում են, պատարագում էին միայն փիլոնով այնքան աղքատացել էին եկեղեցիները

Ուրեմն ժամանակն այնպես չէր որ նշխարատան համար այնքան հոյակապ շինություն կառուցանեին: Բացի դրանից, եթե հավատանք արձանագրություններին երեք դահլիճները միաժամանակ մի մարդու ձեռքով չեն շինված Այսպես երկրորդ սենյակը շինված էր արդեն 1277 ին մինչդեռ Անիի մեջ անգամ այդ ժամանակների կառուցած գեղեցիկ շինություն չենք գտնում Իսկ երրորդ փառահեղ սյունազարդ դահլիճի արձանագրությունը ավելի անհեթեթ է: Մի ինչ որ վարդան տվել է վանքիս ելկու կով և երկու եզու փոխալներ ստացել է գերեզմանի տեղ Երևակայում էք

ինչ աղքատութիւնն էր տիրում վանքի մեջ երբ այդ գնով կարելի էր առնել դերեզմանի տեղ երկու մարդու համար և, քացի դրանից տարին շորս պատարագ ստանալ հոգու փրկութեան համար: Եվ այս խղճուկ պայմանագիրը դրոշմ ված է այն դահլիճում, որի մեջ շէր քաշվի ապրել ոչ մի միջ նադարչան թագաւոր:

Ոչ արձանագրութիւնները իմ խորին համոզմունքով, շեն լուծում հանելուկը Այս դահլիճները, ոյսպես է վկայում ամեն մի քար ավելի հին, ավելի վառավոր ժամանակների գործ են, Անիի հայ թագավորների ժամանակ միայն հնարավոր էր այսպիսի գեղեցիկ մեծագործութիւնն Գուցե նրանք ավերվել են, XIII դարում նորից վերանորոգվել և ստացել նշխարատուն անունը: Այդ ժամանակներում, ճիշտ որ, նրանք վանքի պետքերին ծառայելուց ավել մի ուրիշ դեր չէին էլ կարող կատարել:

Ուրեմն, ի՞նչ — զրոյցը, թե գիրը Այցելուն դուրս է գալիս այդ հոյակապ հարկերի տակից ամբողջովին համակված այն տպավորութեամբ, որ զրույցն է հարմարվում: Ընդհար, իհարկե միայն այդ քարե կամաքներն են իմանում:

Հոռոմոսը աշխարհից բոլորովին կտրված վանք չէ եղել: Նա հիմնվել է տասներորդ դարի կեսում և հիմնադիրը, Հովհաննես վարդապետը ինչպես վկայում է Ասողիկը լինելով մի շատ բարեսեր և աղքատասեր մարդ առանձին հոգացողութիւն է ունեցել ճանապարհորդների մասին: Վանքում նա առանձին ընդարձակ շինութիւնն է կառուցել, ուր իջևանում էին ճանապարհորդները և առևտրական կարավանները Արևելքում այս տեսակ շինութիւնները միայն շահադի տական իշանակութիւնն շունեն: Շատ անգամ նրանք կառուցվում են իբրև բարեգործութիւնն Բայց ինչ էլ լինի նպատակը անկասկած է, որ այդ օթևանները հեշտացնում են հաղորդակցութիւնը զարգացնում են առևտրական հարաբերութիւնը: Հոռոմոսը այդպիսի կուլտուրական դեր է կատարել Շիրակի համար նա գտնվում էր Պարսկաստանի մեծ ճանապարհի վրա իսկ Ախուրջանը արգելք չէր հան դիտանում այդ հաղորդակցութեան քանի որ նրա վրա կամուրջ էր շինված

Այդ հին իջևանը որ երկար դարեր գրավում էր ճանապարհորդներին և առևտրականներին, այժմ էլ մնում է քայքայ խարխուլ դրուժյան մեջ: Եվ որովհետև Հոռոմոսի մեջ ամեն ինչ գեղեցիկ ու շնորհքով պիտի լիներ, ուստի այս իջևանն էլ, որ իր հնուժամբ անմենահետաքրքրական շինություններից մեկն է շինված էր խնամքով, նույնիսկ ընտիր ճաշակով: Հին ժամանակներից համարյա միայն եկեղեցիներ ու վանքեր են մնացել աշխարհիկ շինություններ գրեթե չկան: Պարզ է թե այս պատճառով որքան կարևոր նշանակություն պիտի ունենա այս իջևանատունը:

Վանքի կողքին մի բակ կա, որ տանում է դեպի տապանատունը: Այդ բակում գյուղացիները քար են դարսում: Նրա արևելյան ծայրում, մուտքի մոտ կա ահագին միապաղաղ քարից շինած մի սվազան աղբյուրի համար: Վանքի բազմաթիվ արձանագրություններից մեկը պատմում է որ ջրի հարցը Հոռոմոսի համար երկար ժամանակ անյու ծելի էր նույնիսկ Անիի թագավորները շատ էին մտածել այդ մասին, շատ էին աշխատել բայց ոչինչ չէին կարողացել անել: 1198 թվին Հոռոմոսի առաջնորդ Մխիթարը Ականց անունով ջուրը մեծ ծախսերով և դժվարություններով բերում է վանքը Այժմ, իհարկե չորացած է այդ ջուրը, և շոր, պապակված քարը միայն գրգռում է իր տեսքով ծարավից տանջվող այցելուին:

Տապանատունն ասվածը վանքի հարավային կողմից կալած մի ընդարձակ շինություն է դարձյալ գեղեցիկ, դարձյալ դարդարուն: Կամարակապ առաստաղը քանդակներով և խաչքարերով զարդարված պատերը խոսում են շինողի շքեղ ճաշակի մասին: Հոյակապ շինության վրա երեք մոթրիկ մատուռներ կան, որոնցից մեկն ունի գժբեթ Մի ուրիշ մատուռ էլ այս շինության մյուս կողմում կա: Եղել են բացի դրանից, երեք հատ մոթրիկ մատուռներ տապանատան նման մի ուրիշ շինության վրա բայց նրանք փլվել են և իրանց վաղեմի գոյությունը հիշեցնում են մի քանի թափթփված բեկորներով:

Այս մանրիկ մատուռները այս «տապանատուն» անունը պարզապես ցույց են տալիս որ Հոռոմոսի բակը տոհ-

մային գերեզմանատուն էր հարուստ, իշխանավոր ընտանիքների համար Անշուշտ, դրանք անեցիներ էին: Եվ զարհանալի չէ այս հանգամանքը քանի որ Բագրատունի թագավորներն անգամ թողած իրանց շքել մայրաքաղաքը, իրանց հոշակապ պալատները, ույստեղ Ախուրջանի այս նվիրական ափում էին իրանց հավիտենական հանգստյան օթևան գտնում: Երբ Լրկիրը աղքատացավ բարբարոսների ավերմունքից երբ իշխանական փառքից մերկացավ Շիրակը Հոռոմոսի հողում թաղվելու բախտը մատչելի դարձավ և հասարակ մահճանայուններին: Ինչպես տեսանք, երկու կողմ նվիրելով կարելի էր գերեզմանի տեղ գնել:

Բայց ահա, վերջապես, և ինքը վանքը: Արդեն մթնելու վրա էր, երբ մենք մտանք այն քան հոշակավոր անուն կրող կամարների տակ:

Իր հոշակին արժանի շինություն: Գավթի հիանալի է իր բոլոր սյուներով: Պատերի առջև տասներկու սյուներ են մեջտեղ շորս սրանք միանում են իրար հետ զեղեցիկ ու բարձր կամարներով և պահում են իրանց վրա խոշոր գրմբեթը որ զանգակատունն է Գավթից դուռը տանում է բուն տաճարի մեջ, որ համարյա գավթի մեծությունն ունի: Ընդ հանրապես Հոռոմոսը չէ զարմացնում իր մեծությամբ և ընդարձակությամբ Բուն տաճարը անսյուն է նրա իրանի մեջտեղը լայն կոյոր գոտի է որի վրա բարձրացած է բուն մեծ գմբեթը:

Ճարտարապետական զեղեցկություններ շատ ունի վանքը բայց այդ հարստությունները նա թաքցրել է անլուսատարածության մեջ: Նեղիկ պատուհանները նույնիսկ ցերեկով էլ վերին աստիճանի ժլատությամբ են լույս ներթողնում և եկեղեցու ներքին կողմը միշտ ընկղմված է կիսամթության մեջ: Արևելյան սիրում է խորհրդավորությունը մանավանդ կրոնական հասկացողությունների մեջ: Այսխավարը անհրաժեշտ էր նրա մտքի ու սրտի վրա պատշաճավոր աչդու տպավորություն թողնելու համար:

Հոռոմոսի վանքը դրսից ծածկված է արձանագրություններով: Չորս պատերի վրա փորած երկար ու կարճ տողերը լուս պատմում են թե դարերի ընթացքում ինչեր է արել

ժողովրդի բարեպաշտությունը հռչակավոր վանքի համար: Դրանք մի տեսակ կալվածագրեր են, պայմանաթղթեր ն իրատուների և վանքի միաբանության մեջ

Սիջնադարյան վանքը, մանավանդ այստեղ, Շիրս կում առևտրական սկզբունքներով էր բարեպաշտություն զարդացնում հավատացյալների մեջ Ստանալով նվերներ, նա պալտավորվում էր աշխատել նվիրողների հոգու փրկության համար հատկապես նրանց որոշ քանակությամբ պատարագներ տարվա որոշ տոներին Շատ և նգամ այդ պատարագների թիվը, տները երբ պետք է մատուցվելին պատարագները, մի լավ արժեցույց են և, նրանց նայելով կարելի է ենթագրել թե ինչ գին և նշանակություն ունեն վանքին ընծայաբերված այս կամ այն կալվածք, իրը. Պայմանագիրը որոշ ժամանակի համար չէր կնքվում: Երա ժամանակը հավիտենականությունն էր Մեկը, մի ջրադաց կամ մի գույգ եզն նվիրելով վանքին կարող էր հավատացած լինել որ իր ձեռնելուց հետո տարվա այսինչ օրերին վանքը պատարագ պիտի մատուցանե իր հոգու համար մինչև աշխարհի վերջը մինչև Քրիստոսի երկրորդ գալուստը: Պայմանը ամրապնդվում էր անկեղծությամբ: Ով խավանե պայմանը նա Հուդայի ընկերը պիտի դառնա նա նգովված պիտի լինի 318 հայրապետներից և այլն

Դարի միամիտ հասկացողություններն են ծլլում այդ արձանագրություններից Իսկ այժմ ամայի ու անբնակ վանքելի ջարդված ու փլված պատերի կտորների վրա որքա՞ն դառն հեղնություն են բովանդակում «մինչև Քրիստոսի գալուստը» «մինչև աշխարհի վերջը» խոսքերը Ըստ երևույթին երկաթի ու արյան այն դարերում մարդիկ շատ լավ պիտի ըմբռնեին որ երկնքի տակ ասրողների համար չկա տեղականություն չկա կարգերի և հասկացողությունների կայունություն Բայց մարդիկ հավատով էին ապրում և այդ հավատն էր, որ ոչ միայն ապրեցնում էր նրանց դժոխային պայմանների մեջ այլև հավիտենական դաշնագիրներ էր կնքել տալիս

Նույն այդ անմեռ հավատը ծեփել է Հոռոմոսի պատերը բարեպաշտության հույսերի և ակնկալությունների արձա

յ ազլություններով Բայց այցելուն ամենից առաջ վանքը
շինողի արձանագրությունն է որոնում

Հոռոմոսի հիմնադիրը, ինչպես ևս ցիմք Հովհաննես
վարդապետն է եղել X դարի կեսում: Այսպես է ավանդում
սլատմությունը Բայց վանքը մանողի առաջ արևմտյան
դռների ճակատին բացվում է մի արձանագրություն որ ա
սում է թե Հովհաննես վարդապետից համարյա հարյուր
տարի հետո վանքը քանդվել է և նորից շինվել Եւ շինողը
եղել է Անիի Հովհաննես Սմբատ, թագավորը, որ և տվել է
վանքին Կողբում գտն լող իր մի այգին և տարին հարյուր
բեռ ադ: Այս բոլորը տեղի է ունեցել 1038 թվականին

Տխո՛ւր շատ տխուր հիշատակներ են այդ թագավորն
ու այդ թվականը այս գեղեցիկ, մեծահուշակ սրբավայրի
ճակատին Աստծուն հաճոյանալու, մեղքերի թողություն
գտնելու համար են այս միապաղաղ գեղեցիկ սյուները
կանգնել, այս կամարները օդի մեջ ստարածվել: Բայց նույն-
հիսկ Հոռոմոսը կարո՞ղ էր ջնջել Հովհաննես թագավորի
մեղքերը: Մեղքեր կան որոնց ահավոր ծանրությունը շեն
լարող տանել մինչև անգամ տասը այսպիսի հոյակապ ու
աճուր կամարակապ հարկեր Դրանք այն մեղքերն են ո
րոնք կատարվում են ոչ թե անհատների ոչ թե այս կամ
այն դասակարգի դեմ, այլ մի ամբողջ ժողովրդի մի ամ
բողջ քաղաքական մեծ կազմակերպության դեմ

1038 թվականը, երբ Հոռոմոսի ճակատին փորվում էին
այդ տողերը Նախավերջինն էր Հովհաննես-Սմբատի
կյանքի մեջ: Մարմնով սաստիկ շաղ ու դժվարաշարժ թա
գավորը շատ գրասեր էր և գուցե շատ հարմար լիներ այս
պիսի մի վանքի վանահոր սլաշտոնում Բայց նա սկզբից
ևեթ վանք չուզեց, այլ տոհմային թաղն ու գայիսոնը իրեր
որոնք փոխանակ դարդարելու նրան ճնշում ու տանջում
էին, որովհետև նա շափաղանց անուժ ու վախկոտ էր
Բազրատունյաց դահի վրա հաջորդաբար առյուծներ էին
նստում Խեղճ ու անձար էր այս մեկը նախավերջինը: Եվ
Շիրակի փառավոր թագավորության հոգեհան հանդիսա
ցւոր այս անձարությունը եղավ ինչպես բնական էր այն

ժամանակներում երբ գրքից ու վանքից շատ սուրն էր զորավոր իբրև պաշտպանություն:

Հոռոմոսի այս բարձունքի վրա իր բարեպաշտական նվերը երկնքից մատուցանող թագավորը մոռացել էր արդյոք, որ 16 տարի առաջ նա մի թուղթ էր ուղարկել հունաց Վասիլ կայսրին: Մի վատ մի անպատիվ թուղթ, որի մեջ մի շատ ստոր առևտուր էր պայմանավորված: Վասիլ կայսրը իր ղորքերով շարժվում էր Անիի թագավորության սահմաններից հեռու: Վախկոտ Հովհաննես Սմբատը մտածեց մի սարսափելի ծանր գնով հանգստություն գնել իր շաղ մարմնի համար մինչև այն ժամանակ երբ այդ մարմինը հող կիջներ:

Հայոց կաթողիկոսը տարավ նրա թուղթը Վասիլին: Շիբակի թագավորը պայման էր դնում որ քանի ինքը կենդանի է թագավոր մնա Անիում, իսկ իր մահից հետո Անին դառնա հունաց սեփականություն: Բյուզանդական կառավարությունը իհարկե հիացմունքով ընդունեց այդ ինքնասպանության գործողությունը: Իսկ Հովհաննես Սմբատը ինքն իր աչքում արդարանում էր նրանով, որ առգավակ է և ժառանգ չլիտի թողնե Բագրատունի թագը կրելու համար:

Բայց այս մտածությունը ավելի ևս անհրապույր, մուսյլ կերպարանք է հաղորդում շաղ թագակրին: Ճիշտ է, նրա միակ որդին մեռել էր, բայց եթե անժառանգ էր Հովհաննես Սմբատը, այդպես չէր Բագրատունիների տոհմը: Նա անժառանգ չէր թագավորը այդ ժամանակ ուներ մի հարազատ եղբայր քաջ Աշոտը, որ, սակայն, հեռացված էր Ասիի սահմաններից որովհետև անգրանկության իրավունքը ավելի զորեղ էր, քան պետության գոյությունը և թագավոր կարող էր լինել ավագ եղբայրը շնայած իր վախկոտության ու անկարողության:

Եվ այդ վախկոտը շկարողացավ հասկանալ, որ գահը Բագրատունիներին է պատկանում: Իր համար մի 16—17 տարվա անփառունակ ողորմելի թագավորություն ապահովելու միտքը նրան տարավ հասցրեց տոհմային իրավունքները, մայրաքաղաքը վաճառելու մեծ ու զղվելի հանցանքին: Հոռոմոսի օժման տոնախմբությունը կատարող ժողովրդի

առաջ դեռ ծածուկ էր հանցանքը: Իայց արձանագրությունից մի երկու տարի հետո մեռավ թագավորը, և այնուհետև որքան լաց եղավ Շիրակը՝ Տարիներ անցան, շող թագավորը հող դարձավ, իսկ նրա տխուր գործը շարունակում էր այրել որբացած ժողովուրդը: Մի ամբողջ երկիր արտասվում էր իր բոլոր աչքերով: Արտասվում էր ոչ թե այն պատճառով որ Նահը անջատել էր մի թագավորին իր ժողովրդից այլ այն պատճառով որ այդ թագավորը դեռ ապրում էր հողի վրա, ապրում էր այն զգվելի գաճառքի, այն թղթի կտորի մեջ որ եկավ դահու անկախություն ջարդելու, ստրկության շղթաները փաթաթելու այդ սիրուն ինքն լրեն վ էրջանիկ աշխարհի վրին:

Արտասուչներենի հեղեղը հասած արդյոք այդ թագավորի ոսկորներին ողողեց նրանց: Տխուր տխուր է Հոռոմոսի ճակատին կնքված թագավորական արձանագրությունը Դուք ակամա հեռանում եք նրանից, դուք հանգստություն դռնում եք երկու եղ նվիրողների արձանագրությունների մեջ: Նրանք ավելի անմեղ են երևում, քան այլ տղերը որոնք վկայում են դարերի և սերունդների առաջ, որ լր գեղեցկությամբ այնքան զարմանալի այս շինության միտքը ծագել է այդ իսկ դլխի մեջ ուր տեղավորված էր Անին հույներին տալու սև սճիրը...

Հոռոմոսը երկար ապրեց, բաց ուշքով տեսավ լր հիմնադրի վատության հետևանքները: Արյունոտ ժամանակը մոռացավ ամեն ինչ, մինչև իսկ թագավորների հանցանքները: Հոչակավոր սրբավայրը մնաց միակ մխիթարություն որը ու անտեր ժողովրդի համար և բարեպաշտական տուրքելը եկան արձանագրությունների մի ամբողջ գրականություն դրոշմելու հետո, աշտարակավոր շրջապարիսպի ետեվում ապստամբված գեղեցիկ պատերի վրա:

Ոչ մի հնարավորություն չկա այդ արձանագրոթյուններից յուրաքանչյուրի մասին խոսելու նրանցով մանրամասն գրադվելու համար: Ես միայն մի ընդհանուր գլխողություն կանեմ այստեղ

1 Հովհաննես-Սմբատը մահացել է 1041 թվականին Սսևոր իրավազրի

Դարերի խորքից փշրանքներ են մնացել մեզ իբրև ժառանգություն Այդ փշրանքների մեջ կարևոր տեղ են գրավում արձանագրությունները Բայց ինչպես ենք մենք վերաբերվում դրանց Կարդում ենք անցնում Անցնում ենք իմանալով որ այսինչ ժամանակ, այսինչ անունն ունեցող մի բարեպաշտ տղամարդ կամ կին այս կալվածն է նվիրել վանքին Եվ որովհետև այժմ ոչ նվիրված կալվածի տեղը կարելի է որոշել ոչ նվիրողների մասին մի հաստատ տեղեկություն տալ, ուստի բավականանում ենք մեր ստացած ընդհանուր տպավորությամբ թե այսինչ վանքը ուրեմն շատ հարուստ է եղել:

Սակայն փոքր ինչ խոր մտածողը շատ հեշտ հասկանում է որ արձանագրությունները ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ավելի շատ բան ունեն ասելու ոչ թե նվերների ու նվիրողների մասին այլ այն իրավական կարգերի, կալվածատիրական օրենքների մասին որոնցով կառավարվում էին մեր նախնիքները Շիրակը այս հարցերը մշակելու համար անսպառ նյութեր ունի իր հնությունների վրա Ոչ միայն Հոռոմոսը այլև Անին Բագնայրը, Տիկորը Խժկոնքը իրանց արձանագրությունների մեջ մեր հին կյանքի մանրանկար պատկերն են սլահում: Եվ եթե մինչև այժմ նրանք համարյա ոչինչ չեն ավելացրել մեր պատմության վրա, պատճառն այն է որ մեր որոնածը հին կյանքի առօրյա պատկերը չէ եղել, այլ քաղաքական խոշոր փաստեր անակնկալ հայտնություններ Չե՞ք գտել այդպիսի բաներ արձանագրությունների մեջ, ուստի և բավականացել ենք նրանց ընթերցանությամբ բավական ենք համարել ի մանալ անցողակի թե ով է շինել այս կամ այն եկեղեցին

Ավելորդ է ասել, որ այցելուն գրանից ավելի կարևոր հարցերի լուծում է սպասում հին ավերակներից Մենք, օրինակ գիտենք մեր պատմագիրներից որ հայ ժողովրդի վրա ընկած էր հարկերի և տուրքերի մի սարսափելի ծանրություն: Բայց ի՞նչ հարկեր էին գրանք Պատասխանել կարող են միայն արձանագրությունները: Իսկ այդ պատասխանի մեջ մենք կգտնենք և մեր հին կյանքի տնտեսական պայմանները կիմանանք թե ինչ էր արտագրում ժողո

վորդը և ինչ էր տալիս իր տերերին՝ Մենք չգիտենք, թե ինչ հողային հարաբերություններ գոյություն ունեն հին ժամանակներում Արձանագրությունները այստեղ էլ մեզ շատ կօգնեն Մենք սովոր ենք ասելու որ Հայաստանի մեջ գոյություն չունեն ճորտություն: Բայց ահա Շիրակի արձանագրությունների մեջ կարդում ենք «ճորտ», «պարոն» բառերը Իսկ երբ կան բառերը պետք է ենթադրել որ գոյություն ունեն և սխտեմը:

Արձանագրությունների գիտական մշակում, ուսումնասիրություն չէ եղել և չկա մեզանում: Ամեն մի հայի հետաքրքրել է և հետաքրքրում է միայն հնագիտական կողմը առանց ընդարձակելու այդ կողմը, առանց քաղաքացիական և կուլտուրական հարցեր ու շահեր մտցնելու նրա մեջ: Իհարկե հեշտ բան չէ արձանագրությունները հասկանալը և բացատրելը Մի այդպիսի գործ կատարելու համար հարկավոր է երկար ու դաժան աշխատանք Բայց չէ կարելի ասել, թե այդպիսի աշխատանքը կլինի ապարդյուն Շիրակի արձանագրությունների ահագին մեծամասնությունը պատկանում է այն ժամանակներին երբ այստեղ տիրում էին օրաբական բայց մանավանդ բյուզանդական ազդեցությունները Ահա այդ ազգերին պետք է դիմել մեր մեջ գոյություն ունեցած կարգերը հասկանալու համար

Ես ենթադրում եմ որ Բյուզանդիայում գոյություն ունեցած մի սխտեմ ինչ օգնեց հասկանալու Հոռոմոսի վան յլ մի քանի արձանագրությունները Ահա ինչպես:

Շիրակի արձանագրությունները կասկած չեն թողնում ընդունելու, որ միջին դարերում մեր մեջ էլ վանքերը էկեղեցիները կարող էին մասնավոր մարդկանց սեփականություն դառնալ: Եկեղեցի, վանք գնելը («դանձագին անելը») սովորական իրավունք էր: Սեփականատիրոջ համար վանքը կամ էկեղեցին «հայրենիք» է և սովորաբար կոչվում է մեր «փտը» Եվ այդ տերերը միայն հողի և շինության իշխանությունը չունեին Իրանք սզդում էին և լանքի կուտավայություն վրա

Հոռոմոսի վանքը մի ժամանակ պատկանել է Խաչենի լճիսանների տոհմին (XII դարի վերջում և XIII ի սկզբում):

Այդ ժամանակվա արձանագրութիւնները միշտ հիշում են այդ տերերին (Հեճուպ Գրիգոր Սմբատ, Իշխան) Իրանք, այդ իշխաններն էլ, կարգադրութիւններ էին անում և գրում պատերի վրա: Այսպէս, Հեճուպ Գրիգորը, Սմբատը, Իշխանը կարգադրում են «Մեր սեփական ուխտի մեջ ոչ պատրոն և ոչ ճորտ իրավունք չունենան աղուն աղալ»:

Բայց Խաչենի իշխանական տոհմը գեռ կարող էր Հոռոմոսը սեփականութիւն ստացած լինել այս կողմերի մեծ հողային կալվածների հետ: Նրա արած կարգադրութիւնները գեռ կարելի է համարել կալվածատիրոջ տեղային իշխանի կարգադրութիւն: Հետաքրքրականն այն է որ վանքը բացի այդ տերերից, ուներ ուրիշ ավելի մասնավոր տերեր էլ, որոնք անվանվում են պատրոններ: Սրանք էլ խառնվում էին վանքի կառավարութեան մեջ: Պատրոն կարող էին լինել ոչ միայն տղամարդիկ այլև կանայք: 1228-ին նույն Հեճուպ Գրիգորը և նրա մյուս ազգականները խիստ արգելում են որ պատրոնները, ով լինեն նրանք—կին թե տղամարդ կաշառքով վանահայր շնեն Ահա այդ հետաքրքրական տողերը

«Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է Հեճուպ Գրիգորոյ որդոյ Հասանայ և Եղբարորդեաց իմոց և Իշխանիս որդոյ Քրդին և Եղբարորդեաց իմոց տէրանց սուրբ ուխտիս Վանացս Հոռոմոսի, որ հաստատեցաք արձանագրով պատրոնն ով լինի այս տեղոյս ի յարանց կամ ի կանանց ով կաշառք հայր գնէ այնպիսին նզովս սոց, զՅուդային զԱստուածավաճառին և զԿայէնին զԵղբայրասպանին և հայր և այլ գործաւորք որ կաշառք սան յայտնի կամ ի ծածուկ, յերկնաւոր հօրէն և ՅԺԸ հայրապետացն և յամենայն սրբոց անիծեալ Եղիցի յոգի և ի մարմին . Ով հակառակ կայ այս բանիս ի պատրոնաց կամ ի միաբանիցս կամ ջնջել ջանայ զայս գիրս և ինքն ջնջեսցի ի դպրութենէ կենացն . Արդ Եթէ մեծ և Եթէ փոքր կարծիս առնու թէ հայր կամ այլ գործաւոր կաշառք է տվել և վրէժխնդիր ըլինի վերագրելոցս նզովիցս տէր է ամէն»:

Այստեղից շատ պարզ է, որ վանքի անմիջական կառավարութիւնը պատկանում էր պատրոններին: Իշխանները

միայն բարձր իրավատերեր էին որոնք կարող էին պատ
րոնների դեմ գսալ Ի՞նչ են այս պատրոն ասվածները

Բյուզանդական պետության մեջ գոյություն ունեւր վան
քերը այս կամ այն անձին (հոգևոր թե աշխարհական) տա
լու սխտեմը որ կոչվում էր քարխատիկալիոս Դա մի տե
սակ պարգև էր, որ սակայն, սեփականության իրավունք շու
նեւր իւ մեջ: Քարխատիկարիոսը, այսինքն վանքը պարգև
ատացողը օղտվում էր նրա եկամուտներից բայց պարտա
վոր էր հոգալ միաբանության կարիքները և առհասարակ
ամեն ջանք գործ դնել, որ վանքի մեջ ապրողները խաղաղ
ու անվրդով մնան նվիրված իրանց աղոթքներին: Սովորա
քար վանքերը կայսերական հրամանով ընծայվում էին պե
տության պաշտոնյաներին, որոնք և հարստանում էին այդ
միջոցով: Բայց միշտ կայսերական հրաման շէր գործադր
վում Վանքը կարող էին տալ և նրա աշխարհական տերե
րը այնպես որ կարելի է ենթադրել որ Հոռոմոսի պատ
րոնները հենց այդ Հեճուպ Գրիգորի և մյուսների ձեռքից
էին ստանում իրանց կոշումը: Բայց նույնիսկ տերերի հա
մաձայնությունն էլ շէր հարկավոր Վանքի միաբանությունը
ինքը կարող էր իր համար պատրոն հովանավոր ընտրել
Այս հանգամանքն էլ մենք գտնում ենք Հոռոմոսի արձանա
գրությունների մեջ 1246 թվականին, գուցե հենց նույն
Հեճուպ Գրիգորի կամ նրա ժառանգների ժամանակ, մի ոմն
գսեղեցի Աշոտ նվիրում է Հոռոմոսին մի ավետարան, շորս
եզ, երեք կով, շորս էշ երկու ձի: Իսկ վանքի միաբանու
թյունը այս է գրում «Ես Տէր Բարսեղ և Սարգիս վարդա
պետս և այլ եղբարքս ընկալաք զնա իբրև զմի ի պատրոնաց
մերոց»: Զարմացնել կարող է այն թե ինչպէս էր, որ այդ
պիսի համեմատաբար թեթև նվերը այսպիսի փոխարինու
թյուն էր ստանում: Բայց արձանագրությունը այս էլ հասկա
նալի է դարձնում վկայելով, որ Աշոտի նվերը տեղի ունե
ցավ «ի նեղ և շար ժամանակի, յետ կործանման տաթարին
(թաթարին), մինչև էր վանքս ի նեղութեան»:

Եվ այսպես, եթե համոզիչ են մեր բացատրությունները,
պետք է ընդունել որ բյուզանդական սովորությունը հաս
տատված էր և մեղանում եթե արևելյան կայսրների պե

տության մեջ վանքերը կարիք էին զգում հովանավորունե
րի պատրոնների միջոցով պաշտպանել իրանց որքա ն մեծ
պետք է լիներ այդ կարիքը մեր երկրում, ուր հարստա
հարողներն ու թալանողները այնքա ն շատ էին

Քարիստիկարիոսի սիստեմը մեծ շարիքների դուռ էր
բաց անում վանքը հարստանալու միջոց էր և նրան շա
հագործում էին նրա ժամանակավոր տերերը Մեղանում էլ
ինչպես տեսանք պակաս չէր կարիքը: Գրիգոր Հեճուպի ար
ձանագրության մեջ շարված անեծքները մոտավոր հասկա
ցողություն են տալիս, թե ինչ շափերի էր հասել կաշառա
կերությունը և որքա՞ն վնասներ էր նա պատճառում..

Հոռոմոսի կյանքը ներկայացնող արձանագրությունները
ընդհատվում են 1336 թվականին ևրք Զաքարե սպասալարի
թոռան որդի Աթաբեկ Վահրամը նորից պայծառացնում է
վանքը, վերադարձնելով նրա կալվածները և ավելացնելով
իր կողմից նորերն էլ: Այնուհետև սև անհայտություն է գալիս
հուշակավոր վանքի վրա, որ շատ հասկանալի կլինի,
եթե շմոռանանք որ շրջականերն էլ քարուքանդ, ավերակ
երկիր էին դարձել Երեքհարյուր հիսուն նարուց հետո մի
արձանագրություն է երևում, որ կարող է այդ երկար ժա
մանակամիջոցի պատմությունը համարվել

Դա վերանորոգության արձանադրություն է XVII դարի
վերջիս քառորդում տիգրանակերտցի Դանիել վարդապետը,
տեսնելով Հոռոմոսը աղբով հողով և ամեն տեսակ աղտե
ղություններով լցված, վառվում է մի ազնիվ զգացմունքով
և մաքրել է տալիս դժբախտության դարերի այդ կույտերը
գործադրելով մեծ ջանքեր Այդ էլ վերանորոգությունն ու
բարերարություն էր Հոռոմոսը, իհարկե այլևս շատացավ
իր նախկին հարստությունները: «Դառն ժամանակ էր — ա
սում է Դանիել վարդապետը իր օրերի մասին — ազգս հայոց,
յոյժ էին շքաւորեալք և իշխանութիւն տաճկաց զօրացեալք»: Եվ
Դանիելը իսկ որ իրավունք ուներ իր քաջագործությունը
արձանագրելու համար տեղ ստանալ վանքի պատերի վրա:
Այժմ էլ յուրաքանչյուր այցելու հաճությամբ այդպիսի իրա
վունք կտար ամեն մի Դանիել վարդապետի, եթե գտնվեր
այդպիսին և ազատեր Հոռոմոսը կեղտերից ու աղբից:

Միշտ նույն իրականությունն է կախված մեր օղի մեջ
Դանիել վարդապետները ամբողջ երևույթ են կազմում այ
սօր էլ

2

Վերջին լույսերը խուրձ խուրձ մարում էին արևմուտքի
խոր ծոցում, երբ մենք դուրս եկանք Հոռոմոսի դռներից և
սկսեցինք իջնել ուղիղ մեր առջևը փոված կիսակոշոր ձորը
Մեր եկած ուղիղ ճանապարհով չէինք հետ դառնում:

Շրջակաները արդեն գիշերային անորոշության քողի
մեջ էին: Զորալանջերի վերին մասերն էին դեռ փոքր-ինչ
լուսավորված. ստորոտները արդեն կուլ էին գնում անհայ
տության մեջ: Նույնիսկ մեր բռնների տակ ուղորվող ճանա
պարհի վրա ամեն ինչ պարզ ու որոշ չէր:

Իսկ այդ ճանապարհը սաստիկ նեղ ու քարքարոտ
Հոռոմոսի առջևից, գյուղի միջով գահավիժվում էր դեպի
Ախուրյանը Հավասարակշռություն պահպանելու համար
պետք է վազեվազ իջնել Բայց մեր առջև բացվեց մի այն
պիսի տեսարան, որի համար կարելի չէր շարժամարհել սյա
տանման զառիվայրը շփման, շղանդաղեցնել քայլերը: Ես
կանգ առա, որ գոնե մի բույն նայեմ և զմայլվեմ

Զմայլեցնողը, կանգնեցնողը Ախուրյանն էր Զորի
թանձրացող մթության մեջ նա վայլում էր իբրև հալած
արժաթե մի հսկայական շերտ Այստեղ, իմ աչքի սուաջ
այդ շերտը մի հորդ գետի անթիվ պտույտներից մեկն էր
գործում Քշելով իր ջրերը դեպի հյուսիս, նա հանկարծ մի
կիսաշրջան է տալիս թեքվում դեպի արևմուտք:

Ահա ամբողջ տեսարանը Բայց նրա շքեղությունը այդ
պտույտը չէ, այլ այն փայլը, որ օրվա այս ժամին ստացել
է նա: Զրերի մոտ ապրողներին հայտնի է, թե որքան լավ
կարողանում են նրանք հավաքել երկնքի լույսերը ամփոփել
իրանց մեջ Սխուրյանի այդ կարողությունը հիացուցիչ է

Այս խոր ձորի հատակից նա խլել է արևմուտքի մարող բուրբ լույսերը, ոչինչ չէ տվել իր ափերին և արծաթելով իր ուրրուն մեջքը, ինչպե՛ս է փայլում իր սև կիրճի մեջ Մի աներևակայելի քնքուշ, շոյող փայլ է դա, որի մեջ դուք նկատում եք անհանգիստ ալիքների դողդողոցը: Կուռ ու անշարժ բնությունը կարծես ամբողջովին ուշադրություն է դարձել և շնչասպառ նայում է ձորի հատակին:

Խոշոր, ահավոր գծեր շկան այդ տեսարանի մեջ Հոռու մոսի ձորը այս կողմում ոչ անլափ վայրենի է որ ճնշե վախեցնե երևակայությունը, ոչ էլ շատ փոքր է որ ոչինչ տպավորություն չթողնե: Չափավոր է բնության թափը: Եվ այստեղ նա իր այս ջրային տեսարանով մի խաղաղ, երազուն տրամադրություն է հաղորդում մարդու մտքին Այս թանձր ստվերների, այս շողացող ալիքների աշխարհում որքա՛ն սիրուն հանդարտությամբ է գործում երևակայությունը, որքա՛ն մեղմ քաղցրություն և լիառատ վայելչություն է ստանում զգացմունքը:

Մեր նախնիքները սրբություններ ստեղծում էին խորհրդակցելով բնության հետ: Կրոն, սրբություն չէր միայն պաշտվում նրանց շինած վանքերի մեջ այլև հայրենի բնությունը: Միտքն ու սիրտը դեպի երկինք տանում են ոչ միայն սաղմոսները խունկը պատարագը, այլև այն տեսարանները, որոնց ընտրելու և խրանց վանքերին կպցնելու մեջ մեր նախնիները Կատարյալ վարպետներ էին: Հոռոմոսը իբրև հուշակված սրբավայր ընտրել տվողը երկնքի ձայնը չէ եղել, այլ Ախուրյանը: Նույն բնությունն է այս ձորը բերել ահա և այն երկու մատուռները, որոնք լուռ մեզ են նայում կիսամթության միջից:

Նրանք գտնվում են մի փոքրիկ թումբի վրա, այնտեղ, ուր Ախուրյանը թեքվում է դեպի արևմուտք: Մեր փոքրիկ ճանապարհը, ցածրանալով որքան կարող էր տանում է դեպի այդ թումբը բոլորովին գետի ափով: Ահա նա անցավ մի ինչ որ կամրջանման քարքարուտի վրայով ներքևում վշշալով Ախուրյանի մեջ է թափվում մի գետակ Քարից քար պետք է ցատկել զգուշությամբ թե չէ՝ կարող եք ընկնել դեպի ցած, ուր Ախուրյանի ջրերն են վազում Իսկ այդ ջրե-

բի մեջ ընկնելը որքան էլ գեղեցիկ լինեն նրանք այս ժա
մին բոլորովին հրապուրիչ միտք չէ: Ախուրջանը խեղդող է
իսկ նրա մեծ ասլրող մեծ ձկները կերակուրի են սպասում¹

Գետի վտանգավոր ափից պրծաք այժմ փոքրիկ ճա
նապարհը տարավ ձեզ գցեց ահագին քարակույտերի մեջ ու
ինքը, շարաճճին կորավ: Այդ քարակույտերի մեջ շարժվե
լուց դժվար բան չկարծեք թե շատ կա Հոռոմոսի ձորում
Ոտ դնելու տեղ չեք գտնում, մի քայլից ով գիտե քանի քա
րեր են շարժվում, դղրդում:

Մատուռները մեր ուռչեում են այդ քարակույտերն էլ
նրանց մանրած քայքայված մարմնից են գոյացել: Բայց
որքա՞ն չքնաղ են այդ մարմինները: Կարծես ճարտարա
պետը իր ափի մեջ է կոկել, դարդարել նրանց և ապա դրել
այս հողի վրա: Եվ այսպիսի ավերո՞ւմ: Սև, զզվելի, ան
հեթեթ քարակույտեր նրանք, կարծես, դուրս տված փոքր
տիքներ են, որոնք փտում, նեխվում են իրանց գեղեցիկ
գիակների կողքին:

Միմյանց մոտ են կանգնած երկու մատուռները: Եվ մե
կը մյուսին այնքա ն նման տխուր ճակատագրի կողմից:
Ավերված են ամենամանգութ կերպով: Ավերմունքի պատճա
ռը միայն այն չէ եղել, որ սրանք քրիստոնեական սիրուն
եկեղեցիներ են Կա այս բարձրավանդակ հրապարակի վրա
և մի այլ մեծ հանգամանք որ վառել է քանդողներին հարրս
տանալու տենչով: Մենք կանգնած ենք Բագրատունի թա
գավորների հանգստարանում

Ախուրջանը ամբողջովին հալած արծաթ, նայում է թա
գավորական հանգստարանին մի մեղմ գեղեցկությամբ որ,
իհարկե անփոփոխ է պահում դարերի սկզբից: Նայում է
գնալով, շարունակ դողացնելով իր փայլուն մեջքը, մինչև որ
հանկարծ իր բոլոր լույսերով անհետանում է ձորի մի
պտույտի մեջ: Միայն նա է գեղեցիկ ու նազելի երկնքի այս
կտորի տակ, միայն նա է հափշտակում տանում ուշացած
այցելուի միտքը Ամեն ինչ բացի միայն նրանից մեռելու

¹ Ալեքսանդրապոլցիները մեզ ասացին որ Ախուրջանի մեջ մեծ
և շող լոճ ձկներ շատ են լինում Անանիա Շիրակացին իր թվարա
նսկան ինդիքներից մեկի մեջ հիշո՞մ է 109 ծուկը:

Թյուն վհատություն է քարոզում նույնիսկ այս գիշերային մթության միջից Չորի լերկ ժայռոտ լանջեր են նայում ձեզ ամեն կողմից նրանց դեղնած ճակատների վրա խիտ ու հարուստ բուսականություն չէ երևում: Իսկ այստեղ այս բարձրավանդակ հրապարակում թագավորների գերեզմա նատունը ամբողջովին ծածկված է ավերակների քարակույ տերով և չկա, կարծում ես մի ափ հող, որ ճնշված ու խեղդված շինի նրանց սարսափելի ծանրության տակ:

Մենք խմբվել ենք երկրորդ մատուռի առաջ լռություն է տիրում միայն ամեն մեկը շնչում է «Աշոտ Ողորմած Աշոտ Ողորմած...»

Այդ շշուկները հանել է տալիս այս խոշոր համարյա մարդահասակ գերեզմանը, որի առջև կանգնած ենք ամենքս: Ողորմած թագավորի աճյունն է հանգչում այդ քարերի տակ: Եւ Ողորմած թագավորի մոտ որքա՛ն ողորմած է դեպի մեզ Շիրակի երկինքը Երեկոյի մթությունը գնալով շխտացավ, շթանձրացավ նա ընդհակառակն, շուտ սկսեց հալածական դառնալ: Այս լայն ձորամեջից մենք տեսանք թե ինչպես օդի վերին շերտերը առատ լույսեր ստացան Լուսինն էր նա չէր երևում մեզ իր պաղ շողերով դեռ չէր շոշափում այս ավերակները, բայց մաքրեց ձորամեջը ամեն առարկ, դուրս եկավ խավարի միջից և ցույց տվեց մեզ իր կերպարանքը բարակ ու նոսր ստվերներ էին ծածկում նրանց: Լուսնի հետ վեր կացավ մի զով ու թեթև քամի, որ գնաց շոյելու Ախուրյանի այժմ ավելի գեղեցիկ արծաթյա մեջքը

Ես տեսել եմ Աշոտի գերեզմանի պատկերները և պետք է վկայեմ որ պատկերը չէ տալիս իսկականի տպավորու թյունը: Պատկերի մեջ այդ գերեզմանը շափազանց խեղճ ու փոքրիկ մի բան է երևում մինչդեռ նա իսկապես բավական խոշոր ու ազդու մի մահարձան է արժանի աղքատասեր, զարմանալի համեստ բայց քաջ Աշոտի անվան ու հիշա տակին: Նա սյարզ է անպաճույճ քանդակներ ու զարդեր չ'են երևում քարի այն խոշոր կտորների վրա, որոնցից կազմը ված է այդ հուշարձանը Չորս աստիճան ունեցող պատվան դսնի վրա գրված է մի սխալադաղ մեծ պրիզմա Այս ի

ամբողջ գերեզմանը: Բայց տպավորությունը կրկնում ե՞ր
ազդու է և այդ համեստ պարզությունից

Պարզությունը առիթ է տվել շատերին կարծելու թե դա
չէ կարող լինել թագավորի գերեզման: Բայց այսպես դա-
տելու համար պետք էր ունենալ համեմատելու կարողու-
թյուն: Թագավորների շատ գերեզմաններ չեն մնացել մեր
երկրում որպեսզի կարողանանք համեմատելով դատել: Ի՞նչ
կարծիքով, ոչինչ հիմք չկա երևակայելու, թե մեր թագավոր-
ների գերեզմանների վրա ավելի մեծ ու փառավոր արձան
ներ էին դրվում Ղարաբաղի Զրաբերդ գավառում Եղիշե
առաքյալի վանքի կողքին կույտ հազիվ տաշած քարերից
շինած մի մատուռ կա, որի դռան ճակատին գրված է. «Այս
է տապան Վաշագան թագաւորին» Եվ իրավ մատուռի մեջ
մի սյն մի գերեզման կա ճիշտ նման այս գերեզմանին—
աստիճանավոր պատվանդանի վրա դրած մի պրիզմա, դուր
մանալի նրբությամբ հղկած առանց որևէ զարդի առանց
որևէ արձանագրության:

Աշոտի պրիզման, խնայես երևում է շատ լավ հղկված
է եղել, բայց նա կանգնած է բաց երկնքի տակ, քամիների
արևի, անձրևների, ձյունների աղդեցություն ենթարկված, ուս-
տի և շատ բան է կորցրել իր նախնական վայելչությունից
Մեր նախնիքները չէին սիրում բարձր ու մեծ տապանաբա-
րեր: Նշանավոր մարդկանց հավիտենական հանգստի տեղ
ընտրվում էին ոչ թե բազմամարդ վայրերը, բաց հրապա-
րակները, այլ եկեղեցիների հովանին: Իսկ եկեղեցու մեջ և
եկեղեցու մոտ արդեն մեծ ու բարձր արձաններ շինել չէր
կարելի: Աշոտի գերեզմանի կողքին երևում է պատի մի
փոքրիկ բեկոր որ վկայում է, թե միաժամանակ այստեղ
բարձրացած է եղել, այս թագավորական շիրիմը ժածկելիս
է եղել մի շինություն, երևի մի փոքրիկ մատուռ:

Տապանաքարի հարավային կողմի վրա կարդացվում է
«Աշոտ թագաւոր»¹ Առհասարակ այս տխուր ավերակների

¹ Պրոֆեսոր Մառը կարծում է որ այս արձանագրությունը
հնության գրոշմ չունի և, երևի, ճանկոտել է այս կողմերը այցելող-
ներից մեկը Բայց այս կարծիքի հետ հազիվ թե կարելի լինի համա-
ձայնվել

վրա շատ է կրկնված այդ «Թագաւոր» բառը իսկ դա դժբախտութեան վրա դժբախտութիւնն ավելացնել էր նշանակում:

Ղարաբաղի կուսական անտառներում կորած մի հին անբնակ վանքի մեջ ես մի անձրևոտ ամառնային օր փորձով տեսա, թե ինչ նշանակութիւն ունի արձանագրութիւնը մի տեսակ գերեզմանների համար: Վանքի շէմքի մոտ ներսից հողի երեսին մի մեծ տապանաքար կար որի վրա խորոր տառերով փորագրված էր «Այս է տապան Խերխանի իշխանին, որ էր թոռն Բաղայց Թագաւորին»: Տապանաքարը, որ միապաղաղ քարն կտոր է եղել ճաքճաքված էր մի քանի տեղից և ամբացրած չէր հողի մեջ նրա տակ երևում էին խորշեր: Ամեն ինչ ցույց էր տալիս, որ այս գերեզմանը բացված է և ո՞վ գիտե քանի՞ անգամ: Իմ ընկերներից մեկը ձեռքը մտցրեց քարի տակ, մի խորշի մեջ հողը ոչ միայն պինդ չէր, այլև նստած էլ չէր և նա ամենայն հեշտութեամբ սկսեց ձեռքով դուրս հանել հողի բավական մեծ քանակութիւն: Այդ հողի մեջ երևաց մի մարդկային ատամ: Կասկած չմնաց որ գերեզմանը այնքան հիմնավոր կերպով տակն ու վրա է եղել արված որ խեղճ Խերխանի ատամը ընկել է գերեզմանի վերևը դրանից կարելի էր եզրակացնել, թե ինչ գրութեան մեջ պիտի լինեին խեղճի ոսկորները:

Ի՞նչ էր գրավել գերեզման քանդողներին: Ես համոզված եմ, որ շահի ակնկալութիւնը: Նույն վանքի կողքին, այս գերեզմանից մի քանի քաջ հեռու, կա մի ամբողջ գերեզմանատուն, որի պատերը քարերը ցույց են տալիս, որ դա որևէ իշխանական տոհմի հանգստարանն է եղել: Բայց այդտեղ չկա մի հատ տառ անգամ, և մամուռով ծածկված քարերը չեն ցույց տալիս, որ այստեղ հասած լինեն քանդողները: Խերխանը ուրիշ էր: Պարզ հայտնի էր, որ նա իշխան է և Թագավորի թոռ: Եվ ահա գանձ գտնելու տեն շանքը քարուքանդ է արել նրա գերեզմանը Եթե չլիներ այդ արձանագրութիւնը, ոչ ոք չէր գանազանի իշխանական գերեզմանը հասարակ գերեզմաններից և խեղճ իշխանը գոնե մոռացութեան փոստում անվրդով կպահէր իր ոսկորները:

Միևնույն իրողութիւնը պարզ էր ինձ համար և Բագրատունի Թագավորների գերեզմանոցում Սշոտի տխուր քա

ոելի կողքին շալված են փոքրիկ մոսկի կարծես մկները
են ծակեր բացել: Բայց մկները չեն այդպես արել, այլ մար
յը, Վովիտյան շահի ծարավ, սսկու համար ամեն տեսակ
ոճիրի ընդունակ մարդը «Թագավոր» անունը այս գարհու
րելի ավերակների պատճառ է դարձել նա է եղել, որ, երևի
ջնշել անհետացրել է Աշոտի վրա կառուցված շինությունը
թողնելով նրանից մի կտոր սատ միայն:

Եթե մի էամանակ այ երկնքի տակ ամեն սպասակով
կատարվող ավերանքները օրենք ու իրականություն էին
ի՞նչ ասեսք մեր այժմյան ժամանակի մասին, երբ նույն
բորենիական գաղանթները դեռ ապրում է այստեղ: Այսօր
Հոտմոսի ձորի ավերակները պետք է որ ամեն մի մարդու
մեջ խղճահարություն զարթեցնեին: Այսօր վերաշինության
գար է, այսօր ամեն մի ավերակ դժվարի գրացում է հա
րուցանում դեպի ավերողները: Բայց այսօր էլ պակաս չեն
ձեռքեր որոնք միավում են ավերակների կրծքի մեջ, պրպը
տում են այդ ցավազար մնացորդները՝ կուլոպտելու նախ
ոակով՝ Գազանը երբևէ չի մեռնում մարդու մեջ

Տեսեք, թե ինչ ողով ու շեշտով են գրված այն արձա
նագրությունները, որոնք այն լես գրալում են մեր ժամա
նակակից բորենիներին

Աշոտի գերեզմանը, ինչպես ասացի, գտնվում է փոքրիկ
եկեղեցու սոսաջ մի քանի քալլ հեռու նրա հարավ արևելյան
անկյունից: Այդ եկեղեցու անունը հայտնի է՝ օ Գևորգի
Հայտնի է նույնպես, թե ով է այն շինել: Աշոտի գերեզ
մանին, եկեղեցու արևելյան ճակատից նայում է Գազիկ
Առաջին Թագավորի արձանագրությունը որի գեղեցիկ ոճը
հարկադրում է ինձ ամբողջովին արտագրել նրան այստեղ

«Մի՛ վ հոշակաւոր դու և մեծանունդ ի վկայս, սուրբ
Գեորգիոս օգնեա բարեխօսութեամբ Գագկայ Շահանշահի
շինողի զվկայարանս պաշս քոյով անուանակոչութեամբ ի
քոյդ յուսակնեալ բարեխօսութիւն զի ընկալցի ցողորմու

Վ Անիրց վերագանալոց հետո ես կարգացի «Մշակի» մեջ մի
այցելուի դռն գանգատը որ հատկապես վերաբերվում էր այս գերեզ
մանատան: Թղթակիցը գրում էր, որ Թագավորների գերեզմանները
գրապտողների մեջ կա նույնիսկ մի քահանա

թիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ յանվախճան արքայութեանն
րնդ ամենայն արդարացեալսն ապաշաւանօք հասանել լու
սոյ փառաց արդուոյն Աստուծոյ ի վերջնում գիշերին, ի ծա
գել մեծի և աներեկ առաւօտին այցելութիւն գտանել առաջի
ահաւոր բեմին և անաչառ դատաւորին, աղաչեմք»:

Պատմութիւնն ավանդում է, որ Գաղիկ Շահանշահի
շատ Եկեղեցասէր էր և հաճախ ինքն էլ մասնակցում էր
ժամերգութեան: Այսպիսի մի մարդու՝ վայել է ւաղ արծա
նագրութիւնը, որի մեջ անքան ազգու շեշտերով խոսում է
ջերմնաւոր քրիստոնէայի ղգացմունքը, որ հողերը բանաս
տեղծութեան էլ է հասնում Բայց պերճ խոսքերից անս
մեմատ պերճախոս է, իբրև նույն քրիստոնէայի սրտի Նվեր
այդ սիրուն Եկեղեցին: Գաղիկ անվան և ժամանակին ար
ժանի մի գեղեցկութիւն էա այս ժամանակն էր, երբ տ
վարտվեց Անիի Մայր Եկեղեցու շինութիւնը, երբ Անիում
գտնվում էր ճարտարապետական մի այնպիսի հանձն լ
ինչպիսին էր Տրդատը:

Բայց բարեպաշտական սուսու ու շքնաղ լեզումները
գավական չէին լինի Գաղիկ Սոաջինին մածացնելու: Նա թա
գավոր էր, իսկ թագավորի մասին առաջին մտածմունքը
այն կարող է լինել թե ինչպես էր ժողովուրդը նրա ժամա
նակ: Այս կողմից էլ Գաղիկը փառավոր անուն ունի: Նա
վերջինն էր Բագրատունի մեծագործ թագավորների շարքում
Յրեսուն տարի կառավարեց իր երկիրը և նրա մեջ միանում
էին մի ժողովրդի համար բարերար Լրկու սկզբունքները
քաջութիւն և աշխարհաշինութիւն: Այդ երեսնամյակի պես
խաղաղ ու երջանիկ ժամանակ շատ չէր տեսել հայոց աշ
խարհը Քաջութիւնը պաշտպանում էր թշնամիներից, իսկ
լայն սիրտը կառավարչական տաղանդը այդ խաղաղ ժա
մանակամիջոցում բարեգործական է նրթական հիմնարկու
թիւններ էր ստեղծում գթութիւն և արդարութիւն էին հաս
տատում ամեն տեղ:

Մը այսպիսի թագավոր այս լրավունք ուներ կատար
յալ հուշով դիմելու երկնային զորութիւններին և իր հա
մար երանութիւն աղերսելու: Բայց մարդկայի՞ն գործեր,
ինչպե՞ս նրանք սարսափելի անգթութեամբ չաղում

նվիրական զգացմունքները: Այդ թագավորի շինած եկեղեցին այսպես ավերված ու սրղծված, իսկ նրա սրտառուչ արձանագրությունը այսօր էլ չէ կարողանում կանգնեցնել ավերակներ կողոպտողներին

Աշոտը Գագիկի հայրն էր: Հայրը իր քանդած գերեզմանից, որդին ավերակ պատի վրա դրոշմած տողերից իրար են նայում և կայծես այժմ էլ զարմանում են աշխարհի գործերի վրա

Միայն Աշոտի գերեզմանն է երևում Ախուրյանի այս ավերակ ափի ամբողջ տարածության վրա: Բայց ս Գևորգի մի ուրիշ արձանագրություն պարզ ասում է, որ նա թագալորների հանգստարան է: Այդ արձանագրությունը գտնվում է եկեղեցու արևմտյան ճակատի վրա Արձանագրողը Հովհաննես-Սմբատ թագավորն է Գագիկի անարժան որդին որ հորից ժառանգել էր պրասիրություն և եկեղեցասիրություն, մոլություն հասցնելով վախկոտությունը, և որի հետ տեսնվեցանք Հոռոմոսի վանքում: Արձանագրության մեջ Հովհաննես Սմբատն ասում է «Ետու զիմ գեղս զՍահառու ի խի մեր հանգստարանս թագա որաց»¹

¹ Ով գործ է նեցել մեր հին արձանագրությունների հետ նյան շատ լավ հատնի է, թե որքան խեղճ դրություն մեջ է գտնվում այդ գործը մինչև այսօր: Ամեն մի արտագրող իր իմացածն է գրել և այդ պատճառով չեք զանի մի արձանագրություն, որ միանման լինի երկու արտագրողների սոտ Սմբատ թագավորի այս արձանագրության առաջին տողերը այսպես է արտագրել ն Սարգիսյանը «Ի ՌՈԶԺ գրմախոդի լինելութեան արարածոց ՈՄԿ զըպիադի Աստուծոյ մարմնտ նալոյ և ՃՁՆ ԹՄՀ ևս ՍԼպատ...» Մինչդեռ Գևորգ վարդապետը որ է իստին խոսել ենք այս աշխատության առաջին մասում Անին այցելողների թվի մեջ, գտել է, որ այդ տողերը լոկ անկապ տառերից են կազմված, որոնք դասավորված են այսպես «ՀՌՈԶԺՂՄ, ՄԿՂԸ, և ԻնՁԱ: ԹԱ Հ:»: Բնդունելով այս տառերի խմբերը իրեն փակագրություն, պոլսեցի մի հայ, նիկողոս Հովվյանը սրամիտ թվական դանազան ձևերով մը երկար բացատրություն է հանել նրանցից («Հայաստան» լրագիր, 1851, № 50): Նա կարգում է այսպես «Անդ արձակած Սմբատ սյ թագաւորի յամի երեքտասաներորդի թագավորո թեան հալոց» և ապա գտնում է մի շարք թվականներ (հրեական արարական փրկչական, հայոց) բոնք միևնույն ժամանակն են ցույց տալիս

Հովվյանի այս բացատրությունը եթե ճշտ էլ չիներ, ցույց է

Այդ խոսքերի ապացույց է և ավերակների բազմութ-
յունը այս փոքրիկ հրապարակի երեսին: Մատուռների մի
ամբողջ խումբ է եղել այստեղ: Մի քանիսնների հիմքերն են
միայն երևում Մեկը Աշոտի գերեզմանի ետևում է գտնվում
բոլորովին քանդված նրա կողքին ս Գևորգի հյուսիսային
կողմում մի փոքրիկ մատուռի հետքեր, այդպիսի հետքել
կան և հարավային կողմում: 1841 թվականին Գևորգ վար
դապետը այստեղ ընդամենը հինգ փոքրիկ եկեղեցի և մա
տուռ է տեսել Անշուշտ քարակույտերը հողը իրանց տակ
ուրիշ թագավորական գերեզմաններ էլ են ծածկում: Նրանց
կարող են լույս աշխարհ հանել բահն ու բրիչը եթե երբևիցե
նրանք գան այստեղ գործելու ոչ թե ավերման համար, այլ
ավերանքները պարզելու ու յուսարանելու գիտական նպա
ռակով

Հողի երեսին մնացածը այն էր ինչ մենք տեսանք սև
ավերակների անձոռնի կույտեր նրանք յուր ու մունջ են
դժբախտ ու զզգզված, բայց մի ամբողջ գիշեր կարող են
խոսել սրտիդ ու զգացմունքիդ հետ: Եվ նրանց անբարբառ
մրմունջը ավելի դյուրիշ կղարձեն արծաթափայլ Ախուր
յանը որ իր ջրերի մեղմ աղմուկով պատում է թագավորա
կան հանգստարանը, մոռացած որ մի ժամանակ հոյակա
էին այդ գերեզմանների հովանավոր մատուռները, իսկ այժմ
նրանք անողորմ կերպով ջարդուփշուր են դարձել և սև
բուցվածքներով են նաւում նրա արագավազ ալիքներին
Բնությունը սիրելի գիտե կյանքն էլ, մահն էլ: Մարդն է, ու
հր հանցանքները կուտակում է բնության դրկի մեջ և հուսա
ատուրյան փոս է դարձնում այսպիսի գեղեցիկ անկյուն
ները

Խմրովին դանդաղ քայլերով մենք դուրս էինք գալիս
այդ փոսից բարձրանալով Ախուրյանի ձորի այն կողմով
որի վրա գտնվում են երկու աշտարակները Աանապարհը

տալիս որ նա գոնե սոբ միտք և երևակայություն ունեք Երկու ըն
թերցվածների այս ահագին տարբերությունը մի ապացույց է որ ժա
մանակն է հին սրձանագրությունները ճշտ ընդօրինակման գրծ սկսել
գիտական հիմքերի վրա: Այժմ պետք է ընդօրինակությունը ամբողջո
վին հանձնել յուսանկարչական գործիքին:

քերում է ժայռերի կուրծքը, կարծես նա դիտմամբ է դժվարացնում մեր քայլերը, կարծես այնտեղ ստվերների մեթաղված ձորում, ավերակ գերեզմանատան ոգին չէ ուզում բաժանվել մեզանից, բռնում է մեր փեշերից որ կանգնենք լսենք նրա պատմությունները Իսկ մենք քայլ առ քայլ նվաճում ենք ժայռի փորվածքները դուրս ցցված ուները քրտնած հեալով հասնում ենք վերևին: Այստեղ այլևս գտվեր ու մթություն չկա: Շիրակի դաշտերն ու բլուրները տղողված են կաթնային լուրավորութամբ կուսինը բավական բարձրացել է հորիզոնից և սղոտ ու խորհրդավոր հեռակնարներ են նայում մեզ նրա թագավորութան բոլոր լողմերից:

Կառքերը սւլասում էին մեզ զույգ աշտարակների մոտ Խարձյալ սրանք, ալս կարմիր աշտարակները: Կանգնած են խաշտի վրա, լուռ ու կիսակործան, իբրև մի հանելուկ որ ունեցում է այցելուին իբրև մ' լթ անցյալից մնացած մի վիթխարի հարցական ի՞նչ են ես:

Շատերն են պատասխան որոնել և գտել իրանց հալար: Մեկն տաում է թե դա հազթական կամար էր մյուսը շինվորական դիտանոց կարծում, մի դիտանոց որ պլտի որ ու գիշեր հսկեր այս կողմերից դեպի Շիրակ տանող միակ մեծ ճանապարհի վրա: Իսկ ժողովուրդը ուրիշ բան է պատմում Երբ թագավորը Անիից գնում էր Հոռամոս, — ասու են, — այստեղ գտնվող պահապանները բարձրանում էին աշտարակների գլուխը, հնչեցնում էին դանդակները բրպեռով վանքում իմանան և պատրաստվին:

Այսքան և էլ ավելի բացատրություններ գտել են բայց զույգ աշտարակները շեն դադարում իրանց պատառոտ լած մարմնով մեծ հարցական լինելուց: Նլանք ծաղրում են այդ քոլոր պատասխանները: Նրանք լեզուն շունեն, գիր ու այձանագրություն շունեն բայց դիտեն մի առանձին տպավորություն գործել, որ համարյա հավատացնում է ձեզ որ բացատրություններից ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ

Ոչ մեկը: Բայց ի՞նչ են դրանք

Թուս ճանապարհորդ Մուրավյովը մի մութ երեկո կանգ առնելով երկու աշտարակների մոտ այս լ' լցն է տվել իրան

և գտել է սր այս կամարների վրա կարելի է գրել Գանթեի
«Աստվածային կատակերգություն» հետևյալ շորս սուղերը

Ինձանով է անցնում ճանապարհը դեպի ցավալից
քաղաքը

Ինձանով է անցնում ճանապարհը դեպի հավիտե
նական վշտերը

Ինձանով է անցնում ճանապարհը դեպի անհետա
ցած մարդկանց ազգը

Իսկո՞ր հույս երգ կարի ր դու որ անցնում ես
ինձանով..

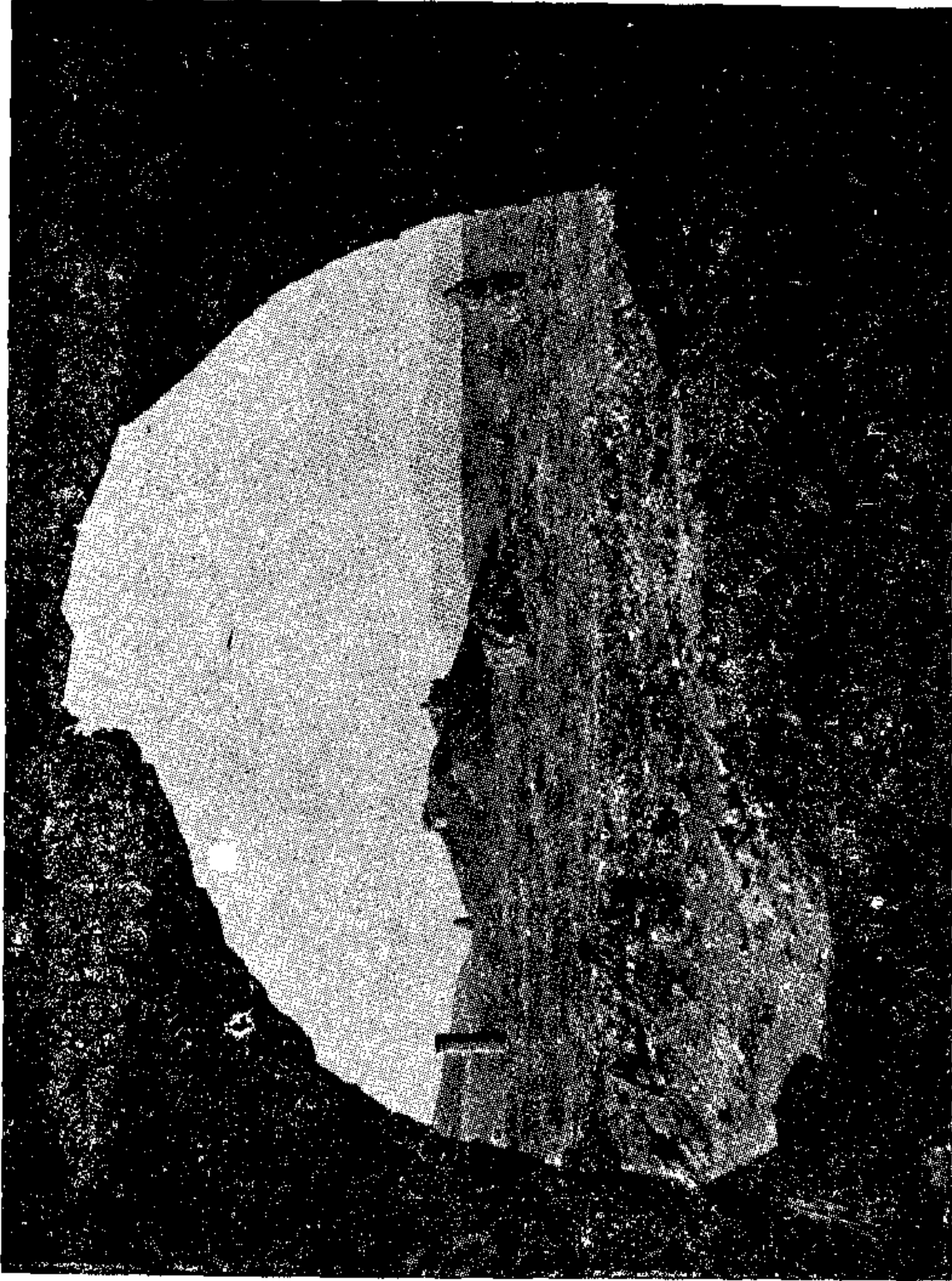
Այո հազար անգամ իրավունք ունի Մուրավյովը:
Գանթեի հանձարը հրաշալի կերպով բացատրել է այսպիսի
մի անգիր ու անհիշատակ շինություն էությունը:

Ի՞նչ են եղել այս դույզ աշտարակները Դա հանելուկ է
Իսկ ի՞նչ են նրանք այժմ: Մի անգամ էլ կարգուցե՞ք
Գանթեի խոսքերը

ԱՂԵՏԱԾԱԾԵՆԻ

ԲԱՍԲԷ

Անի ֆաղափի ընդհանուր տեսարանը զիբափուր մասի կամարի ասպից

Ա.

Իարձյալ դաշտ դարձյալ միանման ճանապարհ..

Մի ժամի շահ վագում են մեր ձիաները և մենք դեռ ենք տեսնում մեր ճանապարհորդության վերջին կետը: Խորին լուսվում է տիրում: Այս կողմից Շիրակի գիշերը ոչնչով չէ զանազանվում ցերեկից: Միշտ միանման մեղմ աղմուկ են հանում բոժոժները, կառապանը այլևս երբեք հետ չէ նայում, նա ինքն էլ մի տեսակ քնաբեր տրամադրության մեջ է: Արդեն շատ դուր է լեռնազաշտի օդը: Նա առանձնապես հաճելի է դարձնում հանգստությունը օրվա երկրումներից, շափշփոցներից հետո:

Ճանապարհն էլ քնացնող է: Համեմատաբար հարթ է Նա կառքը անդադար քարերին զարնվող նավակի նման չէ, Բայց և այդպես ի՞նչ համեմատություն ցերեկվա հետ: Այժմ երկինքը կաթնեղեն լույսերի համատարած տարափի հետ լնքշություն խորհրդավորություն շատ է թափում երկրի լրա Կարելի է կծկվել կառքի մի անկյունում լուռ անձնառուր լինել խոհերիդ երևակայությանդ և այդ տրամադրությանը իր ամբողջ կարողությամբ ուժ կտա գիշերային համեստ լուսատուն Բայց և այնպես լուսնկա գիշերը շուտ է մկսում ճնշել Գույների շկան, հեռավորություններ շկան, դաշտը մի բուռի շափ տարածության՝ մեջ է ամփոփված: Ամեն ինչ ցած ու փոքր է այս հարթավայր շրջակայքում ոչինչ խոշոր ոչինչ խիստ կերպով աչքի ընկնող բան որ կարողանար հաղթել գիշերային աղօտ լուսավորությունը և խոքր ինչ հեռվից պրավել ուշադրությունդ: Այդպես կարող էր անել մի որևէ լեռնային խրոխտ բարձրություն մի մեծ սնտառ, բայց Շիրակը չունի այդպիսի բաներ:

Շուրջդ հողը վրա չգտնելով ուշադրություն գերող առարկա, երկար ճանապարհի ձանձրույթը աշխատում ես փարատել երկինքը դիտելով Իսկ այնտեղ ի նչ կա, բացի բոլորակ լուսնից որ այնպես գեշեցիկ կերպով շոյում է աչքդ ու զգացմունքդ իր նազելի դեմքով իր պաղ շոյերով

Ես շարունակ նրան էի նայում, բանաստեղծների և ոչ բանաստեղծների սիրած գիշերային թագուհուն: Մենք կար ծես իրս ր հանդիպելու էինք գնում նա դեպի մեզ մենք դեպի նրան Եվ հանկարծ նրա առստ լույսերի մեջ, էր կար ու երկար, ձգվեց մի բարձր բան որ մեզ նայում էր իր սև շուսավորված կողմով: Կարծես գետնից բուսած կտոր աշտարակների գծագրությունները: Լուսնի լույսով նրանք պարզ նկարված էին բարձրում երկնքի բաց կապույտ գույնների մեջ:

Առաջին վայրկյանում տղավարությունն այնպես էր, որ այդ հզոր պարիսպները ոչինչ վնաս չեն կրել, որ նրանք այժմ էլ ամուր ու ուժեղ պաշտպանում են մի բան: Սի՞թե Անին այս աստիճան լավ է դիմացել ճակատագրի հարվածներին:

Չես հավատում Գիտես ոչ ոչ ոչ և ոչինչ է խնայել, այս քաղաքը: Բայց լլատրանքը, կրկնում էմ կա, և նա մի բոպե այնքան ուժեղ է այն ալտո լույսերի և թանձր ստվերների մեջ, որ հաղթում է քեզ խարում է Մոռանում ես որ առջևդ միայն ավերակի սանձարձակ շափաղանցություններ ու հրեշավոր բավիղներ պիտի տեսնես մոռանում ես կարգացածդ մոռանում ես սղրերը, լուսանկար պատկերները Եվ թվում է, թե այդ պարիսպների տակ, այդ պարիսպների կտևում դեռ կյանք է սլլվում, դեռ շարժվում են պահապանները, և ահա այն մեծ դոնից, դեպի ուր գիմում ենք, դուրս կգան մարդիկ, որոնց հանձնված է քաղաքի ա լահո վությունը և կսկսեն հարցուսիրծ ո՞վ ենք, ի՞նչ ենք

Ահա հասանք, ահա մեր կտորը առաջին անգամ ցավոտ ցնցումով ընդհարվեց դրսի դռան թափված քարերին: Բայց պատրանքը դեռ կա, չէ հեռացել, դեռ կպած է սրտին մի քանի թելերով: Այդ թելերից մեկն է այն վոքրիկ, շատ

փոքրիկ առուն, ու մեկ էս մտնու է լըն ի մը է գնո է
նա ո՞ւմ համար...

Երկու պատերի լեչ եմք Անիի ալտարին և ներքին
պարիսպները Այդտեղ ահա ցնդում է ինձ հափշտակած
գատրանքը: Այդտեղ գիզված է այն սարսափը, որ այնքան
չար այս տեղերի միակ պահապանն է եղել: Սյդտեղ զգում
ես, ու մտել ևս գերեզմանի մեջ և հովտենականությունը
իր ահավոր լուսթյամբ գրկել է քեզ

Գծվածի պես ցատկոտում է մեր հս չը պարում է
լարից քար գարնվելով նա խուլ աղմուկ է բարձրացնում
երկու պատերի նեղ արանքում Բայց և այս սղմուկը ոչինչ
է. նրան կլանում, ոչնչացնում է հակայական գերեզմանի
լուսթյունը Չկա մի վայրկյան, ու իտուցնել սա նրան շկա
մի վայրկյան, երբ նրանով խիտ ու ի հա յց է լծ շէ այս սև
թարթարոտ մուտքը

Լուսինը սլատելի ետևումն է Հսկ նեյը թանձր սալելի
են արձակում և գրանով են ուզում ծածկել իրանց մարմնի
լերքերը դրսնով են սուլում ծածկել իրականությունը և
երևալ աչքիդ հզոր ու հայարտ Բայց իդո՞ւր: Լուսնի լույսը
մատնում է նրանց: Սախտակ, փայլուն շերտեր են երևում
նրանց թանձր ու սև մարմինների վրա: Եվ տեսեք թե ի՞նչ
անձու՞նի ծակեր են, որոնց միջով լույսը ցույց է տալիս
իրան Տեսեք ինչ պատուվածերն էր են կերել կոծոտել ույզ
պատերն ու աշտարակները:

Ոչ ետավարն էլ անդոր է յ լծկելու ին պետր սլեր
մունքը: Անողորմ կերպով կրծոտված են այդ ամբուսթյուն-
ները թեև այդքան զզզված, ծեր, ուժասպառ բայց նրանք
գեռ ազդո՞ւ են: Մի դառամյալ փոշիացած հասակ որ տա
րածված է գերեզմանի ափին բայց, — գարմանա՞լի բան —
լայունակ խոստում է իր երիտառարդության մասին

Այստեղ մահն է տիրում: Այստեղ ու ոք և ոչինչ չէ կա
ոող գիմանալ և գիմադրել մահի իշխանության Բայց այս
տեղ ամեն ինչ մահի գրկում գերեզմանի ահողուղից խո-
սում է կյանքի մասին:

Մի կյանք, որ վ դս ց շս ո վաղուց ճնջված սրբ վս ծ
այս տեղերից

Բ

Վերջապես մենք քաղաք մտանք

Ավագ դուռը երկու հսկա աշտարակնորի մեջ սեղմված սի ցածրիկ կամար է, անճոռնի կերպով կրծոսված: Բայց նա առաջին գեղեցկութունն է որ ավերակների կույտերի միջից գալիս է ուղևորին շենքով-շնորհքով Անի մտցնելու Գեղեցիկ է նա ոչ այնքան իր շինութամբ նրա գեղեցկոթյունը ավելի այն տեսարանն է, որ իա ցույց է տալի ուղևորին: Ամբողջ Անին միանգամից առջևդ է

Խավարից դեպի լույս էինք գնում: Չգիտեմ ի՞նչու, երկու սյուների միջով անցած մեր կարճ բայց լուռ, գերեզմանա կան ճանապարհից հետո, լուսինը ինձ թվաց կորցրած բախտ որ գտնվում է հանկարծ: Եվ երբ Ավագ դռան կամարի տակ նրա պատդ արծաթե շողերը ընկան ինձ վրա և առաջին վայրկյանում մոռացա ամեն ինչ և գիշերային լուսատուն ողջունեցի արտասանելով Ալիշանի տողերը

Ո՛ր գա լմ է անակ հեշիկ և հանգալտ
Համասիխու է ա լդի լնո, ձոր և արտ

Սրդյոք գերեզմանային խավարն էր այդպես սիրելի գարձնում լուսինը, թե այն տեսարանը որը մեր աչքերի առջև պարզելու համար նա թափում էր իր անամպ ճախատի բոլոր լույսերը Չղխտեմ, երևի մեկն էլ մյուսն էլ

Ավագ դուռը հյուսիսային կողմից է մտցնում քաղաքի Դեպի հարավ մեր սուռչ տարածված էր մի երկար քաղաքակ որ վերջանում էր իր բարձր ու մեծ բլուրով: Տափարակը Մնին է, բարձր բլուրը սրա Միջնաբերդը «Անին շեն աշխարհն ավեր, աշխարհը շեն, Անին ավեր» — չիշում եմ ես հին ժողովրդական ասացվածքը: «Անին շեն աշխարհն վեր» ասացվածքի հին մասն է հեռու-հեռու դարերի ետևում թաքնված Իսկ երկրորդ մասը այսօրվա իրականությունն է որին մենք ականատես ենք:

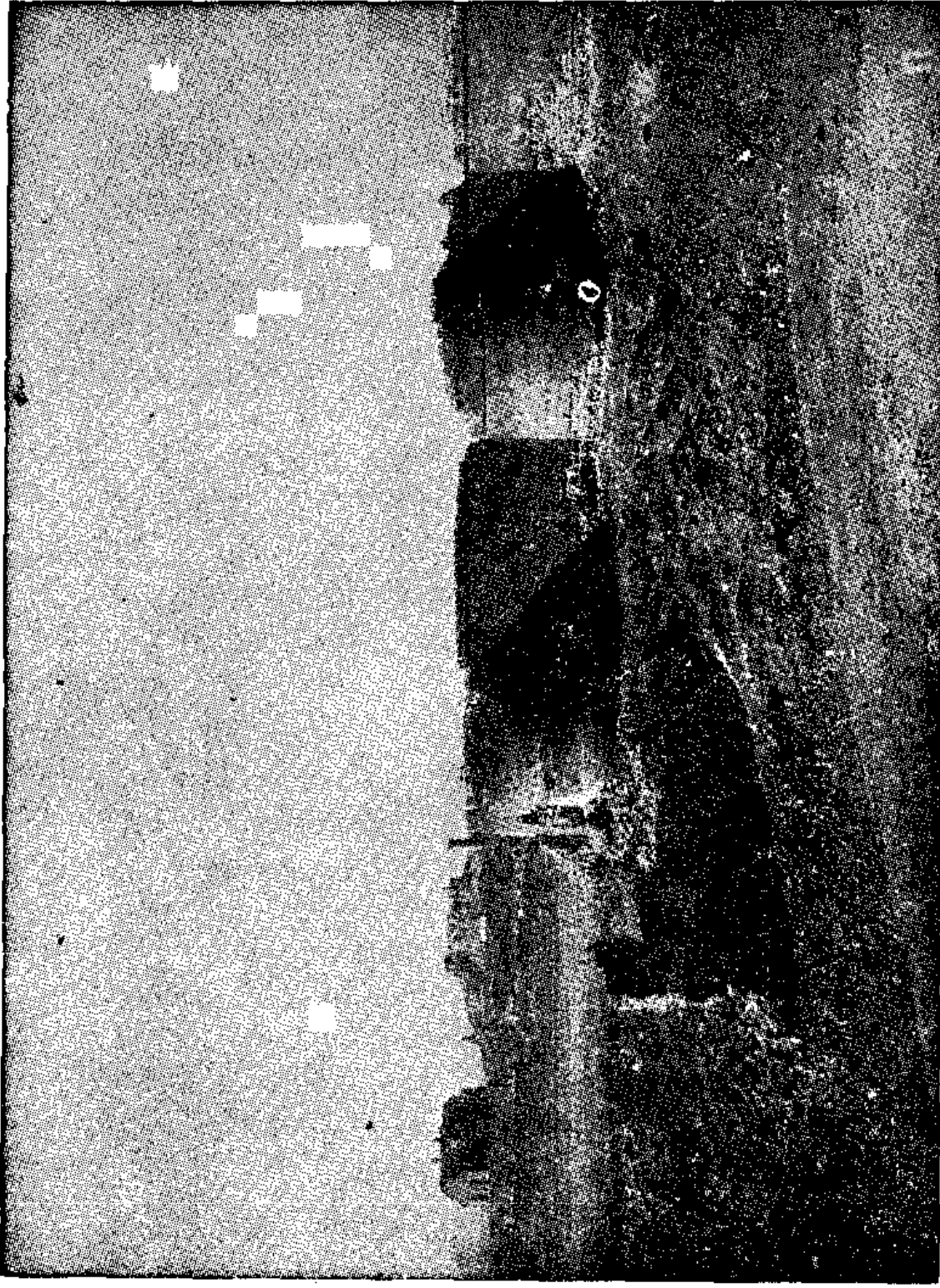
Շեն աշխարհի մեջ ավեր Անին լուսնի լույսով մի , , , հարթ դաշտ էր: Զանազան կողմերում սյդ դաշտի վր: 4/

•երային արծաթազօծ խորհրդավորության մէջ, բարձրացած են պատեր, աշտարակներ: Նրանք հանկարծ են խոսում սուկնքը միասին, վտիտ, ծամուված մաշված ուրվականների դեռ: Ուստի առաջին րոպեներում համարյա ոչինչ չես հասկանում: Ավերակների ժխոր է շղիտէս ուր նայես ում նվիրես ուշադրութիւնդ Տե ս, մինչև անգամ Միջնաբերդի հեռավոր բարձունքներից ինչ որ կույտեր են նայում Եվ անհնարին էլ է նայել ամեն մեկին, ճանաչել ամեն մեկը առանձին-առանձին Զգայուն բանաստեղծները ավերակներ երգում են լուսնի լույսով: Ես հասկանում ամ լին ինչու Յերեկվա լուսավորութիւնը շափազանց պայծառ ու ուժեղ է, շափազանց պարզ իրականութիւն է հազորդում ավերակներին աչք է խոթում ապականութիւնը քանդվածի զգվանք օւղոդ անհեթեթութիւնները:

Այդպես չէ գիշերային լուսավորութիւնը Մեզմ աղոտ երազուն, նա շարկուա է աչք ծակող անկարգութիւնները աւորոշութիւն քող է գցում սարածութիւն վրա, արծաթալօծում է սև սև պատուվածքներն անգամ: Վշտոտ, խորհուն լերպարանք է տալիս ամեն ինչին և թվում է թե ավերակները գիշեր ժամանակ սկսում են ապրել մի ինչ որ ստվերային, պող, խորհրդավոր կյանքով: Այդ ժամանակ լավ է համարելու է ընդհանուր տեսարանը, որ սակայն, չէ կարող երկար ժամանակ բավարարութիւն տալ նայողին: Զգում ես մանրամասնութիւններ իմանալու, իսկական ըմբռնելու կարիքը, զգում ես ցերեկվա լուսնի առավելութիւնը:

Եվ մենք բավականանում ենք այդ ընդհանուր տպավորութեամբ: Մեր կառքերը դանդաղ շարժվում են քարքարուտների միջով և հետզհետե մեր մոտով անցնում են ավերակները: Ահա փլված Աշտարակը: Ահա երևաց և Անիի թագն և պարծանքը՝ Մայր եկեղեցին, որ նայում է մեզ իր շուտավորված կողմով: Ի նչ սիրուն հասակ բայց ինչպե՞ս ցալեցնող է նրա կտուրին երևացող կլոր բանդլածը, որ ամբեթի տեղն է ցույց տալիս

Մայր եկեղեցու մոտ մի պարսպապատ սպիտակ շրնու թշուն է երևում: Սիակ շինութիւնը անհայտացածների այս քաղաքում ուր մարդկային բնակութիւն կա: Դա չ'յուրա

Նյութային պահպանման (ՆԵՎԻՍ) գրասենյակի և ՆԻՍՆԱՍԻՍԻՍ (ՆԵՎԻՍ) գրասենյակի

33

ԱճԻՒ ԿԱՐԻՍՅՆԵՐՐ Ի Վ ԿԱՍ ԱՃԼ ԿՈՒՄԲ

տունն է, որ ինչպես իր տեղում ասացի շինել է Ալեքսան
դրապոլի հոգաբարձությունը 60 ական թվականների սկզբ
րում:

Շատ էլ ընդարձակ չէ այդ շինությունը: Գոնե մեր մեծ
խումբը ծայրեծայր լցրեց մեծ սենյակը և նրա կողքին
լսնվող երկու փոքրիկ սենյակները: Բայց այդ բանի համար
էլ շնորհակալություն: Մի փոքրիկ հասարակ դործով գոնե
մենք կարողացել ենք ցույց տալ, որ միանգամայն անզգա
ու անսպարտաճանաչ չենք: Երկար ճանապարհից հոգնած
ուղևորը որպիսի՝ հաճությամբ մտնում է այդ օթևանը, ուր
կարող է հանգստանալ, կազդուրվել: Եվ այս ո՞րտեղ: Այն
տեղ, ուր ճարտարապետի, ռազմագետի հանճարը վաղուց 1
ընություն և մարդու ծաղր ու խաղալիք դարձել, ուր հզոր
կամարներն ու թանձր պարխապները պարտված տրորված
են և քար քարի վրա չի ուզում մնալ, ուր օձերը, մողեսները
կարիճներն ու այլ թունավոր միջատներն են բնակչություն
կազմում:

Եվ հյուրատունը բավական շեն ու բարեկարգ է այս մե
լիություն աշխարհում: Մեզ ընդունում է Անիի վանահայր
Միքայել վարդապետ Տեր Մինասյանը որ միանգամից մեր
սմենքիս համակրանքն է գրավում: Սղքատ միջոցներից
ուրկ է այդ վանահայրությունը: Բայց վարդապետը մտա
ծում է ավերակների մասին, մտածում է և այցելուների
մասին: Ինչ կարողացել է հավաքել իբրև նվեթ, գործ է դրել
հարմարություններ ստեղծելու համար. Եվ այցելուն դառնում
է այդտեղ այն ամենը, ինչ իրան հարկավոր է բացի, իհար
դև, ռատելիքից սամովար, սփռոց, ամաններ, յամպաներ: Իս
փոքրիկ տնտեսությունից վարդապետը հաճությամբ տալիս
է իսկ մածուն: Մի շատ սիրալիր, շատ ուշադիր մարդ է
Անին իսկ որ այդպիսի մի հոգաբարձուի է կարոտ:

Մնացածը յրադրին խալաթյան երկու տիկիներն էլ կան
հատաես պատրաստությունները, որ բերել էին իրանց հետ
Ալեքսանդրապոլից: Նրանք մեզ ընթրիք սովին, որ կա
տարյալ շքեղություն կարելի էր համարել այստեղ, այս ա
վել ու հիմնահատակ քաղաքում:

Սվեյի՝ դժվար էր գիշերելու հարցը: Ցերեկով Աննի մեջ

սրեր խաղում է, բայց գիշերները լեռնադաշտի օդը մրսնց
նելու շափ զով է: Ամենքս շունեինք տաք վերմակներ:
Պետք էր «յուլա գնալ»: Եվ մենք, տղամարդիկս, քաշվեցինք
երկու փոքրիկ սենյակները, տեղավորվեցինք ինչպես հնա
րավոր էր:

Պառկեցինք: Խոսում էին, որ Ֆալանգաները այսպիսի
ժամանակ են դուրս գալիս որսի: Ահ զգում էինք, բայց շուտ
մոռացանք Կոտրած պատուհանից ներս էր փչում Աննի զով
քամին: Պետք է շուտ քնել՝ առավոտը շատ շուտ վեր կե
նալու համար: Վճռել էինք ժամի հինգին պատրաստ լինել
և հենց այդ ժամից էլ սկսել մեր պտույտը, տեսնել ամեն
ինչ:

Քունը վաստակած ուղևորի ամենալավ բարեկամն է
Եվ մեր այդ բարեկամը շուշացավ նա մոռացնել էր տալիս
Ֆալանգաներն ու կարիճները մոռացնել տվեց և պատու
հանի քամին: Միայն մի բան համառությամբ նստած էր
մտքիս մեջ՝ այս այցելություններ: Եվ քնի գրկում հանդարտ,
ի ինչ-որ խորությունից, գլուխ է բարձրացնում պատանե
կության: Հիշատակը բերելով իր հետ այժմ մոռացված
բայց մի ժամանակ ամեն մի բերանից հնչող երգը: Հիշում
է:

Այ հայ սղա խղճա խնձի

Տե՛ս թե քս Անիս ինչպես է

Վ

Եվ մենք տե՛ւանք թե ինչպես է յա

Առավոտ էր Արևը գիւ նոր էր նոսր ու թույլ լույսը
թափում Այաջայի բարձր լանջի վրա: Ամեն ինչ խոտա
րում էր մի պարզ, անամպ օր:

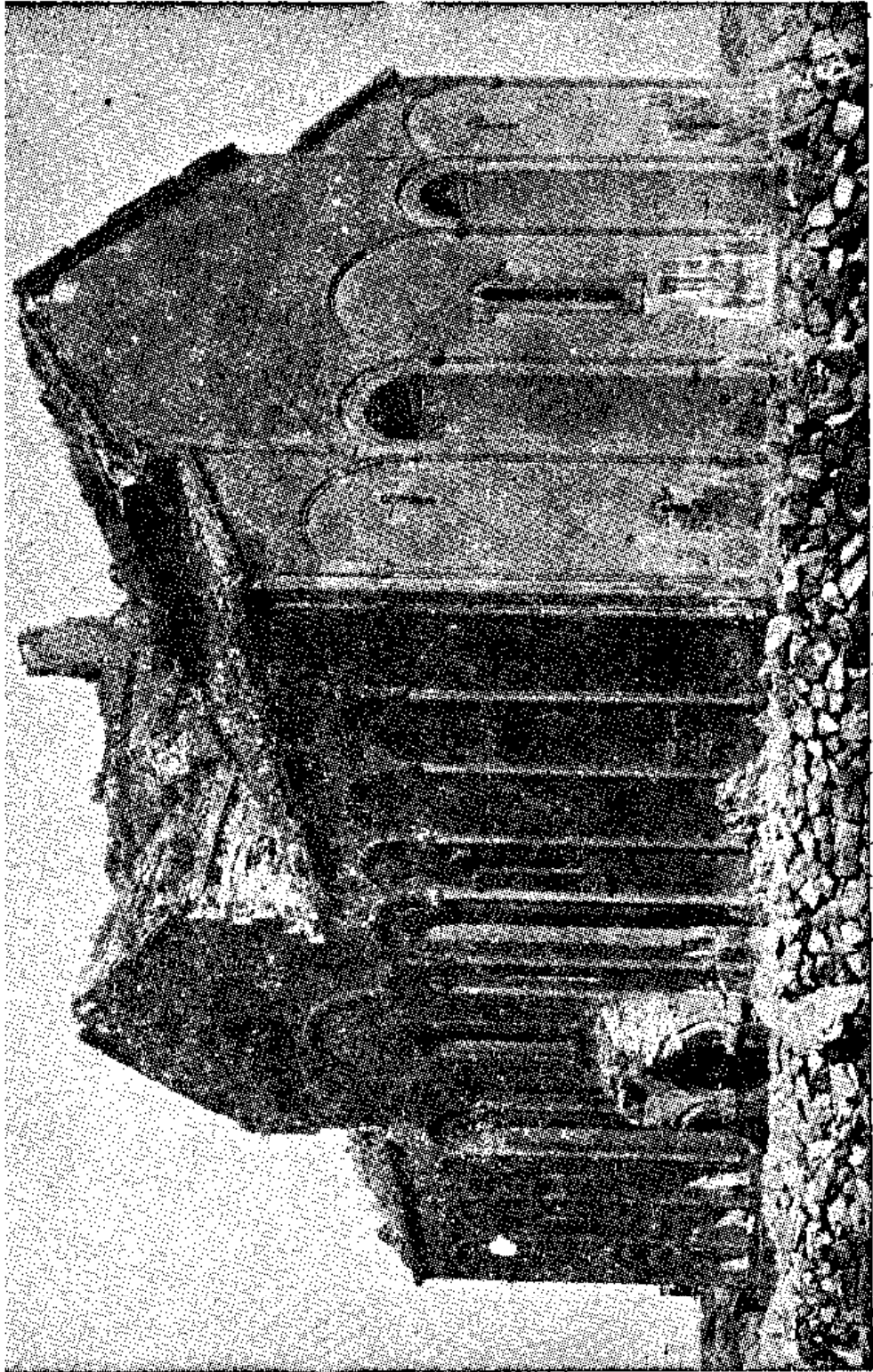
Հյուրատան բախում, երկար լեզանի վրա, մեղ սպա
սում էին թեյի լիքը բաժակները նրանք հավաքում են մեր
ամբողջ խումբը սեղանի շուրջը, և ավերակների մշտալուտ

առավոտը աղմկվում է կենդանի, աշխույժ խոսք ու զրույց
ներից: Ամեն մեկս շտապում էինք նախ և առաջ մեր անձին.
մեր եսին խնկարկել:

Ամենքս քաղաքացիներ էինք, հայտնի հարմարություն
ների սովորած, հայտնի պայմաններով մեր կյանքը շափած
ու ձևած Շաբլոնի մեղկ ստրուկներ: Անիի այս տանը մի
գիշեր, միայն մի հատ գիշեր տարիների, ո՞վ գիտե, ի՞նչ
երկար շարքի մեջ խանգարել էր մեր սովորությունները մեր
չափն ու ձևը: Եվ այդ գիշերը ամեն մեկիս թվում էր մի
ահագին դեպք, այնքան տակնուվրա էր արել մեր հասկացո
ղութուններն ու զգացմունքները, որ մեզանից ամեն մեկը
պարտք էր համարում բավական մանրամասն զեկուցում
տալ ընկերներին իր կրածների և զգացածների մասին: Այդ
բոլոր խոսք ու զրույցները միայն այն էին վկայում, որ քա
ղաքը մարդուն թուլացնում է քնքշացնում է: Քաղաքը բնու
թյան ուղձատումն է ուրիշ կերպ կարծես, չէ կարող քա
ղաքակրթություն լինել:

Մեղ կրթողը բնությունը չէ, այս դատճառով ենք այս
քան մեղկ ու փխրուն: Իսկ բնությունը — ահա նա ալստեղ է
իր կուսական միշտ թարմ ու հաղթ ուժի մեջ: Որքա՞ն
ժպտուն է Շիրակի երկնքի կապուտակությունը: Երա տակ,
մայր հողի գրկում և երեսին, բոլոր ուժերը լարած՝ կյանքն
է գործում հեալով Միայն այստեղ, մեր շուրջը, մի փոքրիկ
տարածության վրա, ամեն ինչ դադրած է, մեռնող է ան
պտուղ ուժասպառություն է քարոզում: Այս պատճառով էլ
բնությունը սիրում է կոնսրաստներ հակադրություններ
փռել այսպիսի տեղերում: Նա ժպիտ, ավերակը՝ սև հուսա
հատություն: Նա՝ կենդանություն սա մեռելություն: Նա ա
մեն կողմից կանչում է՝ «վա՛յ կորածին», սա ողբում է
իրբև անհույս հավիտենական կորածություն

Ահա մեր առջև, առավոտյան քնքույշ լույսերի, անմա
սական ժպիտների թարմության մեջ բարձրացրել է ի
զգավոր կրծոտված մարմինը մի մեծ, մի չքնաղ ավերակ,
երկնքի ու երկրի տոներին հակադրելով մի սոսկալի անհույս
մեռելություն Մայր եկեղեցին է: Նա մեր առջև է, բաժան
լած մեղանլից քորե գածրիկ պատով Ամբողջ Ինաս Իժ Իժ

շինություն, ամբողջ, իհարկե, համեմատական հասկացո
ղությամբ, ավերակային լեզվով: Եվ դա բախտ է բայց
որքան թշվառ բախտ: Այստեղից երևում են նրա երկու
անկյունները: Դրանցից մեկը, որ նայում է արևմուտքին,
ճեղքված է վերևից, կտուրից, մինչև համարյա կեսը: Մի
զարհուրելի վերք այդ հին, կիսամաշ մարմնի վրա: Կարծես
մի ժամանակ մի ինչ-որ ասոնի սուր զսնք բարձրացել է
այդ կողմի վրա և մի հարվածով պատռել է գեղեցիկ հյուս
վածքներով զարդարված պատը: Շա՛տ ժամանակ է, ինչ
Մայր եկեղեցին կրում է իր վրա այդ վերքը: Երևի ճեղքը
վերևում լայն է այնտեղից քարեր շատ են թափվել Թվում
է թե այդ վիրավոր անկյունը այլևս չէ կարողանում կապ
պահպանել երկու պատերի մեջ և նրանցից մեկը կարծես
բիշ առաջ թեքված լինի:

Նայողը տիրությամբ համոզվում է որ Մայր եկեղեցու
վրումը այդտեղից պիտի սկսվի: Ահագին ճեղքը հավիտյան
այդպես անպատիժ չպիտի թողնե շինությունը: Մի թեթև
պատահականություն կարող է մի ժամում աղետ բերել ա
ղետներ ի քաղաքի այս հրաշագեղ թաղուհու գլխին: Բավա
կան է, որ պատի այդ մասը փլվի եկեղեցին դրանից հետո
կսկսե մաս մաս թափվել: Եվ այնուհետև ի՞նչ կմնա Ա
նիում

Երբ 977 թվականին Բագրատունիների գահը բարձրա
ցավ Սմբատ Երկրորդը Անին դեռ փոքրիկ էր և բոլորովին
պատանի մայրաքաղաք: Նրա հայր Աշոտ Ողորմածն էր
առաջին թագավորը, որ օժվեց Անիում: Նույն Աշոտը պա
րիսպ քահեց Միջնաբերդի հյուսիսային ստորոտի մոտով:
Այդ պարիսպն այժմ է հայտնվել պրոֆեսոր Մառի պեղում
ների շնորհիվ Նա ցույց է տալիս, թե որքան փոքր էր Անին
իր առաջին թագավորի ժամանակ:

Սմբատ Երկրորդը ամենախրոխտ Բագրատունիներից
մեկն էր և մեր պատմության մեջ ստացել է «Տիեզերակալ»
պատվանունը որ եթե ճիշտ չէ բառացի մտքով, գոնե ցույց
է տալիս, որ քաջ ու անվեհեր մի թագավոր էր դա: Մեռավ
մեր Տիեզերակալը 13 տարի թագավորելուց հետո: Եվ այդ
ժամանակը նա այնքան պատերազմների մեջ շանցկացրեց

յրքան շինությունների մեջ: Անին զարգարելու հիմքը Սըմբատը դրեց: Եվ իր հաջորդին թողեց մի ամրացրած մեծացրած քաղաք, որ այնուհետև սկսեց հիացնել ամենքին:

Իր հոր պարիսպը բավարար չհամարելով Սմբատը իրանից «մի նետընկեց հնու» ինչպես ասում է Մատթեոս Ուռայեցին, կառուցեց նոր բարձր ու պինդ պարիսպ որ սկսվելով Ախուրյանի ափից, մի լայն շրջան էր տալիս դեպի հյուսիս, արևմուտք և համարյա երեք կողմից պատում էր քաղաքը: Այդ պարիսպն է որ դեռ այսօր էլ պահում է իր հզոր մնացորդները և որ երեկ այնպես աշխատում էր մթնոթյան քողով վարուգուրել իր ավերանքները:

Ութ տարի տևեց յլարիսպի շինությունը: Այնուհետև Սմբատը իր նոր րացած քաղաքամասում որեց Մայր եկեղեցու հիմքը: Թագավորական ճոխությունը բավական չէր լինի մեծ և երջանիկ քաղաքին վայելուչ մի զարդ կառուցանելու համար եթե երկրում պատրաստ չլինելու և մեծ տալանդը: Պասմությունը, բարեբախտարար պահել է այդ տաղանդի անունը՝ քաջագործ Տրդատ, որի մտքի և ստեղծագործական շքեղ ընդունակության արդյունքն է Մայր եկեղեցին: Տրդատը լրան ցույց էր տվել, Խաչիկ կաթողիկոսի ծախսով մի հոյակապ եկեղեցի կառուցանելով Արգինատում: Սմբատը նրան հաճնեց իր եկեղեցու շինությունը բայց հենց շինության սկզբում էլ մեռավ: Թե ի՞նչ եղավ թագավորի մահից հետո, պատմում է եկեղեցու հարավային պատի վրա փորագրված արձանագրությունը. նա ասում է որ Սմբատի հիմնադրած եկեղեցին շինել վերջացրել է նրա եղբայր 1 հաջորդ Գագիկ Շահանշահի ամուսինը, Կատրանի տե թագուհին, որ Սյունյաց թագավոր Վասակի աղջիկն էր: Շինությունը վերջացել է 1001 թվականին և այնուհետև հայոց թագուհին սկսել է զարգարել իր եկեղեցին:

Նայելով այդ թվերին, Մայր եկեղեցին շինվել է քսան տարվա ընթացքում: Քսան տարի Տրդատ ճարտարապետի տաղանդը գործել է այդ քարերի վրա, հղկել է զարգարել, շարել է, բարձրացրել՝ դարեր հիացնելու համար: Բայց քսան տարում միայն պատերն են վերջացել: Կատրանի տե թագուհին Տրդատի ձեռակերտով չէ բավակալնացել, և Ասողիկը

գատմում է, թե ինչպես գեղեցիկ կերպով գարշարված էր եկեղեցին ներսից:

Բագրատունի թագուհիները շինարարական մեծագույն ծախսերի մեջ էին ցույց տալիս իրանց սրտի և քսակի ճոխությունը Կատրանիտեի սկեսուր Խոսրովանուշ թագուհին, Աշոտ Ողորմածի ամուսինը շինեց Հայքատի և Սանահնի հուշակալներ վանքերը որոնք կան մինչև այժմ: Եվ սկեսուրը ավելի բախտավոր էր իր հարսից Երա եկեղեցիների մեջ այժմ էլ աղոթում է հայր մինչդեռ հարսի չքնաղ կերտվածքը ամայի է կիսաքանդ և դող սլող սպասում է վերջնական կործանման, որ կարող է գալ ամեն օր:

Արևմտյան մուտքի մեջ Տրդատի հրաշակերտած կամարի տակ կախված է մի փայտե դուռ, խեղճ ու հասարակ մի բան նոր դուրս եկած այս կողմերի լարուետի ուրազ տակից Միակ բանը, որ սրված է այդ փառահեղ ավերակները պահպանելու համար Դա մի անձաշակ կարկատան է որ ավելի ևս ողբալի է դարձնում հին, սիրուն մուտքի տեսքը: Կարծեմ մեր դերասաններն են շինել տվել այդ տախտակե դուռը: Նրանք կամեցել են փակված եկեղեցի դարձնել Անիի այս մեծ սրբավայրը: Եվ չէ կարելի չգովել արմիտքը: Անդուռ անկողպեք եկեղեցին բաց է ամեն բանի և ամեն ինչի առաջ իսկ սյուսակ՝ նա պաշտպանվող, տեր ունեցող ավերակի է նման, որ էլի մի բան է:

Այդ զոնով էլ մեզ ներս է ընդունում Կատրանիտեի շինությունը: Տպավորությունը միևնույն է մեր ամբողջ խմբի համար ոչինչ ձայն, ոչ իսկ շշուկ չէ լսվում: Ամեն մեկս խորին երկյուղածությամբ շունչը պահելով համար անձայն քայլերով ենք առաջանում կամարների տակ: Դեռ աչքն է պահանջատեր: Դեռ պետք է տեսնել նալել այս ու այն կողմին մի հասկացողություն, մի ամբողջացրած միտք կազմելու համար: Եվ լուռ ենք, շարժվում ենք կամացուկ

Մենք ալսպես ենք, իսկ այստեղ օրվա ալս կանուխ ժամին մի ամբողջ ժամերգություն կա: Բայց ժամերգությունը Մալր եկեղեցու միաբանությունը չէ կատարում, այլ ծաերի բազմությունը որ շար է ընկել փլված գմբեթի լայն շրջանակի վրա: Այդտեղից էլ, այդ մեծ, կլոր բացվածքից:

առատ ներս է թափվում երկնքի լույսը: Երջանի կ'փոքրիկ ներս: Նրանց պետք է կատարել իրանց առավոտյան օրհներգը, ձոնված արթնացող բնության, և շատ են մտածում, թե իրանց ուրախ, անընդհատ ծվծվոցների տեղը թանձր սուգի մի օթեան է:

Ես ասացի, որ միայն փայտե դուռն է դարավոր ավերակի վրա երևացող հոգածության առարկան: Բայց պետք է ավելացնեմ և այն, որ երբ Անին անցավ ուսաց ձևաբը, Մայր եկեղեցու ներսը լիքն էր քարերով: Մեծ գմբեթը, ինչ պես կարծում են, փլվել է 1830-ական թվականներին և, փլվելով նա ամբողջովին ներս է թափվել, ծածկելով եկեղեցու հատակը քարակույտերով: Ալեքսանդրապոլի հոգաբարձության առաջին գործերից մեկն եղավ մաքրել հատակը: Եվ այն ժամանակից Մայր եկեղեցու ներսում շեն կրելում քարեր:

Կա և մի այլ գործ, որ կատարվել է ներկա վանահոր արով: Սեղանի վրա գրված էն Աստվածածնի պատկերը, մի ծածկոց մի մեծ ժամագիրք: Տխուր ու վշտահար է Տիրամայրը: Այսպես է նրան ներկայացնում եկեղեցին ամեն տեղ: Բայց այստեղ, այս փառահեղ ավերակների մեջ, որ քան խտացած որքան ազդու մորմուքող է երևում այդ անարվեստ պատկերից թափվող վիշտը: Շուրջը տկլորություն, ճարճաքած քարեր, փշրած սյուներ կործանման տազնապը տոգորել է ամբողջ մթնոլորտը հույսի և ոչ մի լող: Ի՞նչ ահավոր մոռացվածություն. Եվ այդտեղ այդ վշտուտ կիներ: Նա ոչ ոքին չէ նայում: Բայց նրան պաշտում է վշտուտ աշխարհը: Նրան է նվիրել Կատրանիտեն իր եկեղեցին երբ սու Անիի ամենաբախտավոր օրերի վկա բարձրացավ իր վեհափառ սյուների վրա: Նրան է նվիրված սրբավայրը և այժմ, երբ ամայություն է շորս կողմը, և այս մեծ քաղաքի մեջ մի հատ կենդանի մարդ կա, մի վարդապետ

Նստած Աստվածամոր պատկերի առաջ դասերի աստիճանի վրա մենք նայում էինք բարձր մեզ իր լայն ու գեղեցիկ գրկի մեջ առած շինության, Ես չեմ նկարագրի նրա մանրամասնությունները, դա ավելորդ էլ կլինի: Գիտեմ իմ սեփական փորձով: Անիի ավերակների այս թագուհին միշտ

անփոփոխ հիացմունք սլանչացում է պատճառել ընդ որ
այցելուներին նկարագրել են շատերը, օտար թե հայ, կար
գացել եմ շատ ու շատ բան: Բայց իսկական հասկացողու
թյուն կաղմեցի միայն այն ժամանակ, երբ ներս մտա
հոչակավոր եկեղեցու ջարդված դռներով: Այդտեղ, առաջին
վայրկյաններից հետո երբ միտքը զգացմունքը սկսեցին իրար
հաշիվ տալ, առաջին ճշմարտությունն այն էր ինձ համար
որ մարդկային խոսքը որքան էլ պերձ ու զարգարուն լինի
նա շատ տկար է այն ահագին հարցի դիմաց որ այստեղ
գրվում է նրա սուաջ:

Եվ ի՞նչ անե խոսքը, երբ այնպիսի հավատարիմ և ճիշտ
ընդօրինակող, ինչպիսին է լուսանկարը, չէ կարողանում
հաղթել այս կամարների աննման թոհիչքները, նրանց տակ
գոյացած լույսերն ու ստվերները, չէ կարողանում բռնել այդ
բոլորը միանգամից, ամփոփել մի ընդհանուր պատկերի
մեջ: Հանգուցյալ Քյուրըշյանն անգամ, շնայած որ իր գործի
կատարյալ վարպետն էր չէ կարողացել այնպես լուսա
սկարել Մայր եկեղեցու ներսը, որ իրականին փոքրիշատ
նմանվող տպավորություն տար:

Նա այստեղ սիայն իմացա, որ խոսքը պատկերը ոչխ
են:

Ամեն կողմից յուրաքանչյուր խոռոչից, յուրաքանչյուր
գծից, ավելի ճիշտ յուրաքանչյուր կտոր քարից յայում է
այս զարմանալի տաճարի շինողը: Տրդատը անմահ է քանի
որ այստեղ քար քարի վրա կմնա: Նա արտահայտել է իր
զաղափարը մի հլացնող համաշափությամբ: Չկա մի բան
որ խանգարե այդ ս պավորությունը, շիւս մի տեղ, ուր սխալ
և անփուլթ եղած լինի ճարտարապետը: Հիմքից մինչև վերև—
միևնույնը, ստեղծագործության միանման հոսանքը միա
լար թափը, առանց թուլանալու, առանց պառավելու: Քոսն
տարվա աշխատանք միանման աշխույժով ոգևորությամբ

Ստեղծագործողը շացուցիչ զարդերի մ'ջ չէ ուզեցել
արտահայտել իր գաղափարը,— վսեմության, վեհության
գաղափարը Չաբմանալի պարզություն է տիրում այս շորս
պատերի, այս բազմաթիվ կամարների վրա: Վեհությունը
հենց ալդ պարզության մեջ է: Ճարտարապետը հրաշալի

Կաթողիկե Եկեղեցու ավագ խորանը

Կերպով կարողացել է նվաճել գեղեցկության երկու սկզբ
բունք բարձրությունն և նրբությունն: Այդ նվաճումը այսօր էլ
ինն հարյուր տարուց հետո, մնում է անխախտ, թեև խախտ
ված ու մաշված է շինությունը: Հասկանում ես թե ինչն է
այդ հրաշքի պատճառը: Օդ կա այս շինության մեջ և նվաճ
վածը այդ իսկ օդն է: Համարձակ բարձրանում են պատերը
որպեսզի համարձակություն տան հրաշալի նուրբ, քնքույշ
սյուներին: Վերևում նրանք միանում են նույն նրբությունը
նույն քնքույշությունը մարմնացնող կամարներով:

Քնքույշությունը, սովորաբար ուժի պակասություն է եև
թաղրել տալիս «Քնքույշ» բառը կարծես, ինքնըստինքյան
լրացվում է «վխրուն», «դյուրաբեկ» բառերով: Բայց այս
քնքույշության մեջ մի ամուսի ուժ կա: Ինչպե՞ս ես այդ բարակ
կամարների ալյուսակ համարձակ կտրատում օդը իրանց գե
ղարվեստական թռիչքներով: Ինչպե՞ս են դիմացել ինն հար
յուր տարի առանց վերանորոգությունների սուանց՝ կարկա
տանների, մոռացված ամենից, ամայի ու անշնակ քանդոշ
բնության և ժամանակի կամքին թողված:

Շիրակը, առհասարակ գեղարվեստը շինության մեջ
արտահայտելու կողմից շատ աստջադեմ երկիր էր մի ժա
մանակ: Այդ դարմանալի ընդունակության դադանիքը մեզ
մասամբ բացատրում է շինության նյութը յարը՝ Կա դե
դին և կարմիր գույներ ունեցող տուֆն է համեմատաբար
կակուղ նյութ, ու պնդանում է օդի ազդեցությունից: Այս
նյութը մշակելու գործում հինավուրց շիրակեցին կատարյալ
արտիստության էր հասել: Քարը նրա ձեռքին խաղալիք էր
Ահագին բեկորներից միասլաղաղ սյուների կոլորացնելն ու
հղկելը ւովորական բան էր նրա համար: Մեծ-մեծ սալերի և
րեոների բարակ, զարմանալի բազմատեսակ ֆանտաստիկա
կան մանվածքներով, նույրք քանդակներով ծածկելը ոչ մի
լծվարություն չէր ներկայացնում: Երկաթե գրիչը հնազանդ
վում էր նրան ինչպես վրձինը նկարչին: Բայց այդ բոլոր
բավական չէ շինությունը միայն գեղեցիկ շախտի լինելը
այլև տոկուն երկարակյաց: Պետք էր, որ շիրակեցին իմա
նար և դեղեցիկ քարերը իրար կպցնելու մի բոլորովին ուրիշ

գաղս նիբ: Եվ Երևում է որ նա ունեցել է այդպիսի գաղս
նիբ:

Տրդատը ճարտար ձեռքով կարողացել է երկրի այդ
չինարարական բոլոր ընդունակությունները միացնել իր
գաղսփարը ամբողջությամբ մարմնացնելու համար: Վեհ պար
զություն, որ մի քնքույշ իստակ կանացի նրբությունը հափըշ
տակեր հավատացյալին դեպի բարձր դեպի երկինք ահա
յրա գաղսփարը Չորս սյուները որոնք կանգնած են եկե
ղեցու մեջտեղում պատերին կալած կիսասյուները դրանց
մի սցնող կամարները իրանց գծերով օդային կերտվածքի
տպավորությամբ էն համակում այցելուին: Աչքը գերոզի
քմահաճ վարդարանքները շեն, որոնք շկան, այլ այդ գծերը
այդ պատերի ու կամարների ներդաշնակ համաչափությամբ
կաղմված օդայինի քնքույշի տպավորությունը

Այս տպավորությունը դեռ ամբողջ չէ: Անկասկած նա
ավելի ազդու, ավելի հափշտակիչ էր այն ժամանակ երբ
այդ սյուների վրա բարձրանում էր եկեղեցու զմբեթը: Այժմ
յրանից հետք չէ մնացել և կտուրի մեջտեղը բացված կոյուր
ու մեծ ծակը միայն այժ է հասկացնում որ խոշոր և մեծ
պիտի Լզած լինի գմբեթը Աստղիկը ասում է, թե այդ գմբե
թը երկնային կամարի նմանությունն ուներ: Ուրեմն, հա
միտյան կորել, ոչնչացել է Տրդատի այս սքանչելի և տեղծա
գործության թագն ու պսակը: Եվ այդ կորուստը սուր դաժ
է պատճառում այցելուի հիացմունքով լցված սրտին:

Բայց նրա հետ դեռ կարելի է հաշտվել: Կան ուրիշ յա
վեր այս հնացած մարմնի մեջ որոնք տանջում են տեսնողին: Դրանցից մեկի մասին ես արդեն խոսել եմ: Հյուսիս
սրևմտյան ճեղքված անկյունը որ վախեցնում է մանա
լանդ ալատեղից, ներսից: Երկնքի կապուտակության Ինչ
սրևում է ալանդակ լղվելի ավերանքը, որ մի ինչ ու
սրևշի նման խրվել է սյս նուրը կանացի քնքշությամբ
փրտ վարիայող մարմնի մեջ: Հյուսիսային պատի ծալքը
կարծես ին ահռելի բերան է դարձրել այդ բացվածքը և
նրանով կանչում է, որ ինքը փլվելու վրա է որ երկար չէ
կարող սյդպես մնալ: Այժմ նայեցեք մյուս ցավին: Մեծ ոս
գեղեցիկ սեղանի կիսաբոյորակ խորությունն է ներքևում

նրան զարդարում են պատի մեջ շինած կամարավոր խոր շերտ: Իսկ վերևից, կտուրի տակից սև օձի նման գալարվե լով գալիս է, փոքրիկ պատուհանին հասնում դեռ շրագ ված բայց նույնպես սպառնալից ճեղքվածի գիծը

Տէր աստված, որքան անտարբեր, անկարող ենք մենք Արի Մայր եկեղեցուն ւ պառնացող այս ավերանքները կարելի էր անվնաս դարձնել մի համեստ գումարով: Բայց ո՞ր է գումարը ո՞ր է գիտակցությունը: Եվրոպայում հնությունները սլահպանելու համար հատուկ մարմիններ են կազմվում, առանձին ինժեներներ են պահվում, և օտարերկրացի ճանապարհորդը գնում է նրանց տեսնելու, լսում է ինչ ինչ պատմական հիշատակություններ են կապված այս կամ այն հնություն հետ: Իսկ մեզանո՞ւմ: Մհա տարիների ընթացքում կղարգանա հաղորդակցության հարմարությունը, և մեր երկիրը սնահամեմատ մեծ բազմությամբ ճանապարհորդներ կգրավե: Բայց ոչինչ ապահովություն չկա, որ այն ժամանակ Շիրակի ամենահռչակավոր հնությունը քարերի մի գարշելի կույտ չի ներկայացնի:

Ել սակայն այս տեղերի ուղեցույցն էլ շատ լանկարող էր պատմել օտարական այցելուին Կանգնեցնելով իրան Մայր եկեղեցու մեջտեղում նա դուրս կտար դմբեթի տեղը, այն ետևը մեծ ծակը, որի միջով այժմ անձրև է ձյուն է թափվում այս օդային կամարների առակ, և կասեր, որ մի ժամանակ այստեղ, դմբեթի միջից կախված էր Հնգկաստանից բերել տված բյուրեղյա ջահը, որ այժմյան փողով միլիոններ ֆրանկ արժեք: Կասեր, որ ջահը բերել տվողը Սմբատ Տիեզերակալն է եղել և կավելացներ, որ այդ թագավորը Անին զարդարողը, մ ծացնողը առաջնակարգ բերդ դարձնողն է Կասեր, որ նույն այս դմբեթի ծայրին, դրսից դրված էր մարդու հատակի բարձրություն ունեցող արժաթյա խաչ: 1064 թվա՛անին Անին աաշարեց Ալի-Ասլանը Բագրատունի թագավոր չկալ որ սուլտաններ Անին. քաջ Գագիկը, վերջին թագակիր Բագրատունին, այդ ժամանակ դավաճ ր խաբեությամբ արգելված էր Բյուզանդիայում և ողբում էր իր ձեռքից զոռով խլված հարկնի ժառանգությունը: Սելջուկ բռնավորը վերջրեց Անին, նոս վայրենի գիճ

Վորները թափվեցին Մայր եկեղեցու վրա իջեցրին արծաթե խաչը և նրա փոխարեն մահմեդականի կիսալուսինը բարձրացրին, վայր դցեցին և ջարդեցին բյուրեղյա ջահը: Բայց եկեղեցին ևրկար ժամանակ մզկիթ չմնաց և խաչը թեև ոչ նախկինը նորից բարձրացավ նրա վրա

Ա՛ա ինչեր է ազդում ինչեր է ասում թաղավորի սկսած և թագուհու վերջացրած եկեղեցին իր մեջ մտնողին: Սվա ա ազդել է միշտ ազդել է սրտի ու երանհայտության վրա ազդել է իր շինող տիկնանց տիկնոջ անունով: Մի շքնաղավանդություն է սլատմում վարդան Բալ ձրբերդցին եկեղեցու միտքը Կատրանիտին տվել է երազում հրեշտակը, խոստանալով, թե ինքը կօռնի շինությունը և շինողներին խոստանալով մնալ տաճարի մեջ մինչև այն ժամանակ, երբ արքեպիսկոպոստոսի գալուստը

Երա՞զ, բայց ո՞ր դիտե, գուցե հավատավոր, մաքրը չզատկածն ոտ աչսօր հրեշտակը գեռ մնում է Կատրանիտի եկեղեցում

Գրսից էլ ու յաճում է իր ընդհանուր ապավորությունը մեղմ քնքույշ գեղեցկություն: Բայց այստեղ այլևս այն դաճույճ պարզությունը չէ տիրապետում: Նշատել բարակ ու գեղեցիկ քանդակագործությունն էլ եկել է միացել պատերի վսեմ պարզության հետ: Պատեր տվելի լավ է ասել հզկած քարե տախտակներ որոնց մխապաղաղ նրեսը քան չելի համաշափությունը դարդարում են փոքրիկ, կարծե մեքենայով և ոչ թե ձեռքով կոկած բարակ ստոներ իրանց նազելի կասարներով: Գեղեցիկ էն մանավանդ եռանկյունաձև խոր խորշերը որոնք մի քանի տեղ կտրատում են պատերի դրսի մակերևույթը, գեղեցիկ են ոչ միայն իրանդ հաշակավոր դոզերով այլև սիրուն, ոլորուն զարդանկարներով: Այդ խորշերը Անիի ճարտարապետության շատ բնորոշ մի հատկությունն են կազմում և ուր որ տեսնեք նրանց կարող եք հավատացած լինել, որ կամ աննցու շինություն կամ Անիից վերցրած ընդօրինակություն:

Երեւ դուս օձնի Մայր եկեղեցին Գլխավորը կամ ա վաղը արևմտանն է, սրով մենք ներս մտանք: Բայց ավելի գեղեցիկ էն հյուսիսուշիս և հարավային դռները որոնց վրա

գտնվող ավերված կամարները ցույց են տալիս, որ մի ժամանակ ծածկեր են ունեցել նրանք Պատուհանները, ինչպես ամեն տեղ. երկարաձև են, փոքր ու նեղ, համեմատած շինության հետ, նրանց շրջանակները զարդարված են բանազաններով. Բայց դրանցից անհամեմատ գեղեցիկ են կալուստապատուհանները, որոնք բացված և շինությունն հակատների վրա

Արձանագրությունները քանդակված են հարազատի, արևմտյան և հյուսիսային պատերի վրա. նրանք բավական լավ են պահվել. կան մի քանիսները, որոնք յուրով են Անիի շերքին կյանքի մասին. պարունակելով զոնազան տուրքերի և հարկերի վերաբերյալ կարգադրություններ: Բայց այս տեսակ արձանագրությունների մասին՝ հետո:

Առայժմ հեռանա՞նք Տրդատի փառավոր ստեղծագործությունից Եկեղեցու շորս կողմը լիքն են ավերակներով: Պեղումները այստեղ շատ բան կպարզեն: Չէ՞ որ Մայր եկեղեցին հարուստ բազալի կենտրոնն է եղել: Առաջներած այստեղ նկատել են մատուռների հետքեր, բայց դուրս չեն ևն և ուրիշ նշանավոր շինություններ, որիման՝ կաթողի կոստ կամ եպի յերսուսի սպարանք և այլ:

Գ

Քարակույտերի վրայով Մայր եկեղեցուց ուսի արևելք ենք գնում և, մի կարճ տեղանք յնելով հասնում ենք Գրիկ եկեղեցուն:

Այժմից իսկ ասեմ որ Մայր եկեղեցուց հեռացող այցելուն պիտի իմանա, որ այդպիսի մեծ ու բարձր շինություն այլևս չպիտի տեսնես ամբողջ Սնիում: Հավանի է այժմ հին առասպելը, որ ասում է, թե Անիում հազար ու մի եկեղեցիներ կային: Շատերը մեղանում, մանավանդ բարեպաշտ սգափայտներից, աշխատել ևն ապացուցանել, թե այդ թիվը կալուստ և լափաշանցություն չիինել Բայց Այլն և շրջա

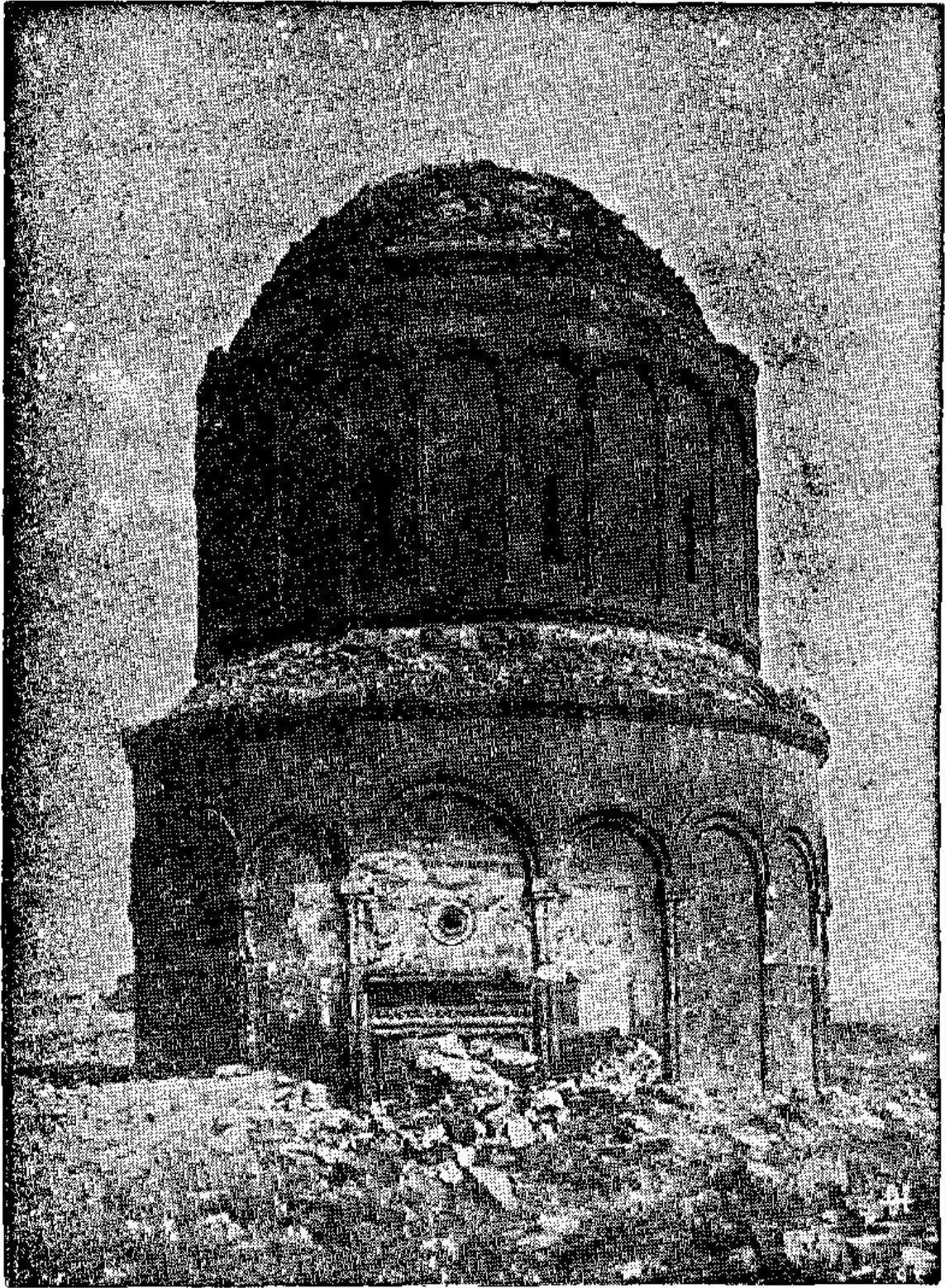
կաները տեսնողի համար չեն կարող ծիծաղելի շքվալ այդ ազգասիրական ապացույցները: Առասպելը առասպել է դրամասին կասկած չպիտի էլ լինի: Եվ փոխանակ առասպելի թիվը ճշտութուն համարել տալու, ավելի լավ կլիներ եթե մենք մտածեինք առասպելի ծագման մասին:

Անին շատ եկեղեցիներ է ունեցել,— այս էլ անկասկա ծելի փաստ է: Սյն համեմատաբար փոքրիկ տարածության վրա որ գրավում է Սնին այնքան շատ են եկեղեցիները, որ նրանք անկասկած ավելի մեծ տպավորություն թողած պիտի լինեն նախ և առաջ իբրև բազմութուն: Առասպել հեշտ կարող էր կազմվել Ուշադրութուն՝ դարձրեք թվի վրա 1001, Դա մի թիվ է որ Արևելքում գործ է ածվում առհասարակ մեծ բազմութուն ցույց տալու համար: Արևելցին չէ կարող չափազանցութունների շղիմել, երբ հարցը քանակության է վերաբերվում: Բազմութունը նրա վրա առհասարակ շատ մեծ տպավորություն է թողնում մանավանդ այն դեպքերում, երբ հիացմունք կամ երկյուղ է ազդում: Եվ նա պատրաստ է 10 ր 100 100 ր 1000 դարձնել:

Անիի մեջ 1001 եկեղեցի ասողը, անշուշտ չէր ասում, թե ինքը մեկ մեկ համարել է ու այդ թիվը ստացել, այլ այն, որ եկեղեցիներ շատ կան Եվ դա ճիշտ էր: Շատ պիտի լի նեին նրանք մանավանդ այն պատճառով, որ շատ իոքրիկ բաներ էին ոչ թե եկեղեցիներ, այլ եկեղեցիկներ: Գոնե այս են ցույց տալիս Անիի ավերակները: Շիրակեցին սիրում էր փոքրիկ, համարյա մինիատյուր աղոթատեղիներ: Դրանց թիվը շատ պիտի լիներ որպեսզի ժողովուրդը առանց եկեղեցու չմնար:

Բայց փոքր չափերը գեղեցկությանը չեն խանգարում: Շինարարական տաղանդը փայլեցնում էր և փոքրիկ եկեղեցիներ: Ապացույց՝ ս Փրկիչը:

Ճարտարապետական ոճի կողմից սա արդեն այն ինք նուրբությունն ունի որ կոչոր է: Այս ձևը գոյություն ունի Հայաստանում, և նրա ամենագեղեցիկ, հրաշալի օրինակն էր Վաղարշապատի այն եկեղեցին, որ շինել էր տվել ներ-

Ս Փրկիչ եկեղեցին (առևմուտքից)

սեռ Շինող կաթողիկոսը VII դարում¹ Ասողիկի պատմութեանը նայելով, Գագիկ Առաջին թագավորը, հիացած Վաղարշապատի եկեղեցու վրա որ նրա ժամանակ արդեն ավերակ էր դարձած, սկսեց նույն ձևով և ճարտարապետութեամբ մի եկեղեցի շինել Անիում, Մաղկոցաձորի մոտ (1000 թ [աղանի վերջից)։ Ներսես Շինողի եկեղեցին նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչին Գագիկն էլ վերջացնելով իր եկեղեցին, նույն անունը տվեց նրան։ Ասողիկը մեծ ոգևորութեամբ է խոսում Գագիկի այդ եկեղեցու գեղեցկութեան մասին Դժբախտաբար, այսօր այդ շինութեան տեղն անգամ հայտնի չէ²։ Բայց աչքի առաջ ունենալով նրա Վաղարշապատի նախատիպը պետք է կարծել, որ նա օրինակ է եղել և Փրկչեամար, որ կառուցված է 1036 թվին։ Այնպես որ կարելի է սսել, թե և Փրկչիչը, իբրև ամբողջ մնացած եկեղեցի շառչիտի օգնե ներսես կոթողիկոսի և Գագիկ թագավորի շինելու տված եկեղեցիների տիպը պարզելու գործին։

Ս Փրկչիչը ծածկված եկեղեցի է։ Ուզում են ասել, որ նրա դմբեթը դեռ կանգուն է և չէ էլ ծակված, թեև դրսի կողմից դմբեթի գագաթը մաշկված է պոկված են քարե սալերը որոնք ծածկում էին նրա երեսը, և բացված է մանր կրախառն քարերից շինած որմնամեջը։ Եկեղեցուն վերևից վտանգ չէ սպառնում բայց դրա փոխարեն հիմքերն էն մաշված, քերված։ Արևմտյան կողմի դուռը քանդված է և մի մեծ բացվածք է դարձել։ Հարավային կողմից եկեղեցու ամբողջ ծանրութունը հենված է մի կտոր քարակ, մաշված հիմքի վրա։ Տպավորութունը այնպես է որ և Փրկչիչը իր այդ վիրավոր կողից պիտի ընդունե կորստյան հարվածը։ Եվ մինչ դեռ մենք նայում էինք այդ կոլոր եկեղեցու ընդհանրապես լավ պահված, սիրունատես մարմինը և միմյանց հաղորդում լինք այն տպավորութունը, որ կործանում պիտի գա և

¹ Ներկայումս Զվարթնոց անունը կրող ավերակ էկեղեցին էլ միաձնի մոտ։

² Գագիկ I ի կառուցած բոլորակ այս եկեղեցին հայտնաբերվեց և Մառի կողմից կատարվող պեղումների միջոցով 1905—1906 թթ և Օսկոբ խմբագրի

Նրա համար, վանահայր վարդապետը, որ շրջում էր մեզ հետ, հայտնեց, թե ինքը հաշվել է որ ընդամենը մի երկու հարյուր ուրիշ բավական կլինի ս Փրկիչը ազատելու համար:

Երկու հարյուր Մեր ժամանակներում դա էլ փո՞ղ է հարյուրավոր մարդկանց համար

Ս Փրկիչը Անիի ամենագեղեցիկ օրերում մեծ հուշակ ստացած մի իշխանական տոհմի հուշարձանն է: Նրան կառուցել է Սպլղարիպ մարզպանը որ մեկն էր Պահլավունի եղբայրներից: Արձանագրությունները վկայում են, որ Սպլղարիպ իշխանը այստեղ, եկեղեցու մոտ, ուներ մի ապարանք, որ նվիրեց իր եկեղեցուն Մի ուրիշ բարերար զանգակատուն է շինել, եկեղեցին ունեցել է նաև ամառնային և ձմեռնային գավիթներ Բայց այդ բոլոր շինություններից ոչինչ չէ մնացել: Քարակույտեր են թափված ամեն տեղ: Նրանց մեջ էրևում էն սյուների և կարնիզների կտորներ: Ավերումը տրորել տակն ու վրա է արել ամեն ինչ անհեթեթ կույտեր կազմելով այստեղ: Մի ինչ որ հրաշքով ողջ են մնացել Սպլղարիպի դրած սլատերը որոնք, ինչպես երևում է արձան սգրություններից, Անիի շեն ժամանակներն էլ ավերվել են, բայց դարձյալ էլի վերանորոգվել են:

Պահլավունի իշխանների իսկակուն հայրենիքը այստեղից բավական հեռու էր՝ Նիգ գավառը էջմիածնից դեպի հյուսիս ուր այժմ էլ մնում է Պահլավունիների տոհմային ամրոցը Բջնին Բագրատունի թագավորների ժամանակ Պահլավունիները կարևոր դիրք բռնեցին Շիրակում: X և XI դարերում անուն են հանում Սպուղամբ իշխանի որդիները: Գրանցից երկուսը Վասակ և Վահլամ իշխանները մեր պատմության մեջ փառավոր անուն են ստացել իբրև քաջ զորավարներ որոնք հերոսական մահ գտան պատերազմի գաշտում հայրենիքի թշնամիների դեմ կռվելիս: Վահրամ իշխանի հոյակապ դեմքը մենք դեռ առիթ կունենաք տեսնելու Երրորդ Լղբայրն էր Սպլղարիպը, որ միայն Անիի արձանագրություններից է հայտնի: Նա կոչվում էր մարզպան հայոց և իր իշխանական փարթամությունը ցույց է

տվել եկեղեցիների շինության մեջ: Եվ ս Փրկիչը իր արտաքին ու ներքին տեսքով միանգամայն արժանի է Պահլա լունիների հռչակավոր տոհմին, որ այնքան նշանավոր մարդիկ տվեց հայոց պետության և եկեղեցուն՝:

Եկեղեցու ներսը այնքան էլ հեշտ չէ մտնել կանգնելու տեղ չկա: Լիքն է քարերով: Պատերը ներսից անկյունավոր են ծեփի վրա նկատվում են նկարների հետքեր որոնք կրոնական բովանդակություն ունեն նկարչությունն էլ միացած էր ճարտարապետության հետ Ապլղարիպ իշխանի դաստակերտը գեղեցկացնելու համար: Բայց դա Մայր եկեղեցու գեղեցկությունը չէ:

Ս Փրկչից մենք թերվում ենք դեպի հարավ Բացվում են Անին այս կողմից շրջապատող ձորերի տեսարանները՝ Քաղաքի ծայրն է, երևում են պարիսպները: Մենք կանգ ենք առնում մի կույտ ավերակների մոտ որոնք կոչվում են «թագավորական բաղնիս»: Բաղնիս լինելը ճիշտ պետք է համարել Հողից ցած սենյակների հետքեր են երևում: Հեշտ կարելի է նկատել ջրի ավազանը որի մեջ լողանում էին պատերի մեջ մնացել են ջրի կավե խողովակները: Շինությունը ճաշակով է շինված սրբատաշ քարերից Գուցե և սովորական բաղնիս չէ և այց ո վ կարող է ասել, թե թագավորների բաղնիսն էր դա: Ոչինչ հիշատակություն չկա: Իսկ այս կողմերում չուրաքանչյուր բան որ որոշ սնուն ու հիշատակարան շունի այցելուների երևակայության առարկա է դառնում Եվ ստեղծվում են անուններ ու ավանգուսթյուններ որոնք հենց այն պատճառով որ հավանականությունից հեռու չեն դառնում են մի տեսակ ավերակային ճշմարտություններ:

Բաղնիսից իջնում ենք մի փոքրիկ դառիվայրով դեպի մի փոքրիկ հրապարակ որ ձգված է մեծ ձորի պոռնգի վրա:

Վա ա կ իշխանի փոխն էր հայտնի Գրիգոր Մագիստրոսը ժամակի հունական կրթության և հունամուլ ազնվականության բնորոշ ներկայացուցիչը նրա սերունդից կաթողիկոսնել եղան Գրիգոր Վկայասեր ներսես Շնորհալի

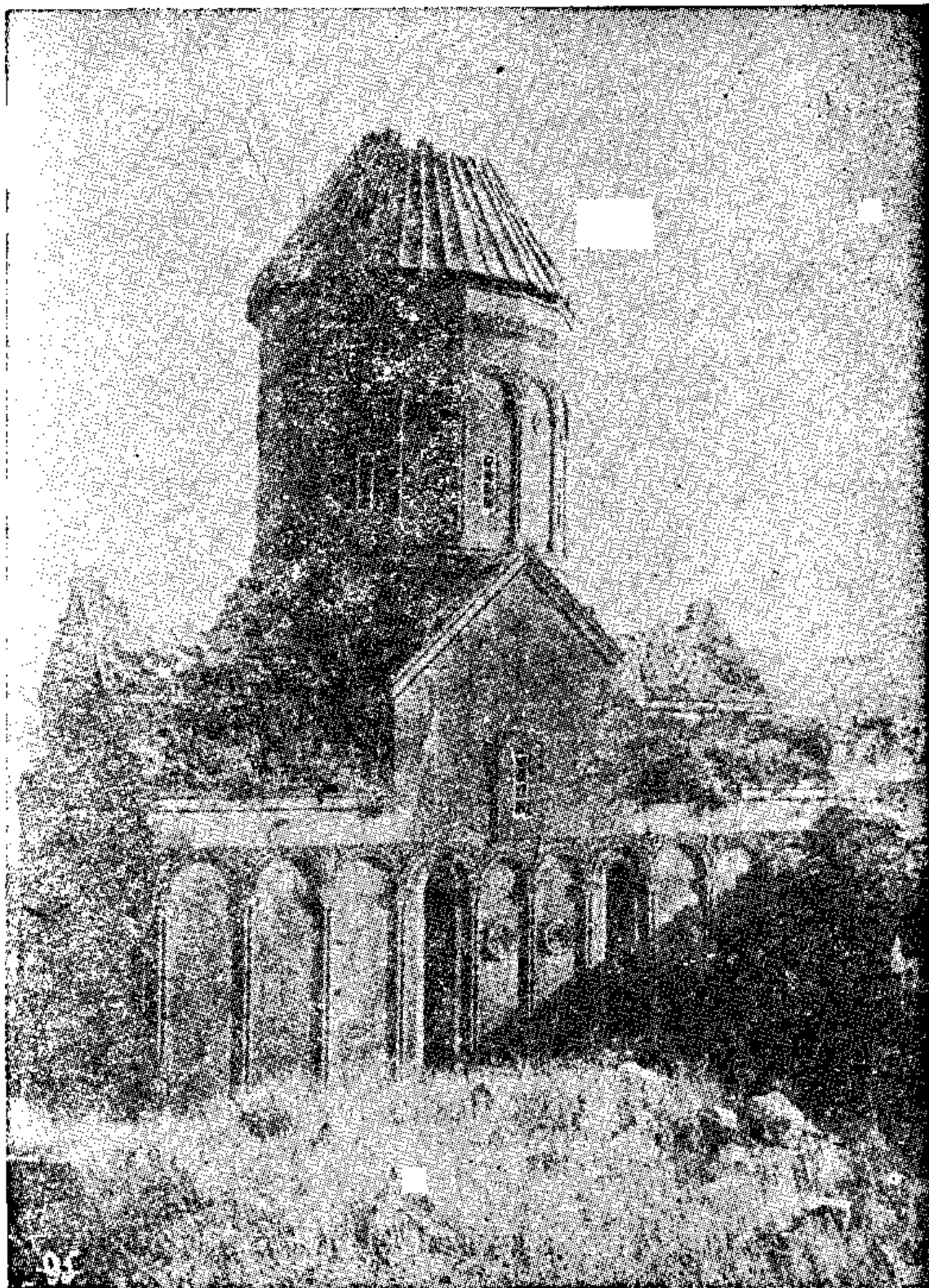
Ե

Այդտեղ ալզ հրապարակում ձորի պոունգին կա մի փոքրիկ բայց զարմանալի գեղեցիկ եկեղեցի:

Դա ս իուսավորիչն է, դրսից էլ ներսից էլ այնքան զարդարված որ թուրքերը անվանում են «նազըշլը քիլիսե», զարդարուն եկեղեցի ~ Մայր եկեղեցու փոքրիկ պատճենը Դեռ շմոտեցած, ձեզ գրավում են ծանոթ մեղմ, քնքույշ գծագրությունները նույն եռանկյունաձև խորշերը, նույն շարակ սյունակներն ու նազնլի կամարները պատերի երեսին: Ավելացրած է միայն փարթամ քանդակագործություն Կամարների վրա ոլորվում են հյուսված զարդեր, իսկ նրանց կազմած անկյուններում քանդակված են շորքոտսնի կեն գանիներ և զույգ զույգ կամ մենավոր թռչուններ:

Եկեղեցին շրջապատված է, համարյա երեք կողմից, փլատակներով: Փլված է գավիթը կամ ժամատուսը արև ձրայան մուտքի մոտ, որ միակն է եկեղեցին մտնելու հա Դար: Այդտեղ մնացել են կիսով չափ խորտակված կամար ներ միայն: Եկեղեցին այդ ավերակների մեջ շատ լավ է պահվել բոլոր պատերը ամբողջ են. ամբողջ է և բարձր գմբեթը, որի ծայրը միայն քանդված է, կարծես հողմահարված է հարավային կողմից: Զարդվել, թափվել են երեսի արքատաշ քարերը, երևում է պատի միջուկը, որ տգեղ է, չետի մանր սև քարերից է շինված: Այդպես մաշկված են և եկեղեցու ուսերը: Բայց և այդպես ս իուսավորիչը Անիում աչքի ընկնող բախտ ունի: Նրա պես քիչ վնասված շինություն չկա այստեղ: Եվ այդ է պատճառը, որ երբ ոուս թուր քական պատերազմից հետո հայոց հոգևոր իշխանությունը վանահայրություն հաստատեց Անիում, այստեղ սկսեցին փամասացություն կատարել և մինչև այսօր էլ իուսավորիչն է Անիի անձուխ եկեղեցին:

Հյուսիսային պատի տակով զնացինք, արևմտյան դռնով ներս մտանք: Ներսից էլ եկեղեցին լավ է պահվել: Մնացել է նույնիսկ սվաղը որի վրա դեռ կան գունավոր նկարները:

Մ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (կառուցված 1215 թ)

Նկարագարդ են ոչ միայն պատերը այլև առաստաղը, հմբ-
թի մեջը Ավետարանի տեսարաններն են ներկայացնում այդ
նկարները Մեր ընկերներից մեկը ուշադրություն դարձրեց,
որ պատկերների դեմքերը քերված են մի տեղ Քրիստոսի
աչքերը փորված են: Քրիստոնեության թշնամիների մահմե-
դական ամբոխի շահատակության նշաններ են Մցխեթի
վրաց հռչակավոր տաճարի մեջ էլ ես տեսել էի այդ բար
բարոսական գործերը

Նկարները հույն վարպետների գործեր են այդ ցույց է
տալիս մանավանդ այն հանդամանքը որ պատկերների բո-
վանդակությունը հունարեն լեզվով է գրված Պատահում են
և վրացերեն արձանագրություններ Հոսնական և վրացական
գրերը առիթ են տվել շտաբ այցելուներին կարծելու թե
ս իուսավորիչը հունական եկեղեցի է եղել: Բայց անգիտու-
թյունից առաջագած այդ կարծիքը չրում է եկեղեցու պատի
վրա փորագրած երկար ու բնդարձակ հայերեն արձանագրու-
թյունը, որի մեջ պատմված է եկեղեցու հիմնադրությունը
այնպիսի մանրամասնություններով որոնք չեն հանդիպում
ոչ մի տեղ Շիրակի գավառում Արձանագրությունն ասում է,
որ ս իուսավորիչը կառուցել է այժ Կոյմերի եկեղեցիների
առատաձեռն բարերար Հոսենց Տիգրանը¹: Այս մարդու արձա-
նագրությունները քանդակված են համարյա բոլոր նշանավոր
եկեղեցիների վրա Նրան տեսնում ենք Հոռոմոսի վանքում,
Անիի Մայր եկեղեցու վրա Խժկոնքի լանքում: Եվ ամեն տեղ
նա վերանորոգող է մեծ նվերներ է տալիս: Բայց այն, ինչ
նա տվել է այս ս իուսավորչին, բավական է հասկացնելու
համար թե ինչ ահադին հարստությունների տեր էր նա

Հոսենց Տիգրանը պատկանում է Անիի ուրիշ շրջանին և
նրա եկեղեցին որքան մինչև այժմ հայտնի է, ամենից
կրտսերն է Անիում:

Աչքի բնկնող հանգամանք է որ Անիի այն եկեղեցի-
ները որոնք մնացել են մինչև մեր օրերը և ունեն արձա-
նագրություններ շինված են Բագրատունի թագավորների

¹ Տիգրան Հոսենցը Անիի XIII դարի սկզբի ամենահարուստ «մե-
ծատուններից» առևտրական վաշխառներից մեկն էր Մանդրաբլուռ
խմբագրի:

ժամանակ: Բացատրությունը միայն և Լուսավորիչն է: Բայց հազիվ թե տարօրինակ թվա այդ հանգամանքը եթե մենք աչքի առաջ ունենանք մեր մայրաքաղաքի ճակատագիրը: Անշուշտ նրա փարթամության ամենալավ օրերը Բագրատունիների ժամանակներն էին: Ընկան Բագրատունիները, պիտի ընկներ և նրանց մայրաքաղաքը: Մեծ ու գեղեցիկ գործեր կատարելու ի նշ հարմարություն կարող էր լինել, երբ հարուստ քաղաքը կեղծքելու կուսպտելու տենչ էր վառում իր անրերի մեջ:

Հույները, խլելով Անին, շկարողացան վայելել նրան երկար ժամանակ: Շիրակի մայրաքաղաքը կովածաղիկ դարձավ տիրողների մեջ ամեն մեկն ուզում էր իր ձեռքը գցել նրան: Ավերումների մի շարք եկավ անցավ խեղճ քաղաքի վրայով, բայց Շեղդատյան քուրդ գեղը կարողացավ մոտ 120 տարի պահել նրան իր ձեռքում: Այդ ամբողջ ժամանակը Անին կամ ժպտում էր, վայելելով խաղաղություն, կամ սուգերի մեջ էր թողնվում կոտորողների քանդողների ձեռքից: Հայ ազնվականությունը քաշվել, հեռացել էր այս կողմերից Ինչպե՞ս պիտի այդ տխուր ժամանակներում քաղաքը զարդարվեր նոր գեղեցիկ շինություններով: Եվ եթե շոնենց Տիգրանը մի զարմանալի բացառություն է կազմում, այդ էլ շատ հասկանալի է:

Իր բոլոր արձանագրությունների մեջ Տիգրանը անվանում է իրեն ծառա և սպասավոր Զաքարե Ամիր Սպասալարի և Շահնշահի որ Զաքարեի որդին էր: Ամեն տեղ նա ասում է, որ նվերներ է տալիս եկեղեցիներին նախ և առաջ իր այդ տերերի հոգու փրկության և արեշատության համար Ինչո՞ւ էր Տիգրանը այդքան սիրում իր տերերին, — մենք հաստատ չգիտենք: Բայց որ այդ տիրասիրությունը միայն նրա անձնական զղացմունքը չէր և կարող է նաև ժամանակի երախտագիտության արտահայտություն համարվել, — այդ էլ պարզ է եթե ի նկատի ունենանք թե ո՞վ էր և ի՞նչ էր Զաքարե Ամիր Սպասալարը:

XII դարի երկրորդ կեսում երբ ամբողջ Հայաստանը գտնվում էր զանազան մահմեդական իշխողների ձեռքում,

երբ ըստ երեսօթին հասերը ստրկացած էին, և կարծեք թե պիտի հաշտվեին իրավագուրկ գրության հետ, հանկարծ անսպասելի կերպով, դուխ է բարձրացնում Վրաստանը և մի կարճ միջոցում հաղթող զենչի ուժով հանդիսանում է տանջվող հայության փրկիչ: Դա թամար թագուհու փայլուն ժամանակն էր:

Վրաց հաղթական բանակի հրամանատարներն էին երկու հայ իշխաններ, Զաքարտ և Լվանե եղբայրները: Դրանք Լոռու տերերն էին, բայց իրանց քաջություններով մը մեծ աշխարհի իրական կառավարիչներ և իշխաններ դարձան: Գլխավորը Զաքարեն էր բայց այդ փայլուն գորավարը ունէր մի զարմանալի եղբայրասիրություն, ուստի և երկուսի անունները միշտ միասին ենք հանդիպում:

Զաքարեն իր ս'փական հայ բանակն էլ ուներ որ միացած էր վրացիների հետ Նրա արշավանքները սրագ նվաճումները հայոց և վրաց տարեգրությունների մեջ հիացնունքով են պատմվում: Տարիների ընթացքում Վրաստանի սահմանակից երկրները խլվեցին մահմեդական իշխողների ձեռքից Արարատյան երկիրը Շիրակը վրաց պետության մասեր դարձան, Զաքարեի արշավանքը հասալ ունիսկ Խլաթ չաղաքին

Զաքարեն և Լվանեն շէին բավականնում միայն նվաճումներով: Նրանք խաւաղեցնում էին իրանց գրաված երկրները բարեկարգություն էին հաստատում: Նրանց առջև վրոված էին քարուքանդ դարձած գավառներ ուր եկեղեցիները ավերված էին, վանքերը խավառած, հասարակաշահ շինությունները ոչնչացված Եվ երկու եղբայրները ցույց են տալիս մի զարմանալի աշխարհաշինություն: Շիրակում և ուրիշ տեղերում այդ երկու իշխանների անունները երևում են անթիվ արձանագրությունների մեջ: Նրանք վերանորոգում են քանդված եկեղեցիները շինում են նորերը կալվածներ ևն հատկացնում այդ հաստատություններին¹

Սնիի համար մանս լանդ վերաշինություն վերածնուն

¹ Խժկոնքի ս Սարգիս եկեղեցու արձանագրությունն ա ո մ է քնս Զաքարե Ամիր Սպասալար Հայոց և Վրոց, որդի Սարգսի ազատեցի զսորբ ուխտս զայս իմով արեամբս ի յայլազգեաց» Իսկ Հատիճայի

ժխան ժամանակ էր Չաքարեի տիրապետությունը: Մեծ Սպասալարը ամենից շատ սիրեց Բագրատունյաց գեղեցիկ մայրաքաղաքը: Թեև Անին վրաց թագավորության մի մասն էր կազմում, բայց այնտեղ իրական տերն ու իշխանը Չաքարեն էր ամբողջ քաղաքը նրա ժառանգական սեփականությունը դարձավ և նա, իհարկե, իր առատությունից մեծ բաժին էր հանում մայրաքաղաքի բարեզարդության համար: Չաքարից հետո Անին մնաց նրա ժառանգներին որոնք հարյուր տարուց ամել տիրեցին այդ քաղաքին և նրա պատմության մեջ երկրորդ հայկական իշխանության շրջանը կազմեցին, որ թեև նման չէր Բագրատունյաց շրջանին բայց դարձյալ նախանձելի մի ժամանակ էր: Եվ ո՞վ գիտե գուցե ի՞նչու ընդհանրապես կարողանային վերականգնել հայոց թագավորությունը այս կողմերում եթե թաթարական արշավանքը արյունի հեղեղներ չբերեր դժբախտ Լրկրի և, մանավանդ, Անիի գլխին (1239)¹, Այդ հեղեղները, սակայն, չընդհատեցին Չաքարյան տոհմի իշխանությունը Անիում: Թաթարները ճանաչեցին նրա ժառանգական իրավունքները: Բայց մի կողմից Չաքարեի սերունդները գլխով մանրացան, մյուս կողմից երկիրը սաստիկ աղքատացավ այնպես որ Մեծ Սպասալարի ժամանակվա աշխարհաշինությունը չէ սրևում այլևս և արձանագրությունները մանր մունր կար լադրություններ և նվերներ են հիշատակում

Ահա Չաքարե Սպասալարի ժամանակների գործ է զարթարուն գեղեցիկ ս իուսավորիչը: Այն ժամանակ երբ Հոսենց Տրգրանը վերջացնում էր շինությունը մեծ Սպասալարը արդեն մեռած էր թողնելով իր իշխանությունը իր Ծահնշահ որդուն, որ այդ ժամանակ դեռ պատանի էր: Հուր և որդու անուններն էլ Տրգրանը մտցրեց արձանագրու

վանքի արձանագրության մեջ Չաքարեն գլ մ է «Գսնձագին արարի գնոչակա որ սուրբ ուխտա Հատիճայի յիր բնական հայրենատէրանցն :աղազս կենդանութեան տեսուն իմոյ բարեպաշտ Թամսր թագուհւոյ Ընեցի ի սմա ամրոց և զկաթողիկէս բազում ծախիւք և զարդարեցի ամենայն սպասիւք և սրբութեամբ»:

Վ Հետագայում հայանաբերված վաստերը հաստատում են որ մ ռիզու-թաթարները Անին գրավել են 1236 թվականին Մանոթ խմբ

թյան մեջ: Ինչպես երևում է, նա շատ բարերարված էր Սպասալարից գուցե և նրա կողմից պաշտոնյա էր նշանակված Անիում: Ժամանակի ամենահարուստ անեցիներին մեկն էր Հոնենցը: Նա ոչինչ չխնայեց իր շինած վանքը բարեզարդելու համար մինչև իսկ շուր բերեց այս քարափի գլուխը որ, ինչպես վկայում է արձանագրությունը մացառներով պատաս մի տեղ էր, ուր հին ժամանակներում մի փոքրիկ մատուռ էր շինված: Նա շրջապատեց եկեղեցին պատերով, զարդարեց նրան սպասներով և զգեստներով նվիրեց բազմաթիվ անշարժ կալվածներ գլուղեր, հողեր, այգիներ որոնցից մեկը գտնվում էր Երևանում ջրաղացներ, խանութներ, տներ, կարավանսարաններ: Սրանք դեռ անվիճելի սեփականություններ էին: Բայց Տիգրանի մոտ գրավ դրված էին Լ ուրիշ շատ կալվածներ այդ գրավականների իրավունքն էլ նա տվեց իր եկեղեցուն: Տիգրանի փարթամության նշաններից մեկն էլ այն է, որ նրա անունն էր կրում Անիի փողոցներից մեկը:

Բայց ս Լուսավորի եկեղեցին միայն մարդը ,է զարգարել ու գեղեցկացրել: Գուրս գալով նրա փոքրիկ հարկի տակից, մենք ամենքս մոտեցանք քանդված պարսպին, ձորի ծայրին: Եվ հիացած կանգնեցինք: Ի նչ տեսարան: Ի նչ հրաշալի ճաշակ է ունեցել Հոնենցը:

Տեսել էինք Անին գիշերով առավոտյան լույսը բացել էր մեր առջև նրա կենտրոնում փռված ավերակների մռայլ կույտերը: Բայց Անին շրջականեր ունի, Անին հափշտակող տեսարաններ ունի Գրանցից մեկը մի վեհ լայն տեսարան այժմ տարածված էր մեր ոտների տակ: Ախուրջանը մենք երեկ Հոռոմոսի մոտ թողեցինք: Ահա նա էլի երևում է մեզ: Այս լայն ու խոր, ժայռոտ ձորը նրանն է Մեծ մեծ թումբեր են բարձրացել նրա երկու կողմին բայց նրանք չեն ծածկում ջրերի օձապտույտ ճանապարհը Հրե ն հեռու, արևելքում նա դուրս է գալիս այստեղից նայողի առաջը: Նա գալիս է արևելքից համարյա ուղիղ, գալիս է գեպի մեզ: Գարձյալ նրա կախարդիչ ընդունակությունը երկնքի լույսերը իր մեջքի վրա հավաքելու դարձյալ նրա արս գ ընթացքը լուռ ու անկենդան ափերի մեջ: Հոռոմոսից նա էլի մի քանի

գիծ պտույտներ է անում, մերթ դեպի հյուսիս թեքվելով՝ մերթ հարավ ուղղությունը բռնելով, բայց Անիի դիմաց նա արևելքից դեպի արևմուտք հոսող մի գետ է:

Հեռվում է նա, կարծես, երկնքի երեսից կտրած մի կապույտ ժապավեն է և անշարժ սավան: Բայց որքան մոտենում է ավերակ քաղաքին, այնքան փոխում է իր գույնը, ընդունում է ափերի դեղին հողե գույնը: Մեր ժամանակ Ախուրյանը պղտոր գետ էր: Արեգակը դեռ շատ չէր բարձրացել հորիզոնից գեռ առավոտյան մեղմ լույսերն էին թափված այս ձորային ամբողջ տեսարանի վրա: Եվ որքա՛ն հրաշալի էին նրանց հաղորդած գույները: Մենք շատ ենք բարձր, ջրերի գույնը չէ հասնում մեզ բայց պարզ լուսավորված այն խոր հատակում տեսնում ենք, թե որպիսի ուժգնությամբ ջրերը վազում են առաջ տեսնում ենք ալիքները, տեսնում ենք, թե ինչպես նրանք տեղ-տեղ սպիտակ փրփուր են կտրում և այդպես քիչ առաջ գալով, անհայտանում են, նորից դեղնավուն ջրեր դառնալով: Ախուրյանի հատակը համեատաբար հարթ է միայն տեղ տեղ քարերը կանդնում ան նրա ճանապարհին, և այդ տեղերում գետի մեջքը ծածկվում է սպիտակ եռացող փրփուրով: Այդպիսի սպիտակ ճանյակներ մի քանիսն են երևում Անիի այս կողմում:

Սեր կանգնած տեղը մի անկյուն է: Հյուսիսային կողմից ուղիղ դեպի Ախուրյանն է գալիս մի ձոր, որ որքան սուաջանում է այնքան էլ լայնանում է: Այստեղ մեր ոտների տակ, այդ լայն լուռ, հսկայական լանջեր ունեցող ձորը խառնվում է Ախուրյանի ձորի հետ խառնում է նրա հետ և իր տեսքը և այդպիսով քաղաքի այս անկյունը մի ամուր, հզոր բերդի կերպարանք ունի, բերդի, որի պաշտպաններն են բնության փորած խորխորատները: Այդ ձորը Անիի և շրջակաների արձանագրությունների մեջ այնքան հաճախ հիշատակվող Գլիձորն է կամ Գելիձորը: Գայլերի այդ ձորում հիշատակվում են ջրաղացներ բայց այնտեղի ջուրը միայն ջրաղացներ չէ պտտեցրել այլ ոռոգել է և սնեցիկների բանջարանոցները:

Գլիձորի խառնուրդից հետո Ախուրյանը նկատելի կեր-

պով իր ընթացքը շեղում է դեպի հարավ արևմուտք: Բա
վական տեղ գնալով Անիի այս կողմի հարավային դիրքով,
նա Միջնաբերդի մոտ թեքվում է դեպի հարավ և անհայ
տանում է ժայռե բարձր պատերի արանքում:

Երկար մենք զմայլվում էինք Անին հարավից փայփա
լող այս մեծ և վեհ տեսարանով Հոնէնց Տիգրանը այո ,
իմացել է գանձեր թափել այնպիսի մի տեղ, ուր բնությունը
անհամեմատ ավելի հափշտակիչ է քան տաղանդավոր
ճարտարապետի, հմուտ քանդակագործի շնորհքը Գեղեցիկ
են այդ քարերը, այդ քանդակները: Բայց չէ կարելի կաս
կածել անգամ, որ այդ գեղեցկությունը ավելի շեշտում,
ավելի բարձրացնում է այս զարմանալի բնությունը: Ս Լու
սավորիչը իր արևելյան ս հարավային զարդարուն կողերով
անշարժ ապշած նայում է այն ահավոր ապառս ժներին,
որոնք Ախուրջանի և Գլիձորի բարձր, սեպացած կողերն են
կազմում: Հարավային կողից Ախուրջանին նայում է և Հո
նենցի երկար արձանագրությունը որ օր ու գիշեր լուռ ո
մունջ անդադար պատմում է թե մաբղը ինչն'ը է արել, ին
չե՞ր է տվել: Բայց ո՞ւմ է սպասում: Չորերին գորշ ժայ
ռերին միայն այս սմբողջ գլղանկս ր ս մայուցիան նա
ասում է, թե ամբողջ այս ձորը այստեղից սկսած մինչև
գետի կեսը, դնված և նվիրված է Ս Լուսավորչին Կարծեմ
փարթամ եկեղեցու ասթիվ կալվածներից միայն այս մեկն է
սնացել նրա անկողնուպտելի սեփականություն: Մնացել է,
որովհետև նրան կողոպտել չէր կարելի Ամաչի քարքարոտ
մի տեղ է ոչ ոքին այսօր չէ կարող պետք գալ Ամայու
թյունը ավերակի սեփականություն Սա արդար է բնա
կան է:

Բայց այսպես անպես ք այսպես ամաչի ու անմարդ
չէր այս զառիվայր գետեզրը այն ժամանակներում, երբ
Անին կենդանի ա գրող քաղաք էր նա շատ կարևոր նշա
նակություն է ունեցել մեծ քաղաքի համար և այս կարևո
րությունը այժմ էլ ապացուցանում են այստեղ փռված
ավերակները:

Ս Լուսավորչից զառիվայրով դեպի գետը իջնելով, դուք

չանգ ևք առնում մի փոսի առաջ, որ, շնայած իր քայքայված դրության ունի իր սեփական անունը արժանանում է յուրաքանչյուր այցելուի ուշադրության նույնիսկ մի տեսակ արկածախնդրական հետաքրքրություն է վառում: Փոսը ար հետտական է և նրա մեջ նայողը տեսնում է մարդու աշխատանքի հետքերը: Դա էլ մի մուտք է մի մուտք շինված դարձյալ քաղաքացիների համար սակայն մութ ու ստորեր կրրյա անհատ մի ճանապարհի վրա: Իր պաշտպանության մասին մտածող մարդը խրվել է հողի մեջ փորել է անդու ու անդադար աստիճաններ է շինել ա,դ խավարի մեջ, կա ժարներ է կապել վերևի ծածկոցը պահպանելու համար: Աշխատանք հմտություն, անվախություն շատ ու շատ է Իտցված այս մանր եգիպտական դործի մեջ: Մի ճանապարհ, բայց ո՞ւր էր նա գնում, ո՞րտեղ էր կանգ առնում:

Ելել են շատ ճանապարհորդներ որոնք ուղեցել են ան պատճառ լուծել այդ հարցերը Եվ մտել են այս անցքը, սկսել են առաջ գնալ: Բոլոր փորձ անողները միևնույն բախտը չեն ունեցել ո՞րը կարողացել է շատ առաջ գնալ ո՞րը վերադարձել է մի քիչ տեղ ստորերկրյա ճանապարհի դժվարությունները ճաշակելուց հետո Եթե այստեղ հողի վրա ավերանք է տիրում միայն ալերմունքն է հասկանալի, այդ շէ նշանակում է թե հողի մեջ մարդկանցից ծածկված հարություն ծոցում ուրիշ տեսակ է իրականությունը: Այնտեղ էլ բնության օրենքն է սիրում, այնտեղ էլ քանդվում են մարդու ձեռքի դործերը և ուղևորը որ ձեռքին թելի կծիկ սլիտի ունենա և ճրագ մրցելով ավերանքների հետ, ահագին աստիճանների դժվարությունները հաղթելով, շէ կարողանում վերևի հողի փլվածքների դեմ մի բան անել և վերադառնում է Մանավանդ ճրագը դժվար է երկար տեղ տանել, նա հանգչում է խկ առանց լույսի, իհարկե, չէ կարելի քայլեր փոխել: Ոչ ոք չէ կարողացել անցնել ստորեր կրրյա ամբողջ ճանապարհը ոչ ոք չէ իմացել թե ուր է նա վերջանում: Հենց այս պատճառով էլ նա ստացել է մի սար յափելի անուն թուրքերեն լեզվով «գեղան գալմազ» (գնա ցողը շի գա):

Քնական է որ սյս խորհրդավոր անցքի հետ էլ կապվելին զրույցներ անասպելներ: Ասում են թե այս ճանապարհը գնում է անցնում Ախուրյանի տակով ապա բարձրանում է գետի մյուս ափով և դուրս է գալիս մի մեծ ու բարձր բլուրի գլուխ ուր ցույց են տալիս մի հին աշտարակի ավերակները: Չ Ալիշանը, բերելով այս ավանդությունը, հիշեցնում է Լոնդոնի ստորերկրա թունելը թեմզա գետի տակով և ասում է որ, ուրեմն հայերը անգլիացիներից առաջ են այդպիսի մի մեծագործություն կատարել: Պատվավոր հանգամանք և համեմատություն ի նշ խոսք Բայց ամբողջ հարցը այն է թե որքան իրական է Ախուրյանի տակով անցնող թունելը: Ոչ ոք չէ կարող ասել:

Անին այցելողների տպավորությունները արձանագրելու համար վանահայր վարդապետը սլահում է մի հատուկ մատյան Թերթելով այդ գիրքը ես գտա մի ուս ալցելուի գրածը: Կարծեմ Երևանի երկաթուղու շինության վրա աշխատող տեխնիկներից մեկն է եղել այդ գրվածքի հեղինակը: Նա պատմում է թե ինչպես մտավ այս ստորերկրյա ճանապարհը հաստատված լինելով իմանալ թե ի՛նչ է դա Այգտեղից ևս իմացա որ ժողովրդի մեջ մի ուրիշ ավանդություն էլ կա: Ասում են, թե այդ ճանապարհը տանում է դեպի մի տեղ, ուր թագավորները թաքցնում էին իրանց գանձերը: Ահա այդ գանձերն էլ վճռականություն են տալիս ուս ալցելուին և նա լավ պատրաստություններ տեսնելով, մտնում է ստորերկրյա ճանապարհը: Նա ուներ իր հետ ացետիլենի լապտեր գործիքներ ճանապարհի դժվարությունների դեմ մրցելու համար Նեղություններ, շարշարանքներ շատ է կրում հետաքրքրությունից բռնված ուղևորը բայց մոռանում և արհամարհում է ամեն ինչ սողում է կարիճների, Փալանգանների վրայով գլուխ չէ կորցնում այն տեղերում ուր ստորերկրյա անցքը այս կամ այն կողմ է թեքվում: Գնում է հասնում վերջին և վերադառնալով, ասում է, թե առասպել է թագավորական գանձերի ավանդությունը:

նը Մի հասարակ ստորերկրյա ճանապարհ է դու և ուրիշ ոչինչ

Մտավորապես այս է պատմում ռուս սյցելուն Նա ռուս է թե հասել է ճանապարհի վերջին և ով գիտե թե որքան ճիշտ է նրա այդ խոսքը: Բայց որ խորհրդավոր անցրի հետ կապված էն յշպիսի ֆանտաստիկ առասպելներ դրա պատճառն այն է, որ Անին մայրաքաղաք է եղել փարթամ թագավորներ և ունեցել Չկա մի հին բերդ որ այդպիսի գաղտնի ճանապարհ ունեցած շինի զեպլ զորի ձորը Պաշարման ժամանակի համար էր շինվում ջրի ճանապարհը էվ պետք է ասել որ Անիի այդ ստորերկրյա անցքը այնքան էլ նշանավոր մի շինություն չէ Գոնե ներսես Սարգիսյանը, որ տեսել էր Թորաթի, Ամասիայի և Էաբերդի գետնափոր ուղիները ասում է որ Մնիի այս անցքը չբանց Իոտ աննշան մի բան է

Ավելի հետաքրքրական է այն ու ճանապարհը արտեղից միայն զեպլի գետը չի գնում այլ ճյուղավորվելով, բարձրանում է զեպլի վեր, մտնում է քաղաքի տակը: Բայց ուսմասին ես հետո կխոսեմ Առաջիմ շթողենք Ախուրյանի այս հետաքրքրական լանջի նշանավոր տեղերը

Քիչ էլ ցած գնալով ձորի հատակին Իոտ գետի վրա ցցվում է մի ժայռ որի վրա սվերակներով մի ինծ կույտ է ցրված ժայռը շրջապատված է պարիսպներով որ նց թրշվառ հետքերն են միայն մնացել իսկ պարիսպների մեջ երևում են երկու կես քանդված կես կանգուն մատուռներ Մեկը պարզ շինություն է քառանկյունի կանգնած է ժայռի պոռնգին և ուղղակի Ախուրյանի մեջ է նայում մյուսը գեգեղեցիկ զարդարուն աշտարակածն է ս Փրկչի նիսն բայց այն տարբերությամբ, որ դրսից նրա շրջագիծը իրալայկոլորակ չէ այլ կաղմված է կիսաբոլոր անկյուններից որոնք գեղեցիկ խորշեր են գոյացնում

Որքան սոսկալի է եղել սվերմունքը այս ամյի ձորի այս փոքրիկ անկյունում 1845 թվականին ներսես Սարգիսյանը գտել է այդ երկու մատուռները բոլորովին անաղարտ, բոլորովին անվնաս Իսկ այսօր նրանք սրնատան

կողմից արդեն պատեր շունեն և նայում են սև, այլանդակ
բացվածքների նման: Միայն արևելյան կողմից կոլոր մատու
ռը դեռ պահում է իր կրծոտած, ծամծամած կողերը: Սա
ապացույց է որ Անին հավիտենական չէ, որ նրան մի կարճ
կյանք է մնում: Ամեն տեղ յուրաքանչյուր քայլում ձեր
աչքին է խփում անխնամ ավերակի օրենքը այսօրը երեկ
վանից վատ: Քանդողը մի բռնի անգամ չէ հեռանում ծե
րուծյան փշրանքներից: Քանդում է բնությունը քանդում է
մարդը: Եվ պե՞տք է ասել, որ մարդը ավելի վատ ուղղակի
զգվելի քանդող է: Բնությունը գոնե միանգամից վերցնում
տրորում է շինությունը և մեծ մեծ բեկորների մի կույտ է
դնում նրա տեղ: Բնությունը ոչինչ չէ գողանում, ոչինչ չէ
տանում: Իսկ մարդը մոտենում է բորենու նման, նրան գրա
վում են հզկած, զարդարուն սալ քարերը, որոնք շինության
երեսն են կազմում: Եվ նա դանդաղ պոկում է այդ քարերը
մաշկում է գեղեցիկ շինությունը բաց անելով նրա փորո
տիքը ու այդպես ձգում, գնում է տանելով իր հետ գողա
ցածը Կարմիր քարերից շինված կոլորակ մատուռը հրեշա
վոր կերպով մաշկված է շատ տեղերից Կարմրությունը ևրե
սի քարերն են տալիս նրանք պոկված էն և գեղեցիկ մար
մինը բաց է արել իր կաշվի տակ թաքնված սպիտակ զանգ
լածը

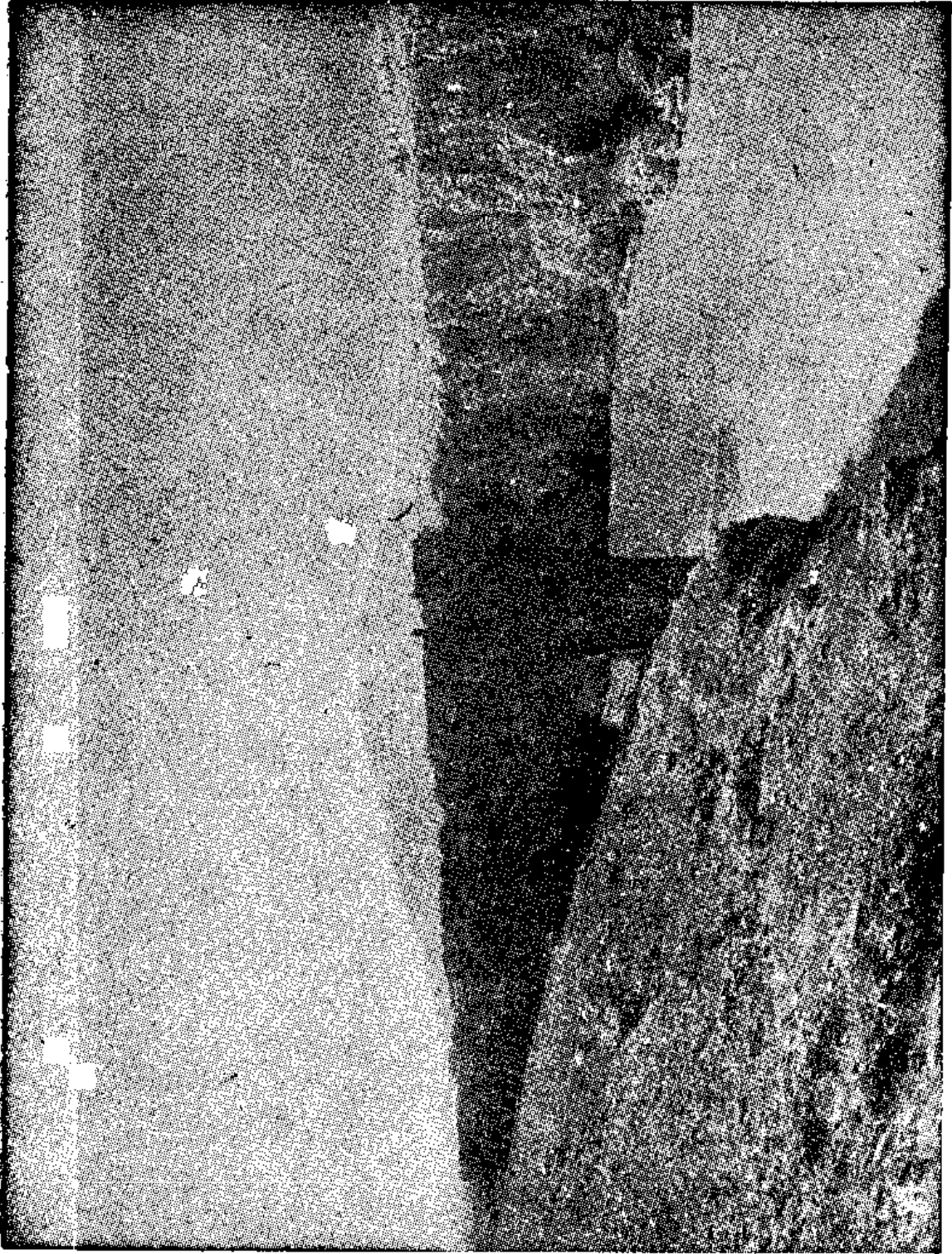
Երկու մատուռների մասին ոչինչ հիշատակութուն չկա
Ծվ ժողովրդական երևակայությունը եկել բազմել է պատ
մական հավաստիության տեղ: Ասում են, որ այստեղ թա
գավորի աղջիկը թե քույրն էր ասյրում: Ասում են ցույց
տալով մի շինության հետքեր: Ո՞վ էր այդ թագավորը ո՞վ
էր նրա դուստրը կամ քույրը — ոչ ոք չէ ասում: Լսելով ս
վանդություններ մի տեղի մի շինության մասին, ես ամե
նից առաջ այն հարցն եմ տալիս ինձ, թե ի՞նչ հանգամանք
ներ կարող էին նպաստել այս կամ այն ձևով ավանդություն
կազմվելուն: Այս մատուռների շուրջը շափազանց շատ են
այնպիսի հանգամանքներ որոնք միայն թագավորական մի
շինության ավանդությունը կարող էին ստեղծել: Դուք էլ

ակամա հավատում եք, որ թագավորի արժանի մի տեղ է սա:

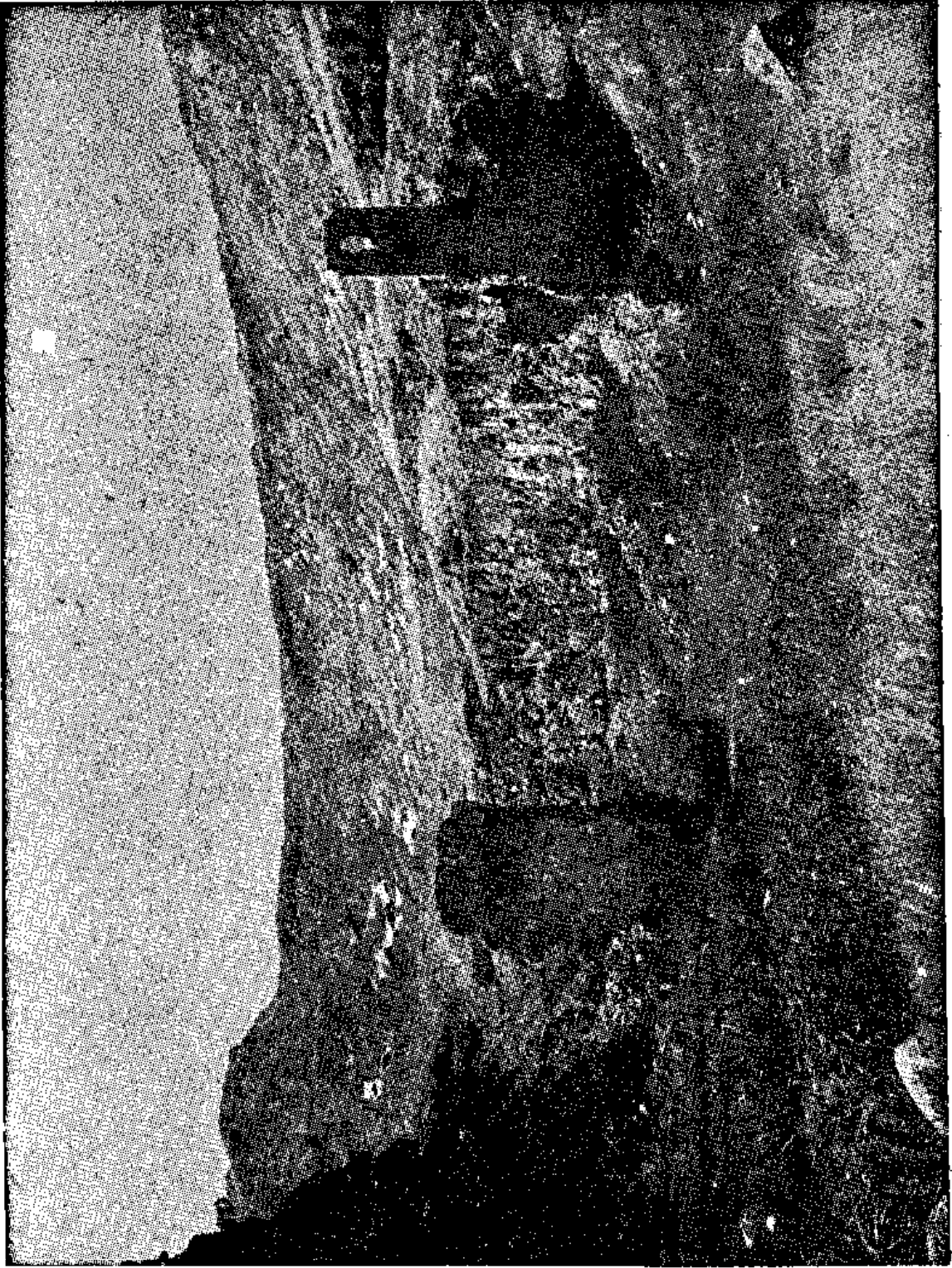
Ամենից առաջ դիրքը: Երեք կողմից գետն է պտտեցնում իր պղտոր ալիքները: Նեղ է այստեղ նրա կիրճը: Այս փոքրիկ մատուռների առաջ, հարավային կողմից Սխուրջանը լիզում է իր ձախ թևի ժայռերը, որոնք միապաղաղ պատի պես ձգվում են դեպի վեր, ձգվում անվերջ: Այստեղից այդ տիտանական պատը երկնքը մեջ ցցված է երևում: Գեպի արևմուտք մատուռները նայում են Անիի Միջնաբերդին, որի գլխից այս կողմն են նայում արքայական պալատների և ռեզիդենցիաների ավերակները, ավերակներ այժմ, իհարկե, իսկ սյն ժամ սնակները, երբ շունչ կար առ կողմերում, զար դարուն, գեղեցիկ շինություններ: Հյուսիսից ձգված է մեր չառիվայրը, որով իջել ենք մինչև գետի վրա ցցված այս էայր:

Այդտեղ, այդ զառիվայրի վրա, երևում են հետքեր, որոնք ցույց են տալիս թե որքան մեծ խնամքի առարկա են եղել մատուռները: Քաղաքից այստեղ էր բերում մի հոլակապ, արհեստական ճանապարհ: Նա քարե, սլքատաշ անդուղք էր որ ուղղակի վերևից ցած չէր լահավիժում. այլ զառիվայրի թեքությունը նվաճելու համար աչ ո ձախ էր ծովում և այդպիսով հարմարություն էր տալիս այդտեղով իջնողին և բարձրացողին: Եվ այդ սանդուղքը բաց չէր: Նրա երկու կողմով պատեր էրն գնում որոնք միանում էին կամարներով: Պառերի մեջ թողնված չեն պատուհաններ այդ ծածկված ճանապարհը լուսավորելու համար: Նա գնում, լերջանում էր երկու մատուռների մոտ:

Որքան ծախս ու աշխատանք է կլանել այս քարե ճանապարհը: Այժմ նրանից խղճուկ կտորներ են միայն մնացել, բայց դրանք էլ բավական են ցույց տալու համար որ այդ շինությունը Անիի զարդերից մեկն էր կազմում: Ահա և մի ուրիշ պատճառ որ ժողովրդական երևակայությունը թագավորի աղջիկ կամ քույր դներ երկու մատուռների ժառի վրա շրջապատված պարիսպներով, Ախուրջանի հան դարտ ալիքների վրայից, կիրճի խորքից դեպի բարձր, դեպի

Կոմունիզի մնացորդ Ախուրյան գետի վրա (Զբոխու գյուղի մոտ), X—XI դդ.

Կոմիտասի մեմորիալը Ախուրյանց գետի վրա 1914 թ

Շիրակի երկինքը աղոթքներ ուղարկող: Երևի այդ ծածկված ճանապարհով էր թագավորագն կույսը գնում քաղաք և վերադառնում այնտեղից: Նրա ապահովության, նրա հարմարության համար էր այսքան ոսկի թափվել այս շոր ու քարքարոտ ձորալանջի վրա

Երևակայել կարելի է դեռ ուրիշ շատ բան, շատ տեսարաններ ու խորհրդավոր վիպական հանգամանքներ: Բայց երևակայությունը դեռ ճշմարտություն չէ: Հոնենց Տիգրանը իր արձանագրության մեջ ասում է թե ինքը վերանորոգեց և ս իուսավորչին տվեց նաև Բեխենց վաճճը Արդյոք այս մատուռնե՞րը չեն Բեխենց վանքը: Շատ կարելի է Շատ կարելի է նույնպես, որ ծածկված ճանապարհը հատկապես այդտեղի համար չէր շինված Մատուռներից մի ճանապարհ գնում է դեպի արևմուտք, գետի ափով և հասնում է մեծ կամուրջին, որից այժմ մի մի ավերված պատ են մնացել Ախուրյանի երկու ափերին:

Կանգնած են այդ բարձր բեկորները իրար հանդեպ, և նրանց միջով գետը տանում է իր ջրերը: Որոշ, ամբողջացրած հասկացողություն այդ պատերը չեն տալիս կամուրջի շինության մասին: Միայն աչ ափի պատը, մյուսի համեմատությամբ, մի քիչ ավելի բան ունի իր վրա, և նայելով նրան, կարելի է մի քանի մանրամասնություններ ենթադրել: Կամուրջը լայն ու հաստատուն էր, արժանի մի մեծագործ ժողովրդի անվան ու համբավին: Կարծում են, որ նա երկու հարկ է ունեցել, մեկը ոտով գնացողների, մյուսը, անասունների համար: Այդ կարծիքը շատ հավանականություն ունի՝ Երթևեկությունը այս կողմից շատ մեծ պիտի լիներ, որով հետև չկա մի ուրիշ տեղ, որով Անիից դեպի հարավ ընկած

¹ Ախուրյանի վրա, Անիի սահմաններից հեռու, դեպի հյուսիս բայց Անիի ճանապարհներից մեկի վրա, Զրբիլու գյուղի մոտ, մնացել է մի դարմանալի հին կամուրջ, որի կամարը այժմ փլված է: Զարմանալի է նա իր տեսքով որ ցույց է տալիս թե շինարարական տաղանդով օժտված մարդը ինչ հանդուգն մտքեր կարող է իրագործել: Ախուրյանը այստեղ չափալանց խոր ու նեղ կիրճով է անցնում և այդ խոր անդունդի վրա, ուղիղ նրա միջից տիրաբար բարձրանում է հսկա կամուրջը որ տեսնողին հլացնոնք և ահ է ազդում:

երկիրը հաղորդակցութիւնն ունենա մայրաքաղաքի հետ: Անցնելով գետի մյուս ափը, որ այստեղ համեմատաբար ցած է և դուրամատչելի, ճանապարհը ծովովելով բարձրանում էր վերև, դուրս գալիս այն լեռնադաշտը որ փոված է Անիի առաջ հարավից բաժանված քաղաքից Սխուրյանի մեծ ձորով: Չմոռանանք հիշել որ այդ դաշտում Անիի դիմաց, գտնվում էր մեծ քաղաքի գերեզմանատունը, որ այժմ ներկայացնում է քարերով ծածկված մի մեծ տարածութիւն:

Ահա այս ճանապարհի մի մասն է կազմում այն քարաշէն ծածկված սանդուղքը որ իջնում է քաղաքից մինչև Դատուռները կամ եթէ ուզում եք Բեխենց վանքը: Սակայն ես շեմ ուզում ասել թե այդ սանդուղքներով էին բարձրանում գետի մյուս ափից եկող մարդիկ և կարավանները: Ցաքուցրիվ ընկած սարսափելի կերպով աղճատված ավերակները այնպես գաղտնապահ են, որ շատ անգամ ավելորդ էլ է նրանց դիմել մի բան հասկանալու համար: Ես միայն այն գիտեմ որ կամուրջից ուղղակի դեպի վեր դեպի քաղաքը դիմելու ոչ մի հնարավորութիւն չկա ձորը այդ կողմից ուղղաձիգ անմատչելի լանջեր ունի որոնց մի կ'ըմբ վրա թառ է եղել «մզկիթ» անվանվող շինութիւնը իսկ մյուս կողմում Միջնաբերդի բլուրն է ցցվում: Միակ հարմար ուղղութիւնը որ կամուրջով անցնողների համար կարող էր լինել այն է որ գնում է նախ դեպի մատուռների կողմը, և ապա պտույտներով բարձրանում է դեպի քաղաքի հարավ-արևելյան անկյունը դեպի Տիգրանի դուռը:

Այս բոլոր տեղերը մինչև կամուրջը, VIII դարում չվիրված էին ս Լուսավորչին Այս բոլոր տեղերը այժմ են լուռ ու սմայի ավերտնքներ Բայց Անիի շէն ժամանակ ՚էրը նրա աչքն էին իբրև ելք դեպի Ախուրյանի ձորը Մեծ կենդանութեան անդադար շարժման տեղեր պետք է եղած լինեն: Երևակայեցեք մի մեծ քաղաք և այդ քաղաքի կողքով հոսող մի գետ որ խորխորատներ է սիրում, նրանց հատակն է քերում Միայն այս կողմով ազգարնակութիւնը կարող էր մոտենաչ նրա առատ ջրերին :

2

Ս Լուսավորչի մոտից մենք վերադառնում ենք մեր
եկած ճանապարհով, այս անգամ սկսում ենք պտտել քա
ղաքի շուրջը նրա պարիսպները տեսնելու համար:

Նրանք այդ պարիսպները սկսվում են հենց այլտեղից,
քաղաքի հարավ արևելյան անկյունից և գնում են նախ հա-
րավից դեպի հյուսիս Գլխձորի երկարությամբ ապա թեք-
վում են արևելյան հյուսիսից դեպի արևմուտք և կտրում են
քաղաքի ամենավտանգավոր տեղը այն հարթությունը որով
Ասին միանում է Շիրակի գաշտի հետ

Մեր երկրում հնություններ որոնողը ամեն տեղ տես-
նում է եկեղեցիներ վանքեր մատուռներ խաչքարեր ուխ-
տատեղիներ: Այդ մնացորդները մեծ առատություն են ներ-
կայացնում: Օրերով ճանապարհորդող այցելուն շլանում է
այդ առատությունից նա տեսնում է արվեստի հարուստ
բազմազանություն աշխարհագրական դիրքերի բնության
տեսարանների վրա է հիանում, բայց և այնպես, մի տեսակ
ձանձրույթ է զգում միակողմանիության զգացմունքի տակ
է ճնշվում Ամեն քայլում աղոթքի տեղեր ամեն տեղ հոգե-
պաշտության հուշարձաններ խունկ ու մոմ երկնքի իրերը
պատմող գործեր: Նրանք շատ լավ են երբ ուզում ենք
փմանալ թե մեր նախնիքները որքա ն բարեպաշտ էին,
ինչպես ս էին վերաբերվում իրանց կրոնին, որի համար այն-
քան տառապանքներ էին կրում այնքան արյուն էին թա-
փում Ստանալով մեկը մյուսից պերճախոս ապացույցների
անթիվ փաստեր դուք վերջիվերջո անտարբերության պես
մի բան եք զգում Կշտացածի նման եք և ձեր ուշադրու-
թյունը արգեն առանձնապես նշանավոր կրոնական շինու-
թյունները կարող են գրավել

Այո մենք ջերմեռանդ աղոթողներ էինք, մենք մեր
խոսքը չէինք խնայում մեր բարեպաշտությունը ամենափայ-
լուն կերպով ցուցաբերելու համար Բայց մի՞թե մենք միայն
աղոթել գիտեինք Մի՞թե մենք շունեինք երկիր սեփակա-

նություն: Մի՞թե մեզ համար երբեք գոյություն չէ ունեցել ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը: Պատերազմը միշտ կախված էր մեր երկրի վրա նա տրորեց տակնուվրա արավ ամեն ինչ: Եվ մի թե այդ դարավոր իրականության մեջ մենք երբեք շտովորեցինք պատերազմի արվեստը Աղոթում էինք ճիշտ է շատ էինք աղոթում շափազանց էինք աղոթում լաց լինում երկինք կանչում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ երկինքը շէր լսում: Բայց հո եկե լեցում, վանքում չէինք ապրում հո մեզանում էլ գիտեին երկաթը սուր դարձնել, մեզանում էլ մարդիկ կային, որո՞ք կռվում էին, հարձակ վում էին, պաշտպանվում:

Ուր են նրանք: Նրանց հիշատակն րր:

Մեր լեռնաստաններում օրինակ Ղարաբաղում, ման յկողը փոքրիշատե կարողություն ունի այդ հարցը բավարար կերպով լուծելու: Մնացել են բերդեր, ամրություններ Բայց նա նրանցից երբեք այն տպավորությունը չեմ ստացել թե աչքիս առջև ունեմ մեր նախնիքների ռազմական ընդունա կության կատարյալ արտահայտությունը Այդ լեռնային ամ րությունները ճիշտ է շատ են ազդու, շատ են ճնշող իրանց տեսքով: Բայց մարդը այդ հանգամանքի մեջ շատ քիչ գործ ունի: Նա միայն ընտրել է նա միայն օգտվել է իմացել: Ամսյերի մեջ կորած մի լեռնագագաթ խորխորատների վրա յցված մի ահագին ժայռ, որ միայն մի կողմից ունի փոքրի շատե մատչելի կողեր մի խոսքով այն ինչ լեռնային լեզ վով կոչվում է «արծվի բույն» — ահա ինչեր է տվել բնու թյունը լեռնցուն Իրանք շատ փոքրիկ բաներ են և դրանց միանգամայն անմատչելի դարձնելու համար հարկավոր չէ եղել արվեստ ռազմագիտական նրբություն: Բնությունը ա մենից շատ բանն է արել մարդը յրացրել է պակասը մի հատ սպառ քաշելով որի վրա աշխատանք իհարկե շատ է թափել բայց որ գլուխ է բերվել մի հասարակ արհեստա վորի ձեռքով Այդ պատերը հաճախ հանդգնություն են ցույց տալիս, ոլորվելով այնպիսի տեղերում ուր մարդու ոտ, իսկապես շախտի կարողանալ կոխել Բայց խնդիրը ոչ հանդգնությունն է ոչ պատը:

Ինքնապաշտպանութեան գործը սաստիկ դժվարանում է դաշտային տեղերում ուր բնութիւնը արդեն պաշտպան-վողի կողմը չէ այլ նրա թշնամու, հարձակվողի կողմը: Այս տեղ արդեն մարդկային հնարագիտութիւնն է դուրս գալիս մատնող բնութեան դեմ, իր խելքով, իր ձեռքերով է իր համար սլահապան ամբուստիւններ կանգնեցնում որոնք և ցույց են տալիս թե շինողը սրբան մտածել է իմացել որքան բաներ է նախատեսել և որ աստիճան հանճարեղ է եղե՛լ տեղի դիրքերը հասկանալու, բոլոր սլատահականութիւնները նախատեսելու մեջ: Այսպիսի տեղերում է կատարյալ թախով արտահայտուում ռադմական արվեստը երկրի գլխավորի տաղանդը

Եթե Ախուրջանը կամեցու՛ծ լինէր իր լուրխորատները փորել Անիի շուրջը մի մեծ կիսաբոլորակի ձևով կամ թե Գլիձորը փոխանակ կարճ և ուղղաձիգ լինելու՝ մի խոր ու ժայռոտ անդունդ տարած լինէր Անիի հյուսիս արևելյան կողմով էլ այն ժամանակ անեցին գուցե բավականանար փոքրիկ պաշտպանողական միջոցներով: Նա կբավականանար իրան շրջապատող ձորերի թույլ տեղերը ամրացնելով և ապահով կնստեր իր տանը: Բայց Անին կիսով շափ դաշտային բերդ է: Եվ դաշտի կողմից էլ նա ընդունել է այդ պիսի բերդի կերպարանք:

Միայն Անին է այն բերդը որ այսօր կարող է լիուլի հասկացողութիւն տալ թե միջնադարյան հայր ինչպես էր կարողանում իր ստացվածքը պաշտպանել դաշտի վրա: Ես չգիտեմ մի ուրիշ տեղ ուր եկեղեցիների շափ գեղեցիկ և նրանցից էլ ավելի վեհ լինի ժողովրդական կյանքի քաղաքական կողմի արտահայտութիւնը: Աղոթողների կողքին բարձրանում էին ղինվորութեան հուշարձանները: Չքնաղ եկեղեցուց մինչև ահեղ սլարխպները մի քանի քայլ տարածութիւն է ճեմնում եք, որ այստեղ արտահայտուած են մարդկային կյանքի հակադրութիւնները մի զարմանալի պարզութեամբ: Մայր եկեղեցու ս Փրկչի քնքույշ կամարների տակ սիրտը պիտի փափկանար վերանար սշխարհից — այսպես են կամեցել ճարտարապետները: Բայց նույն

ճարտարապետնեղ կանգնեցրել են և ահարկու աշտարակներ, բարձր ու հաստ պատեր, որոնց վրա նույն մարդը, թե ուզում էր ապրել ու երջանիկ լինել, պիտի գազան դառնար, արշուն թափեր, միա հոշոտեր:

Անին միայն իր սիրուն եկեղեցիներով չէ հուշակավոր ու յուրովին ոչ եկեղեցիներ շատ կան, Տրդատը Սրգինայում էլ ցույց է տվել իր հանճարը ինչ որ շկա մի ուրիշ տեղ, այդ Անիի պարիսպներն են: Եվ շատ հասկանալի է թե ինչու բոլոր այցելուների վրա ավելի մեծ տպավորութուն թողնողը պարիսպներն են: Աբիխը համեմատում է Անիի պարիսպները տիեզերակալ Հոոմի պարիսպների հետ Երևակայում էք ապելի մեծ պատիվ մի շին բերդի համար: Եվ նշանավոր գիտնականը գտնում է որ մեր պարիսպները Հոոմի պարիսպներից ոչ պակաս վեհատեսիլ են, ոչ պակաս ամուր:

Այսպիսի համեմատությունները միայն կարող են ցրացնել այն պակասությունները որոնք սյնքան ցավալի են մեր պատմագրությունների մեջ: Եվ երբ նրանք մեզ ասում են, թե Սմբատ Երկրորդը կոչվում էր Տիեզերակալ, առանց, սակայն բացատրելու թե ինչու համար էր նա այդպես կոչվում, մենք պիտի մեր ուշադրությունը կանգնեցնենք այն հանգամանքի վրա, որ նույն Սմբատն է շինել այս պարիսպները շինել է ութ տարի: Այդ ժամանակ միայն մենք կարող ենք բավականաշափ հասկանալի դարձնել մեզ ամար նրա այդ տիտղոսը: Այսպիսի ամրություններ ծրագրող գլուխ բերող թագավորը չէր կարող վաստասիրտ ու աղթվող լինել:

Բագրատունիների մեջ ամենախիրոխտն է Սմբատ Շաանշահը Կատրանիտե թագուհին Մայր եկեղեցու արձանագրության մեջ անվանում է նրան մեծ Եվ խրոխտ է նրա շինությունն էլ: Խրոխտ է նույնիսկ այժմ երբ ավերված, կրճատած կողերով է սլաշտպանում իշանից ավելի դժբախտ ուլերակների քաղաքը բայց պաշտպանում է ինչպես մի ժամանակ ամուր ու անվնաս կողերով էլ կրճոր էլ սլաշտ պանում էր շեն ու եռուն քաղաքը:

Գլխձորի արևմտյան կողը եզերելով պարիսպը գնում է

նախ դեպի հյուսիս: Այդտեղ է Գլիձոր տանող դուռը Իսկ
երբ պարիսպը սկսում է փոքր առ փոքր թեքվել դեպի հյուս-
սիս այնտեղ մեծ աշտարակի կողքին բացվում է Դվնա
դուռը Դա դեպի Դվին տանող ճանապարհի դուռն է Իսկ
Դվինը քանդվելուց անհայտանալուց հետո դուռը ստացել
է Երևանի դուռ անունը

Սոսկալի քարակույտեր են թափված այդ դռների մեջ,
դուրսն ու ներսը Մենք այդ քարակույտերի վրայով էլ դուրս
ենք գալիս Սնիից Բայց բոլորովին զրսում չենք մեր առջև
դարձյալ մի պատ կա Դա արտաքին պարիսպն է, ու
սկսվում է այստեղից քիչ դեպի աջ Գլիձորի վրայից Քա-
ղաքը հյուսիս-արևելյան կողմից, այսինքն Շիրակի դաշտի
կողմից պաշտպանելու համար երկու զուգրնթաց պատեր են
եղել շինված Այդ պատերի միջով էլ մենք ծանր առաջ ենք
գնում, մանրամասն զիտելով Սմրատի ամրությունները
կանգնելով յուրաքանչյուր մի տեսարանի յուրաքանչյուր
մի ուշագրավ մանրամասնության առաջ:

Դրսի պարիսպը սաստիկ վնասված է: Տեղ տեղ հավա-
սարված է հողին, տեղ տեղ փոքրիկ մնացորդներ է պահել,
և համարյա ոչ մի տեղ չէ մնացել իր բնական բարձրության
մեջ Սա բնական է այդ առաջավոր ամրությունները ամե-
նից շատ էին ենթարկված թշնամիների հարվածներին:
Նրանք պաշտպանում էին ներքին պարիսպը, որ համեմա-
տաբար լավ է պահվել Համեմատաբար եմ ասում և ընդ
հանուր առմամբ Թե չէ ներքին պարիսպն էլ շատ տեղ
այնպիսի ավերմունքներ է ներկայացնում որ երևակայել
անգամ դժվար է:

Երկու պարիսպների մեջտեղը լցված է քարակույտերով
տեղ տեղ դբանք կատարելապես անանցնելի են թափված
են ոչ միայն առանձնացած քարեր հատ հատ այլև պատե-
րի և աշտարակների ամբողջ բեկորներ Բայց կան մի քանի
կտորներ ներքին պարիսպի վրա որոնց առաջ դուք կանգ եք
առնում հաճությամբ Նրանք բոլորովին անաղարտ են մսա
ցել կարծում եք թե նրանց շինող վարպետները նոր գեռ
երեկ, անցյալ օրը, վերջացրել են իրանց գործը իջել այդ

բարձր կատարներից Սյդ կտորներն էլ ձեզ հասկացութիւն են տալիս, թե ինչ տպավորութիւն էր թողնում Անին իբրև բերդ այն կողմերից մոտեցող բարեկամի և թշնամու վրա: Գեղեցկութիւնը միացած ամբողջյան հետ: Քաղաքի համար այդ պարիսպը միայն պաշտպանութիւն չէր, այլև զարդարանք նայեցեք այդ սրբատաշ սալ քարերին, որոնք հազարված են պատի մեջ նայեցեք այդ կոյոր լայնանիստ աշտարակներին: Ինչպե՞ս են նրանք համաշափ ու գեղեցիկ բարձրանում ներկայացնելով միևնույն ժամանակ ուժ, գովաբամատչելի ամբողջուն Գեղին, կարմիր սպիտակ քարերից է շինված հսկա պարիսպը: Իայց վարպետները շատ տեղ սմբողջ զարդեր են դրել սև քարերից նրանք կամ այնպես են դասավորված որ շահմաթի տախտակի նմանութիւնն են տալիս կամ կազմում են մեծ ահագին խաշեր: Գվնա դոնների մոտ մի աշտարակի կարնիզի վրա երևում է մի գեղեցիկ բարձրարանդակ որ ներկայացնում է վիշապ եեզի գլուխ: Բայց ավելի շատ են քրիստոնեական նշանները: Այս բարձր աշտարակներից մի քանիսի մեջ մատուռներ էլ կան շինված

Անիի պարիսպները շատ անգամ են վերանորոգվել: կարկատվել Սմբատ Տիեզերակալին հաջորդած Բագրատունի թագավորները կսրիք շունեին վերանորոգելու պարիսպները նրանք այնքան երկար շթագավորեցին, որ ժամանակը կարողանար ավերիչ ազդեցութիւն ունենալ այս ամբողջունների վրա: Երբ հունաց դավադրութիւնը, միացած մի շանի հայերի ստոր դավաճանութիւն հետ, դուրս էր հանում Անիից վերջին Բագրատունի թագակրին Սմբատ Տիեզերակալի մահից ընդամենը մի հիսուն տարի էր անցել: Բագրատունիներին կարճ միջոցով հաջորդեցին հույները, ապա Եեղդատլան մահմեդական տերերը րոնք 120 տարի իշխեցին այստեղ Այս ժամանակներում էլ Անին ամենադառն հարվածներ կրեց թշնամիներից մեծ մեծ պաշարումների ենթարկվեց Պարիսպների վերանորոգութիւնը անհրաժեշտ էր բայց մահմեդական տերերը շատ շնչին բան արին այդ կողմից և Անին մնաց զուտ քրիստոնեական բերդ Այդ

են վկայում նրա պարիսպների վրա մնացած խաչերն ու հայերեն արձանագրությունները:

Իսկ արձանագրություններ բավականչափ կան և մեծ մասամբ վերաբերվում են այն ժամանակներին, երբ Անին պատկանում էր Ջաքարե Սպասալարի ժառանգներին:

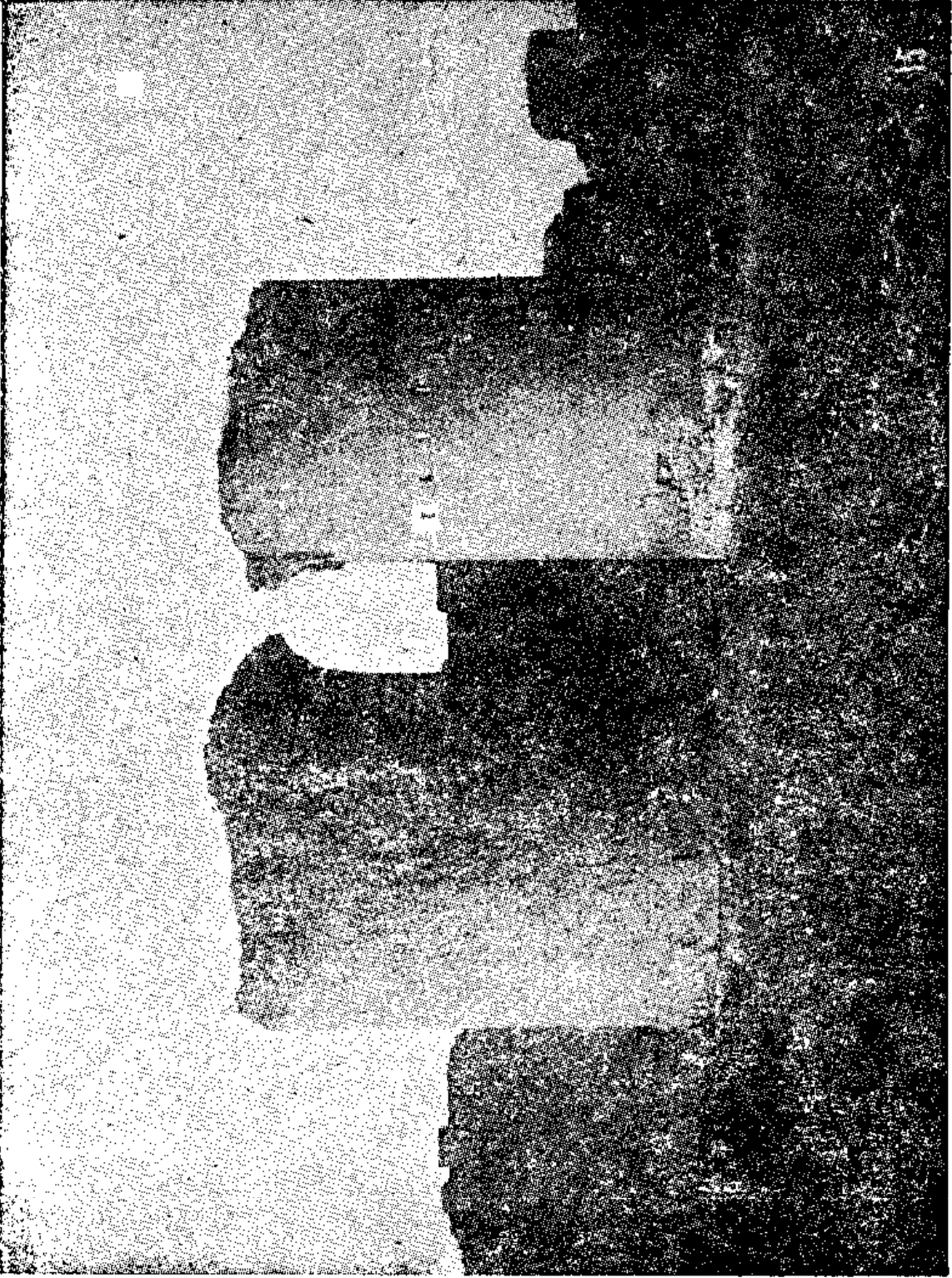
Ես վերևում մի քանի խոսք ասացի վերակենդանության այն ժամանակամիջոցի մասին որի սկիզբ դնողը այդ հաց իշխանն էր: Վերանորոգվեցին քարուքանդ եկեղեցիներն ու վանքերը, հասարակական շինությունները: Սուանց վերանորոգության շէին կարող մնալ Անիի պարիսպները: Բայց Ջաքարյանները իրանց անձնական միջոցներով միայն մասնավոր վերանորոգություններ կարող էին անել անդառնալի կերպով անցել էին Սմբատ Տիեզերակալի ժամանակները, երբ այնպիսի մի հսկայական ձեռնարկություն ինչպիսին էր այս մեծ ու հպարտ շրջապարիսպը, կարող էր գլուխ բերվի առանց մասնավոր մարդկանց օգնության: Ջաքարյանները այդպես շէին կարող անել: Եվ մենք տեսնում ենք մի սրտառուչ հանգամանք բերդաշինությունը բարեպաշտության բարեդործության առարկա:

Մասնավոր մարդիկ իրանց հոգու փրկության համար շինում էին աշտարակներ պարիսպների ավերված տեղերն էին վերանորոգում և գրում էին արձանագրություններ: Ճիշտ այնպիսի նվիրաբերություններ ինչպես ստանում էր եկեղեցին դանազանությունը այն էր, որ այս խրոխտ ամրությունները շէին կարող իհարկե, նվերների փոխարեն պատարադներ խոստանալ: Հայր մեռնելիս կտակ էր անում իր հոգու փրկության համար և այդ կտակի մեջ միայն այս կամ այն սուրբը այս կամ այն ուխտատեղին շէր հիշվում, այլև մայրաքաղաքի շրջապարիսպը որ հարկավոր էր մարդկանց պաշտպանության համար:

Տեսեք ինչիք են գրված Սնիի պարիսպների վրա

«Կամօքն Աստուծոյ Կս Շանուշս, կենակից Խաչերեսին անդարձով Խաչերեսին շինեցի զԲուրջս յիշատակ մեզ (1218 թ)»:

«Շնորհին Քրիստոսի Կս Մամխաթունս, դուատր Խա

Հյուսիսային պարտի կարուց (կարտ) դուռը

չերեսին խոնցոյ անժամ ի Քրիստոս գնացի յիմ հօրն ի հո. 30
ամին որ ինչ տուեալ էք անյիշատակ էի շինեցի զբուրջնս
յիշատակ ինձ աղաչեմ որ կարդայք մեզ թող (1219 թ.)»:

«Կաման Սատուծոյ ես լուսոտս որդի Գրիգորոյ շինեցի
զարձանս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և յարեշատութիւն
Շահնշահի սպարապետին, ի յամիրայցութեան Վահրամայ
կատարեցաւ բուրջս, Տէր Աստուած, ողորմեա լուսոտին,
ամէն»:

«Շնորհին Քրիստոսի ի տէրութեանս Մանդատորթա-
խուցէս Ամիր սպասալար Շահնշահ Սարգսի՝ ես Մխիթարիչս
Գանձակեցի ծառայ Քրիստոսի ի յարդար վաստակոց Աբրա-
համու եղբօր իմոյ շինեցի զարձանս վասն փրկութեան հոգ
այոյ նորա և յիշատակի մեզ և ծնողաց մերոց որք կարդայք
յիշեցէք զԱբրահամ ի Քրիստոս Յիսուս (1215)»:

Ահա և Զաքարյան իշխաններից մեկի գիրը

«Շնորհին Քրիստոսի ես Մանդատորթա խուցէս Ամիր
Սպասալար Շահնշահ Զաքարիա շինեցի զարձանս և զպա-
րիսպս վասն յիշատակի մեզ և ծնողաց մերոց»:

Բայց այս բոլոր վերանորոգություններն ու կարկատան-
ները Անիի պարիսպների ընդհանուր տեսքի վերաբերմամբ
ունեն հրկրորդական, անկարևոր նշանակություն: Հիմքը
գլխավոր մարմինը անփոփոխ է մնացել Տիեզերակալի օրե-
բից, այսինքն ինն հարյուր տարի: Մարդ զարմանում է թե
այս քայքայված ամրությունները ինչպե՞ս են իրանց զառա-
մած ուսերի վրա տանում այսքան հրկար ժամանակամիջոցի
Փանրությունը: Ահա շինարարական հանճարի մի նոր, ավելի
մեծ հաղթանակ

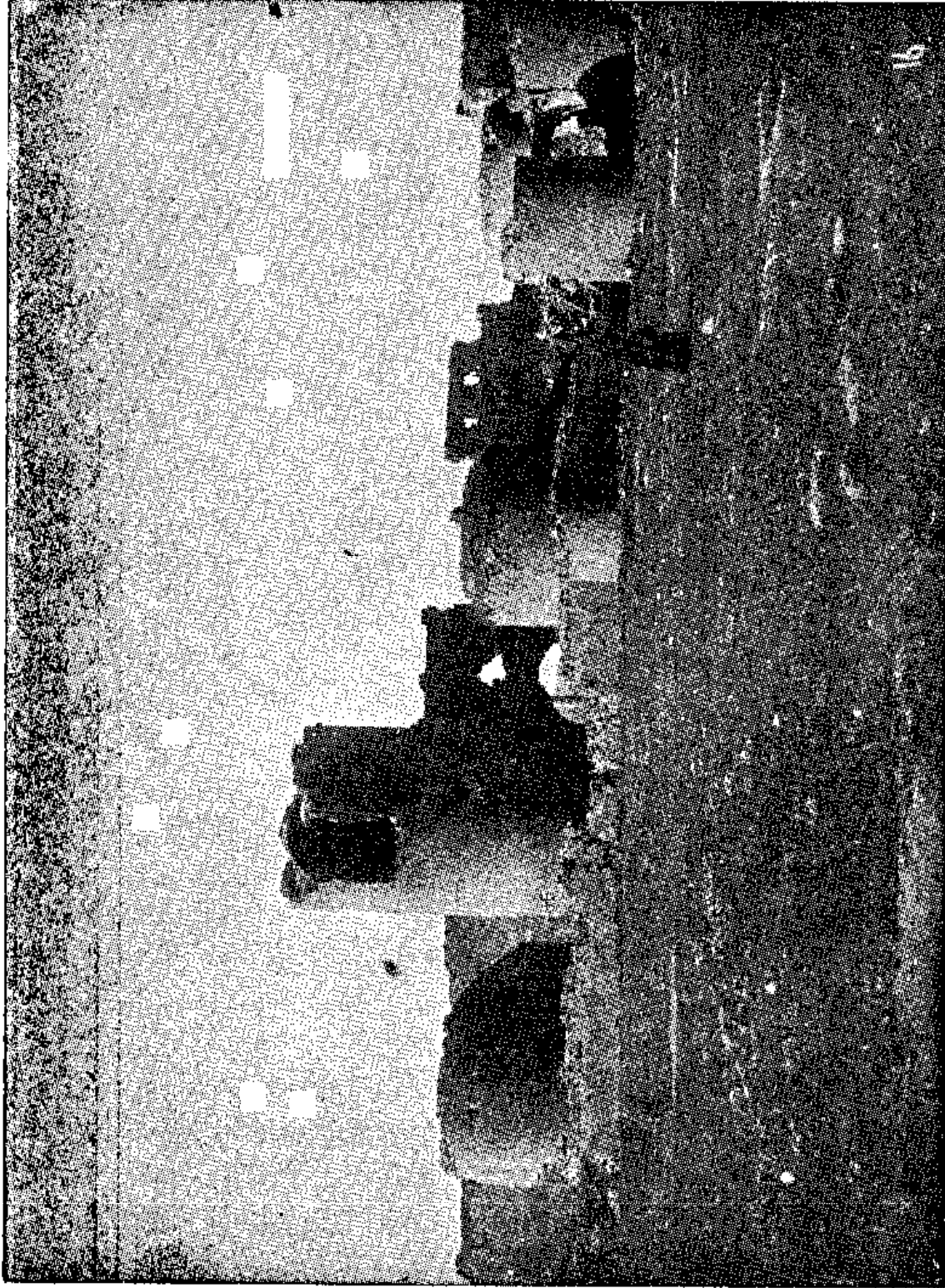
Անկասկած է, որ Անիի պարիսպները անհամեմատ լավ
պահպանված կլինեին, եթե միայն բնությունը հղած լիներ
նրա ճակատագրի տերն ու տնօրենը: Բայց Անիի պարիսպ-
ները, ինչպես առհասարակ ամեն մի շինություն այստեղ»

՝ Զաքարի Սպասալարի թոռնորդին Զաքարեն իր որդուն տվել
էր Շահանշահ անունը որ հետո՝ իբրև պատվանո ն գործ էին անում
մյուս Զաքարյանները Մանդատորթա-խուցես վրացերեն լեզվով գլխա-
վոր հրամանատարի պաշտոնն է նշանակում, որ ինչպես երեւում է,
ժառանգական մի տիտղոս էր Զաքարյանների մեջ

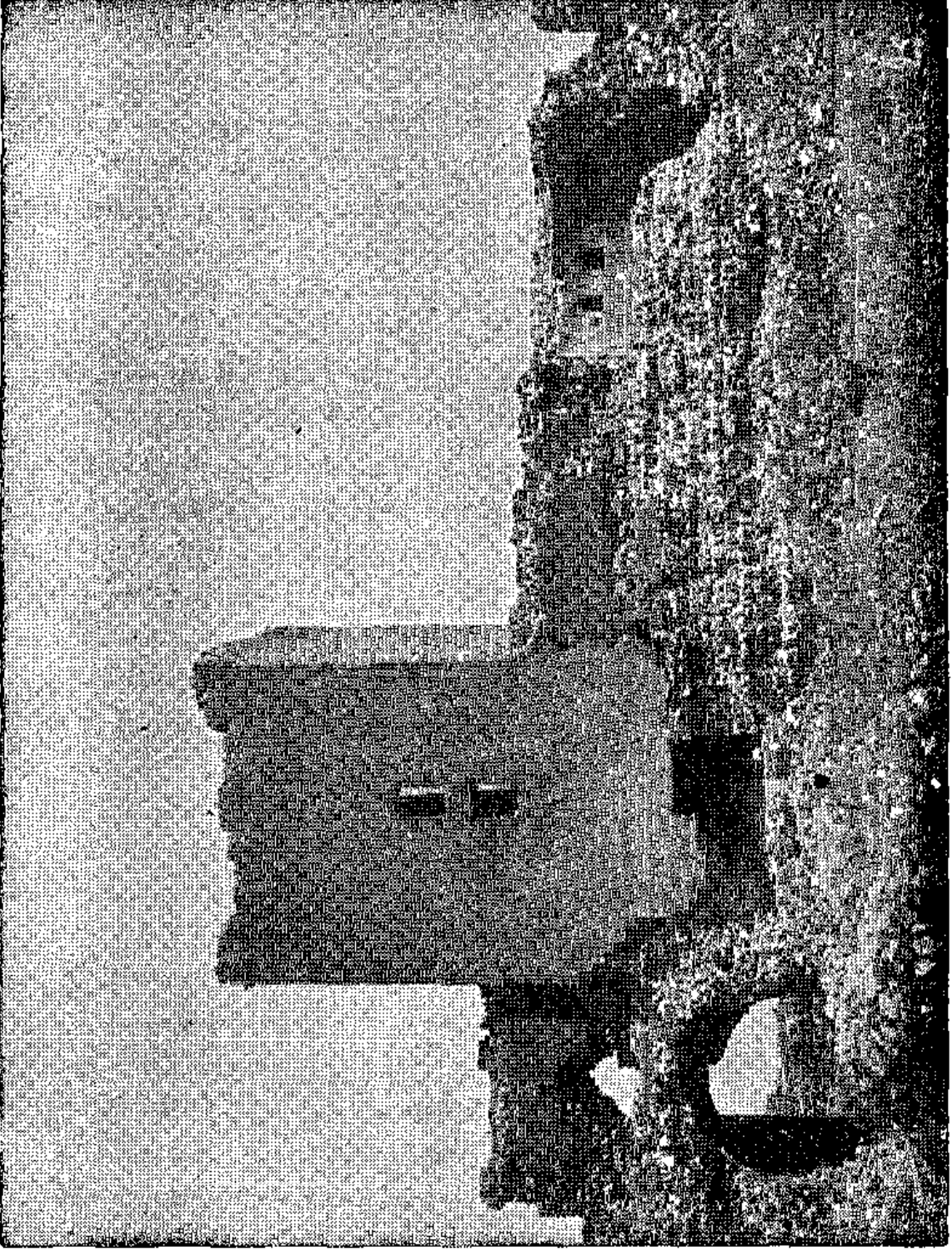
ահագին, անսպառ քարահանքեր են եղել շրջակա երկրի համար դարերի ընթացքում: Եվ քարահանքը գրավիչ է եղել մանավանդ նրանով որ միանգամայն պատրաստ տաշած ու հղկած քարեր է տվել Այդ քարերով ամբողջ ամբուսթյուններ, ամբողջ ապարանքներ են կառուցվել շրջակա գյուղերում: Նույնիսկ Կարսը շնայած որ այստեղից բավական հեռու է, Անիի քարերով է ամրացրել իր սյարիսպները Ինչո՞ւ զարմանալ, երբ այսօր իսկ շարունակվում է նույն թալանը, նույն հափշտակությունը: Ռուս այցելուներից մեկը, Ե Մարկով ասում է որ Երևանի երկաթուղու կապալառուները Անիի քարերն էին գործ ածում կայարանների շինության և սյլ պետքերի համար:

Ճարել են, տարիներով, դարերով տարել են բայց ահագին քարահանքը դեռ բոլորովին չէ դատարկվել: Դեռ պարիսպների տակ քարակույտեր են թափված դեռ կիրն ու ավազը պահում պահպանում են բարձր կանգնած, հպարտությամբ երկար ձգվող պարիսպների մի երկար տարածություն Սմբատի ձեռակերտը այժմ, դեռ ճակատը պնդացրած դիմադրում է մարդկանց և բնության արհամարհանքներին: Եվ նա դեռ երկար կդիմադրե, գոնե ավելի երկար, քան ներսում գտնվող շինությունները:

Ճակատի պնդության ամենամեծ ապացույցը տալիս է Ավագ Գուռը Անիի գլխավոր մուտքը հյուսիս արևելյան կողմից, այսինքն գաշտավայրի ամենահարմար և դյուրամատչելի տեղից: Որքան հարվածներ պլտի թափված լինեն նրավրա, ս՛վ կարող է իմանալ: Մի փոքր հասկացողություն տալիս են շրջակա պատերի և աշտարակների ծակծակած երեսները որոնք այսօր էլ պահպանում են իրանց ստացած հարվածների հետքերը: Մանր հարվածներ են դրանք, երեկ նետերի հարվածներ: Հին պատերազմական արվեստը գիտեր բերդեր հարվածելու մեծ գործիքներ բարաններ որոնք քանդում էին պատերը: Այստեղ քանդվածք չկա: Այստեղ հղկած քարերի երեսները ծակծակված են ծակող գործիքը խոր տանել իր հարվածը չէր կարողանում: Խփվելով պատին, նա թողնում էր նրա վրա իր սուր ծայրի հետքը և հետ

Աճիկ Ավագ ջոառը ներսոյց և քառակուսի բարգերից մեկը

Աճիկ Հյուսիսային պարիսպները և Ավանց Դուռը

թռչում: Նետերի թանձր տարափներ ես ներկայացնում քեզ, նայելով այդ շեշտ պատերին՝ վերևից մինչև ցած: Փոքրիկ, առողջացած սպիների ցանցի նման ծածկում են այդ ծակտիները ամրութունների վիթխարի մարմինները: Դրանք հին օրերի վկաներ են միայն, ցավ չեն պատճառում: Ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել այդ անմեղ ճեղքվածքների և այն խոր, մահացու վերքերի մեջ, որոնք իրենց ահռելի բերանները բացած են ամեն տեղ և նայում են ամեն մի կողմից:

Այդպիսի վերքեր շատ ունի Ավագ Դուռը: Նայում եք նրան, և մի կրժոտած կմախքի տպավորություն եք ստանում, բայց մի կմախքի, որ իր ծվենները պահպանելու կարողությունից դեռ միանգամայն չէ զրկվել: Այսօր էլ նա դեռ մի ամրության դուռ է՝ նրա պաշտպանության համար երկոս աշտարակներ են բարձրանում աջ ու ձախ կողմերին երկոս վիթխարի, երեք հարկանի աշտարակներ, որոնցից մեկը դեռ ամբողջ է՝ բայց պատռված գլխով, իսկ մյուսը կերված է կիսով շափ: Դուան ճակատի վրա մի ինչ որ պատուհան է եղել, որ քանդվել է դարձել մի անձե ու անճոռնի ծակ Հայերեն մի սրձանագրություն այդտեղից վկայում է որ Անին վերաշինվել և բարեկարգվել է Գրիգոր և Հովհաննես աղաների պարոնության ժամանակ: Այդ պարոններն էլ, որոնք երևի, քաղաքի կառավարիչներն էին, ազատել են ազգաբնակությունը շատ հարկերից:

Բացի մի քանի հատ գեղեցիկ խաչքարերից որոնք հաղցրած են աշտարակներին Անիի Ավագ Դուռը շունի ուրիշ դարդեր: Բայց նրա ամենասիրուն դարդը, անշուշտ, եղել է այն տեսարանը որ բացվում է այստեղից դեպի ներս՝ Քաղաքի մեծ մասը աչքիդ առօք | Այժմ նա քարակույտերով ծածկված մի տարածություն է, որ գնում վերջանում է Միջնաբերդի բարձր բլուրի վրա՝ Սև քարակույտերի մեջ բարձրանում են քարուքանդ պատեր շինություններ Ահա Մայր եկեղեցին, ահա նրանից դեպի արևմուտք ինչ-որ անգլուխ, քանդված շինություն Միջնաբերդի բարձրություն | ց էլ նայում են պատերի կտորներ

Գեղեցիկ է տեսարանը այժմ էլ, թեև միայն ավերակ ու մահ է ցույց տալիս: Իսկ ի նշ պիտի եղած լինի նա այն ժամանակ երբ այս ամայի տարածությունը ծածկված էր տներով, ապարանքներով, եկեղեցիներով:

Մի փոքրիկ առու պարիսպների միջով գալիս է և Ավագ Գոնով ներս մտնում: Ասում են, թե դա գյուղացիների բերած ջուրն է որ կանաչները ջրելուց հետո ինքն իր համար ճանապարհ է բացել դեպի մեռած քաղաքը: Չնայած որ փոքր է ու ողորմելի այդ ջուրը բայց մի տարօրինակ տպավորություն է գործում կարծես նա գնում է ներսում մարդկանց պետքերը հոգալու: Բայց այնտեղ ոչինչ մարդկային պետքեր չկան: Ջուրը ավելորդ է: Վանահոր խուցերում այս ջրից շեն խմում. խմելու ջուր բերում են բեռներով, արևմտյան ձորի աղբյուրներից: Բայց այս առվակը ցույց է տալիս թե որքան հեշտ է եղել դրսից ջուր բերելը Անիի մեջ:

Ավագ Գոնից ուղղակի դաշտը դուրս գալ չէ կարելի նրա առջևով ընկած է դրսի պարիսպը, որ այնտեղ դուռ չունի: Այսպես արված է իհարկե այն պատճառով որ քաղաքի ամենազլխավոր դուռը ավելի լավ պաշտպանված լինի Ավագ Գոնից քիչ դեպի արևմուտք գնալով, տեսնում եք դրսի պարսպի դուռը դա է դաշտից բերող մուտքը: Հարձակվող թշնամին, ներս խուժելով այդ դռնից սլիտլ ընկներ երկու պատերի մեջ ու պիտի գնար դեպի Ավագ Գուռը աշտարակներից և պարիսպների գլխից տեղացող նետերի տարափի տակ: Պաշտպանող դորժը, եթե ունենար քաջություն կարող էր այդտեղ, այդ նեղ տարածության մեջ մեծ կոտորած անել: Հին ժամանակների պատերազմը բերդերի պաշտպանության համար միայն սրեր ու նետեր չէր հանում, այլև քարեր, եռացրած ջուր, յուղ, որոնք պարիսպների գլխից թափվում էին հարձակվողների վրա

Դրսի դռնից ներս մտնողը դեռ ել կու քայլ չարած, տեսնում է ներսի պարսպի վրա մի բարձրաքանդակ առյուծ, որ կանգնած դրության մեջ չէ, այլ վազողի դրության մեջ: Անիի մեջ դրա պես մեծ քանդակ չկա: Նա բավական լավ է պահվել պատի ճակատին, շրջանակի մեջ: Ի՞նչ է ներկայացնում

կենդանիների թագավորը այստեղ: Ասում են, թե Բագրատու նրնեբի գինանշանն էր առյուծը ուրեմն և այստեղ, այս գլխավոր մուտքի մոտ, նրա իսկական տեղը պիտի լիներ, որպեսզի մտնողը տեսներ և խմանար Իայց ով կարող է հաստատապես ասել թե ճիշտ որ առյուծն էր Բագրատուն յայց չբուժը: Ոչ ոք չէ հաղորդել մեզ այդպիսի տեղեկու թյուններ մեր պատմագիրնելը երբևք ուշադրություն չեն դարձրել պետական կարգերի, ներքին կյանքի, սովորությունների օրենքների վրա

Առյուծի քանդակից Անիի զույգ պատերը շարունակվում են դեպի արևմուտք ավելի ևս մոտենալով իրար Մենք անց նում ենք ՚ի նեղ պարսպամեջով որ լցված էր քարերի կույտերով մեր նեղ ճանապարհը նկատելի կերպով դեպի ցած էր թեքվում դա նշան էր որ պարիսպները դեպի ձորն են ծովո մ

Եվ լրավ երբ մենք նորից դուրս եկանք Անիից, մեր առջև բացված էր մի վոբրիկ ձոր, որ քաղաքի հյուսիսային կողմից սկսվելով անցնում էր, հետզհետե լայնանալով և մեծանալով դեպի արևմուտք

Մենք մտանք մի նոր հետաքրքրական աշխարհ

Է

Անիին վերաբերվող արձանագրությունների մեջ շատ տեղերի հետ երբեմն հիշվում է և Իգաձոր անունով մի տեղ: Կարծում են, թե այս հյուսիսային ձորն էր կրում այդ անունը

Բայց ինչ անուն էլ ունեցած լինի այս կողմը, անկասկած է որ մեծ մայրաքաղաքի ամենաբանուկ, կենդանությամբ ու շարժողությամբ լի մի անկյունումն ենք գտնվում Բուն քաղաքը այն որ ամփոփված է շրջապարիսպների և բնական ամրությունների մեջ, փոքր ինչ հեռու է այժմ մեզանից: Ետ նայեցե՛ք: Որքա՛ն գեղեցիկ են այն

սլատերը որոնց միջով մենք անցնում էինք մի բուսական առաջ: Նրանք այժմ բարձր են մեզանից նրանք մի հուժկու շրջան են տալիս ձորավի եզրով, թեև ալերված ու կիսակործան են բայց տիրում են իրանց ոտների տակ վոված քարքարոտ լանջերի վրա խրոխտաբար նայում են ձորին, հանդիպակաց լանջերին որոնք ցածր ու խեղճ են կարծես պատկառանքով ու զարմանքով են նայում նրանց

Մեր ձախ կողքին ձորագլուխն է այն հարթավայրը որ տարածված է Անիի դիսպոսիցիոն մուտքի առաջ այստեղ այս ձորը հաղորդակցություն էր պահպանում այն բարձր ու գեղեցիկ պատերի ետևում թաքնված քաղաքի հետ Անին փոքր է իր այդ պարիսպների մեջ: Բայց ի՞նչպես էր որ վայելում էր մեծ բազմամարդ քաղաքի հռչակ 1001 եկեղեցի ուներ նա ասում են և յուրաքանչյուր եկեղեցուն հարյուր տուն գցելով, ավելացնում են այդ առասպելի վրա երկրորդ առասպելը, թե Անին ուներ հարյուր հազար տուն Բայց զուր չէ ասված որ թե մի տեղ կրակ չլինի այնտեղից ծուխ չի բարձրանա Եթե Անին շունենար մի ապշեցնող բազմամարդություն ալդպիսի առասպել չէր էլ ստեղծվի Բայց ո՞ր էր տեղավորվում այդ ահադին բազմությունը: Անին իր շրջականերով էր մեծ: Միտուկը բերդն էր, բայց քաղաքի այդ սիրտը մեծ ելքեր ուներ դեպի զանազան կողմեր: Մեկը մենք արդեն տեսանք,—ս Լուսավորչի մոտ: Բայց նա լուկ հաղորդակցության միջոց էր երևի Մինչդեռ այս կողմը, հյուսիսային այս մեծ ելքը այդեն խառնում էր դուրսը ներսի հետ, հեռավոր մասերը կենտրոնի սրտի հետ

Թագավորական շքեղ քաղաքի այս դրսի հրապարակը, որի վրա բացված էին գլխավոր դռները հարյուրավոր տեսարաններ է տեսել բախտի հարյուր ու մի տեսակ խաղերի վկա է եղել: Ինձ թվում էր որ անսլատառ այստեղ, այս դաշտի մի սրևտ անկյունից է Արիստակես Լաստիվերտցին տեսել թագավորական գնացքը որ հետո ողբի Նյուիթ դարձրեց նա, երբ թագավորությունը ավերակների մի կույտ էր եղել Լալկան բանաստեղծ էր Լաստիվերտցին և բնական է, որ իր տեսած հանդեսի հիշողությունը խոր աղզած լիներ

նրա վրա մանավանդ այն օրերում, երբ Շիրակը ողորմ էր Գագիկ վերջինին:

«Իսկ թագավորը — ասում է նա — առավոտները երբ դուրս էր գալիս քաղաքից, իր առագաստից դուրս եկող փե սայի էր նման կամ ինչպես ցերեկվա արուսյակը որ արա րածների գլխավերևը բարձրանալով ամեն աչք դեպի իրան է քաշում Այսպես էլ նա փայլում էր իր պսպղուն շորերով և մարգարիտներով ծածկված թագով և ամեն մարդ զար մանքով նրան էր նայում: Սպիտակամազ նժույզը ոսկեզօծ զարդերով զարդարված զնում էր նրա առջևից արեգակի ճառագայթներից փայլփյուռում էր նա և տեսնողների աչքն էր շլացնում Իսկ առջևից զնացող զորքերի բազմությունը մի մյանց վրա կուտակվող ծովային ալիքների նմանությունն էր տալիս»:

Մարդկային միճակի մի կողմն է սա, գեղեցիկը ժուտու նը, ի ախանձելին: Անիի դռների առջև փռված հրապարա կը երկար շէ տեսել այսպիսի ճաճանշավոր տեսարաններ, խաղաղության, բախտի օրեր Ավելի շատ են եղել նրա տե սած սարսափները: Քանի արյունածարավ, վայրենի բա նակներ են կոխկոտել նրան քանի քանի անգամ նա եղել է դեպի երկինք դարձրած երկինքը զարհուրեցնող գազանու թյունների հրապարակ Անշուշտ այս կողմերում էր և ոչ թե մի ուրիշ տեղ այն փոսը որ ինչպես պատմում է Վար դանը փորել տվեց Ալի Ասլանը Անին առնելուց հետո: Մի փոս, որ բավական ընդարձակ պիտի լիներ քանի որ նրա վրա մորթվեցին հազար մարդիկ և երբ սրանց արյունով ւցլեց փոսը, արյան ծարավ վայրենի սելջուկը հանեց շո րերը մտավ նրա մեջ և լողացավ այդ կարմիր բազնիսում: »

Տոներ սուգեր, խաղ ու աղետ, ծիծաղ ու լաց, այո . շատ է տեսել թագավորական քաղաքի այս լայն հրապարակը

Բայց թող անցյալը փոքր ինչ մի կողմ քաշվի և մենք նայենք մեր ձորին:

Իգաձորը, ասում են, պիտի Այգեձոր նշանակած լինի Բայց այգիներ կարո՞ղ էին լինել այստեղ: Շիրակի դաշտը

ժառ առհասարակ չէ ընդունում Իսկ Իգաձորը, բացի Շիրա կի մի կտորը լինելուց այնպիսի շոր ու այրված մի տեղ է, ուր ոչ մի ծառ չէր էլ կարող արմատ բռնել: Լերկ հող է երևում ամեն տեղ, կարծես թե մանրած կավիճ է ցանված: Իսկ ձորի կողերը մոխրագույն ապառաժներ են որոնք պանրի պես կակուղ են ելել մի ժամանակ այստեղ եռանդով գործած կացնի, մուրճի ուրաղի, մի խոսքով ամեն կտրող և կոտրող գործիքի սակ որ մարդու ձեռքում տուն շինելու և տուն սվերելու գնեք է Եվ այդ կակուղ, հեշտ նվաճվող սպիտակ ժայռերը գեղեցիկ նյութ են եղել բնա կարաններ շինելու համար: Հենց ձորի սկզբից ձեր առաջն են գալիս այդպիսի բնակարաններ բնական և արհեստական այլ երի շարքեր:

Բնությունը տվել է մալգը հարմարեցրել է իր բազմաթիվ պետքերի համար Կա դեղարվեստի Անի ապարանք ների սիրուն տաճ րների Անի կա և քարայրերի Անի Եվ այս վերջինը առաջինից ավելի մեծ ու ընդարձակ է նա թաքնված է ձորերի հատակում սողում է թեք լանջերով, մտնում է հողի տակ, կախվում է ձորերի վրա: Նա միայն այստեղ չէ այս հյուսիսային և արևմտյան ձորերում նա շատ է ընկել և Գլխձորի երկարությամբ, նա գնում է Ախուր յանի ձորով դեպի արևելք դեպի Հոռոմոսի կողմերը:

Տրոգլոտիտների մի ամբողջ աշխարհ: Ել մինչպես գեղարվեստի Անին միանգամայն անապատ ու յեռած է այս մեկը, չե՞ք զարմանում, անմարդաբնակ շէր: Գյուղական կանայք, երեխաներ խմբված էին Իգաձորի լանջերին նրանք զարմանքով էին նայում յեզ բայց շգիտեին թե որքան մեծ էր մեր զարմանքը Անի և բնակություն Այս սն կարելի հանելուկը սլարգեց վանահայր վարդապետը Մոտակա հայ գյուղերից մի քանի տներ ամառը կարճ ժամա նակով բնակություն են հ ստատում այստեղ կաթնատնտես սությամբ պարապելու համար Հարմարությունը, որ գրավում է նրանց միայն Ալաջաչի ստորոտների կանաչները շեն այլև այն, որ կան սլատրաստ ու ապահով բնակարան ներ այդ այրերը: Բավական է որ գյուղացիները իրանց հետ

շոր ու սնկոլին լեյցնեն և մի կարճ միջոցով ՚ի քանի շաբաթների ընթացքում կենդանանում է Իգաձորը որ մի ժամանակ ետուն ու ալմկալից է եղել իբրև առևտրական շուկա

Իսկ թև այս ուղի շուկա է եղել ցույց են տալիս այրերը, որոնցից շատերը խանութներ էին Այժմ էլ մի հայացքով կարելի է ճանաչել այդ խանութները, նրանք փորված են մոխրագույն կակուղ ժայռերի մեջ ունեն դարակներ ապրանքների համար

Մտրդ չտքով մի լուպե տեղափոխվում է այն հին ժամանակները, երևակայում է հենց այսպիսի մի պայծառ ու գեղեցիկ առավոտ մեծ քաղաքի պատերի տակ ընկած այս ձորում Գյուղացի կանանց և երեխաների խմբերը կատարյալ են դարձնում իլյուզիան և դու մի լուպե վզում ևս քեզ առևտրական շուկայի մեծ ժխորի մեջ տեսնում ես այս ձորը լցված ամեն դիրքի և կարողություն մարդկանցով, որոնք առնում են տալիս են կամ պարզապես նալում էն՝ Որքա ն խուսք ու վրույց, ի նշ շարժում ու իրարանցում

Արևելքի քաղաքների կլանքը ամբողջապես շուկաների մեջ է Իսկ Անիի պես մի խոշոր ու փարթամ քաղաքի շուկան չէր կարող չլինել մեծ ու բաճուկ Այս ձորը իհարկե, միակ շուկան չէր։ Այնտեղ քաղաքի մեջ էլ կա շուկա։ Բայց այնտեղ չկար չէր կարող լինել այսպիսի լայնարձակ ազատություն։ Գուցե ավելի գյուղական և Իգաձորի շուկան Բայց այստեղ էլ անշուշտ, խոնվում էին ամեն կողմից եկած վաճառողներ ու գնողներ Սյտեղ միայն շրջակա գյուղացիները չէին սպարպում իրանց սայլերը կասգնեցնում իրանց հոտերը։ Այստեղ էին լալիս և հեռավոր կարավաններ և արևելյան քանի լեզուներ խոսնվում էին այս ձորում՝ վաճառքի գործերի մեջ Անեցին շոտանանք հարաբերություններ ուներ նույնիսկ կախարդիչ Չիզկաստանի հետ

Մարդկային բնակություն հատկացրած քաղաքները այն քան շատ են, որ ամեն ինկր առանձին-առանձին տեսնելու ոչ մի հնարավորություն չկա Անեի բավականանում ենք ՚ի քանիսները տեսնելով

Մեր Լրկրում քարերի մեջ փորված բնակարանները շատ էլ չալվազյուտ Լրկույթ չեն: Իգաձորի այրերի մոտ ես հի շեղի այն գարնանային թայց ու մառախլապատ օրը 10—12 տարի սուաչ էլ բ Լս իջնում էի սարսավելի քարքարոտ ու գլխիվայր վազող ճանապարհով դեպի Զանգեզուր գավառի Գորիս ախանը Մեծ ձոր էր և նրա հսկայական լանջի իրա կանգնած էր շաքարի գլուխների ձև ունեցող մեծամեծ ժայռերի մի ամբողջ անտառ: Իմ ձին պտույտ էր գալիս այդ վիթխարի կոնուսներից մեկի շուրջը: Ես զարմացած նայում էի նրա միապազաղ քարե զանգվածը և հզկել էր բնու թյունը դարերի ընթացքում Լսկ երբ անցա դեպի ձորամեջ նայող կողմը զարմանքս կրկնապատկվեց տեսնելով ժայռի մեջ փորած կանոնավոր քառանկյունի խորշը որի մեջ նստած էր մի հայ գեղջկուհի և ճախարակ էր մանում Գյուղական մի ամբողջ հարկ էր պահվում այդ ժայռի գոգում Ծվ այսպիսի տներ քիչ չեն այժմ էլ այդ ձորում մանավանդ Գորիսից քիչ հեռու գտնվող Խնձորեսկ մեծ գյուղի ձորում, ուր մեզանից մի դար առաջ ամբողջ աղգաբնակությունը ապրում էր քարայրերի մեջ: Քարայրերի բազմություն կա և Գառնի գյուղի մոտ, Արարատյան նահանգում, ուր քարայրային շինության ամենաբարձր և սրամիտ արտահայտությունը Գեղարգի վանքն է:

Անիի քարայրերից շատերի վրա էլ երևում է գեղեցկացնող արվեստը: Բայց այն այրը ուր մտանք մենք մեծ մասամբ բնական մի կերտվածք էր, և մարդու ձեռքը շատ հետքել չէ թուել նրա վրա:

Նա հողի երեսին էր գտնվում ձորի սկզբում համարյա հարթ տեղի վրա Փոքր ինչ մեջքներիցս կռացած ներս ենք իջնում և տեսնում ենք մեզ բավական ընդարձակ, մեծ սենյակի տարածություն ունեցող մի քարե խոռոչի մեջ: Պատերն ու առաստաղը գուցե և հատակը իհարկե միապազաղ քար են առանց մեծ խորդ ու փոսերի Երկինք չէր երևում, բայց լույսը թափանցում էր պատերից մեկի ետեվից երևի մի ինչ որ խոռոչով Ազոտ լույս որ սակայն

բավական շատ էր այսպիսի մի սենյակի համար և որ պարզ ցույց էր տալիս մեզ նրա մեջ եղած դրուժյունը:

Գյուղական մի ամբողջ տուն: Պատերի տակ, մերկ հատակի վրա երևում էին ամաններ իրեզեններ պղնձե կուժ, շորեր Մուտքի մոտ անկյունում դեռ փռված էր մի անկողին: Հանկարծ անսպասելի կերպով այդ անկողնի միջից մի երեխա բարձրացավ նստեց և խկույն սաստիկ լաց սկսեց Անժանոթ մարդկանց մեծ խումբը որ այդպես անքաղաքավարի, անկոչ խուժել էր այդ համենայն դեպս մեկի սեփականություն կազմող տունը վախեցրել էր խեղճ երեխային, և նա հուսահատ ճղավում էր, շտեմնելով մոտք իր ծնողներից և մերձավորներից ոչ մեկին: Մենք սկսեցինք հանգստացնել նրան համոզել որ չվախենա, որովհետև մենք վատ մարդիկ չենք: Փաղաքշական խոսքերը ոչինչ ազդեցություն չարին ընդհակառակն կարծես ավելի բորբոքեցին երեխայի հուսահատությունը Ոչինչ չկարողացան անել և մեզ հետ եղած տիկիները Անախորժ դրուժյունից մեզ դուրս բերեց Ալեքսանդր Քալանթարը տալով Երեխային մի հատ կոնֆետ Դա ուղղակի հրաշագործ միջոց է Շաքարը հազթեց իր քաղցրութամբ և լացը խկույն կտրվեց

Բայց այդ լացը գոնե ինձ համար, բոլորովին ավելորդ չէր թվում էր թե նա լրացնում է բնակության տեսարանի կենդանությունը քանի որ բացի երեխայից ոչ ոք չկար տան մեջ Այս կամ սրա պես մի բան էր հաստատված այստեղ այն ժամանակ երբ այս այրերը ժամանակավոր օթեվանի պաշտոն չէին կատարում եկվոր գյուղացիների համար, այլ իրանց մշտական տերերն ունեին: Դարերի ամայությունը սրբել տարել է այդ տերերի կյանքի բոլոր հետքերը թող նելով միայն այդ քարե սենյակները որոնց մեջ հեռավոր, գուցե բոլորովին խորթ սերունդները անգիտակ իրանց նախնիքների գոյությունն անգամ բնակվում են մի քանի շաբաթներով, կարծես այն մտքով որ ավերակների այցելուներին ցույց տան, թե ինչպես էին ապրում այն հեռավոր ժամանակի մարդիկ

Բայց ինձ թվում է, թե այս օրվա գյուղացիները բոլոր

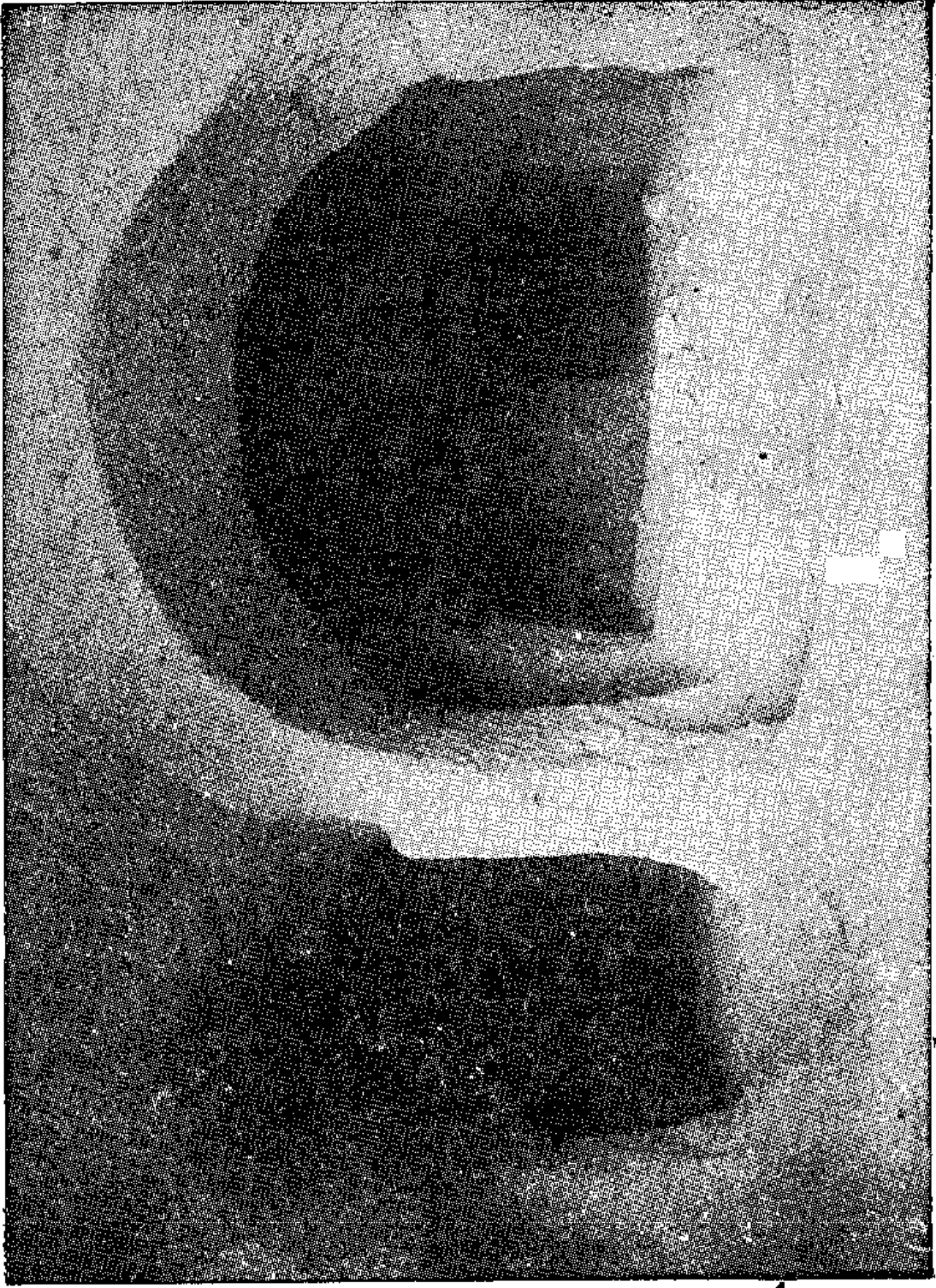
Հայաստանի Հանրապետության Մարտիկապետություն

րովին հարազատ կերպով շեն պատկերացնում հին կյանքը: Ապացույցը այն է որ այսօրվա բնակիչները շեն կարող այն անել ինչ անում էին հին մարդիկ այս ձորերում իրանց ապրուստը կարգադրելու համար

Քարայրերի Անին, ասում են աղքատ ազգաբնակչության էր պատկանում Հայտնի շափով ճշմարտություն, իհարկե կա այս ենթադրության մեջ: Բայց բացարձակապես ասել թե միայն անճար մերկությունն էր այստեղ ապաստան գտնում անկարելի է: Մեր տեսած սենյակը այնքան լավ է պահվել որ կարելի է անսխալ ասել թե այժմյան մեր ունե վոր գյուղացին անգամ դրանից լավ բնակարան չունի իր ապրուստի համար: Իացի դրանից պատահում են այնպիսի այրեր որոնց առջև դուք ակամա կանգ էք առնում: Առանց մեծ ծախսերի շեր կարելի փորել այդ պիսի դեղեցիկ լույնիակ զարդարուն սենյակներ: Եվ կարելի է ասել, թե այդտեղ վայել չէր համարի բնակվելու ունևոր անեցին, ոչ սիայնե արհեստավորը այլև վաճառականը:— Ո՛չ, չէ կարելի

Կան և այնպիսի այրեր որոնք ճիշտ որ աղքատո թյան որջեր կարող էին լինել Մեր տեսած սենյակից մի քանի քայլ հեռու պարիսպների լանջի ստորոտում մենք մտանք մի ուրիշ այր Այստեղ արդեն ոչ օդ կա ոչ լույս Ցածրիկ նեղ մի խոռոչ որ գնում է խոր ունի մութ անցքեր, բաղկացած է երկու թե երեք սարսափելի փոքրիկ սենյակներից որոնցից մեկում մնացել են ձիթահանքի հետքեր: Այստեղ, ուրեմն տնտեսական հիմնարկությունը խառնված էր մարդ կանց յնակարանի հետ Այս այրում էլ մենք տեսանք գյուղացիների իրերն ու շորերը հին ձիթահանքը այժմ պանրագործարան էր դառել:

Չորը հետզհետե մեզ դեպի ցած է տանում նրա ձախ լանջերը ավելի և ավելի բարձր քարքարոտ են դառնում: Անիի պարիսպները արդեն Լրկնքումն են և նրանց զարչուրել լի պատովածքների մեծ ու փոքր ճեղքերի միջոլ անամպ կապուտակությունն է մեզ նայում Չորը ավելի մածացավ, խորացավ ու լայնացավ: Այստեղից նա արդեն վոխում է իր

фурка

անունը Այստեղից նա Մաղկոցաձոր է կամ ավելի կարճ ու պարզ Մաղկաձոր

Անունն արդեն ենթադրել է տալիս բանաստեղծական մի գեղեցիկ անկյուն մեծ մայրաքաղաքի աչքի առաջ նա ասում է որ Անիի ծաղկանոցն էր այս ձուրձ: Բայց ի՞նչ է պատասխանում բնությունը այդ գեղեցիկ անվան: Նա մեծագործ է այս ձորի մեջ նա տեսարաններ տալիս է բայց բուսական ոչ միայն փարթամություն, այլև փոքրիշատե վայելուչ հարստություն շունի: Ընդհակառակն աղքատ ու սկիոր է նա, լերկ ժայռերով, և նրա հսկայական լանջերը խոր ու լայն հատակը նույնիսկ կանաչ գույն էլ չունեն խոտերով չեն ծածկված այլ անփոփոխ շարունակում են պահպանել նույն սպիտակ կավճային գույնը նույն լվացված լերկ աղքատիկ տեսքը

Այստեղ ձորի հատակում, ձեր աչքին ներկայանում է այսպիսի տեսարան Ձորի ձախ արևելյան կողմ Անիի արևմտյան պարիսպների շարունակությունն է նա ձգվում է բարձր ու բարձր պատի պես կտրված, միապաղաղ Այդ բնական վիթխարի պատը կաղմված մոխրագույն տուֆի ժայռերից ավելորդ է դարձրել մայրաքաղաքի արվեստական պաշտպանությունը այս կողմից և նրա վրա այլևս պարիսպ չեն շինել: Ի՞նչ հարկավոր էր նա բնության դրած սլատը ոչ միայն պահասանելի բարձր ու անառիկ է այլև շատ քիչ խոռոչներ ունի իր վերևի մասերում և կարծես թե սվաղույժ ծածկված է Բայց քարը փխրուն ու կակուղ տեսք ունի Թվում է թե այս ժայռերը կարելի է փորփորել նույնպիսի հեշտությամբ, ինչպես հողե մի պատ Այդ միտքն են տալիս ժայռերի ստորոտից քիչ բարձրում գտնվող այրերը

Նույնպես սպիտակ նույնպես լերկ է և ձորի հատակը: Այստեղ բնության միակ դարդը փոքրիկ վտակն է որ իր պարզ ու մաքուր ջրերը տանում է նեղ, քարքարոտ հունով, բայց առանց աղմուկի առանց նույնիսկ ձայնի Գա Ալաջայի ջուրն է:

Ի նչ ժլատն է Ալաջայի մեծ շլիթան: Մի բուռը ջուր է նա ուղարկում դեպի այս կողմերը Բայց և ուրքա ն ուշադիր

է բնությունը Անիի մօտ դեպի սարերի այդ համեստ ոռ
իլատ տուրքը: Մի ահագին, անդնդախոր ձոր է նա հատկաց-
րել այս ջրին, մի ձոր որից Ախուրջանն էլ շէր քաշվի, իբրև
իր մեծության ու հպարտության անարժան մի ծոցից:

Ծաղկոցը հենց այդ ջուրն է իր ճանապարհի վրա նա
ինքը կանաչներ ու ծաղիկներ շէ փռում, բայց ահա գյուղա-
ցիները նրա ափերին բանջարանոցներ են տնկել մշակել են
կաղամբ վարունդ և այլ կանաչեղեն Առաջ էլ այսպես էր
ծաղկոցները հենց այդ բանջարանոցներն էին այդ պարտեզ-
ները: Առաջ էլ այսպես էր բայց, իհարկե ոչ այս շափերով:
Հողի և ջրի այդ արգասավորությունն ավելի լայն ու մեծ
շափերով շահագործել են անեցիները նրանք այժմյան գյու-
ղացիների պես շէին նրանք խիզախ հանդուգն ձեռնարկու-
թյուններ սիրում էին և իրագործում: Եվ նրանց ձեռքի տակ
խսկական գեղեցիկ ծաղկոց պարտեզ պիտի դարձած լինի
այս ձորը:

Սարսափելի ավերումները որոնք այնքան հուսահատա-
կան են այս կողմերում, այնքան բարձրագորշ դեպի երկինք
են աղաղակում բառի բուն մտքով յուրաքանչյուր քայլի վրա,
այն աստիճան սաստիկ են ճնշում երևակայությունը, որ այ-
ցելուին թվում է թե բնությունն էլ ավերված է մարդու ձեռ-
քով: Բագրատունյաց մայրաքաղաքի մեջ գեղարվեստական
ճոխություններով շրջապատված մարդը ենթարկվում է այն
ուժեղ լոգիկայի ազդեցության թե ճաշակի կուլտուրա-
կան զարգացման այս աստիճանին տիրացած մի ժո-
ղովուրդ շէր կարող ընտրել իր համար մի մեռած կամ աղ-
քատ բնություն իսկ թե ընտրեր էլ անպատճառ կհարստաց
ներ կկենդանացներ այդ բնությունը իր հանճարի ուժով: Եվ
ակամա ասում եք ձեզ որ բոնությունը միայն մսի և արյան
կյանքն ու նրա գործերը շէ հավիտենական ոչնչացման և
ապականության մատնել այլև բերել է հողի երեսը, սպանել
է երկրի ստեղծագործական ուժերն էլ

Իհարկե կա ճշմարտության մի խոշոր բաժին այս ևն
թաղրության մեջ: Իհարկե սպանել ժիր ու ընդոսուակ մար-
դուն և նրա տեղը թողնել դատարկություն միայն՝ նշանակում

է սպանել նրա ձեռքի տակ եղած հողը: Բայց և այնպես, հա
զիվ կարելի լինի պնդել թե Անիի շրջակաները պատմական
աղետներից առաջ առանձին ճոխ ու փարթամ արգասավո
րությամբ հռչակված էին երկնքից ընտրված մի անկյուն
էին Ոչ Եկրի բնությունը այսօր էլ ձեզ ասում է որ ինքը
միանման է ամեն տեղ և Շիրակը և թե ստացել է էրկնքից
հարստություն, դա միանման է ամեն տեղ, և նա չէ ունե
ցել ինչպես շունի այժմ էլ այն տեսակ անկյուններ որոնք
հրաշալի լինեին մյուս տեղի հետ համեմատելով

Ուշադրություն դարձրեք այն ընծայաբերությունների
վրա որոնք հիշատակված են Անիի և ուրիշ տեղերի բազմա
թիվ արձանագրությունների մեջ: Դրանց մեջ խոսում է ինքը
բնությունը Մարդը կարող է նվիրել եկեղեցիներին և վան
քերին այն ինչ տալիս էր հայտնի տեղի բնությունը: Եվ
ահա մենք տեսնում ենք որ Մնիի և նրա մոտիկ շրջականե
րի սահմանում եղած նվերները բաղկացած են տներից,
կրպակներից ձիթահանքերից շրաղացներից մարգերից:
Այգիներ շեն հիշվում այդ տեղերում: Նվիրվում էին իհար
կե և այդիներ բայց նրանք գտնվում էին հեռու այս տե
ղերից — Օշական, Փարսլի Աշտարակ, Սրեն, Բաղավան և
այլ տեղերում: Ուրեմն մայրաքաղաքի կենդանության և
վարժամության ժամանակ էլ Շիրակի այս կտորը Շիրակ
էր անվայտ ծառաղուրկ: Այնպես որ Անիի շրջակաների
մյակ բուսական զարգը բացի, իհարկե, կանաչ լեռնադաշ
տի տեսարաններից, Ծաղկոցաձորն էր իր բուրաստաններով:
Հա կանայի է թե որքան սիրված պիտի լիներ այս ձորա
Ճեջը Երբ մեզ պատմում են վարժամ հարուստ շոայլ մի
կյանքի մասին, որ երկար ժամանակ եռում էր այս քաղաքի
պարիսպների ներսում մենք շենք կարող էրեակայել մի
ժողովուրդ, որ նստած լիներ քարի ու ավազի վրա, որ հաս
կացած չլի էր բնության բարիքների — ծաղիկների, օգտակար
բույսերի ամբողջ դրավշությունը:

Այդ մեծ հաճույքը միացած օգտակարության հետ,
Անին որոնում էր Ծաղկոցաձորում: Եվ այդ ձորը, այո՛, այ
ժըմլանից անհամեմատ ավելի դեղեցիկ էր, ավելի մշակված:

բայց ծաղկավետ պարտեզներից ավել մի բան չէր ներկայացնում:

Ծաղկոցածորի մի կողը նկարագրեցի ես այն որ դարձ բած է դեպի քաղաքը: Մյուս կողը, աջը որ Ալաջայի շղթայի կողմն է, այնպես սեպացած չէ պատի պես կտրված ու անմատչելի: Պահպանելով մի զտոխվայր ու բարձր ձորակողի հատկութիւնները նա շատ տեղերում դյուրամատչելի է, և այդ տեղերից էլ ձորին են նայում քարայրերի խմբերը:

Ը

Առաւօտյան անդորրութիւնն էր տիրում պարտեզների ձորում Ոչ մի ձայն ոչ թռչուն կա, որ իր երգով փառաբանե քնութեան սյս սքանչելի ժամերը, ոչ Ալաջայի ջուրն է ձայնծալուտ հանում ոչ բնակչութիւն կա որ կյանքի վիվուկ մտցներ երկու բարձր մոխրագույն կողերի մեջ ամփոփված այս նեղ տարածութիւնը Քնած է ամեն ինչ, հավիտենական քնով է քնած: Հավիտենական քուն — դա ինքը Իհն է այս կողմերի միակ իրական անողորմ տերը

Մեր խմբի խոսակցութիւններն են միայն որ ժամանակավորապես մի քանի րոպեով աղմկում Ըն մահվան խոր քունը: Անիի ժայռոտ կողը այդ միապաղաղ վիթխարի պատր արձագանքներ է տալիս մեր ձայներին: Արձագանքը փոխվում է միապաղաղ խուլ թնդչունի, երբ մեր խումբը ամբողջովին բարձր ձայնով սկսում է երգել: Չորը կենդանանում է:

Բայց պատահական այցելուների խմբերը, որքան էլ քաղմաթիվ ու ստվար լինեն, շեն կարող փոփոխել մահվան հովտի դարավոր ճակատագիրը Ահա վերջացավ մեր երգը, վերջացավ և Ծաղկոցածորի ժայռոտ պատը Մի ոլոր մոլոր ճանապարհ ձորի հատակից գնում է դեպի բարձր: Մենք բռնում ենք այդ ճանապարհը: Եվ դարձյալ այն ամենը ինչ կա այստեղ — ձոր, ջուր, ժայռեր, քարայրեր, բանջարա-

Շոցներ օդ ու երկինք բնկզմված է նույն լուսնյան, մեռելոս-
թյան ծովի մեջ: Ոչինչ հետք չէ մնում մի խումբ մարդկանց
ձայներից աղաղ լկներից: Ոչինչ բան քնից չզարթնեց և
կախարդված աշխարհի մեջ ոչ շարժում առաջ եկավ, ոչ
որևէ զգացմունք

Միմյանց ետևից շարան բնկած բարձրանում ենք Մադ-
կոցաձորից դեպի վեր, դարձյալ դեպի մեռած քաղաքը դե-
պի այն վիժխարի կախարդանքը, որ կոչվում է Անի Բայց
նախքան արեգակի տակ գտնվող Անին մտնելը, կանգ առ-
նենք այս լանջի վրա, կանգ առնենք այն առեղծվածի առջև,
որ կոչվում է Ստորերկրյա Անի:

Ասում են թե եղել է այդպիսի Անի հողի տակ ծածկ-
ված օրվա լույսից ու ջերմությունից զրկված մի Անի, որի
մուտքերից մեկի մոտ այժմ մենք կանգնած ենք:

Ս լուսավորիչ եկեղեցու մոտ Անիի հարավ արևելյան
անկյունում ես ձեզ ցույց տվի այն ստորերկրյա անցքը,
որ կոչվում է Գեղան գյալմազ»: Նրա մասին ինչպես
գիտեք ասում են թե մի կողմից գնում է դեպի Ախուրյան
գետը իսկ մյուս կողմից անցնում է քաղաքի տակը:

Այստեղ էլ Մադկոցաձորի այս լանջի վրա ժայռերի
մեջ ցույց են տալիս մի փոքրիկ ծակ և ասում են, որ դա
էլ ստորերկրյա մի մուտք է որ տանում է քաղաքի տակը:
Այնպես որ դուրս է գալիս թե Անիի տակը փորված է և մի
քաղաք էլ այնտեղ է եղել, — իսկական քաղաք, մարդկանց
բնակության հատկացրած: Իբրև ենթադրություն՝ այսպիսի
միտք Անին սյցելողներից շատերն են հայտնել: Բայց այդ
այցելուներից մեկը, Գեղամյանց հավատացնում է մեզ,
թե դա ենթադրություն չէ, այլ հաստատ իրողություն: Եվ
հավատացնում է իբրև իր աչքով տեսած սարդ: Նա Մադկո-
ցաձորի այս ծակով մտել է Ստորերկրյա Անին և տալիս է
նրա նկարագրությունը: Ես լեմ ճանաչում մի այլ ճանա-
պարհորդ, որ նույնպես մտած ու նկարագրած լինի: Եվ ո-
որովհետև ինքս էլ չեմ տեսել, ուստի այդ շատ հետաքրքրա-
կան հանգամանքը կժանոթացնեմ ընթերցողիս Գեղամ-
յանցի պատմվածքով:

Նախ և առաջ Ստորերկրյա Անին տանող մուտքը:

«Այդ մուտքը — ասում է այցելուն — գտնվում է Միջնաբերդի հյուսիս արևմտյան կողմը դեպի Ծաղկոցաձոր տանող արտաքին պարսպի քայքայված դռան ձախ կողմը» ճիշտ վեց քայլ հեռու դեպի հարավ Միմյանց վրա բնությունից շարված մեծամեծ ժայռերի մի երկայն կարգ պարբապաձև պատել է այդ տեղը: Ժայռերի մեջ երևում է մի նեղ ծակ ուր օձաձև սողալով ամենից առաջ մտավ իմ ուղեցույցս և սկսեց իմ գլխիցս քաշ տալ, Քյուրքչյանի վանեցի ծառաներն էլ ոտքերիցս ինձ ներս էին քաշում և իրանք էլ ետևիցս ներս մտնում: Չորս սաժեն տեղ այդպես գետնաքարշ սողալով առաջ գնալով վերջապես մեր առաջին բացվեցավ Ստորերկրյա Անին»:

Մի այսպիսի դաժան, օձային ճանապարհը շեր կարող մուտք լինել մի ստորերկրյա քաղաքի համար եթե ենթագրենք այնտեղ մշտապես ապրող մի ժողովուրդ որ պիտի հաղորդակցություն ունենար դրսի աշխարհի հետ: Բայց ահա դեռ ուրիշ ինչ սարսափելի պայմաններ ունի այդ ստորերկրյա քաղաքը

«Ներսից փշող բարակ սառն քամին, անտարնելի մթությունը հեղձուցիչ օդը իմ տաղնասյր և մրսելու երկյուղը (սերթուկս հանած էի) ավելի շատացրին և ես ուրախությամբ ետ կդառնայի Լթե կարողանայի ընկերներիս ներս մտած օձային ճանապարհից դուրս գնալ մենակ առանց օգնության ընկերներիս, որոնք այդ միջոցին ճրագներ վառած սկսել էին արդեն շրջել այս և այն կողմ: Ես ստիպվեցա հետևել նոցա

«Ստորերկրյա Անին այնքան խորը փորված է որ նրա մեջ ազատ կերպով կարող էն շրջել հարյուրալոր մարդիկ: Մի քանի տեղ միայն մարդ հարկադրվում է գլուխը կուաց նել: Պատերը և առաստաղը կաղմում է պինդ, կարելի է ասել քարացած կիր տեղ տեղ էլ պատրում հանդիպում էի մեծ և փոքր ժայռերի երբեմն նաև քարս ծուխի: Իմ մտած ճանապարհը նախ գտնում է դեպի հյուսիս հետո դեպի արևմուտք, արևելք հարավ անդադար պտույս ներ անելով յու-

բարանչուր 5—6 սաժնի վրա: Մեջտեղում միշտ փողոցներ որոնց մեջ երեք հոգի հազիվ կարող են մեկմեկու կողքին գնալ: Փողոցների երկու կողմը կես, մեկ և մինչև մեկուկես արշին բարձրությամբ փոքր քարերից շինված արվեստական պատեր, որոնց այն կողմը և տներ ու դուքանների քառակուսի և կլորակ ձևերով:

«Տների և դուքանների մեջ փոքրիկ բաժանմունքներ, պահարաններ և դռների տեղեր չույս ոչ մի տեղից չէ թափանցում ու բացելից էր փշում ցուրտ քամին շեմ կարող ասել: Տեղ տեղ վերևից մի թթվաշ ջուր էր կաթկթում: Կես ժամից ավելի ման գալով և մրսելուց երկյուղ կրելով (ջեր մաշափը իջավ մինչև 8°, երբ դուրսը 32° էր), ես դուրս ելա: Ուղեցույցս ինձ պատմեց որ 1876-ին նա մի քանի տաճիկ զորավարների հետ 4 ժամ ման էր եկել Ստորերկրյա Անիում և սրա ծայրն ու ճոթը չէ գտել: Նրա ասությամբ մեր ման եկած փողոցներով կարելի է գնալ մինչև Միջնաբերդի տակը և հասնել մինչև պարիսպները, ուրեմն ամբողջ քաղաքի տակը դատարկ է և ամեն մի քայլափոխում ասում էր ուղեցույցս, կհանդիպեք մեծ և փոքր բնակարանների և դուքանների Բայց ավելացնում էր նա տեղ տեղ էլ կհանդիպեք պատերի, որոնցից անցնելը անկարելի է և որոնց մյուս կողմը եղած մասերում ման գալու համար կան դրսից մուտքեր, ուրիշ տեղերից արդեն խանգարված:

«— Պատահե՞լ եք խաչերի կամ մատուռների այդ տեղերում,— հարցրի ես ուղեկցիս:

«— Ոչ, պատասխանեց նա,— միանդամայն հավատացնելով, որ Ստորերկրյա Անին միայն կենդանի մարդկանց բնակարան և գլխավորապես վաճառատեղի է եղած»¹

Այս նկարագրությունից մենք իմանում ենք որ Անիի տակ կան ստորերկրյա անցքեր: Բայց դրանք ճիշտ որ այն դերն են կատարել, որ այնպիսի վստահությամբ վերագրում է նրանց Գեղամյանցը: Այս հարցը փոքր-ինչ պարզաբանելու համար ես կբերեմ մի ուրիշ նկարագրություն էլ:

Վերևում ես մի երկու անգամ հիշել եմ կազակների

¹ «Փորձ» ամսագիր 1880 № 8—9 էր 96—97

օֆիցեր Ռժելուսկուն, որ ռուս թուրքական վերջին պատերազմի ժամանակ երկար մնացել է Անիի մոտ և նկարագրում է այն պատերազմական գործողությունները որոնք տեղի ունեցան այդ կողմերում: Նույն այդ օֆիցերը խոսում է և Անիի ստորերկրյա անցքերի մասին: Փորվածքները այնքան բազմաթիվ են ավերակ մայրաքաղաքի տակ ու շուրջը որ հաստատապես չէ կարելի ասել, թե որ կողմի քարայրերն ու անցքերն է նկարագրում ռուս զինվորականը: Կարելի է միայն հաստատ ասել, որ Անիի արևմտյան կողմերի մասին է խոսքը քանի որ այդ կողմերում կարող էր գտնվել ռուսաց զորաբաժինը, որ իր առջև ուներ Սլաշայի թիկունքների և ստորոտների թուրքաց բանակը:

«Հետևյալ օրերը, — սուսում է Ռժելուսկին — մեզ համար հանդիստ անցան Մեզ տանջում էին միայն սարսափելի շոգերը, ճանճերը և զանազան սողունները ինչպես և նկարիճներ, ֆալանգաներ և թունավոր սարդեր: Շոգերից մենք փրկություն գտնում էլնք այն դեանափորերում որոնք շինված են համարյա ամբողջ Անիի տակ: Գնդի հրամանատարը տոթից հանգստանալու տեղ ընտրեց մի ամբողջ ստորերկրյա դահլիճ որ բոլորովին կանոնալոր քառանկյունի ձև ուներ և որին կ'զած էր մի փոքրիկ եկեղեցի: Ինչ պաշտոն էին կատարում այս ստորերկրյա բնակարանները — չգիտամ Սենյակների ամբողջ շարքեր փորելլ կամ ավելի ճիշտ ասած՝ քարերլ մեջ կտրելը, — յարքեր, որոնք մի քանի վերստ տարածություն ունեն — մի այնպիսի ժամանակ, երբ վառողը դեռ հաշտնի չէր պահանջո մ էր ահագին աշխատանք իսկ զանազան զարդարանքները մեծ հմտություն: Չեմ կարող մոռանալ այն ճաշը որ տվեց մեզ գնդի հրամանատարը այդ դեանափորի մեջ երկար ժամանակ իմ հիշողությունից չի անհետանա իր կարգ ու սարքով առանձնատեսակ այդ ընկերական բեֆո բարձր դահլիճի կիսամթաթյան մեջ կաղակները երդում էին վայրենի լեղդինկա էին պարում Կախեթի գինին անպետք էր:

Այս բոլորը դեռ կարող է տեղի ունեցած լինել Մաղկոցուծորի քարայրերից մեկում որ կարելի է դահլիճ էլ գտնել, ինչույքներ էլ սարքել: Բայց ահա ինչն է զարմանալին:

«Հազիվ թե մեկը — շարունակում է ուս օֆիցերը — երբե-
վիցե հետազոտած լինի այն ստորերկրյա քաղաքը որի մեջ
մոլորվել ճանապարհ կորցնել շատ հեշտ է բայց ոտի լիա
կատար հետազոտությունը գուցե հետաքրքրական հնագի
տական դյուտեր տա: Թե որքան մեծ են և իրանց ճյուղա-
վորություններով մոլորեցնու լ են այս ստորերկրյա անցքե
րը, երևում է հետևյալ դեպքից Խորանժիյ՝ Բորիսովը, որ
Անիի կողմերը հետ սխուզությունների էր ուղարկված դեռ
այն ժամանակ երբ մեր զորաբաժինը կանգնած էր Ար-
փաշայի մեր ափին, նկատում է մի ձխավոր շերքեղի և իր
կազակներով հետամուտ է լինում նրա: Սրդեն համարյա
հասել էին կազակները երբ հասկարծ շերքեղը ձին քշւց մի
փոքրիկ ձոր և անհայտացավ Ձորը այնքան փոքր էր որ
եթե շերքեղը դուրս գար այնտեղից նրան անպատճառ կտես
նեին և սակայն ոչ նա ոչ նրա սպիտակ ձին չէին երևում: Բորիսովի
աչքին ընկավ առջևում բացված սև ծակը և որքան
էլ վտանգավոր էր անծանոթ ստորերկրյա աշխարհ մտնելը,
բայց թշնամի ձխավորին դերելը անխուսափելի էր լվում,
ուստի և կազակները երկար շմտածեցին ու ձիաները քշեցին
մութ գետնափորի մեջ: Սակավ առ սակավ աչքը սկսեց սո
վորել շրջապատող մթության առջևից սլարգ լսվում էր հե-
ռացող ձիու դուխունը որքան էլ վտանգ շատ լիներ այդտեղ,
կազակները շարունակում էին իրանց հալածանքը և յուրա-
քանչյուր րոպե նրանց ձիաները զարնվում էին սմբակների
տակ ընկնող քարերին Առջևից գնացող ձիու սմբակների ձայնը
ավելի և ավելի մոտ էր լսվում հանկարծ այնպես թվաց թե
վազող ձին կանգ առաւ Պետք է որ այլևս փախչելու ճա-
նապարհ չլինի — այսպես մտածեցին կազակները հանելով
իրանց սրերը որպեսզի նրանց գործի գնեն եթե այդքան
անհանգստություն պատճառած շերքեղը կամենար պաշտ-
պանվել: Մի ինչ-որ բան սպիտակին տվեց ավելի և ավելի
պարզ նկատվեց այդքան եռանդով հալածված ձիու կերպա-
րանքը նա այժմ կանգնած էր բայց ավաղ առանց ձիա-
վորի: Երկար ժամանակ կազակները դեսուդեն պրպտելով»

1 Առաջին օֆիցերական աստիճանը կազակների մեջ:

որոնում էին ձիու տիրոջը, լուցկիներ էին վառում խուզարկում էին բոլոր անկյունները: Բայց տեսնելով որ գետնափորները անվեջ են և համոզվելով որ զուր են ման գալիս, ետ դարձան աշխատելով գտնել ելքի ճանապարհը: Սուկալի բոպեններ անցկացրին նրանք երբ համոզվեցին որ կորցրել են ճանապարհը: Նրանց մտքով անցնում էր թե կարելի է ողջ ողջ թաղվել այս անելանելի նրբանցքների և դահլիճների մեջ և այս միտքը սառցում էր նրանց սրտերը սարասափ էր լցնում նրանց մեջ: Երկար թափառում էին նրանք ամեն բոպե հետ ու հետ էին գնում փոխում էին ուղղութիւնը և բոլորովին հոգնած, ուժասպառ դարձած՝ նկատեցին վերջապես, լույսի այն ճառագայթը որ թափանցում էր նրանց շրջապատող մութ տարածության մեջ: Բանից դուրս եկավ որ ելքի տեղը գտնվում է այնտեղի հակառակ կողմում որով ներս էին մտել: Եվ իբրև ավելի նեղ էր, բացի դրանից, ճանապարհը փակել էին թափված քարերը Հարկավոր եղավ ձեռքերով մաքրել ելքի տեղը, որպեսզի ձիաները կարողանային դուրս գալ: Եվ կազակների ձեռքը այդքան աշխատանքի և անախորժ զգացմունքի գնով ընկած պատերազմական ավարն էր մի անպիտան մոխրագույն, ծեր շափազանց նիհար ձի և մի զզվելի թամբ ¹:

Անկասկած այս պատերազմական արկածը տեղի ունենալ կարող էր միայն Անլի տակ եղած գետնափորն էրի մեջ: Չորս կողմում մի ուրիշ տեղ չկա ուր ստորերկրյա այդքան երկար ու ընդարձակ անցքեր որոնենք անցքեր որոնք թույլ տային խմբական ձիարշավներ սարքել: Մայր Ռեժեմուսկին չէ տեսել այդ ստորերկրյա փողոցները նրբանցքները, դահլիճները նա միայն լսել է Բորիսովի պատմվածքները, և մենք տեսնում ենք, որ դրանք համաձայնվում են Գեղամյանցի նկարագրության հետ ընդհանուր կետերում: Թույլ տանք որ թե Բորիսովը և թե Գեղամյանցը շատ բան տեսած ու հասկացած են համարել իրանց երեակայության մի ջոցով, որ, ինչպես հայտնի է այդպիսի մութ ու ահավոր տեղերում գործում է անհամեմատ մեծ եռանդով ստեղծում

¹ Сборник военных рассказов т V стр 147

է իրականութեան անհամապատասխան պատկերներ և տնուններ: Թող այդպես լինի: Բայց և այդպես մնում է այն փաստը որ Անիի տակ ինչ որ Երկար ճյուղավորվող անցքեր կան, ինչ-որ խորհրդավոր բավիղներ:

Ամբողջ հարցն այն է թե ինչ են եղել դրանք Ասում են մարդկային բնակութեան տեղեր Հավատա՞նք: Մարդը թե՛ հնում,— շմոռանանք այս,— թէ այժմ մի արարած է որ չէ կարող ապրել առանց օդի, լույսի և արևի: Ստորերկրյա Անին չէր կարող տալ իր բնակիչներին այդ ամենազլխավոր տարրերը առանց որոնց կյանք չկա նույնիսկ եթե ել թաղրելու էլ լինենք թե վերևից, քաղաքի միջից մեծ մեծ ծակեր էին բացված լույս ու ջերմություն հաղորդելու համար ստորերկրյա աշխարհին դարձյալ ոչինչ հավանականություն ստեղծած չէինք լինի այն բանի համար, թե մարդիկ էին ապրում հողի տակ: Այդ ապրուստը անհնարին կլինեն այնքան շայն ու մեծ ստորերկրյա տարածութեան վրա:

Վերջապես մի առանձին ստիպողական հարկ էլ չկար, որ Անին իր ազգաբնակութեան ավելորդ մասը թաղեր գետնի տակ: Նա իր շրջականերում ունի ընդարձակ և լայն տեղեր, ուր կարող էին հարյուր հազարալոր մարդիկ բնակվել: Եվ մենք, դատելով լրջութեամբ, վերջիվերջո կզանք այն եզրակացութեան, որ ստորերկրյա անցքերը, փորվածքները ուրիշ նշանակություն են ունեցել ուրիշ դեր են կատարել: Գուցե նրանք պատերազմական գիտութեան մշակած դադտնարաններ, մթերանոցներ նույնիսկ ժամանակավոր ապաստանատեղեր են եղել: Եվ եթե մենք աչքի առաջ բռնենք թե այս կողմերի քարի կակուղ հատկությունը որքա՞ն զարմանալի դյուրություն և հաջողակություն է հաղորդել անեցիների ճարտարապետական տաղանդիս, որքան խիզախ ձեռնարկողներ է դարձրել նրանց շինելու և փորելու գործի մեջ հասկանալի կլինի որ մարաքապարի պաշտպանողական նպատակների համար ազդիսի լիթիայի ձեռնարկությունն էլ ինչպես ստորերկրյա անդրերի ցանցն է միանգամայն կարելի է հնարավոր էր Կարծում եմ որ ուս օֆիցերի սլատմած դեպքը Երբ մի շիրքեզ նեղն բնկած ժամանակ, աղատ լում է մի ի.ու.ի.բ կազակներին ձե ք/ց ա չ լինելու գետն և փորներին:

պիտի մի աղոտ առաջնորդ դառնա մեզ համար՝ «Ստորեր կրքյա Անիի» նշանակութիւնը հաւկանալու համար

Այստեղ էլ ես կրկնում եմ ինչպես դեռ էլ առիթ պիտի ունենամ կրկնելու այն, ինչ ասել եմ Անիի պատերազմական նշանակութեան մասին: Երկու այցելումն ամփոփվում է այդ նշանակութիւնը ըմբռնելու մտքի մեջ, նա չէ կարող չհիա նալ տեսնելով թե որքան խնամք ու ուշադրութիւնն որքան ճարտարութիւնն, կանխատեսութիւնն է թափված՝ այս բերդին ամեն կողմից պաշտպանողական հզոր միջոցներ հայթայթելու համար: Ավերակների երկար տարածութեան վրա, կրկնում եմ, միայն քրիստոնյայի աստծո խորտակված պաշտամունքը չէ ողբում, նրանից ավելի խոսում է այս լուծվայրերում ջարդված, կոտորատված հուժկու ռազմական պաշտպանողական հանճարը: Դուք տեսնում եք որ մի սուր աչք տեսել է ամեն ինչ, որոշել է այն տեղերը, ուր մայրաքաղաքը կարող էր հարվածներ ընդունել, և դրել է այդ տեղերում հակահարվածների ամուր պատվանդաններ:

Ստորերկրյա մութ, խորհրդավոր սարսափ ազդող փոքր վածքներն էլ հարկավոր են եղել Անին այնքան սիրուն կերպով պաշտպանութեան դիրքի մեջ դնող հանճարին Գոնե ինձ համար ամենահավանական ենթադրութիւնն այս է: Իհարկե ոչ ես, ոչ էլ մի ուրիշը չէնք կարող ամենաճիշտ հավանականութեանը մոտեցած լինել, քանի որ ձեռքի տակ ունենք երկու ականատեսների նկարագրութիւնները:

Դրանք շատ անբավարար են: Մի ստորերկրյա աշխարհ ճանաչելու համար բավական չեն երկու պատահական այցելուները որոնք ահ ու երկյուղով բռնված մի կարճ ժամանակ եղել են փոքրվածքների մեջ: Պետք է հանգիստ մանրամասն ուսումնասիրութիւնն, պետք է ոչ թե լուցկիների լույս այլ գիտութեան և լուսաբանութեան պայծառ ջահեր մտցնել այս տեղերը:

Դա դեռ ասպագայի գործ է: Անին կարգին չէ ուսումնասիրված չէ լուսաբանված իր ավերակային կյանքի բոլոր, բոլոր դիրքերից:

Պետք է հուսալ, որ կգա այդ օրն էլ: Եվ այն ժամանակ

այն բոլոր մութ հարցերի հետ որ պահում է իր կրծքի տակ Անին կպարզվի և սատրերկրյա քաղաքի էութունը

Թ

Նոր ենք դուրս եկել Ծաղկոցի ձորից, նոր ենք ռաբ դրեջ Անիի մակերևույթի վրա: Բայց հեռանալ ձորի պռունդից դեռ չենք կարողանում Բարձր ժայռերի գլխից մենք դեռ մի քանի բույս էլ դիտում ենք արևմտյան շրջակաների տեսարանը: Մեր ձախ կողմին բարձրացած Միչնաբերդը նույնպես նայում է այն ձորին որի մեջ էինք մենք մի կես ժամ առաջ դա մի դարավոր անշարժ հայացք է և կարծում ես թե նա միշտ դյուրված է այն ամենի վայրենի գեղեցկությունից, որ ներկայացնում է Ծաղկոցաձորը այստեղ նրա ոտների առաջ:

Բայց մեր ուշադրությունը զրավողը այնքան այդ մեծ, ամայի մոխրագույն ձորը չէ որքան այն շինությունը որ ուղիղ մեզ է նայում ձորի հանդիպակաց կողի ժայռոտ զանգվածներից:

Շինությունն Բայց ո՞վ է նրան շինել: Երկու վարպետներ են երևում՝ բնությունը և մարդը: Ո՞վ է զբանցից շատ աշխատել այդ շինության վրա Մարդը: Բնությունը միայն նյութ է տվել բնությունը այդ թեք լանջի վրա ցցել է մի մեծ ժայռ իսկ մարդը բարձրացել է այնտեղ իր մուրճով ծակծկել է ժայռը, սենյակներ է փորել, մինչև իսկ պատուհաններ է բացել, և ահա այդ քրոսրայրային ապարանքը լուռ մեզ է նայում իր բաց դռներով:

Մեր տեսած այն քարայրերի մեջ որոնք մի ժամանակ մարդկանց էին ծառայում, այս մեկը առաջինն է թե իր չափերով թե իր զարդարանքներով: Մենք իսկույն հատկացնում ենք նրան «ապարանք» անունը: Եվ իրավ որքան կարելի է դատել հեռվից նա սովորական տուն է:

Մոտիկից տեսնել նրան, մանավանդ նրա նեխր մտնել հեշտ չէ եթե չասենք թե անհնարին է: Նրա ժայռը ցցված

է ձորի պատովածքի ժայրին: Ներքեից ձորի հասակից, ոչ մի ճանապարհ, որ տաներ դեպի վեր, դեպի մեր մկրտած ապարանքը: Գուցե կարելի լինի մագլցելով վեր բարձրանալ: Իսկ վերեից ձորի պռունգից միայն թռկերի վրա կարելի է կախվել, ցած գնալ, սենյակների մուտքին հասնելու համար:

Մենք ոչ մեկն էնք անում ոչ մյուսը այլ սեր կանգնած տեղից ուղղում ենք մեր դիտակները և տեսնում ենք այն, ինչ կարելի է տեսնել դրսից: Քարայրի ապարանքը կամ այրերի այդ խումբը ինչպես կամենում եք՝ անվանեցեք, — երկհարկանի է: Երևում են մի քանի կամարածն գեղեցիկ դռներ մի երկու սենյակների առջևի պատը քանդված է, և դուք տեսնում եք որ նրանք ներսից ավազան են եղել: Ոչ միայն ավազան: Երկար մեր ուշադրությունը գրավում է իր քուրք երեք պատերով մեզ նայող սենյակը: Նրա մեջ մենք նկատում ենք բավմաթիվ դարակներ նկատում ենք և ինչ-որ գունավոր նկարներ Ապրանքի հարավային մասն է այդպես կիսաքանդ և ցուլց է տալիս լր ներքինը: Մնացած մասը դեռ ծածկված շինությունն արտաքին ամբողջությունն է պահպանում և այդտեղ երևացողը պատուհաններն են միայն:

Բնականաբար մեզ խսկույն պիտի բորբոքեր այն հարցը թե ի՞նչ է եղել այդ շինությունը: Կենդանի մարդուն մի անձայտ ու անխոս ավերակի առաջ ամենից շատ այդ է տանջում: Եվ մեղանից ամեն մեկը իր ենթադրությունն էր հայտնում: Մեկն ասում էր թե երևի այդտեղ ապրելիս է եղել մի իշխան կամ մի շատ հարուստ մարդ: Իհարկե, ամենից առաջ մի այդպիսի միտք պիտի գա քանի որ մենք գտնվում ենք մի մայրաքաղաքի այն էլ իր փարթամությամբ հռչակված մայրաքաղաքի հողի վրա: Բայց մի ուրիշը իրա լացի կերպով նկատում է որ մասնավոր շինությունները այնքան մեծ ու փառահեղ չեն եղել, գոնե Անիի մեջ այդպիսի մի տան ապարանքի կանգուն ավերակներ չենք տեսնում: Կան այո շինություններ որոնք էկեղեցիներ չեն բայց մենք նրանց մասնավոր մարդկանց սեփականություն չենք ճանաչում և ասում ենք թե դրանք պետական հիմնարկություններ պաշտոնարաններ են եղել: Այսպես էլ այդ

ժայռի մեջ փորված ասպարանքը երևի որևէ պաշտոնական հիմնարկություն է եղել՝ կամ զինվորական պահականոց, որ հսկում էր հարավային կողմից եկող մեծ կարևոր ճանապարհի վրա կամ գուցե մաքսի և այլ հարկերի տուն:

Սրանք մեր խոսակցություններն են, ընթերցող: Եվ ես չեմ ասում թի ուրիշ այցելուներ բուլրովին ուրիշ տեսակ խոսակցություն, ուրիշ տեսակ ենթադրություններ չեն ունենա այս միևնույն առարկայի վերաբերմամբ: Ամենքն իրավունք ունեն Ոչ մի գրով ոչ մի հիշատակությամբ շխանագարվող քարային լուծյան առջև ենք կանգնած: Քարերից էլ ասենք գաղտնիքներ խլում են բայց ի նշ տեսակ քարերից: Ո՞ւր էր եթե մենք էլ, հասարակ այցելուներս, մասունենայինք այն հանճարից ու հնարավորությունից որ, օրինակ Վանի ժայռերի վրա նշանակված բազմադարյան ալևոր գաղտնիքը բացեց

Բայց կասեմ, որ շատ ճիշտ է մեր խոսակցության մեջ շեշտված այն հանգամանքը, որ մասնավոր աչքի ընկնող մեծ շինություններ ոչ ոք չէ ուզում ընդունել Անիի կանգուն ավերակների մեջ: Կարծես թե անեցին դրամ խնայելիս չէ եղել միայն եկեղեցիներ և պաշտոնարաններ շինելիս

Ահա մենք գնում ենք դեպի այդպիսի մի շինություն որ նույնպես առեղծված է որի ինչ լինելու առիթով տեսակ տեսակ դատողություններ կան

Մայրկոցածորի եզերքով մի ծուռումուռ ճանապարհ տանում է մեզ քիչ դեպի հյուսիս: Մեր առջև պատերի մի տրորված խումբ է երևում նա բարձր է, նայում է մեզ երեք հասակին տվող կամարակապ բացվածքներով որոնք ներքին հարկումն են գտնվում: Դրանք սենյակներ են և բավական լավ պահված սենյակներ բայց նման են դիակի կոցահարած պաստոտած աչքերին որոնց միջից մահն 1 նայում իբր թույլ ու սառն անհուսությամբ: Այդ մեծ, բայց անկենդան աչքերի առաջ, ուր, երևի այդ տան բակն էր գտնվում թափված է քարակուլտերի մի մեծ տարածություն նա ցույց է տալիս որ այս շինությունը ավելի շատ բան է ունեցել, քան ինչ ունի այժմ բայց կամարներ ու պատեր շատ են թափվել և կազմել են այս քարակաշկառը Իսկ ինչ մնացել է կրով ու

ժեհով կապված, կանգուն մնում է այդ երեք սև աշքերի նստում և վերևում գզգզված կրծոտված ճաքճքած ու կիսով շափ թավված բայց դարձյալ հիացնում է տեսնողին, գարձյալ նրա մտքին ու երևակայության դատելու ենթադրելու այնքան նյութ տալիս:

Առաջին տեսնողներն ասացին որ դա սրբայական գալատ է Բայց եղան մտածողներ էլ, թե Ի սղրատունի թագավորները այսպիսի վտանգավոր տեղ պալատ չէին շինի: Բա զաքի ծայրն է, Անիի պարիսպը գալիս հասնում է շինության պատերին 1 նշպես կարելի էր որ թագավորը իր համար քնակավայր ընտրե թշնամ և հարվածներին ենթարկված այսպիսի մի տեղ: Ակսեցին թագավորական պալատի ամենահարմար և միակ հնարավոր տեղ համարել Միջնաբերդը: Իսկ այս շինությունը — երևակայությամբ իհարկե — հատկացրին Բագրատունյաց ժամանակի ամենափառավոր իշխանական տոհմի Պահլավունիներին Եվ այս ապարանքը նկարագրությունների մեջ կոչվում էր «պահլավունեաց պալատ»: Սակայն ուշադրություն դարձրել են և այն հանդամանքի վրա, որ պալատը այդքան հին շինություն չէ Պրոֆեսոր Սաւր Ընթացրում է, որ նա շինված է Զաքարյանների ժամանակ և եղել է զորանոց, ուր հավաքվում էին պարիսպները և աշտարակները պահսպանող զինվորական գնդերը:

Մանոթ լինելով այս բոլոր առարկություններին և ենթադրություններին մենք, այնուամենայնիվ քարակաշկանների վրայով մտնում ենք ներքին հարկի կամարակապ սենյակները համարյա համոզված որ մտնում ենք սրբայական պալատը: Եթե ինձ կարողանային ս պացուցանել անհերքելի փաստերով, թե դա զորանոց է միայն կամ մի որիշ պաշտոնարան համենայնդեպս ոչ պալատ ևս այնուամենայնիվ շատ հասկանալի և բնական կգտնեի այն եթե կամենում եք ւնվանեցեք, նախապաշարմունքը, որ ծանրացած է այցելուի լրա հատկապես մի անգամ արտասանված անվան՝ թագավորական պալատի լերաբերմամբ Բնական եմ համարում այս տրամադրությունը, որովհետև ինքս էլ ենթարկվել եմ Անիի այցելուի հոգեբանության: Վեհ ու տխրալի ավերակները ինչ որ թագավորական վսեմաշուք ազդեցու-

թյուն էն թողնում և դուք համարյա մոռանում եք որ Բագրատունյաց մայրաքաղաքը ամբողջ դարեր ապրել է առանց թագավորների և ապրել է տեսնելով գեղեցիկ օրեր էլ:

Այդ անթագավոր ժամանակների Անին շկա ձեր աչքի առջև Բագրատունիները դերում են հուփշտակում են ձեզ այն վարկյանից, երբ ձեր ոտը սուաջին անգամ դիպում է Անիի հողին և մինչև վերջը ձեզ այնպես է թլում թե վերջին անբախտ Գագիկի հետ աչք է փակվել և նրա մայրաքաղաքը նվազարմանում եք ևրբ ձեզ ասում և՛ թե Բագրատունիներից հետո էլ էրկար ու երկար ժամանակ եղել է դեղեցիկ Անի:

Ինձ պես տրամադրված էին և իմ բոլոր ընկերները և մենք ամենքս շրջում էինք այդ ավերված շինություն մեջ, մեր տպավորությունների մեր դատողությունների մեջ վերաբերվելով նրան իբրև պայատի

Ներքին հարկը դեռ պալատական հատկություններ չէ ցույց տալիս: Անցնում էնք սենյակից սենյակ, կան նեղ անցքեր կան խավար անկյուններ: Արդյոք ի՞նչ են էղել դրանք մառաններ՝ մթերանոցներ՝ ծառաների բնակարաններ՝ թե բանտեր Երևում է որ նույնիսկ շեն ժամանակն էլ բավական մուսուտեսք է ունեցել այս պլանդ կամարակապ ներքնահարկի ներսը:

Այդպես չէ վերևի հարկը ուր մենք բարձր ցանք բակի կողմից Թեև այդտեղ ավերածքը իր ամբողջ ուժի մեջ է, կատաղի, անդուսպ, բայց կան բեկորներ կան մանր փրշրանքներ, որոնք աուաջին իսկ հայացքից ժպտում են երեսիդ իբրև փառահեղության վկաներ: Այդ ժպտները ավերանքի, ապականության կույտերի տուկից կույտերի վերևից

Ինք ցածրում Ծաղկոցածորի սկզբում մեր ուշադրությունն էին հրավիրել այս մեծ տան վրա որ իր ամբողջ քայքայված հասակով պինդ կայած է ձորի շրթունքին և նայում է նրան իր արևմտյան պատի ամբողջ երկարությամբ: Բայց այնտեղից նայելիս՝ դուք պատրաստված պիտի լինեք իմանալու, որ դա տուն է և ոչ թե պատերի կտորների ինչ որ անհասկանալի մնադորդներ: Իսկապես պատի կտորներ են դրանք ժայռոտ լանջի զլխին ահագին պատռվածքներով:

հրեշավոր ճեղքերով միմյանցից բաժանված պատեր որոնց մեջ բացված ծակերով (պատուհաններով) մեզ է նայում շարունակ խորհրդապահ երկինքը: Այստեղ միայն վերին հարկի այս մնացորդների մեջ միայն կարողանում եք փոքրիշատե ամփոփ հասկացություն կազմել մի մեծ հարուստ ապարանքի մասին

Նայելով շուրջը նայելով պատերին սենյակների դասավորութեան, մարդ համոզվում է թե դա ապարանք է եղել ի փարթամ ու ունեւոր մարդու բնակութեան համար Զորանոցի պահականոցի, դիվանի կամ մի այլ պաշտոնարանի ենթադրութեանը թվում է շատ անհավանական Ասում են, թե թագավորական պալատ չէր կարող լինել մի այսպիսի վտանգավոր տեղ քաղաքի ծայրում Այս իսկ պատճառով այս շինութեանը չէ կարող մի իշխանի օրինակ մի Պահլավունու, մի Զաքարյանի բնակատեղ էլ լինել: Բայց ինչո՞ւ այդքան վճռական դեր հատկացնել տեղի դիրքին. Այդ դիրքը նախ և առաջ շատ վտանգավոր չէ Մաղկոցաձորի կողմ, որ ուղղակի սկսվում է պատի ետևում շատ էլ դյուրամատ շելի չէ դարձնում Անիի այս կողմը: Երկրորդ՝ ինչո՞ւ ենթադրել թե թագավորը կամ այսինչ փառավոր իշխանը միայն ի հատ պալատ պիտի ունեցած լինի, աչն էլ անպատճառ Միջնաբերդում Այս տեղի դիրքը կարող էր վտանգավոր լինել միայն պատերազմի պաշարման դեպքում Բայց հո հուտնի է որ Անին խաղաղ ժամանակներ էլ շատ ու շատ է վայելել իսկ այդ խաղաղ ժամանակներում՝ Մաղկոցների՝ սկսւյտական ձորի վրա բարձրացած այս տան մեջ բնակ լելը այնպիսի մի զվարճութեան և բանաստեղծական գեղեցկութեան էր որպիսին հազիվ թե մեկը գտներ Անիի մի ուրիշ կողմում:

Ոչինչ անհավատալի բան չկա այս շինութեան այս բնութեան մեջ թե այստեղ չէր կարող մի իշխողի, մի հարուստի սոստ վայելուչ կյանք ընթանալ Թշնամին եկավ, պաշարեց Անին — և ահա այս ապարանքի տերը տեղափոխվում է մի ապահով տեղ, հենց նույն Միջնաբերդը Մի՞թե չէ կարելի ենթադրել և այսպիսի մի հանգամանք վտանգի միջոցին Միջնաբերդ էին տեղափոխվում շատերը ոչ միայն

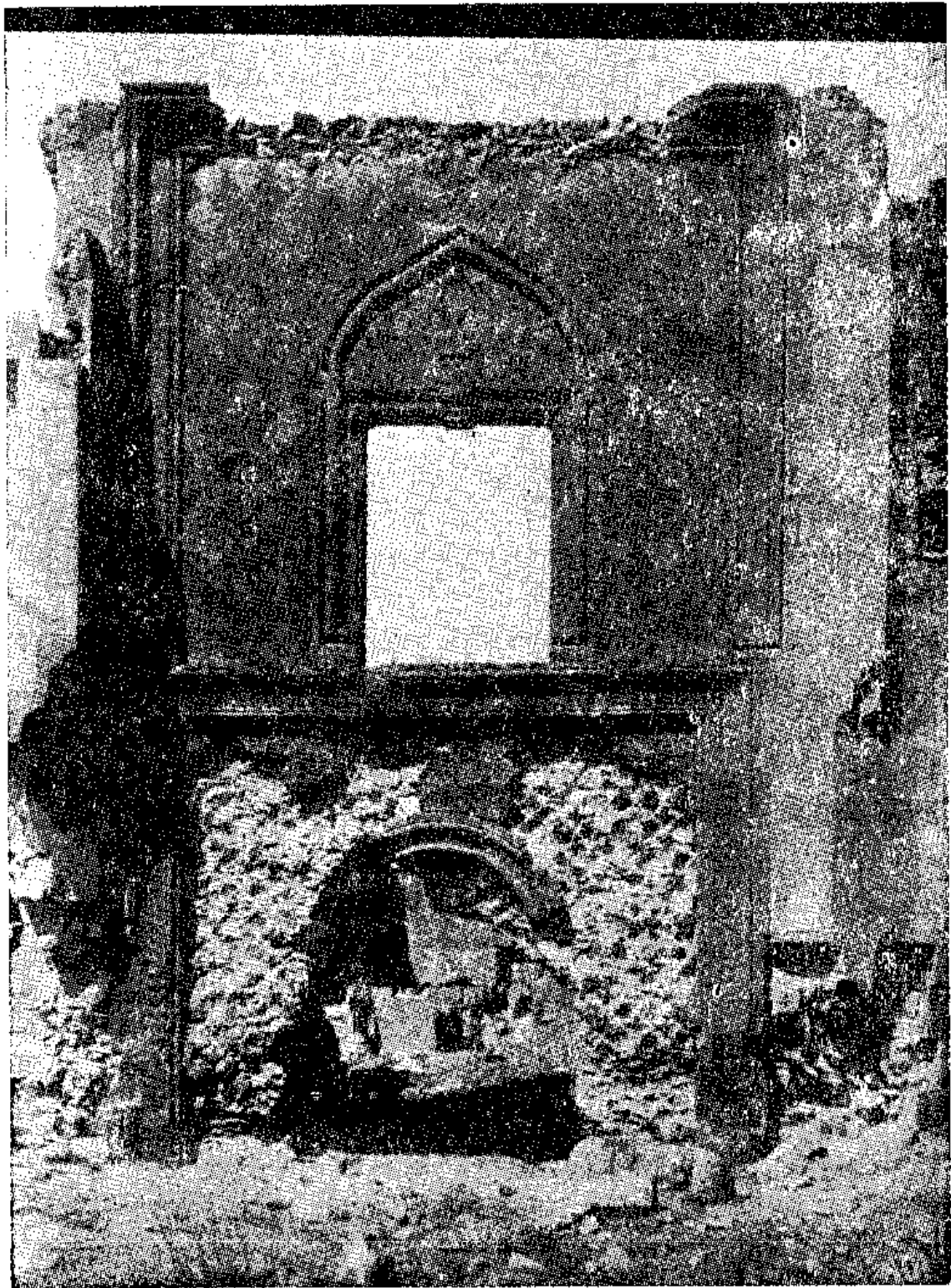
բաց ու անպաշտպան շրջականերից այլ հենց պարսպապատ Անիի տալարակ մասից

Ասում են այս բոլորը այն պատճառով որ զորանոց լինելու համար այս շինությունը շափաղանց շքեղ է, իսկ պարիսպները պահպանող պահակների բնակարան լինելու համար շափաղանց մեծ է: Եթե Անիի զինվորները այսպիսի ապախանքներում էին ապրում հապա ինչե՛ր էին շինվում թաղավորների և իշխանների համար Չմոռանանք, որ Անին ուներ լսդարձակ պահպանողներ իր պարիսպների մեծ երկու նրաք հարկանի աշտարակներում ուր, ինչպես հայտնի է մեր պատմագիրներից Նույնիսկ փոքրիկ եկեղեցիներ էլ կային:

Մենյակները սիրուն տպավորություն են թողնում նախ և առաջ այն պատճառով, որ համապատասխանում են մեր ժամանակի շինարարական կարգերին: Բարձր ու անզարդ են պատերը, առատազ շէտ: Մնակնկալի տպավորություն գործում են մեծ ու լայն պատուհանները, որոնք հին շինությունների մասին մեր կազմած հասկացությունն են ջրում: Մենք սովորել ենք հին եկեղեցիներում ժամատներում տեսնել նեղ ու փոքրիկ պատուհաններ, մենք գիտենք և այն որ հին տները լույս ընդունում էին վերևից, առատազում բացված կոլոր ծակերից Իսկ այստեղ գոնե երկու հատ պատուհաններ են մնացել որոնք չէին կարող ուրիշ բանի ծառայել

Մենյակների մեջ ուշադրության արժանի մնացորդը «աղբյուր» է, Պատի մեջ, գեղեցիկ քառակուսի շրջանակով պատած մի կամարակապ խողոչ կա, որ կարող էր մեծ կրակարանի կամ բոխարու նմանությունը տալ եթե պարզ նկատելի չլիներ, որ այդտեղ ջուր է եղել գալիս տեղը երևում է ուստի և անվանվում է «պաշատի աղբյուր» Մեր այեքսան դրապուցի բարեկամներից մեկը այդտեղ ասում էր, թե իր մայրը մի 40—50 տարի առաջ այցելել է Անին և պատմում էր, թե այս աղբյուրը այն ժամանակ ջուր էլ ուներ Որքան հեշտությամբ են Անիի մեջ առասպելներ կազմվում

Շինության այն ճակատը, որ դարձրած է դեպի քաղաքը առանձին խնամքով գեղեցիկացված է կանգնելու, նայելու շատ բան կա այդ կողմում: Այստեղ է կամարակապ դուռը,

Պարոնաց պալատի շքանո տվը (XIII դ)

որ տան գլխավոր մուտքն է եղել նրա վերևում երկրորդ հարկում մեծ ու լայն պատուհանն է որի սրանկյուն կամարը, պրոֆեսոր Մառի կարծիքով հիշեցնում է պարսկական սևը Թե դուռը և լևե պատուհանը գեղեցիկ շրջանակներին մեջ են գտնվում Շինողը առանձին ուշադրություն դարձրել է դռան վրա որի կողմը գեղեցիկ քանդակազարդ կամարի շուրջը շրջանակի մեջ գտնվող ամբողջ տարածությունը ծածկված է մանրանկար պարզաքանդակներով: Դրանք ներկայացնում են խաչերի և աստղերի նուրբ ճաշակավոր հյուսվածքներ: Դռան շրջանակն էլ ծածկված է ոլորուն վերին աստիճանի նուրբ հյուսվածքներով:

Եվ այդքան խնամքը, այդ ճաշակավոր զարդարանքները այսօր սարսափելի կերպով կրժոտել, ծամծամել ու ցած է թափել ավերանքը Դռան կամարի մի փոքրիկ կտորն է մնացել, իսկ խաչերի և աստղերի հյուսվածքները մեծ մասամբ մաշկված են, վերցված: Երևի Անիի այցելուները այստեղից են հիշատակներ վերցնում իրանց համար այդ դժբախտ պատի երեսը մաշկելով: Զարդերի փոքրիկ մասերն են մնացել որովք շուտով երևի բոլորովին կանհետանան, եթե այցելուները չխզան:

Ավելի բախտավոր է մուտքի վրայի պատուհանը բայց նա շո նի էլ մուտքի նուրբ ու ոլորուն զարդերը: Շրջանակի մեջ առնված նյա երեք կողմերը ներկայացնում են շահամաթի տախտակ որի քառակուսիները կազմված են սև և դեղնավուն քարերից: Նուրբ ճաշակ այդտեղ էլ երևում է Բայց ահա պատուհանի ավերումն այլևս մարդու ձեռքից չէ գալիս, այլ վերևից ճեղք է տալիս պատը և պատուհանի ճակատից կախ է ընկել մի քար:

Նայելով մուտքի և պատուհանի հանդիսավորության զարդերին ղիրքին և ազդող տպավորության մենք, իհարկե չկարողացանք դսպել մեր երևակայությունը և սկսեցինք հին տեղին ու հանգամանքներին հարմարվող տեսիլներ ստեղծել Այս հանդիսավոր մուտքով, երևի աշխարհի շատ հռորներ էին մտնում և այս հրապարակում որ բացված է հանդիսավոր մուտքի առաջ երևի, ժողովուրդ էր խմբվում, իսկ ապարանքի կամ պալատի տերը անշուշտ, թագալոր կամ նրա պես մի

իշխող երևում էր մեծ ու գեղեցիկ պատուհանում լսում էր, խոսում էր

Մակայն էս, խոստովանում եմ զարդարուն հսկայափոր պատուհանից ավել սիրեցի մյուս պատուհանը որ երևի սենյակի միջից նայում է Մաղկոցաձորին: Այստեղ պաշտոնականութուն չկա այստեղ հլապարակում խմբված ամբոխի աչքերի համար ճարտարապետը զարդեր ու քանդակներ չէ շոայել Բայց այստեղ բնութիւն կա ամենի, լայն հուփու, որի վսեմութունը նույնիսկ ծիծաղելի է դարձնում ամեն մի արհեստական դարդարանք շատարակ, ան զանույճ, Էայց լայն պատուհանից Մաղկոցաձորի հստակն է երևում այնտեղ ցած, շատ ցած Չորի լանջերը, նրանց հետևող դուշտերը և այդ լայնարձակ տեսարանի վերջում Այաշայի կապույտ շղթան — մի բնութիւն է սա, որից ժամերով կշտանալ չի կարելի: Որքա ն պայծառ ու ժպտուն է ամառվա օրը այս տեսարանի մեջ: Որքա՛ն սիրուն են ստվերները հսկայական ձորի անկարգ դասավորված խորշերում ու խոռոչներում: Իսկ դե՛նը, հեռո՛ւն, արևով ու ջերմությամբ ողողված զաշտերը լվ լռութիւն, լռութիւն ամեն կողմ Այս մասը կարծես անամոյ ծախուն երկինքն էլ է դյուրել, օդն էլ արևն էլ Մահ ավերակ

Այստեղ այս պատուհանի ուաչ էս երևակայում էի այն կյանքը, որ այս տուն մեջ էր անցնում մի ժամանակ: Ոչ այն պաշտոնական կյանքը, որ իր իշխանությամբ կառավարելու և հրամայելու իր սփունքով նայում էր քաղաքին այն մյուս, դարդարուն պատուհանով: Այստեղ անշուշտ, ներքին կրանքն էր, մասնավորը ընտանեկանը, որի Էաղցրութիւններն ու գաննութիւնները մի են թե՛ աշխարհի տերերի, թե՛ անճարտորատի համար Ո՞վ էր այստեղով նայում Մաղկոցաձորին և ի՞նչ էր տեսնում այնտեղ: Իմ երևակայութիւն ատաչ են գալիս փափկասուն տիկիններ իշխանազուն երեխաներ նախիշաներ մի խոսքով մի մեծ ու շեն տուն այս պատուհանի ստույ: Իսկ այնտեղ ձորում բարայլների, ծաղկոցների մի ամբողջ ետուն, կենդանի աշխարհ որ շարժվում է ու գործում է, հաց է սշխատում ուրախանում է տրամում է մեռնում է ու ծն լում:

Գուցե և այսպէս չէր — ես չգիտեմ: Գուցե և այսպիսի ամառնային գեղեցիկ առավոտներին այստեղ ընտանեկան կյանքը չէր վայելում բնութիւյան գեղեցկութիւնները, այլ բոլորովին արիշ հոգսեր էին տիրում: Գուցե այս տանից մի բարբարոս ձեռք էր երկաթի պէս ճնշում գեղեցիկ մայրաքաղաքը, դոցե այս տունը անեծք և սարսամ էր քաղ քի համար — ևս դարձեալ չգիտեմ

Բայց Լտ նայելով լուռ, կլսակործան սենյակներին, քարութանդ պատերին, թափված քարակուլտերին ավերակի փոշին ևս հիշեցի Տիրդուսու խոսքերը

Այժմ սարդն է վաբադույր գործո մ Կնսարլ

սրահներո մ

Ել բոն է պ հապսն Ավբասլարի կամարազալ դ
գմբէթի տակ

Ժ

Սպարանքի կամ պալատի մոտ — անվանեցեք ինչպէս կամենում եք — մի կամարազարդ ավերակի բեկոր է գտնվում անհայտ ու անհիշատակ Երեւակայութիւնն է նրա համար անուն ուսել մի անուն որ թելադրել է սպարանքի հարեւանութիւնը. նա կոչվում է «Պահականոց»: Իբր թե արջունի պալատի պահասանները տարում էին այդտեղ:

Այդ ավերակի ետևում մի փոքրիկ թումր կ'կորած քարերի խառնիխուռն կուլտերի տակ: Մի հսկա ավերակ դուցե և ավերակներ, բոլորովին գետնին հավասարեցրած: Երևում է, որ մի մեծ շինութիւն փլվել, մանրվել է այստեղ ու այդ պիսի անհնթեթ քարակուլտեր դարձել: Արդյոք այստեղ չէր այն սքանչելի եկեղեցին որ 1000 թվականին կառուցեց Գագիկ Առաջինը, օրինակ առնելով էջմիածնի մոտ յոթներորդ դարում կառուցած Զվարթնոց եկեղեցին: Սյդ եկեղեցու մուտին ևս խուսել ևմ ս Փրկիչ եկեղեցու նկարագրութիւն մեջ:

Ապագա պեղումները կորոշեն Գագիկի այդ լառահեղ

շինութեան տեղը: Մենք, սսթաղրութիւններով, շարժաններով՝ առաջնորդող այցելուներս միայն թափված քարերի բազմութիւնից և սովերակի կոշոր ձեկից էինք ուզում եզրակացութիւն հանել: Բայց ո՞րտեղ չկան թափված քարեր: Անիի մեջ մի ամի հող չկա, ուր շինութիւն ելած շիններ այսօր էլ մի ամի հող չկա ուր քարեր չլինեն թափված:

Այդտեղից քիչ դեպի արևելք, քարերով ցանված մի տուփարակ տարածութիւն վրա, բարձրանում է մի մաշված տրորված եկեղեցի որ հազիվ է կարողանում ամբողջութիւն պահպանել, բայց որ Անիի ամենանշանավոր շինութիւններից մեկն է: Գրա ս Առաքելոց եկեղեցին է:

Բաղկացած է երկու մասից—բուն եկեղեցի և դավիթ կամ ժամատուն: Տարբեր ժամանակների, տարբեր ոճերի շինութիւններ են Ամբողջութիւնը եկեղեցու սովորական ձեկին շատ քիչ է նման չկա գմբեթ, չկան սյուներ: Այս տեսքը շատերին է մոլորեցրել և կարծել սովել, թե դա եկեղեցի չէ: Մուրավայր ասում է, թե դա Բագրատունիների պալատն էր: Իսկ ամբողջ անվանում է իրան նուշիրվանի խոհանոց կարծելով թե սլարսից նուշիրվան թագավորը ապրել է այստեղ այս պիսի փառավոր պալատ և խոհանոց է շինել: Դալատ անվանող ճանապարհորդները հայերեն չգիտեին և շեն կար դացել այն բազմաթիվ արձանագրութիւնները որոնք մնում են այս մաշված ու հյուծված պատերի վրա¹, իսկ եկեղեցին խոհանոց անունով մկրտող ամբողջ շէնտեր որ Անիի ժամանակ նուշիրվանը հարչուրավոր տարիներ առաջ գոյութիւն ունեցած մի թագավոր էր:

Մեր առջև կանգնած էր մի երկար, ոչ այնքան բարձր շինութիւն, որի արևմտյան և ողմում, կամարակապ բացված քի վրա, բոլորովին մաշված, դրսի էեղեցի պլոկված կտուրը մի կոշոր բարձրութիւն է ներկայացնում — սրղոք գմբեթի մնացածը:

Բուն եկեղեցին շինութիւն և ճարտարապետական լրջութիւն է պատկերացնում հենց նրանով որ ներսից զուրկ է զարդերից: Բայց զարդերի փոխարեն որքա՞ն ազդու, հափըշ

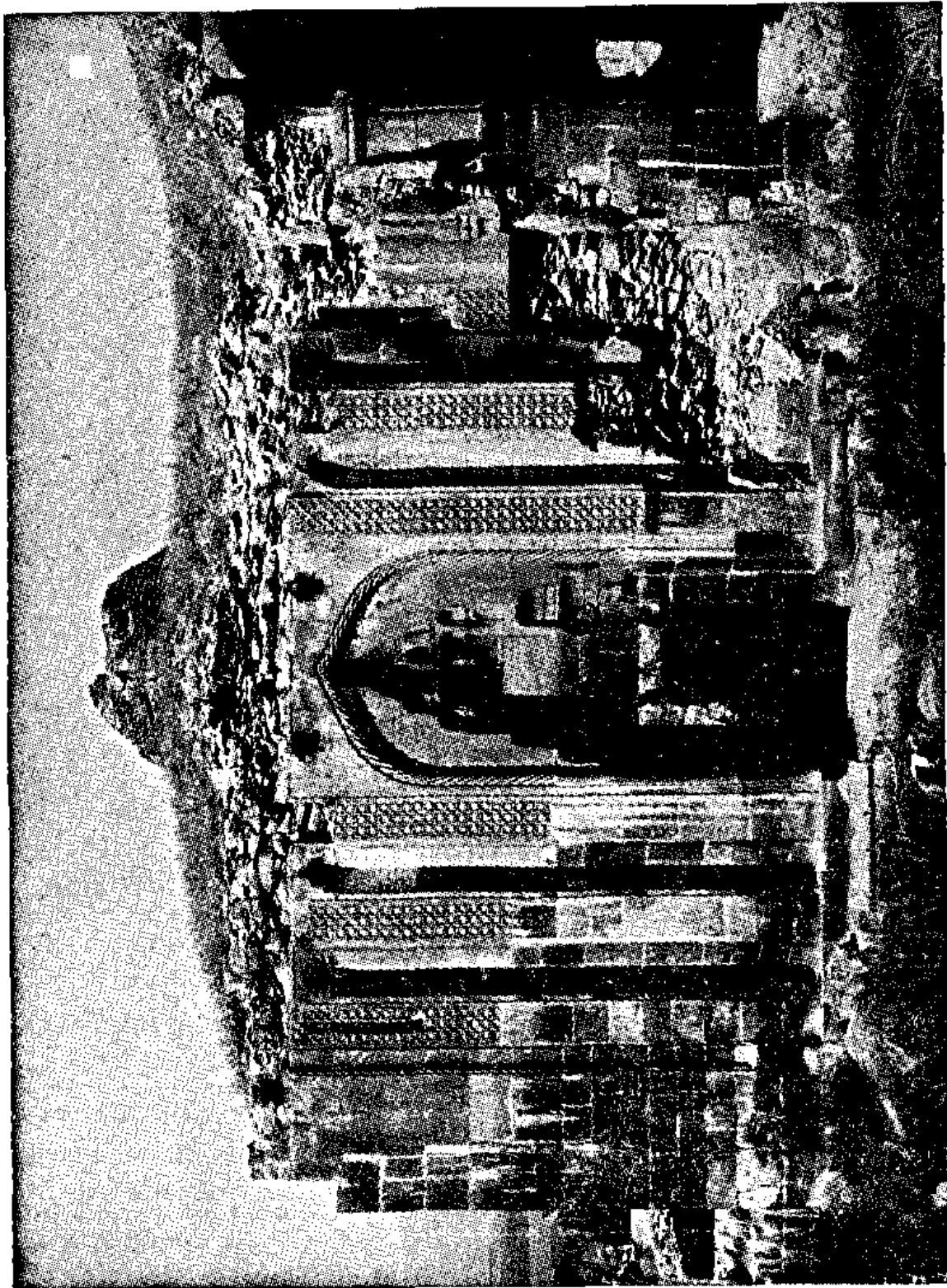
¹ Քյոբքչյանը միայն գովիթն է համարում Պահլավոնիների պալատ:

տակող տպավորութիւնն են թողնում պատերի մեջ շինված և առաստաղի վրա աղեղնաձև միմյանց փաթաթվող լաշն սյուները: Եկեղեցու ներսում կա մի արձանագրութիւն, որ 1031 թվականին գրել է տվել Վահրամ Պահլավունի իշխանի որդին, Ապուղամբը որ հայտնում է թե մի արտ է նվիրել ս Առաքելոցին իր էղբայր Գրիգորի առողջութեան և երկարակեցութեան համար:

Նշանակում է, որ ս Առաքյալքը Անիի հին շինութիւնն ներքից մեկն է, թագավորների շրջանի մի շինութիւն, որ, ինչպես և այդ շրջանի մյուս շինութիւնները ճարտարապետի պարզ բայց վեհ կերտվածքով էր պարծենում

Ուրիշ բան է ժամատունը նա արդեն հետագա ժամանակների գործ է այն ժամանակների երբ Անիում արվեստը ավելի զարդերով, քանդակագործական քմահաճո թոխքներով էր շլացնում: Այդ ժամանակները շինվեց և զարդարվեց ս Լուսավորչի եկեղեցին, Անիի ճարավային ծայրին: Բայց ոչ Լուսավորչը, ո՛չ առհասարակ որևէ ուրիշ շինութիւն Անիում չի կարող իր զարդերով ու քանդակներով մրցել այս գավթի հետ Դա խոսելով ժողովրդական ոճով, մի նշխած ձու է

Անխոնջ սրամիտ վարպետները կամեցել են ապշեցնել տեսնողներին իրենց երկաթե գրչի ճարտար խաղերով թոխքներով, անսպառ աշխույժով և միանգամայն հասել են իրանց նպատակին: Ապշել են նրանց ժամանակակիցները ապշում է և այժմյան այցելուն: Նա կանգ է առնում ժամատան գեղեցիկ, խոր ու խոշոր քանդակներով զարդարված մուտքի մոտ և երկար ու երկար նայում է պատերը լաշն, նրբահյուս ժայռաքանդակների նման ծածկող քանդակներին Միայն դրանք էին այդ քանդակները պատերի մեջ շինած խորշերը, նրանց կիսակոյր գլուխները, ամեն տեղ ամեն անկյունում երևում է ժայտուն ստեղծագործող արվեստը իսկ ժամատան նե՞րսը, իսկ նրա կամարակապ առաստաղը Շոխութիւն է թափված ամեն տեղ: Քարերը հրաշակերտված են արևելցու ֆանտաստիկ կրակոտ ուժով Մի մաս տեղ չկա ուր գործած չլինի վարպետի գրիչը Եվ նայողի աչքը չէ կարողանում կանգ առնել մի տեղի վրա, բմբռնել մի հայտնի դասավորութիւն, մի ամբողջութիւն վերջացրած միտք գտնել: Այդ գեղարվեստ

Առաջին և երկրորդ գաղթը

տական համաշախությունը երևի անծանոթ էլ էր մեր վար պետներին նրանք աշխատել են միայն անսպառ առատությամբ խնայել կուտակել ճարտարությունը ոճի խիստ արտահայտության մեջ չէր այլ զանազան ոճերի զանազան հերցուրումների խառնվածքի մեջ Յուրաքանչյուր մասնիկ առանձին վերցրած հիանալի տպավորություն է թողնում իր համարձակ, կանոնավոր, նուրբ գծերով: Քանդակել նշանակում էր հեղանկարել: Եվ ս Առաքելոցի ժամատունը սյդ կարողության ամենաբարձր արտահայտությունն է որ միայն անեցուն էր տված և որ մի ուրիշ տեղ ուրիշ ժողովրդի մեջ չաղիվ թե եղած չինի:

Եվ նկարագրող այցելուն, խոստովանում եմ, շատ ուղղու է այդ շոալ շքեղությունների առաջ: նրան տված են շատ թույլ, շատ ընդհանուր տպավորություններ արտահայտող բաներ, նրա ուժից վեր է բառերով թղթի վրա նկարելը այն, ինչ Անիի վարպետները նկարել են քարերի վրա: Եվ իրավացի է նկատում ուս այցելուներից մեկը, թե միայն նկարիչը կարող է արտահայտել ս Առաքելոց եկեղեցու շքեղ հարստությունները:

Շատ ծեր, շափաղա ց մաշված ու ուժասպառ է ույդ տն նման շինությունը: Թեև ն ս դեռ պահվում է իբրև ամբողջություն, բայց անխնա կրծոտված է ամեն կողմից: Ժամատան մի մեծ անկյունը հիմքից այնքան քանդվել ու մաշվել է որ պահվում է մի բարակ պատի կտորի վրա թվում է որ եթե մեկը մի մուրճով մի բրիչով խփե այդ տեղին, շինության ամբողջ կեսը իր զարգերով իր գեղեցիկ առաստաղով շուռ կգա քարակույտերի վրա նոր կույտեր ավելացնելով:

Ս Առաքելոց եկեղեցին ժամանակին շատ նշանախոր դեր է կատարել Անիի մեջ: Երևի նրա մոտ գտնվում էր քաղաքի մեծ հրապարակներից մեկը, ուր հավաքվում էին մարդիկ՝ գրավելով կենտրոնական դիրք մի ժամանակ ըստ երևույթին, լինելով և եպիսկոպոսական եկեղեցի, նա մի տեսակ վարչական պաշտոնարանի էր նման: Պրոֆեսոր Մանն ասում է որ ժամատները հայոց եկեղեցիներում կարևոր շինություններ էին Այդտեղ ժամասացություն ժամանակ կանգնում էին այն ծխականները որոնք չէին կարողանում եկեղեցի մտնել՝

տեղի պակասության պատճառով: Այդտեղ թաղվում էին նշա
նավոր հոգևորականներ և աշխարհականներ և այդ կողմից մի
մի պանթեոններ էին: Վերջապես այդտեղ հավաքվում էր ժո
լովուրդը ոչ միայն եկեղեցական, այլև վարչական նույնիսկ
քաղաքական հարցեր քննելու համար

Զուր չէր ս Առաքելոցի ժամատունը այսքան դեղեցիկ ու
զարդարուն: Այդտեղ էին կատարվում կարևոր խորհրդակցու
թյուններ, սյգաեղ էին որոշվում այն հարաբերությունները,
որ ուներ քաղաքը իր տերերի հետ: Այս են վկայում եկեղեցու
սրձանագրությունները

Գրանք թանկագին նյութեր են անեցու վրա դանագան
յս մանակ բարդած հարկերի և տուրքերի էությունը պարզելու
համար. Շատ քիչ են այնպիսի արձանագրություններ, որոնք
պարունակում են իրանց մեջ այս կամ այն հավատացյալի
նվերը և փոխարենն ստացած պատարագների թիվը: Մեծա
մասնությունը Անիի տերերի, Անիում հարկահանության պաշ
տոն կատարողների կարգադրություններն են, որոնցով քաղա
քացիներին ազատում են այս կամ այն տեսակ հարկերից
եկեղեցու պատերը դիվանական սրձանագրությունների պաշ
տոն են կատարել: Կարդադրությունը փորագրվել է քարի
վրա, որպեսզի անջնջելի մնա: որպեսզի հրապարակա կան լի
նի ամենքին հայտնի

Շատ արձանագրություններ անթլաղան են բայց և
նրանք, որոնք թվական ունեն ցույց են տալիս, որ Առաքելոց
եկեղեցին պաշտոնական կարգադրությունների դիվան դարձել
էր XIII—XIV դարերում, այն ժամանակներում, երբ Անին իր
միջից մեծ գաղթականություններ հանած անշքացած մեծ քա
ղաք էր. Մի արձանագրություն կրում է 1384 թվականը Գրա
նից հետո գրված որևէ արձանագրություն դեռ չէ գտնված
Անիի մեջ:

Եկեղեցու լլատելի տված նյութերով իհարկե չէ կարելի
ժամանակագրական կարգով պատկերացնել Անիի հարկա
տվության շափերը Գրանք կցկտուր տեղեկություններ են
բայց դարձյալ հետաքրքրական են իրրև փաստեր մեռած քա
ղաքի ներքին կյանքից: Կբերեմ այդ փաստերից մի քանիսը

Տեղերեցի Մխիթար Լպիսկոպոսը երկրաշարժի աղետից

քաղաքը ազատ պահելու համար կարգադրում է որ կլրակի օրերը վողոցում առևտուր չլինի

Նուրայտին Քոթիթ անունով տամղաչին գուլիս է Անի և տեսնում է որ այդտեղի քահանաները ունեն յարլրղ (հրամանագիր ՔՐԴԵԿ), ուով ազատվում են «բաժ ու տամղա» տալուց և հաստատում է նույն արտոնությունը «վասն յերկար կենդանութեան փաթշահին»

Մի ուրիշ անգամ էլ անհայտ տամղանիկնեւ (դրոշմ դներ, կնքողներ) նույն արտոնությունն են հաստատում «վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց մերոց Ս հիպ Դի սնին և Սահմատին և Քարիմ սղինին»

Արսնք հավանորեն օտար տիրողների շնորհներն են, Ահա և հայ տերերի զխալորուպես Զաքարյանների կարգադրությունները:

1301 թվականին Իվան Եի որդի Աղբուղեն Շւ հնշահի հրամանով գալիս է Անի, տեսնում է քաղաքը աղքատացած «և խիստ ի վեր մնացել զի շատ հարկ էր ի վերայ դրած որ ի սկզբանէ չէր էղել» Եվ նա վերացնում է երեք հարկ 1) «Եկին հաղրո» որ երեկ, եղների վրա դիսծ մի հարկ էր, 2) «Կովին համրբելեն» (կովի զխահամար) և 3) «ոչխլին աղահակն» (հարկ ոչխալի փարախներից)

Գամղաճի Մխիթարը սր Գրիգոր Խուցիսին լրդին էր, պսրոն Աղբուղի հրամանով, վերացրել է «չաղացնոյ դամ լէն» և «դահակր (տասանորդը) «վասն Զաղին հոգոյն»

Գամղաճի Գեշը, Պայլկի որդին, վերացրել է «քասանկին դամղէն» թե չաղաքում թե դրսից եկած սպրանքի համար և պատվիրում է որ «ներկ սլարն զվաճառլքն քասանկի շառնեն»:

1329 թվակ նին մեռնում է Աթսբկ Շւ հնշահը (2 քար յաններից), մեծ տրտմություն լառճառել վաշխարհին. նրա արին Խուանդյե տիկինը, որ Շամշաղին Սահիպ զիվանի դուստրն էր թե սլ տրոնի հոգու փրկության և թե իր եղբայրների արեշատության համար վերացնում է իրանց տոհմային կսլվսծ կաղմող Մնիում «կովլրոյն և զլշանուն զհււրբելէն և զդոնապիրն»

Տլրողների այս ողորմությունները անշուշտ թեթևու-

թյուններ էին անեցիների համար Այդ թեթևության շափը մենք մոտ սվորապես սնգամ շենք կարող որոշել, քանի որ մեզանում դեռ ոչ ոք չէ կարողացել ուսումնասիրել և պարզել, թե ինչ հարկեր էին դրանք Առհասարակ Անիի և նրա շրջակաների արձան սգրությունները հարկերի շատ անուններ են տալիս և Ղ Ալիշանը հաշվում է դրանց մոտ վաթսուն հատ շահականալի է, որ դրանք լոկ անուններ էլ կմնան, մինչև որ շուսումնասիրվեն բյուզանդական և արևելյան հարկահանական սխառմաները

Ահա և հոգևոր տուրքերի մի նմուշ:

Ապուղ սմբի որդի Գրիգոր արքեպիսկոպոսը գրում է 1217 թվականին սահմանված է սկզբից, որ յուրաքանչյուր գյուղից երկու չորս հատ տան աթոռին, իսկ Անիի ամեն մի եկեղեցին զատկին մի մի մորթի էր տալիս Երեմի մատաղներից: Իր պատրոնների ազգականների և եզբայրների երկարակեցության համար այդ արքեպիսկոպոսը վերացնում է սյս տուրքը

Անշուշտ շատ էին և հոգևոր տուրքերը, այնքան շատ որ կարելի էր լինում նրանց մի մասը բաշխել լբրև շնորհ: Եվ սրապեսով լրանում է այն ընդհանրապես ազոտ պատկերը որ սնեղու շիխբին վաթաթված հարկերն ու տուրքերն է ցույց տալիս Միայն մեր ժամանակներում չէ, որ հարկերի ազբյուրներ են գտնում այնքան նուրբ մտածողությամբ: Այդ ընդունակությունը հատուկ է եղել և հին տիրապետողներին Անիի զոնեթով ներս մտնող շուրապավորն և նգամ լիսի սահմանված տուրք տար:

Չգիտենք որքան տևողություն ուներ յուրս քանչյուր հարկ բայց ունենք մեր պատմագիրների վկայությունը որ հարկերը սոսկալի կերպով ճնշում էին անեցուն, հասցնում էին նրան թշվառության դուռը Ահա այդ հանգամանքն սլքի առաջ ունենալով, կալող ենք երևակայել թե որքան մեծ շնորհակալությամբ և երախտագիտությամբ պիտի վելս բերվեր անեցին Առաքելոց եկեղեցուն որ իր պատերի վրա արձանագրում էր հարկերի ջնջումը և ոչ թե նոր հարկեր սահմաններ

Գեղեցիկ սրբավայրը միայն թեթևության ազատության մասին իս սելու լեզու ուներ

Ս Առաքելոց և կեղեցուց ոչ հեռու դեպի հյւրատունը և Մայր և կեղեցին տանող ճանապարհի կողքին, թափված են մի աշտարակի ահագին բլկորները: Ես արդեն ասել եմ, ոչ ավերանքը անընդ՛ատ շարունակում է իր գործը Բագրատունյաց դժբախտ քաղաքում. նա շարունակ քանդում է շարունակ ավելացնում է անհեթեթ քարակույտերի թիվը տալածութ՛յունը Այս և հագին բեկորն էլ ի դրս հսկայ լկան վկաներն են:

Դեռ 1800 ական թլականելից սուսշ այս եղ բարձր սցած էր մի վեցանկյունի աշտարակ: Նր ւ բարձրութ՛յան հասնող ոչ մի շինութ՛յուն չկար Անիի մէջ Ի նշ էր դա: Տե սել, նկարագրել են նրան շատ ճ սնապարհորդներ բայց նրա կատայած պաշտոնի մասին կարծիքները տարբերվում էին: Բավական համողիչ և տարածված էր այն ենթագրութ՛յունը, թե դա մի դիտանոց էր իհարկե ոչ թե աստղաբաշխութ՛յան ծառայող, այլ պարզապես դինվորական նպատակների: Սակայն աշտարակի վրա կար պարսկերեն մի երկար արձանա գրութ՛յուն որ վկայում էլ թե աշտարակը մզկիթի մինալէ էլ:

Մահմեդական տերերի լշխանութ՛յունը այնքան երկայատե է եղել Անիում, որ անկարելի է ենթադրել, թե դեղեցիկ քաղաքը այդքան երկար ժամանակամիջոցում առանց իսլամական աղոթատան մնաց: Այդպիսի կրոնական անտարբերութ՛յուն երբեք և ոչ մի տեղ չեն ցույց տվել մահմեդական տիրողները: Եվ ահա Անիի մեջ էլ, անկասկած գոյութ՛յուն են ունեցել մզկիթներ Դրանք որքան հայտնի է երկու հատ էին մեկն այս փլված աշտարակն է, մյուսը այն կանգուն աշտարակը որ գտնվում է Միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան կողմում Ախուրյանի բարձր ավին:

Բայց զարմանալի հանգամանքն այն է որ փլված աշտարակի մոտ ոչինչ հետքեր չկան, որ ցույց տան, թե այս տեղ եղել է մզկիթ կամ մի այլ շինութ՛յուն: Միթե մզկիթը այնպես է եղել ավերված որ նրանից քարեր անգամ չեն մնացել: Հայտնի չէ: Մեն մենակ կանգնած էր այստեղ մի

աշտարակ նրա ներսում իննսուն աստիճաններ տանում էին մինչև վերևի ծայրը իսկ նրա վրայի պարսկերեն արձա նազրությունն ասում էր

«Ես Բեյ-Սուլթան, որդի Մահմուդի որդու Շուարի, որդու Մինուշեհի, Շէղդադեան իմ ծնողների հոգու փրկության և իմ զաւակների համար (որոնց խնամութիւնը, աղղակա յութիւնը և միութիւնը թող անձէ) հրամայեցի և արդելում եմ ուրերին այս էք իւր Մահմարան մզկիթի առջև ոչխար ու ուղտ լաճառել. Հէճ թւի 595 (1198—1199)»: Արձանագրութեան ռակ հայերեն գրված էր «Որ հաստատուն պահեն օրհնին յԱստուծոյ, ամէն»

Եվ այսպես, մենավոր աշտարակը, բացի մզկիթի վկան լինելուց ցույց էր տալիս որ այստեղ անասունների վաճառանոց էլ էր Սզկիթը, իհարկե, առաջ է բերում այն հարցը, թե ինչ դիրք էր բռնում մահմեդական ազգաբնակչուները Անյում և որքան բազմամարդ էր նա: Այս հարցում էլ, ինչ յես և շատ ուրիշ հարցերում առաջնորդվելով լոկ ենթադրութիւններով, մենք հավանական պիտի համարենք որ Անին, գոնե մահմեդական տիրողների ժամանակ իր մեջ բավական թվով իսլամ բնակիչներ ուներ: Ուրիշ կերպ անկարելի է ենթադրել մի մահմեդական տիրապետութիւն այսպիսի հայաշատ կենտրոնում որ թագավորական մայրաքաղաք է եղել, որ տեսել է կատարյալ անկախութեան տեր արջուն է թափել այդ անկախութիւնը պահպանելու համար Բացի դրանից երկու մզկիթների գոյութիւնը հալատացյալների թվի պակասութիւն չէ ցույց տալիս:

Գուցե մահմեդական ազգաբնակչութեան թիվը պակասել է Ջաքարյանների երկարատե իշխանութեան միջոցին գուցե հենց այդ ժամանակ էլ ավելորդ է դարձել այս աշտարակի մոտ շինված մզկիթը և նա քանդվել, անհայտացել է: Բայց մենք չպիտի մոռանանք որ Ջաքարյաններից առաջ Անիի տերը Շեղդատեան քուրդ ցեղն էր որի աշխանութիւնը տեսց 120 տարի իսկ Ջաքարյանների իշխանութիւնը ջնջեց թաթարական արշավանքը որ ողողեց ամբողջ Շիրակը և կլանեց նրան: Իսլամի տիրապետութեան շրջանը, այսպիսով մի րանի դար է շարունակվում: Եվ անկարելի է, որ տիրողները

հեռու մնային այս գեղեցիկ գրավիչ քաղաքից թողնելով նրան բացառապես հայերին

Հաստատուն փաստ համարելով մահամեղական աչքի ընկնող ազգաբնակչության գոյությունը Անիի մեջ, մենք, բնականաբար պիտի հետաքրքրվենք և այն հարցով թե ինչ է թողել այդ ցեղը յրանից հետո: Զարմանալի չպիտի թվա այն իրողությունը որ բացի այս երկու մզկիթներից մենք ուրիշ հիշատակներ չենք գտնում Անիի մեջ, եթե չհաշվենք Ավագ դռների մոտ եղած սյարսկերեն արձանագրությունը Զարմանալի չպիտի թվա, ասում ենք, այդ տիրուղների շինարարական և ստեղծագործական աղքատությունը մի այս պիտի տեղ ուր կուլտուրական բարձր զարգացման հասած հայ ժողովուրդը այնքան սոստոսությամբ թափել է իր եռանդի և մեծ կարողության հիշատակարանները: Ցեղելի առանձնահատկություններն են խոսում այստեղ Մոնղոլա-թաթարական ցեղերը միայն իշխողներ, միայն կաշի քեր թողներ էին աշխարհաշինություն նրանց շերտված Եվ նրանք բնականաբար անմասն օտար ու խորթ պիտի մնային մարդկային ձեռնարկող ողու, շնորհի ու տաղանդի այն յայնարձակ ասպարեզում որ Անին էր ներկայացնում Տիրող մահամեղականները արշունի և անեծքի էջեր են թողել այս տեղերի տարեգրությունների մեջ, իսկ նրանց երկաթե լուծի տակ ընկած բնիկ ժողովրդի գործերը այսօր էլ հիացմունք են պատճառում քաղաքակիրթ մարդկության Սահամատարած մի իրողություն է Սա պատմության ամենագուրկան հաստատուն փաստն է ամեն տեղ:

Եվ դեռ շատ մեծ հարց է թե մահամեղական տերերը ի՞նչ մասնակցություն ունեին այս իսլամ հիշատակարանների կառուցման մեջ Ովքե՞ր են եղել կառուցանողները: Այդ հարցը մի քիչ կարող է սլարգել մյուս մզկիթը, որի մասին ես քիչ հետո կխոսեմ Այստեղ այն կավելացնեմ որ այս փլված աշտարակը, ըստ երեսվթին նշանավոր է եղել իր ամրությամբ և բարձրությամբ Ուրիշ ճարտարապետական աչքի ընկնող հանգամանքներ նա չունի: Ինչ ուժ է եղել որ ութսունական թվականների սկզբում խորտակել է այդ հսկա գանգվածը—ես չգիտեմ թայց որքան էլ ահավեր եղած լինի

անծանոթ խորտակողը, զանգվածը այնքան ամուր է եղել, ու չէ ցրիվ եկել, այլ միայն կոտրատվել է: Ճանապարհի կողքին ընկած է ահագին վեցանկյունանի գլանը որի ներսը դատարկ է

Ավերումը անողորմ է Անիի մեջ: Բայց ապշեցնող է այն ամբողջությունը, որ հաղորդված է եղել շինություններին Այդ ամբողջունն է, որ այնքան ճակատի պնդություն է տալիս Ինոած քաղաքին իր ամենի և անմեռ թշնամու ււվերանքի գիմաց

ԺԱ

Քանզված աշտարակից ուղիղ գծով դեպի հարավ արև Լուսք ենք վերադառնում դարձյալ դեպի Մաղկոցածորի կողմը Այգոտեղ մեն մենակ կանգնած է մի փոքրիկ եկեղեցի, որ Անիի մեջ շրջողի ուշադրությունը շարունակ գրաված է պահում դեպի իրեն:

Այգքան ուշագրավ է այդ եկեղեցին գլխավորապես այն պատճառով որ կործանման այս աշխարհում միանգամայն պինդ է պահպանել իր ամբողջությունը Հեռվից նայուլին ներկայանում է մի անխախտ եկեղեցիկ, որ այդքան դարևրի ասանքի մեջ նույնիսկ իր գեղեցիկ գմբեթն էլ պահել է մինչև վերջին սուր ծայրը և թվում է, թե այդ ծայրին ամրացրած խաչը նոր է վերցվել կամ ընկել:

Ուշագրավ է եկեղեցիկը և այն պատճառով որ գեղեցիկ դիրք է գրավում քաղաքի ծայրին Մաղկոցածորի վրա, ուր որ գնում եք նա նայում է ձեզ և այդ նայվածքը աշխույժ է թե կարելի է ասել—երիտասարդական Ուշագրավ է, վերջապես և այն պատճառով որ իր ճարտարապետության մեջ ունի մի առանձին, գաղտնի դյուրթական ուժ Հեռվից այդ ուժը դուք չեք տեսնում պարզ կերպով այլ միայն զգում եք

Դա Ապուղամբենց ս Գրիգոր եկեղեցին է

Մոտենալով նրան մենք մեռած քաղաքի այնքան գեղեցկութիւնները դիտած և նրանցով այնքան սքանչացած այցելուներս, շենք կսրողանում պահել մեր հիացմունքը մեր խմբի համարյա յուրաքանչյուր անդամը միեկնույն զգացմունքն էր բացականչում «ը նշ գեղեցիկ է»

Եվ, իրավ Անիի հնագույն շինութիւններից մեկն է դա Մայր եկեղեցուց էլ տարիքով, և կրում է Բագրատունյաց շրջանի ճարտարապետութեան պարզ և վեհ դրոշմը Փոքրիկ ոչ այնքան բարձր մի եկեղեցի է դա ավելի ճիշտն ասած մատուռ, բայց իր այդ փոքրիկ մարմնի վրա թե չեքսից 1 թե դրսից պահպանել է բոլորովին ինքնուրույն զարգացած ճաշակի համաշափ նուրբ պատկերը: Դա այն ժամանակների ձեռակերտ է երբ Անիում Տրդատ ճարտարապետի պես մեծ վարպետ կար Ով գիտե, արդյոք այս մինիատյուր կերտվածքին չի դիպել նրա ձեռքը:

Կոչոր աշտարակածե եկեղեցի է բայց մի աշտարակ, որի գրսի շրջապատը տասներկու հավասար կողերից է կազմվում: Կարմրագույն նրբատաշ քարերը այնպես են իրար կպած, որ կսրծում եք թե միապաղաղ տախտակ է կազմում Ճիշտ է ավերանքը այստեղին էլ է մոտեցել կրծոտել է հիմքերը, քարեր է թափել Բայց ինձ վրա ավերանքը այստեղ այնքան ցավեցնող, տխուր նախազգացումներով չի տպավորութիւն շթողեց ինչպես մյուս ավերանքների մոտ: Ինչ որ վստահութիւն ներշնչող ուժ ունի այս եկեղեցիկը: Նա կարծես հավատացնում է ձեզ որ իր մեջ դեռ շատ ու շատ պնդութիւն ունի դեռ կարող է շատ դիմանալ և համենայնդեպս, երկրի երեսից չի անհայտանա իր քույրերից առաջ: Գմբեթի ծայրին մի կողմում սև փոս կա ձևացած բաց այդ էլ ոչինչ—նա կա և կմնա:

Տեսողութեան պատրանք է դա թե այն անգիտութիւնը, որ մարդը ցույց է տալիս աշխարհային գործերի և դեպքերի վերարբերմամբ Չգլտեմ: Սիրում եմ հավատալ իմ ստացած տպավորութեանը: Եթե Անի հրաշակերտողների սերունդները ոչ այժմ ոչ էլ մոտակա ապագայում չպիտի կարողանան վերանորոգութիւնների միջոցով պահպանել իրենց հեռավոր պապերի թողած ժառանգութիւնը, Ապուղամբենց ս Գրիգոր

րը կարող է այդ անկարող սերունդներին ասել թե ինքը, այնուամենայնիվ, չի խորտակվի կպահե իր ծակված գլուխը, մինչև այն ժամանակ երբ ավելի պատրաստ ավելի հասկացող, ուժ ունեցող մի սերունդ կծնվի հայերից նա կսպասե նրա համբերությունը տարիներով չէ շափվում այլ դարերով

Իբրև արքայական Անիի շինություն Ապուղամբենցը ցույց չի տա ձեզ զարգանկարների, հյուսվածքների, քանդակների այն շուայլ ճոխությունը, որի վրա դուք յայցել եք ս Առաքելոցի ժամատանը կամ Հոնենց Տիգրանի ս կուսավորիչ եկեղեցում: Իրա փոխարեն դուք կտեսնեք բարակ ու նուրբ կարնիզներ, ճաշակավոր կամարներ դռների, պատուհանների եռանկյունի խորշերի ճակատին: Պարզությունը, միացած սիրուսության հետ այստեղ էլ այն գլխավոր սկզբբունքն է, ինչպես Սայր եկեղեցու մեջ: Նայեցեք գմբեթը շրջապատող տասներկու նեղ պատուհաններին, յուրաքանչյուրը պետեղված է երկկորդ կամարավոր սյուների մեջ Կարծեք տասներկու աշքեր լինեն և աշքեր որո ց մեջ — թիում է մի բուպե — դեռ բոլորովին չէ մարել լույսը, որոնք դեռ նայել գիտեն և նայում եւ աշխարհի շորս կողմը իրանց լի քաշած թիերի տակից

Ներսից կոլոր շրջապատը արդեն վեց կողերից է կազմվում ամեն մի կողը տափակ չէ, դրսի կողմերի նման, այլ կիսաբոլորակ է կիսաբոլորակները միմյանցից բաժանում են սյուները, որոնք պատի միջով բարձրանում են վերևում միանում այն բոլորակին, որի վրա կանգնած է բարձր ո՛ գեղեցիկ գմբեթը: Նույն վեհ պարզությունը պահպանված է և այստեղ ներսում Բայց այսքան խնամք այսքան ճարտարապետական շնորհք թափված է ինչու է համար: Մի նեղ ու անձուկ տեղ, մի ափ հող եկեղեցու ծածկի տակ տոնելու համար Մի ափ հող որի վրա հազիվ 5—10 հոպի աղոթողներ տեղավորվեին:

Ավելին հարկավոր էլ չէր Ապուղամբենցին Ս ս ծխական եկեղեցի չէր, այլ մի մատուռ տոհմային գերեզմանատան մեջ: Եվ այդ գերեզմանատունը պատկանում էր այն հռչակավոր տոհմին, որի մասին ես մի քանի խոսք ասել եմ

վերևում ս Փրկչի եկեղեցու նկարագրության մեջ — Պահլա վունինների տոհմին Ապուղամբը ինչպես գիտեք արդեն այն մեծ իշխանն էր, որի թոռներից Երկուսը Վասակ և Վահրամ Բագրատունյաց ժամանակ մեծ անուն և հռչակ էին վայելում նրա անունն է ինչպես երևում է մնացել այս տոհմային մատուռի վրա:

Բայց երբ է նա շինվել Արձանագրությունները լսում են այդ մասին Եկեղեցու դռան ճակատին մի արձանագրություն ունի տիկնանց տիկին Շուշանը որ Ապուղամբի որդի Գրիգոր իշխանի կինն էր Վասակի և Վահրամի մայրը Այդ արձանագրությունը ունի 994 թվականը Գոյություն ունե՞ր Ապուղամբենցը դրանից առաջ թե ոչ — չգիտենք Հավանա կան է որ այդ թվականից շատ առաջ շինված

Տիկնանց տիկին Շուշանը կամ ինչպես անվանված է մի ուրիշ արձանագրության մեջ Շուշիկը իր հռչակավոր որդի ների արժանի մայր էր Որդիները Վասակ և Վահրամ իրանց անձը ն լիրել էին հայրենիքի բարօրության իրանց ար լունն անգամ շխնայեցին իսկ Շուշիկ տիկինը հասարակաց բարիքի համար անում էր այն, ինչ կարող էր անել մի գթա ուտ հարուտ կին: Նա հայտնի է իր բարեգործություննե րով հնամում էր աղքատներին ու որբերին և ամեն մի զրկված սմեն մի դժբախտ զանում էր այդ իշխանուհու սիրտն ու ձեռքը միշտ բաց նա իր որդիների մայրը շէր միայն սյլև բոլոր դժբախտացածների մայրը:

Ահա այդ նշանավոր կիրը իր արձանագրության մեջ հի շում է Պահլավունիների տոհմային մատուռին արած իր մի նվերը կան և ուրիշ արձանագրություններ որոնք, բացի միայն մեկից նույն Պահլավունիներին են պատկանում նրանց ընտանեկան հանգամանքներն են պատմում տոհ մացուցակներ են տալիս: Այսպես է օրինակ այն մեծ ար ձանագրությունը որ գրել է տվել Ապուղարիպ մարզպանը 1040 թվականին

Գա նույն Ապուղարիպն է որ շինել է ս Փրկիչը Ինչպես գիտենք Ապուղարիպը Շուշիկ տիկնոջ որդին էր, Վասակի և Վահրամի եղբայրը: Ս Փրկչի շինությունից շոքս տարի հե տո Ապուղարիպը իրանց տոհմային եկեղեցում գրում է որ իր

Ս Գրիգոր եկեղեցին Եւրապ-արեւմուտից (X դ)

հայր Գրիգոր իշխանը վախճանվել է այն ժամանակ, երբ ինքը գեւերեխա էր, թեև չէ հիշում իր հորը բայց ծնողական սերը նրան պարտավորեցրեց շինել այստեղ հանգստարան ոչ միայն սրա համար, այլև իր վաղամեռիկ եղբայր Համզեի և քույր Սեղայի համար: Բացի հանգստարանից, նա շինել է և երկու սենյակ, հավանորեն փոքրիկ մատուռներ՝ ս Ստեփանոսի և ս Քրիստափորի անունով այդտեղ պիտի պատարագներ մատուցվեն երեք հանգուցյալների համար: Այդ ժամանակ, լինչպես երևում է վախճանվել էր և Շուշիկ տիկինը, Ապուղարիպը պարտավորեցնում էր որ նրա համար էլ պատարագ մատուցվի:

Մի արձանագրություն էլ ունի Վահրամ փառավոր իշխանը: Առաքելոց եկեղեցում մենք տեսանք որ Վահրամի որդի Ապուղամբը կալված է նվիրում իր եղբայր Գրիգորի երկարակեցության համար Երեւի հիվանդ էր այդ Գրիգորը և եղբայրը, բարեպաշտ հոր ցուցմունքով այդ նվերով ուում է շարժել էրկնքի գույթը: Այստեղ Ապուղամբենց մատուռում Վահրամ իշխանն է նվեր տալիս նույն այդ եղբայրասեր Ապուղամբի համար Բայց տալիս է ոչ թմ նյա երկարակեցության համար Ապուղամբը մտնել էր, և հայրը նրա հոգեբաժինն էր տալիս իր հայրենի մատուռին: Ով որ սյս նվերը անտես անե, ասում է նա «Ապուղամբի մեղսցն պայտական եղիցի առաջի Աստուծոյ»:

Տոհմայի՛ն հիշատակներ: Նրանք անհետաքրքրական չալտի լինեն այս բոլոր մարդկանց համար, որոնք գիտեն թե բրբան մեծ գործեր ունի կատարած Պահլավունիների հռչակավոր տոհմը իր ազդի համար: Մասնավորապես Վահրամ իշխանը այնպիսի գեղեցիկ հիշատակներով է կատել էր անունը Բաղրատունյաց դահի և հայրենիքի հետ, որոնք այսօր էլ միայն հիացնել կարող են ամեն մի հայի:

Ապուղամբենց ս Գրիգորի աշտարականման շուր ձևը մեղ պետք է կրկնել տ այն, ինչ ասացինք ս Փրկչի մասին: Դա այն ձևն է որ ուներ Վաղարշապատի Զվարթնոց եկեղեցին: Եվ որովհետև Ապուղամբենցը ավելի հին է քան Գաղիկ Առաջինի շինել տված եկեղեցին և ս Փրկիչը ուստի

նրան պէտք է շահարկել առաջին գոսե մեղ շայտնի ընդօրինակութիւնը ներսես Շինողի հոշակված եկեղեցուց

Պահլավունիների հոշակապ տոհմի հին փառքը շատ գեղեցիկ կերպով է ներկայացած փոքրիկ, բայց սիրուն ազգու Ապուղամբենցը: Եւրեւրով նրան, մենք կարող ենք իմանալ թե ինչ շիրիմների պահապան էր նա այսքան դարեր: Բայց ո՞ր են շիրիմները: Մատուռի մեջ մատուռի շուրջը ոչինչ չէ երևում: Գուցե պեշումները լաց անեն Պահլավունիների հանգստարանը: Բայց կարող է այն էլ լինել, որ Ապուղամբ մարգարանի արձանագրութիւնը երկտանի բոլորներն է հավաքել այս սրահների տակ և, նրանք, դանձեր հանելու տենչանքով քանդել քարուք մեղ են արել իշխանս կան դամբարանները

Չ՞ որ այստեղ ամեն ավերանք ամեն ապականութիւն անպատիժ է եղել և անպատիժ էլ մնում է.

Պահլավունիների սիրունիկ անջնջելի մնալու արժանի հուշարձանը տափարակ Անիի հարավային վերջին ծայրն է մատնանիշ անում Գոնե այցելուն դրանից դենը չէ նկատում խոշոր ավերակներ և թվում է թե մեծ շինութիւններ չեն եղել այստեղ: Տափարակ քաղաքը այս գերեզմանատան մոտերքում էլ վերջանալիս է եղել Այնուհետև տափարակի վրա սկսո՞ւմ է բարձրանալ թեք բայց բժվարս մատչելի ժայռոտ լանջերով այն մեծ բլուրը որ Միջնաբերդն է կազմում՝ բուն Անին, հին Անին և վերակների մի այլ աշխարհ է երկայացնում:

Բայց այդ աշխարհը այցելելուց առաջ մենք դեռ պիտի տեսնենք տափարակային Անիի մի սարձանքն էլ վերջինը որ իր բարձր աշտարակով հրավիրում է այցելուին քաղաքի հակառակ, արևելյան ծայրը դեպի Ախուրյանի մեծ ձորը:

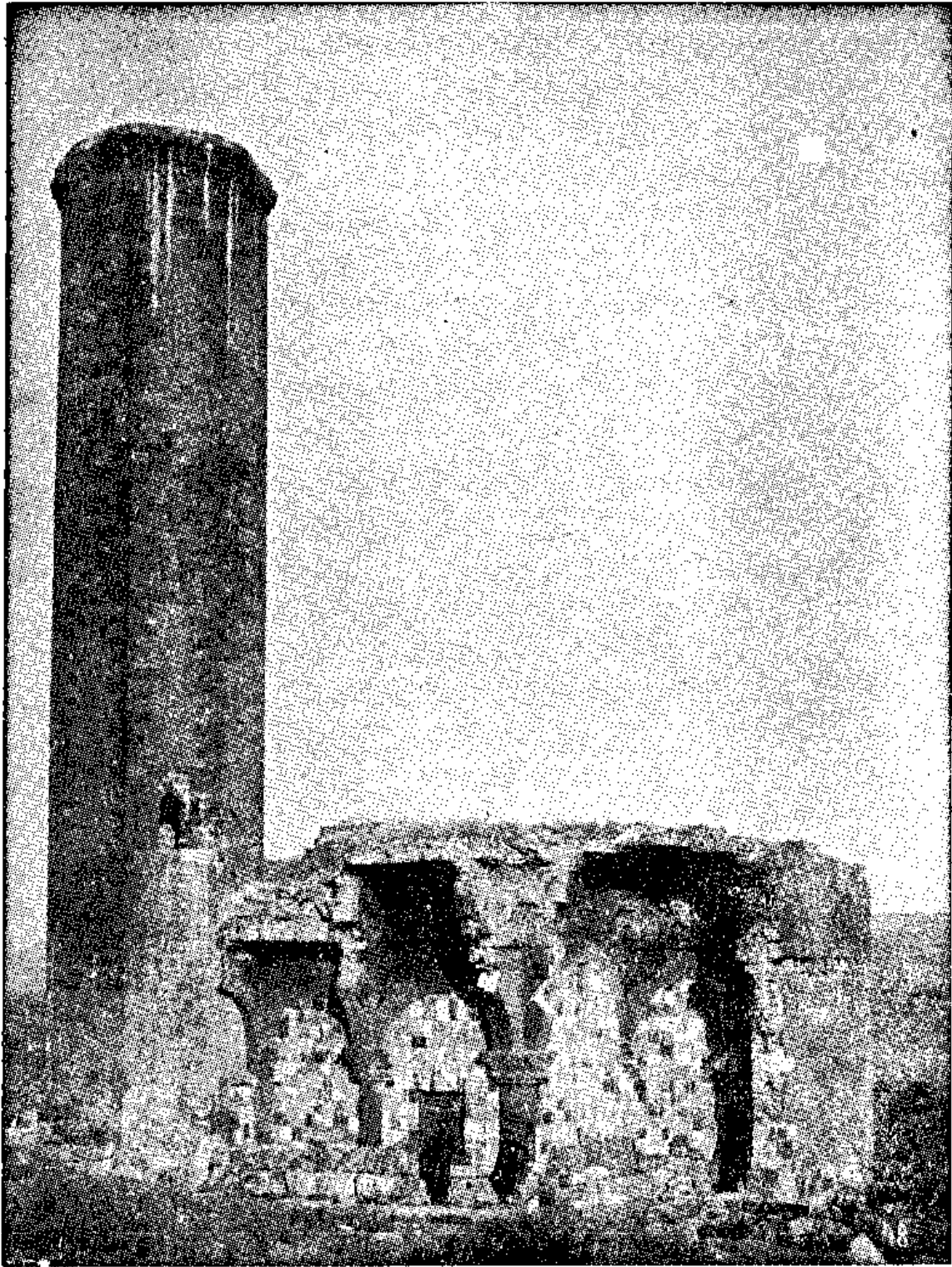
Ուղեորվում ենք դեպի այդ աշտարակը: Մեր ճանասարհին բավական մի ընդարձակ տեղ փոխած են հողի տակից և որ լույս հանած ավերակներ Գրանք սրտֆեսոր Մառի պեղումներն են, որոնք կատարվել են 1892—1893 թվականներին Տեսանք Մառի գտած հին մեծ պարիսպը, որ շինել է ավել Աշտ Ողորմածը: Հաստ ու մեծ քարերից շինաօ մի սարիսպ, որ Միջնաբերդի ստորոտով գնում է սկսվելով Ա

խուրյանի ձորագլխից, մեզ դեպի նրան հրավիրող աշտա
քակի մոտից և շրջան տալով դեպի արևմուտք, դեպի Սաղ
կոցաձորը:

Ինչպես իր տեղում ասել եմ, պրոֆեսոր Մառի կար
ծիքն է որ այդ պարիսպն է Անիի հին մասի շրջագիծը Հիմնը
վելով մեր պատմագիրների տված տեղեկությունների վրա,
մինչև 1892—1893 թվականները այն համոզմունքը կար թե
Անիի այժմյան երկու պարիսպներից մեկը Աշոտ Ողորմածն է
կառուցել, մյուսը՝ Սմբատ Տիեզերակալը Սակայն ոչ ոք
ուշադրություն չէր դարձնում որ Մատթեոս Ուռհայեցին ա
սում է թե Սմբատի պարիսպը Աշոտի պարսպից մի նետըն
կեց հեռու էր Այդպիսի տարածություն, ինչպես գիտենք,
չկա Անիի արտաքին և ներքին պարիսպների մեջ: Մնում էր,
ուրեմն մի ուրիշ տեղ որոնել Աշոտի պարիսպը: Պրոֆեսոր
Մառը որոնեց և գտավ բայց ոչ հողի երեսին այլ հողի
տակ: Եվ նրա գտածը ճիշտ որ համապատասխանում է
Ուռհայեցու ցույց տված տարածության:

Այժմ երբ մեծ հավանականությամբ որոշված են երկու
թագավորների, հոր և նրան հաջորդած որդու գծած սահման
ները կարելի է հետևել Անիի շինության երկու հետաքրքրա
կան շրջաններին որոնք մի զարմանալի աճեցողություն և
զարգացում են պատկերացնում

Հայոց պատմությունից հայտնի է որ մինչև Աշոտ Ո
ղորմածը (952—977) Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաք
չէր: Մինչև այդ Անին մի ամուր բերդ էր միայն որ ամփոփ
ված էր երևի Միջնաբերդի և նրա հարավային ստորոտում
տարածված անմատչելի ժայռերի վրա Աշոտը թագավոր
օծվեց Անիում իր գահը սյնտեղ հաստատեց Հայաստանի
չատ տեղեր թագավորական բնակոթյուն ևն ունեցել իրանց
մեջ բայց մի փոքրիկ գյուղաքաղաքի մի ավանի դիրքերից
առաջ չեն գնացել: Այդպես չէր Աշոտի ընտրած տեղը Մի
կարճ միջոցում նա այնքան մեծացավ որ այլևս չէր կարող
տեղավորվել իր սահմաններում Հարկավոր և զավ նրան մե
ծացնել: Եվ ահա Աշոտը Միջնաբերդի ստորոտի մոտով անց
կացրեց այն հաստ պատը որ պիտի պաշտպաներ նոր մայ
րաքաղաքը հյուսիսային դաշտի կողմից — Անին իջավ դեպի

Մզկիթի վերածված աշխարհիկ շենք (Մանուչեի մզկիթ)

դաշտը և ա նյա սայրաքաղաքներն կյանքը. ... ուն շըր-
ջանն էր

Աշոտը, ինչպես ցույց է տալիս Ողորմած անունը բարե
կարգութեան, աշխարհաշինութեան մարդ էր Անին լցվեց
մարդկանցով Աշոտյան պարիսպը նեղում էր աճելութիւնը:
Եվ նա շէարողացավ կանգնեցնել ազգաբնակչության շար-
ժումը դեպք առաջ դեպքի հյուսիս, դեպքի դաշտը: Աշոտի որ
դի Սմբատը, ի ունայես աշխարհաշեն ու մեծագործ մի մարդ
լայնացրեց տարածութիւնը, նա գուցե և քանդեց իր հոր
պարիսպը և այդտեղից «մի նետընկեց հեռու» շինեց այն
պարիսպները, որոնք այժմ շրջապատում ևս ավերակները:

Տավարակի վրա էլ Անին արագ աճեց ու մեծացավ,
լցրեց ամբողջ տարածութիւնը մինչև Սմբատի պարիսպնե-
րը: Դա երկրորդ ավելի նորաշույն շրջանն է Եթե հաշիվի
առնենք տարիները կտեսնենք, որ Անին իր և մայրաքա-
ղաք՝ Չա տարեկան լց ավել չէր էրբ այդքան տարածվեց
Աշոտ Ողորմածի մահից մի 5—8 տարի հաղիվ էր տնդե-
կերը նկատելի դարձալ մայրաքաղաքի համար նրա որոշած
սահմանների սաստիկ անձկութիւնը Ահա իսկ որ մի հե-
քիաթական հերոս, որ օրերով չէր մեծանում, այլ ժամերով:

Բայց կա ավելի դարմանալին Մի քանի հատ տարիներ
րով անջատվող այդ երկու շրջանների մեջ մենք նկատում
ենք խոշոր սարքերութիւն: Բավական է համեմատել Աշոտի
և Սմբատի պարիսպները: Հոր շինութիւնը պարզ ու կուպիտ
է հաստ դիմացկուն: Իսկ որդո՞ւնը: Կարծես մի 15—20
տարվա ընթացքում Անի էր մտել մի բոլորովին նոր ժողո-
վուրդ, բերելով իր հետ շինարարական քարային ստեղծա-
գործութեան մի զարմանալի հանճար որ իսկույս արտա-
հայտվեց Սմբատյան հսկա սլատերի, Մայր եկեղեցու ս Ա
ռաքելոցի և ուրիշ կերտվածքների շինութեան մեջ: Ո՞րտեղից
եկավ այդ փոփոխութիւնը այդ հսկա առաջադիմութիւ-
նը

Սմբատից հետո էլ ծովալիման մեծ թափը կանգ չառավ:
Նա գնաց դեպքի հյուսիս դուրս եկավ Սմբատ ան կրկնակ
պարիսպներից տարածվեց դաշտի վրա իջավ ձորերը և
անթիվ քարայրեր փորեց իր համար Այսպես արագ ու

միանգամայն արտակարգ էր զսրմանալի մայրաքաղաքի հասակ քաշելը Հնությունը չէր որ երկար դարերի ընթացքում դանդաղ սասիճանությամբ մեծացրեց նրան այլ այլ խորհրդավոր, զարմանալի և իր ընդհանուր մտքով միայն ըմբռնելի շունչը որ եկավ ւնցավ Շիրակի վրայով Բագրատունիների թագավորության սկզբից և հրաշալի գործերով ծածկեց Ախուրյանի այս բարձր ափը.

Ն Մառի պեղումները մեզ մի շախաղանց պերճախոս լեզվով ասպացուցանում են, թե դեռ որքան ու որքան բաներ չգիտենք մենք Անիի մասին, որքան իրողություններ դեռ թողված են հողի տակ Մենք փողոցի նմանություն ունեցող նեղ ւնցքերով էինք դնում տեսնում էինք տների սլատեր: Եվ ես դանդաղ քայլելով դիտության ու անխոնջ աշխատասիրության հարթած այդ նեղ ճանապարհով, երեակայում էի մի օր երբ ավերակային հողը հեռացված կլինի այս քաղաքի ամբողջ երեսից և մեր հայկական Պոմպեան իր բոլոր մանրամասնություններով արևի տակ կլինի, այսպիսի մի սլայծառ ու տաք արևի տակ: Երեակայում էի քաղաքի հրապարակները վաճառանոցները փողոցները բացված: Մենք անժամանակ կգտեսինք և այն թե ինչ անուններ Լին կրում դրանք: Չէ՞ որ այժմ էլ արձանադրություններից դիտենք այդ անունները Գիտենք, օրինակ, որ կար Քուն փոշոց այ սինքն զոխավորը որ, երևի, յազաքի մի ծայրից գնում էր մինչև մյուսը կային և Վերի-փողոց, Դարբնոց փողոց Սառած-փողոց Կտեր-փողոց Ինչպես հատուկ է միջնադարյան քաղաքներին Անին ուներ և բազմաթիվ մանր մուներ փողոցներ, որոնք կոչվում էին «դուկակ» այսպես են ս Առաքելոց դուկակ Հատեցոնց դուկակ, Մոսղուկակ: Վաճառանոցները, ինչպես արևելյան աւթմյան բոլոր քաղաքներում, զետեղված էին կարավան-սարաների մեջ, որոնք կոչվում էին «փնտուկ», մնացել էն Կումարակապ-փնտուկի Վասլի փնտուկի անունները: Արճեստանոցներն էլ լրանց առանձին տեղերն ունեին Կոչկակարոց Բաղդնոց Նալբանդնոց Կատտոնոց Պտակկարոց և այլն

Երեակայում էք և դուք, ընթերցող որ մի օր այս բոլոր անունների տերերը գտնված հայտնի կլինեն: Սյն ժա

մանակ մեր Անիի հին կյանքը կարելի կլինի պատկերացնել ոչ թե երևակայությամբ ստեղծած ու մտացածին մանրա մասնություններով, այլ պարզ ու որոշ ինչպես իրական վեպի մեջ: Մանավանդ որ փողոցների ու հրապարակների հետ էլ կբացվեն և շատ տների դռներ ու մենք շոշափելի փաստեր ու վկաներ կունենանք անեցու ներքին ընտանեկան կյանքի մասին:

Ես հավատում եմ որ կլինի ալդպիսի օր և նա հեռու չէ միայն թե լինեն Մառի նման եռանդ ու տաղանդ ունեցող մարդիկ: Ի՞նչպես չհավատալ երբ գնում ես հողի միջից դուրս բերած Առաջյան մեծ պարսպի տակոլ Ի՞նչպես չհավատալ երբ այդ պարսպի իջուս կողմում, հին Աշոտյան շրջանի քաղաքում տեսնում ես հողի միջից դուրս բերած մի ամբողջ եկեղեցի իր հիշատակարաններով իր հետաքրքրական հանգամանքներով:

Կանգնելով այն բեկորների առաջ որ պեղելով հայտնա գործել է Մառը դուք իսկույն հասկանում եք, որ դա էլ մի տոհմային մատուռ է տոհմային գերեզմանատան մեջ Մատուռը նվիրված է եղել Աստվածածնի անվան: Իսկ այն տոհմը որին պատկանելիս է լղել գերեզմ: նատունն ու մատուռը կոչվելիս է եղել Խամբուշենց:

Ամենից շատ աչքի ընկնող հանգամանքն այն է որ Խամբուշենց եկեղեցին ինչպես իրավացի նկատում է Մառը ցույց է տալիս թե տեղի ինչ սարսափելի անձկություն կար Անիում Յուրաչ սնչյուր թիզ հողը բռնված է եղել շինու թյուններով Խամբուշենց էկեղեցին միայն կողմնակի մուտքեր ունի, իսկ արևմտյան կողմից ոչինչ դուռ չունի, որով հետև շարժվելու տեղ չի եղել:

Գատելով այն բեկորներից որոնք թափված են սեղումների տեղում Խամբուշենց էկեղեցին ունեցել է շատ վայելուչ ճարտարապետական ոճ և դարդարված է եղել ոչ ճոխ ու հարուստ բայց սիրուն տպավորություն թողնող քանդակներով Բայց էկեղեցու հիմքերը միայն կան մնացածը կտոր կտոր թափված է նրա շուրջը: Խամբուշենց գերեզմանատունը գտնվում է հարավային կողմում: Տաղանաքարերի վրա

գրութիւնն շկա, բայց փոքրիկ խաչքարեր կան թափված, որոնք դրված են եղել այդ գերեզմանների վրա

Ես տեսա մի ինչ որ քարի կտոր որի վրա արձանագրութիւնն կար Չգիտեմ այս թե ուրիշ մի արձանագրութիւնից Մաուր իմացել է որ խամբուշենց Եկեղեցին տեսել է Անիի անկախութեան ժամանակները: Նա ունի 1042 թվականը:

ԺԲ

Աշոտի նորագյուտ հաստ պալսպի տակով ենք գնում Մաուր բավական խոր փորվածքի միջոց, իսկ մեզ հետզհետե մոտենում է բարձր բաղմանկյուն աշտարակը շինված կար ժրրագույն քարերից

— Մզկիթը, — ասում ենք մենք իրս ՚

Նա պարսպի մլուս կողմումն է ուրեմն Անիի հին մասին է պատկանում: Խրոխտ ու հսկարտ շնայած իր ճակատին սողացող դավաճան ճեղքերին, աշտարակը բարձր է տարել չի գլուխը կամ, ավելի ճիշտ ասած ծայրը որովհետև իսկական գլուխ չի մնացել նրա վրա և նայում է իր կողերով դեպի ամեն կողմ իբրև ավերակ քաղաքի միակ պահապան ճակատի վրա վերևում, երևում են ինչ որ արաբական տառեր, որոնք կարդացվում են ինչպես ասում են, այսպես «Բի սմ իլլահ» (հանուն Աստծո)

Աշտարակը մեզ գիմավորում է լրբև առաջավոր պահակ նրս ետևում գտնվում է ինքը այն շինութիւնը որ ինչպես վճռել են Անիի բոլոր այցելու գիտնականները մզկիթի պաշտոն սխտի լինի կստարած: Նա կանգնած է Ախուր յանի ձորի սպառվածքի վրա, նայում է դեպի հյուսիս-արև վելք, իսկ իր երկար կողերից մեկը դարձրել է դեպի հարավ արևելք դեպի ձորը, մլուսը՝ դեպի հակառակ կողմը:

Ահա այս հակառակ տրեմտյան հյուսիսային կողմն էլ հնթարկված է ավերանքի: Այս մասը փլվել է համեմատաբար

նոր ժամանակներում այժմ էլ կարծեմ փլվում է կամաց կամաց քայլ առ քայլ Եթե շիներ այդ շինությունը կարելի է կլիներ ամբողջ մնացած համարել: Ամբողջ ու անվնաս է նույնիսկ կտուրը:

Մուտքը արեմուտից է եղել Սյուտի լից էլ ներս է խուժել ավերանքը: Նա ոչնչացրել է արեմտյան պատը բաց է արել շխուժյան ամբողջ ներսը Դա մի վառավոր դահլիճ է որի վառքն ու վայելչությունը կազմում են երեք կարգ սյուները է նրանց վրա տարածված կամ սրների ցանցը

Քայլդ դանդաղեցնում ես, տեսողությունդ լարում՝ դահլիճի սյունակարգերի և կամարների ներկայացրած գեղեցկությունը միանգամից բնորոշելու համար Առաջին իսկ հայացքից ես հիշեցի Հոռոմոսի դահլիճը Նմանություն կանույն կալճ սյուները: Բայց տարբերությունը ավելի շատ է Այնտեղ սյուները բարակ են, անկյունավոր այստեղ նրանք հաստ ես և կոլոր: Այնտեղ կամարները նուրբ են բարձր կիսաբոլոր շեն, այլ աղեղնաձև. այստեղ նրանք ցածր են ավելի հաստ և թանձր ու կիսաբոլորակներ են կազմում: Վել ջապես այստեղ սյուները և կամարները ավելի խիտ են նկատվո մ է փոքր ինչ կողտություն վարպետը նրբության բարձրության մասին չէ մտածել, այլ կարծես կամեցել է ճշել այն քարային ահագին թանձրությամբ որ այնպիսի համարձակությամբ լրանց վրա բարձրացրել են լայն ու կարճիկ գեր կարծես լերևի ծանրությամբ տակ ճնշված սյուները

Սկզբից էր շինության օրից այս դահլիճը երևում է մի ինչ որ մեծ պաշտոնի է եղել հատկացրած նրա համար ծախս շեն խնայել, նրան զարդարել են առատ ձեռքով: Անթիվ կամարների վրա հանգչող առաստաղը զարդարված է այս կողմերին հատուկ խոր քանդակներով, ինչպես Հոռոմոսի դահլիճի առաստաղը ինչպես ս Առաքելոց եկեղեցու գավիթը: Չարդարուն է և հաստակը կազմված մանր քարերից մոզաիկի ձևով Առաստաղը մնացել է հատակն է քանդվել:

Միայն մարդիկ շեն զարդարել այս հարուստ կամարա հարկը Չարդարել է նրան և բնությունը զարդարել է իրան

հատուկ վսեմ հսկայութեամբ Չորս մեծ ու լայն, գեղեցիկ կարնիզներով զարդարած պատուհաններ նայում են դեպի հարավ արևելք և այդտեղ փռված է Ախուրյանի միշտ գեղեցիկ ձորը Պատը ցցված է ձորի կողին նրա արհեստական շարունակությունն է կազմում և յ պատուհանների տակից բացվում է, ցած և ցած է գնում այն զոգավոր խորութիւնը որ այստեղից պատուում է ձորի կողը մինչև վերջը մինչև Ախուրյանի դեղնավուն ափքները:

Իմացել են պինդ, լավ, գեղեցիկ շինել բայց իմացել են և տեղ ընտել Չգիտես որի՞ն առավելութիւն տաս շինարարակա՞ն տաղանդին թե բնութիւնը ճանաչելու տաղանդին թվում է որ վերջինն ավելի աւրի է ընկնում Գուցե մայրաքաղաքի մեջ սրանից ավելի գեղեցիկ ապարանքներ ու պալատներ են եղել ավելի մեծ ու հարուստ ավելի դարգարուն ու հոյակապ: Բայց թվում է որ այս ռահիճը հետ մնացած չպիտի լինի ոչ մեկից որովհետև իր գեղեցկութեան մեծ մասը սա բնութիւնից է վերցրել Ով է եղել այսպիսի փառահեղութիւն նվաճողը:

Այս հարցը կարելի է այսպէս էլ ձևակերպել ի՞նչ է էղել այս շինութիւնը

Մզկիթ, ինչպես ասացի Այս անունը շինութեան ձակատին դրոշմել է բարձր աշտարակը: Այսօր էլ բաց ու բանուկ է այն ճանապարհը որով մուկղիներ բարձրանում էր այս մինարեի գլուխը և այնտեղից կանչում էր իսլամի ահալոր աստծուն: Դահլիճի կողմից մի փոքրիկ դուռ տանում է աշտարակի ներսը Ութսուն կիսավեր աստիճաններ այսօր էլ բարձրացնում են այցելուին վերև և այնտեղից ցույց են տալիս Անիի և շրջակաների գեղեցիկ տեսարանները: Եվ լուրաքանչյուր բարձրացող գիտե որ մուկղիների ճանապարհով է գնում գիտե որ անթիվ անդամ ջերմեռանդ մուսլիմների ոտները կոխ են տվել այդ մաշված, այժմ վտանգավոր աստիճանները մի ժամանակ երբ այստեղ անթիվ գեղեցիկ թաճարներում պաշտվող քրիստոնեական աստծո հետ բարձր ու զիւ ձայնով փառարանվում էր և մարգարելու ալլահը: Այժմ լռութիւն է տիրում և այստեղ: Հաղթվող և հաղթահարված քրիստոնեութեան հետ հավիտենական լռութեան և համրու

Թյան է դատապարտված նաև հաղթահարողը, սուր և ավերանք նվիրագործած խալամբ: Թե մեկից և թե մյուսից ավերակներ են միայն մնացել այժմ

Բացի մինարեից կտր մի ուրիշ հիշատակ էլ, որ այժմ անհետացել է Մի ժամանակ, երբ դեռ շէր փլվել դահլիճի արևմտյան պատը նրա վրա կարգացվում էր ճեղքի անվանված պարսկերեն տառերով մի մեծ արձանագրություն, որ գրել է տվել XIV դարի առաջին կեսում Աբուսայիդ Բեհատուր Թաթար խանը Արձանագրությունը արտագրվել է ժամանակին և թարգմանվել նա աղոտ լույս է գցում Անիի վերջին ժամանակների ազգատության և դժբախտության ժամանակների վրա

Թաթար իշխողի այդ հրաման-արձանագրությունից մենք իմանում ենք թե ինչպես կեղեքվում էին անեցիները հարկահանների ձեռքին: Որոշված էին հայտնի հարկեր և տուրքեր ղամղա, բաժ Բայց առնողները, ինչպես այդ սովորություն է և մեր օրերի արևելյան բռնակալությունների մեջ ավելացնում էին այդ հարկերը իրանց օգտին Թե այստեղ Անիում և թե Վրաստանի գավառներում ասում է խանը, սովորություն կա «խալան» և «գիևու փարչ» սնունների տակ ավելորդ և անիրավ հարկեր ստանալու Եվ այնքան ծանր էր այդ շրջապատությունը, որ Մնին սկսեց ավերվել բնակիչները թողին իրանց տները շարժական և անշարժ ստացվածքները և սկսեցին հեռանալ ուղարկելով խանին աղերսագրեր, որոնց մեջ նրանց հուսահատական ճիշը կարողանում էր ասել «Ամենակալ Աստվածը թող շվերացնե քո գլխից իր բարձր հովանին» Եվ ահա ականջ դնելով այդ ճիշերին, Աբուսայիդ Բեհատուր խանը հրամայում էր ոչ ոք չհամարձակվի որոշած հարկերից մի բան ավելացնել կամ պակասեցնել:

Դեռ ինչե՞ր, ի նշ դժբախտությունների անեծք ու արտասունք կարող էին սլատմել այս համատարած ավերակները եթե հանկարծ լեզու ստանալին Հուզիչ տպավորություն է թողնում այն հայերեն վոքրիկ արձանագրությունը, որ կա Աբուսայիդ խանի այդ հրամանի տակ: Խոնարհ, աղերսավոր

շեշտով նա ասում է «Հաստատուն պահողքն արհնին աստուն ւյ»

Հաստատուն պահեցին արդյոք: Կատարեցի՞ն մահմեդականները իրանց սրբազան տան վրա արձանապրված այս հրամանը:

Բայց որքան էր դա մահմեդական սրբազան տուն: Մոսեցեք այն տեղին, ուր մինարեն կայած է շինության և դուք իսկույն կնկատեք, որ դա հետո է շինված, որ այդ աշտարակի և բուն շինության ունի պարագաների մեջ տարբերությունը մեծ է:

Ստացվում է սյն եզրակացությունը, որ Ախուրյանի այս բարձր ախին այս սյունազարդ գահլիճ շինողները մզկիթ չեն ունեցել ի նկատի: Դս հին շինություն է այն ժամանակների շինությունը ևրբ Անիում մահմեդականների այնպիսի թվ չկար որ հարկավոր լիներ այսպիսի մեծ և փառավոր մի մզկիթ կանգնեցնել: Աշտար պարիսպը գտնելուց հետո մանավանդ կասկած չէր կարող մնալ, որ իրրև Անիի հին մասի մի շինություն, դա կասուցված պլ ոի լինի Աշտարի կամ նրա հաջորդի օրերում:

Ոմանք կարծել են, թե դա է եղել Անիի կաթողիկոսարանը: Բայց պրոֆեսոր Մառը լրավացի նկատում է որ այն ժամանակները հայոց կաթողիկոսը նստում էր Արդինայում: Շատ հավանական է էրևում մյուս ենթադրությունը՝ թե դա եղել է դատարան: Քանզված հատակը ցույց է տալիս, որ ներքևում էլ կս մի հարկ, ուր երևում են մութ սենյակներ: Նրանք կարծես ասում են որ բանտարկվողների համար են շինվել:

Բերեմն մահմեդական բարեպաշտությունը չէ շինել այս տունը: Նա միայն օգտվել է իր լշտող դիրքից և մզկիթ է դարձրել վաղուց լատրաստ և իր գեղեցկությամբ գրավիչ շինությունը:

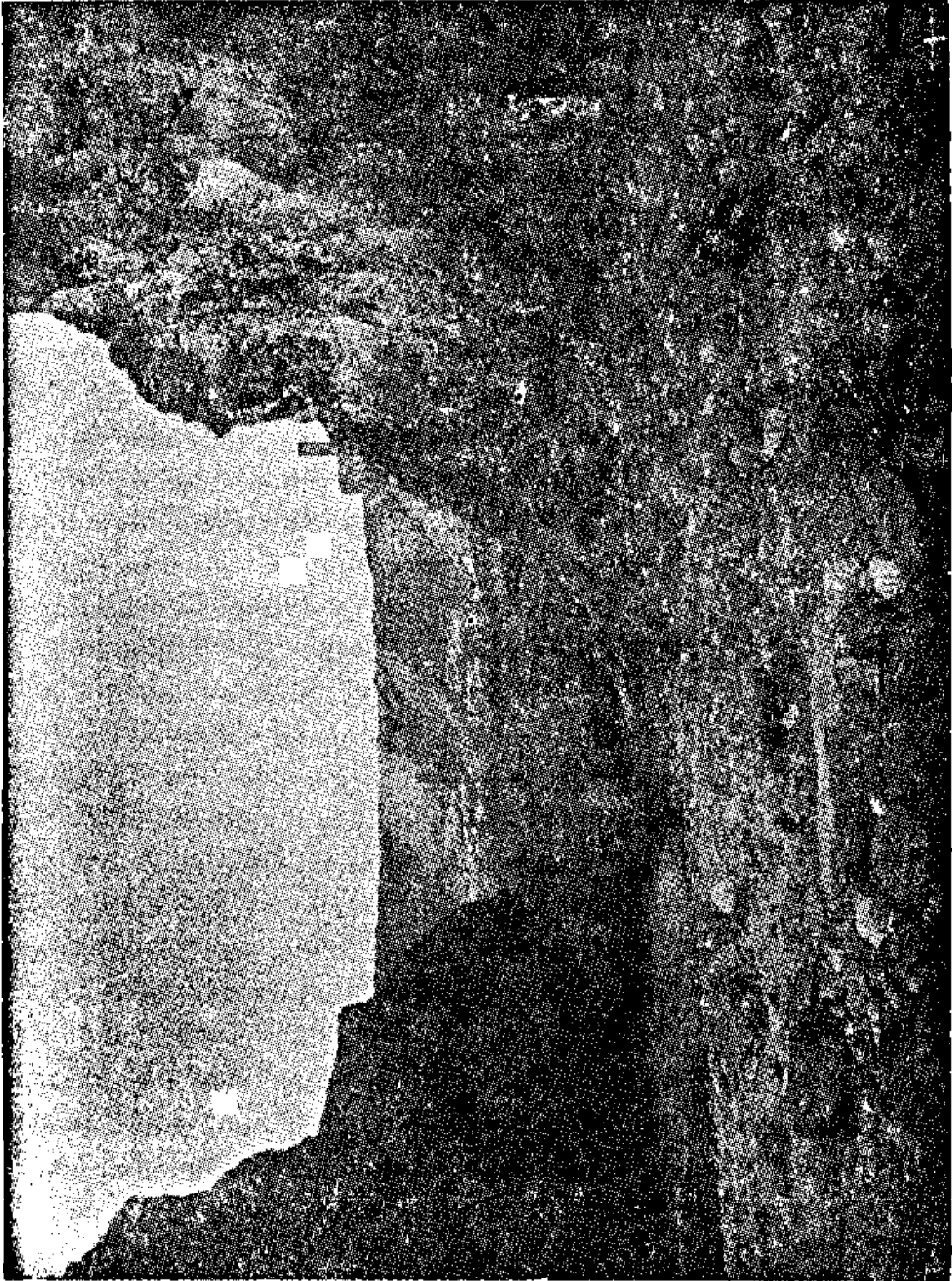
Ես նստած էի «մզկիթի» մեծ պատուհանում և չէի կարողանում աչք վերցնել նրա առջև փուված ահագին, խոր ձորից: Ինձ հափշտակողը դարձյալ Սխուրյանն էր: Ես տեսել էի նրան երեկոյան վերջալույսին, տեսել էի վաղ առավոտյան և տարբեր գեղեցկություններ էի գտել նրա մեջ: Այժմ

օրվա ուրիշ ժամն էր: Արեգակը մոտենում էր միջօրեին և նրա տակ այլևս շվաքներ չկային: Չկային նրանք նույնիսկ Ախուրյանի ձորում, գոնե նրա այն մասում որ բացված էր իմ պատուհանի առջև: Եվ այժմ էլ ուրիշ տեսակ գեղեցկություն: Ես խորասուզվել եմ նրա մեջ, սրռել եմ նրա առանձնահատուկ գծերը, գույները և նրանցով հիանում եմ: Անըս պառ է պատկերի քաղցրութունը

Իմ պատուհանը տիրում է վիթխարի տեսարանի վրա: Մեծ, օձապտույտ ձոր արևով ողողված նրա հատակում գետը եղեգնապատ ափերով: Գորշ, շոր ժալոերի շոր, այրված պատեր նրանցից վերև կանաչ լեռնադաշտ մեծամեծ բլուրներ, որոնք շարքեր են կապում, հասնում են հորիզոնին, կորչում են այնտեղ Մի մեծ աշխարհ: Բայց նա լուռ է, նա անկենդան է Եվ միակ բանը որ քարացած, կախարդված չէ, որ շարժվում է կյանքի նմանություն է բերում, Ախուրյանն է

Միայն նա: Երկնքի տակ ոչինչ բան չէ գրավում աչքդ, չէ ընկնում սրտիդ զարկերակին,— միայն նա լուռ անձայն, բայց գնայուն, բուսե, վայրկյան անգամ կանգ շառնող: Հավիտենական ճանապարհին հլու հայտտակ նա վազեցնում է իր գեղնավուն այիքները, փրփուրների մանյակ է գցում հր խոնավ պարանոցով պտույտներ է տալիս ժայռերի շուրջը, կանաչ կղզիներ է կազմում: Միշտ աշխույժ, միշտ կայտառ: Նրան չեն հուսահատեցնում ալևոր զառամած, մահով պատած մահ մարմնացնող ժայռերն ու լանջերը: Դրանց նայես դրանց լսես ինքդ էլ պիտի պառկես մի տեղ ծածկվես այս տեղերի համար ճակատագրական սավանի տակ և դառնաս սֆինքս, հավիտենական լուսթյուն: Բայց գետը չէ էլ շտապում փախչելու այդ հուսահատ ափերից: Ինչպես և այն ժամանակ երբ այստեղ յուրաքանչյուր քարի ետևից կյանքն էր նալում կյանքն էր ժայտում ու լացում նա այժմ էլ անփոփոխ իր գեղեցիկ, նազելի ընթացքն է տանում և նրա միջից միայն այնտեղից ես ստանում եմ սիրտ լայնացնող ժպիտներ:

Բնության մահը, ավերակներից դուրս հոսող և ամեն տեղ թափվող մահը չէ կարողանում ծալ ծալ կուտվել սրտիդ

վրա: Որովհետև կա գետը, որովհետև նրա ալիքները, նրա փրփուրն մանյակները աանում են միտքդ իրանց հետ շոյում են նրան, փափուկ և մեղմ են շուում և հասկացնում են որ մեռելությունն է կանգնում, քարանում իսկ կյանքը գնում է, փրփրում է, պայծառ լույսեր է տալիս, ջերմ արևն է ցոլացնում իր սրտի մեջ:

Եվ կենդանության այդ քարոզը որքա ն հրաշալի է մահվան այս կիրճում: Ահա այստեղ, ուղիղ իմ պատուհանի դիմաց դետի երկու կողմերում բարձրացած են քանդված, անճոռնի, անհեթեթ ձև ստացած կամ ավելի ճշտ ասած ամեն մի ձևից ու կարգից ընկած պատեր: Միայն մահվան ահուկի ժանիքները կարող լն այսպիսի հրեշավոր այլանդակությունք ծամծմել մի մարմին: Դրանք Անիի հողակավոր երկհարկանի կամուրջի մնացորդներն են որոնց մասին ես արդեն խոսել եմ: Կանգնած են դրանք, ապշություն մահվան ցրտություն են ներշնչում: Գետը անցնում է նրանց մի ջով արհամարելով այդ դիակնային ներշնչումը Կանգնել այսպես, այլանդակ մաշկված, լինել անճոռնի ոշնչություն և շարունակ, մաս-մաս հյուլի հյուլե ոշնչանալ, թափվել, լինել անխուսափելի իրրե իսքը մահր, անհասկանալի, սառցսող իրրե ինքը, հավիտենականությունը — այսպես է ասում ավերանքը: Իսկ գետը այդ գերեզմանային հարկի տակով էլ անց է կացնում իր ջրերը կայտառ ու ժիր: Նրա և այդ պնդերես հարևանների մեջ պայքարը անընդհատ է մշտնջենական — կյանքի և մահվան պայքար: Եվ ով ապրում է ում կրծքի տակ արլուն է խիում սա ամբողջ սրտով այդ հեղուկի հետ կլինի այդ վազող ջրերի հետ, որոնք միայն շեն թողնում յուսահատվել այստեղի բնությունից և պատ մությունից:

Ժամանակներ կային, դարերով շափվող ժամանակներ, երբ այս պատուհանից դեսլի ցած, դեսլի Ախուրջանի մեծ ձորը նայում էին այստեղ ապրողները: Տեսարանը հարկավոր էր մարդուն թե նրան որ դատում էր մարդկանց այս կամարների տակ և թե նրան, որ երկիր էր ավերում, սուր էր սլաշաում և այստեղ խոնարհվում էր սուր և տիրապետութուն հովանավորող աստծուն: Այստեղից երևում էր կա

մուրջի վրայով անցնող ամեն մի մարդ, այստեղից տեսնում էին, ամեն մի շարժողութուն որ տեղի ուներ ձորում: Վերջապես, այս պատուհանը նայում է Իեխենց վանքին: Հրեն նա այլանդակված սև, զարհուրելի խոռոչ դարձած իր կրթութով նայում է այստեղից: Երկու թշնամի կրոնների պահապաններ իրար աչք են տնկել հսկայական ձորի վրայով: Այն տեղ աղաչում էին աստծուն խաղաղության համար, այստեղ աստծուց հատու սուր և բազուկի զորութուն էին աղերսում: Մեկը բնկած, մյուսը նրա կրծքին կանգնած: Նա խեղճ սաահարկու Մարդկային ճակատագիր: Երկուսն էլ այսօր ավերակ երկուսն էլ իրանց քարային կոկորդներով մահ մահ են կանչում: Մահ այս տեղերի յուրաքանչյուր առարկայի, յուրաքանչյուր քարի յուրաքանչյուր հիշատակի համար

Եվ այդ մահվան կոշերը պիտի այս մեծ ձորն էլ լցնեն նրբևից մինչև պոռնդները, թե չիներ գետը:

Բնությունը միայն Ախուրջանով է ապրում: Միայն նրանով էր այսպես հափշտակել ինձ այս ավերված, բաց գեղեցիկ քարանկյունների վրա տիրաբար ցցված պատուհանում

— Գնա՛նք — լսեցի ես և զոռով պոկվեցա Ախուրջանից ու նրա ձորից

ԺԳ

Գնում ենք բարձրադիր Անին տեսնելու, այն, որ բլուրի վրա է տեղավորված միջուկը, սիրտը — Միջնաբերդը:

Ախուրջանի ձորը և Ծաղկոցաձորը Անիի հարավային մասում մոտենում են իրար մի նեղ պարանոց կաղմում: Սյդտեղ ահա, մի ձորի ավից մինչև մյուսը արևելքից արևմուտք ուղղությամբ ձգված 1 ալս բաշտալայրի համեմատությամբ բավական բարձր մի բլուր որ ունի մոտ 300 ոտնաչափ Հյուսիսային կողմից բլրի լանջերը զառիվսը քարքարուաներով իջնում են դեպի քաղաքը: Գրանք բավական դժլարամաս շէլի են և հաշիվ թե Սնիի ամենալավ ժա

մանակներում էլ այդտեղ շինություններ եղած լինեն գոնե այժմ լանջերի վրա չեն նկատվում ավերակներ: Բլուրը դյուրամատչելի չէ և արևելյան կողմից: Այդտեղ նրա համարյա ուղղաձիգ լանջերը իջնում են Ախուրջանի ձորի վրա, և նեղ ճանապարհը, որ այդ կողմով քերում է բլուրի ստորոտը տեղ տեղ այնքան մոտենում է Ախուրջանի խոր ձորին, որ ուղևորը պիտի զգուշությամբ քայլե թե չէ կարող է ցած, դեպի գետի ժայռոտ կողերը սահել:

Միայն արևմտյան կողմից Միջնաբերդի բլուրը անհամեմատ դյուրամատչելի է Այդ կողմում նրա լանջերը ավելի թեք են և չեն հասնում Մազկոցաձորի կողերին: Մեջտեղ մնում է մի լայն ու հարթ տարածություն որ տանում է դեպի Միջնաբերդի ետևը դեպի նրա հարավային ստորոտները: Բերդ շինողներն էլ ասում են այցելուին որ առհասարակ Անին այս կողմից վտանգի է ելել ենթարկված Ուստի Մազկոցաձորի այս կողմով սկսած այն տեղից, որով մենք ձորի միջից բարձրացել էինք քաղաք նորից սկսվում է պարիսպների ընդհատված շարքը

Մ լկիթի շինությունից Միջնաբերդի այս կողմը գալու համար, մենք ստիպված էինք երկար պտույտ անել նրա հյուսիսային լանջերի տակով: Արևը շատ էր բարձրացել և Անիի մեջ սկսվել էր ամս ոնացին միօրեն Շիրակի լեռնադաշտը առհասարակ դով ու կարճատև ամառ ունի: Բայց այդ ամառն էլ այրելի դիտե մանա լանդ Սնիում: Կատարյալ անապատային մի արև, նա խաշում է քարակույտերը, նա շատ դուրեկան է այդ քարերի տակ թաքնվող կարիճներին, բայց մարդը շատ է նեղվում երկնքից թափվող կրակից: Այս անհուն քարակույտերի մեջ զրից, կանաչից ու ծառերից զուրկ այ մեռած անապատում ի՞նչը կարող է մեղմացնել միջօրեի կրակոտ սլաքների աղդեցությունը: Ուլինչ: Ոչ մի բան չկա լեզուդ շորանում է բերանումդ: Եվ միայն ավերակներով անույնը, միայն Միջնաբերդ ասած բանը կարող է այդ անհրապույր ժամին շրջեցնել քեզ այնչան երկար տարածության վրա

Մազկոցաձորի էղրով ձգված պարիսպը այլևս այն հետապրորությունն ու հիացմունքը չէ զարթեցնում այցելուի

մեջ ինչպես Անիի հյուսիսային ամրությունները: Չորը արդեն պաշտպանության մեծ մասը իր վրա է եղել վերցրած, ուստի պարիսպը այնքան բարձր չէ շունի մեծ աշտարակներ: Իսկույն երևում է, որ այս պաշտպանողական միջոցը այնքան էլ շատ կարևոր չէ եղել և նրա վրա ուշադրություն չեն դարձրել: Մի հասարակ, հաստ սլատ է որքան կարելի է նկատել այս ներսի կողմից: Այստեղ էլ չէ երևում այն սուկալի ավերանքը, որ այնպես ջարդ ու հիշուր է արել, քանդել, այլանդակել է դաշտային մասի ամրությունները: Հին թողնված մի պարիսպ, կարծում եք, թե նրա վրայից նոր են իջել պաշտպանողները: Պահապանների շրջագայելու տեղեր, ցած իջնելու և բարձրանալու սանդուղքները, — ամեն ինչ մնացել է և լավ է մնացել:

Պարիսպը ոլորվում է այնպես ինչպես Մաղկոցաձորի կողմն է ոլորվում: Ահա նա ցած է գնում, մենք էլ գնում ենք նրա հետ, մեք ձախ կողմում թողնելով Միջնաբերդի բլուրը: Որքան մենք ցածրանում ենք, այնքան Միջնաբերդը բարձրանում է մինչև որ նրա գլուխը բլուրովին անտեսանելի է դառնում մեզ:

Մաղկոցաձորի այս պատի կողմից Միջնաբերդի ամբողջ ետևի այսինքն հարավային մասն է երևում: Նա այս տեղից մի սասլառող բարձրություն է, լայնարձակ մեծ լանջերով: Բլուրի գլուխը այնքան փոքր է, որ թվում է թե այս լանջերի վրա պիտի մնա լինեին Միջնաբերդի տները: Չէ՞ որ Անիի հին շրջանում մինչև հյուսիսային դաշտային մասը դուրս գալը այս բլուրի վրա էր գտնվում ամբողջ քաղաքը: Նա շատ մեծ շպիտի լինեք քանի որ Միջնաբերդը իր բոլոր լանջերով իր բոլոր ստորոտներով վերցրած այնուամենայնիվ, մի մեծ տարածություն չէ ներկայացնում և ավելի մի մեծ գյուղի է հարմարվում, քան մի քաղաքի: Ո՞ր էր կարող նա զետեղված լինել, եթե ոչ բլուրի հարավային զառիվայր ու համեմատաբար լայնանիստ լանջերի վրա: Բնակությունները այստեղ պիտի հասնեին մինչև պարիսպները: Եվ, սակայն, այս ամբողջ տարածությունը այժմ մաքուր ու բաց է, կարծես սրբված: Ոչ տան հետքեր են երևում, ոչ ավերակներ կամ գո-

նեք քարակույտերու Մի՞թե ոչինչ չէ մնացել, կամ մի՞թե բո-
լոր մնացորդները հողի տակ են ծածկված

Ահա պարիսպը ցած գնալով որքան կարող էր սպառվեց
մի փոքրիկ ավերված եկեղեցու մտ նա ապացուցց է, որ
Միջնաբերդի այս մեծ լանջերը բոլորովին ամպշի ու անխնամ
չէին ինչպես ցուց է տալիս ներկա դրութիւնը:

Միջնաբերդի առանձնատան դիրքը, նրա պարզ ու հա-
սարակ շրջապարլսպը, շինութիւնների բացակայութիւնը
առաջին անգամ տրամադրում են այցելուին կարծելու, թե
այստեղ մի բոլորովին այլ աշխարհ էր, թե Սնին, իսկական
գեղասուր ճարտարարվեստ Անին բլուրի այն կողմին մնաց:
Սակայն այս փոքրիկ եկեղեցին, որ իբրև առաջին դիմավո-
րող, մտցնում է ձեզ Միջնաբերդի աշխարհը ցրում է այդ
տպավորութիւնը: Իր իոքրիկ պատառուտուն մ րմնով նա
ասում է որ այստեղ էլ միևնույն Անին է: Նույն խնամքը,
նույն ճ սշակը շինութեան վրա: Ոչինչ չկա որ նրան դուրս
վանդե Անիի վարպետներին արժանավայել կերտ լածնների
շարքից

Իսկ նրա դի՞րքը:

Նրա սրեմտյան սլատի տակ մենք շվաք գտանք և չըս-
տեցինք այդտեղ հանգստանալու: Փոքր ինչ զովութիւնն աւղ-
այրող արևի մեջ փոքր-ինչ հանգիստ այնքան ման գալուց
հետո, որքա՛ն ախորժելի էր Մանավանդ ի՛նչ սիրուն տեսա-
րանով է վարձատրում մեզ փոքրիկ եկեղեցին: Դեպի արև
մուտք դեպի հարավ խորութիւններ անդունդներ և մենք
տիրում ենք նրանց վրա նայելու շատ ու շատ բաներ կան

Ծաղկոցածորի շարունակութիւնն է այդ տեսարանների
սիրտն ու հոգին նա է այստեղ, Միջնաբերդի այս կողմում,
ձորի ու ժայռոտ բարձրութիւնների մի ամբողջ քսոս թա-
փել: Մեր փոքրիկ եկեղեցուց մեր ոտների տակից ուղղակի
զառիվայր է ցած գնում: Գնում է նա երկար մինչև հասնում
է Ծաղկոցածորի խորութեան որի հատակը այստեղից չէ
երևում: Խոր է ձորը բայց ավելի խորանում է երբ փոքր-
ինչ թեքվում է դեպի արևելք և դիմ առնելով միապաղաղ
ժայռերի տարածութեան դարձալ ուղղվում է դեպի հարավ,
սպկայն աշխատելով մոտենալ արևելքին նրան պահող,

նրան սեղմող ժայռոտ տարածությունը մեր նստած տեղից շատ ցած է նա կազմում է Միջնաբերդի շարունակությունը: Այստեղից Ծաղկոցաձորի հանդիպակա ց բարձր ափն է երեվում նրանից դենը Ալաջայի հարթ ստորոտների շարունակությունն է և մի լայն Հանապարհ գնում է այդտեղով դեպի հարավ ձորի ուղղության հետ զուգընթաց

Մեր եկեղեցու լանջը, ինչպես ասացի, շատ զառիվայր է: Այստեղից նայողին թվում է թե գած դեպի Ծաղկոցաձորը գնացողը պիտի գլորվելով գնա և շալտի կարողանա սլահել իրան: Բայց տեսե՛ք, հենց այդ լանջիվայրը վտանգավոր են համարել Անխի տերերը: Պետք է եղել ալդտեղ ավելի զարգացնել պաշտպանողական միջոցները շքավապանանալով Միջնաբերդի շրջապարիսպով Եվ ահա ալդ պարսպից մի ուրիշ պարիսպ բաժանվելով, գնում է դեպի ցած Գնում է հանդուզն համարձակությամբ արհամարհելով լանջի թեքությունը Սկզբում նա կարճահասակ է բայց րքան ցած է իջնում այնքան ավելի բարձրահասակ է դառնում Եվ այդ պիսով կալողացել են ալն հետևանքին հասնել որ դեպի ձորը վաղող սլարսպի գլուխը այսինքն ս չն տեղը որով պիտի շարժվեին պահապանները համեմատաբար քիչ թեք ուղղություն ունի

Այստեղ ինձ արդեն քանխորդ անգամը պետք է կլրկենել, որ Անին մեր նախնիքների ռազմագիտական տաղանդի մի աննման թանգարան է ներկայացնում Ահա մի վաստ էլ զուցե ամենահիանալին բոլոր այստեղ հավաքված փ տտերից: Ինչպե՞ս լավ են իմացել օգտվել բնության ահավոր խաղերից: Ինչպե՞ս կարողանում էին նվաճել անմատչելի վայրենություններն անգամ հպատակեցնելով նրանց իրանց բահերին թիերին բրիչներին Պարիսպը իր վերևի մասերում է քիչ ավերված Մնացած մասը կարմիր միապաղաղ մի զանգվածի է նմանում Թվում է թե դա Միջնաբերդից դուրս պրծած մի ամեհի գազան է որ համարձակ ցած է վազել և հասնելով խորխորատին կանգնել ծառացել է նրա վլա

Միայն ռազմական պետքերի կարող էր ծառայել այդ մեծ ահարկու տպավորություն թողնող սլարիսպը: Նա վերջանում է քառակուսի սպառվածքով որ ցցված է ձորի ահա-

գին խորութեան վրա և իր մի հատ մեծ պատուհանով խո
ժոռ սպառնական հացացք է բեռեռել ոչ միայն ձորի, այլև
նրա ավտով անցնող ճանապարհի վրա Այստեղից չէ երևում
այդ աչքը, բայց այստեղից նայողն էլ զգում է, որ այնտեղ,
պատի բարձր քառակուսի ծայրը պլշած նայում է դարձյալ
սպառնալից, դարձյալ ահարկու ինչպես իր կառուցման
առաջին օրից

Փոքրիկ, անանուն եկեղեցուց մենք դանդաղ շրջագայում
ենք Միջնաբերդի հարավային ստորոտով, ուղղվելով դեպի
արևելք: Բայց աչքից չզցենք մեզանից ցած ընկած ժայռերի
տարածությունը: Ծաղկոցածորը գնալով նրա արևմտյան
կողմով նեղանում կուշ է գալիս և այստեղից նա հաղիվ
նկատվում է իբրև մի սև, անհատակ պատ սլածք: Միշտ այդ
նեղված ձորը ձգտում ունի դեպի արևելք գալու ժայռերը
հաղթահարելու: Ինչո՞ւ ի՞նչ կա արևելքի մեջ ձգողական
Ախուրջանն է այդ կողմում և Ծաղկոցածորի ջուրը շտապում
է մի ժամ առաջ միանալ նրա հետ: Սև ապառաժ բարձրու
թյունն է ընկած նրա և Ախուրջանի մեջ. չէ թողնու: միա
նալ, բաժանում է, բայց ժայռն էլ վերջ ունի ժայռն էլ
հոգնում է: Հրեն, հեռու հարավում Ախուրջանի լայն
պատովածքը ժայռերի միջով շրջան տվեց, թեքվեց դեպի
արևմուտք Իրան է սպասում Ծաղկոցածորի երկար ու նեղ
շարունակությունը և իսկույն ընկնում է Ախուրջանի գիրկը

Եվ ստացվում է այսպիսի մի տեսարան, Միջնաբերդի
հարավային մասը ցածրանալով, տեղի է տալիս այն բարձր
ժայռերին, որոնք անչատում են Ախուրջանը Ծաղկոցածորի
ջրից: Սյսպիսով Անիի թերակղզին ստանում է սեպի նման
վերջավորություն, որ իր սուր անկյունով խրվում է երեք
կողմից շրջապատող ձորերի մեջ: Սուր անկյուն կազմող
ժայռոտ բարձրությունը երկու ջրերը իրարից անջատողը,
այժմ անվանվում է Գրգըլ գալե կամ Գրգ-գալե: Մի բերդ,
ուրեմն: Եվ իրավ բնութեան շինած մի անմատչելի ամրու
թյուն է դա ուր ինչպես ցույց են տալիս այնտեղ երևացող
ավերակները մարդիկ են ապրել, պաշտպանվել:

Շատ քչերին է աջողվում գնալ, տեսնել Աղջկա բերդը
Ճանապարհը սաստիկ վտանգավոր է նա քերում է այդ

ժայռերի կուրծքը և անցնողը առանձին ճարպիկություն և դյուրաթեքություն պիտի ունենա խոր ձորի մեջ գլորվելու անխուսափելի վտանգից ազատված լինելու համար: Այդ հանգամանքը արգելք է դնում մեր առջև: Եվ ես կասեմ այստեղ այն, ինչ տեսնողներն են ասում:

Փայտոտ բարձրության գլուխը շափազանց փոքր ու անձուկ է որպեսզի այնտեղ մի աչքի ընկնող բերդ տեղավորվեր: Բայց ինքնապաշտպանության հոգսով պաշարված հին մարդու համար անձկությունը այնքան նշանակութային չուներ որքան ամրությունը, ուստի նա փոքրիկ բերդերն էլ չէր արհամարհում: Երեք կողմից ջրերով շրջապատված իսկ շորրորդ կողմից մի պարսպանման սպառվածքով անմատչելի ժառը դեռ հին ժամանակներում պաշտպանության մի գեղեցիկ վայր է դառնում: Ենթադրում էն որ դա է եղել հին Անի բերդը: Այդտեղ էր, ինչպես կարծում են, հայոց ամենագլխավոր և ամենաժողովրդական աստվածուհու՝ Անահիտի տաճարը: Երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն դարձավ Գրիգոր Լուսավորիչը, ինչպես հայտնի է սկսեց կործանել հեթանոսական մեհյանները և նրանց տեղ եկեղեցիներ կառուցանել: Այստեղից մի ուրիշ ենթադրություն էլ — այս ժայռի վրա էլ, ուրեմն, Լուսավորիչը կառուցած պիտի լինի եկեղեցի:

Այժմ էլ այնտեղ երևում է կարմիր քարերից շինված մի գեղեցիկ եկեղեցի, շրջապատված փոքրիկ մատուռներով: Ավերանքը այդ անմատչելի տեղն էլ է հասել նրա համար արգելք լէ եղել վտանգավոր նեղ ճանապարհը որ քարերի մեջ փորած աստիճաններով է դեպի վեր գնում և նրա քայքայող շունչից այդ եկեղեցուց էլ մի քանի պատեր ու բեկորներ են միայն մնացել: Ե՛րբ է շինվել նա Մի արձանագրության կողմ ասում է որ եկեղեցում պատարագ է մատուցվում Զաքարե Սպասուլարի մայր Սահակդուխտի համար: Հավանական է ուրեմն որ եկեղեցին եթե ոչ շինված գոնե վերանորոգված է այդ հուշակավոր իշխանի ձեռքով¹, Բացի այս եկեղեցուց նկատվում են ժայռի գլխին և մի քանի ուրիշ

¹ Եկեղեցու մի պատի վրա խորհրդավոր տառանշաններով ծածկված մի քար կա

ավերակներ, որոնք աշտարակների ձև են ցույց տալիս: Գրանք էլ մի կողմից են ուժ տալիս այն կարծիքին, թե Գրգ գալեն է եղել նախնական Անին, որ դեռ հինգերորդ դարից հայտնի էր «ամուր» տիտղոսով: Այդտեղ է ծնվել բերդը, այդտեղ է մկրտվել իր գեղեցիկ անունը ստացել: Եվ ապա տարածվել է դեպի հյուսիս անցել է ձորը բարձրացել մեր այս Միջնաբերդի լանջերով ու առաջ գնացել ոչ միայն աշխարհագրական սահմանների, այլև անմահ փառքի ու հըռչակի մեջ:

Ահա վերջանում է Միջնաբերդի հարավային լանջը և մենք հասնել ենք այն տեղին, ուր արդեն դեպի Ախուրյանի ձորն է նայում բլուրը և ուր ինչպես վերևում ասացի լանջը ավելի դժվարամատչելի է գտնում: Այստեղ, այս դեպի ցած, դեպի Ախուրյանի գոգը գահավիժող լանջերի հարավ արևելյան անկյունում որտեղից բացվում է մի նոր, վեհ ձորային տեսարան դեպի Գրգ-դալեի ժայռերը միայնակ կանգնած է մի այլ փոքրիկ բայց նախընթացից ավելի գեղեցիկ եկեղեցի:

Բայց մի՞թե եկեղեցի է դա Եթե շխտեր կոյուր սնդարդ գմբեթը, կարելի պիտի լիներ նրան անվանել որևէ մուտքի, դռան նմանություն ունեցող մի բան Փոքրիկ մի կամարակապ որ երեսը դարձրած է դեպի արևելք և ինչ-որ հրաշքով համարյա ամբողջ մնացած մի գմբեթ նրա վրա, — ահա այդ եկեղեցին: Երևի դա եկեղեցու մը մասն է միայն որ ազատվել է կործանումից: Իսկ կործանումը այնքան հալու մաշ է առել և ահում է այդ խեղճ պատանիկը որ հազվեք ես հաշտվում այն մտքի հետ, թե եկեղեցի ես տեսնում:

Երա հարավային փոքրիկ կիսով չափ բարակույտների մեջ կորած դուրս դարդարված է ճոխ օրնամենտներով, երկու կողքին պատի վրա, գեղեցիկ եռանկյունի խորշեր են երևում: Մուտքի մոտ և շուրջը թափված բարակույտները գրեթե խավորապես դեղեցիկ քանդակագործ բեկորներ և կարնիզների կտորներ են նրանք ցույց են տալիս թե որքան դարդարուն է եղել այս խեղճ ու քարուքանդ եկեղեցին: Այդ դարդերը, ավերակի տարօրինակ եկեղեցու նմանություն շավոզ ձևը առիթ է եղել որ կարծիք կուղմվի թե դա թաղավորական

տան երեխաների գերեզմանոց է եղել: Գոնե այս անունով է Քյուրքչյանը ներկայացնում մեզ այդ սիրուն մուտքի լուսանկարը:

Որ թագավորական տունը սեփական գերեզմանոց է ունեցել և Անիում, այդ վկայում է և մեր պատմագիրներից մեկը: Սմբողջ հարցն այն է, թա ո՞ւր գտնել նրան և ինչպես: Ահա մենք բարձրանում ենք Միջնաբերդի գլուխը: Ի՞նչ է մնացել այստեղ:

Բարձրանում ենք արևելյան լանջով: Այդտեղից շատ մոտիկ են երևում այն շինությունները, որոնց ավերակները աչքի են ընկնում քաղաքի ամեն մի կողմից: Բայց այդ կարճ տարածությունը մենք մեծ ջանքերով ենք կարողանում նվաճել: Լանջը մի լայն գոգավորություն ունի որ վերևից մինչև ցած շինությունների մոտից մինչև Ախուրյանի ձորի պռունկը լցված է քարերով: Սարսափելի կույտեր թեև մենք վաղ առավոտվանից արդեն շատ ենք սովորել նրանց շատերի լրացով ենք անցել բայց այս լանջը բոլորովին ուրիշ բան է: Քայլում ես դեպի բարձր, քայլում ես քրտինք թափելով հող շատ քիչ ես տեսնում ոտներիդ տակ: Ամեն տեղ քարերի մեծ ու փոքր կտորներ, որոնք դժվարացնում են քայլդ կամ շարժվում են ոտներիդ տակ հարկադրելով ջանքեր անել որ ետ ու ետ շփնա՝ Իսկ վերևից Անիի արեգակը այրող սլաքների տարափ է թափում

Արդեն քարակաշկանների այս միապաղաղ տարածությունը մի հասկացողություն է տալիս, թե որ աստիճան ահավոր է եղել Միջնաբերդի կործանումը: Անհեթեթ քարակույտերը աննպատակ վայրենի, բնական բեկորներ չեն խըլված ժայռերից դարերի ընթացքում Ոչ: Յուրաքանչյուր կը սորլու ունեցել է իր հայտնի պաշտոնը կատարել է իր հայտնի դերը Միջնաբերդը կազմող շինությունների մեջ: Այն բոլորը ինչ թափված, այլանդակ կերպով կույտ կույտ է արված այստեղ, մի ժամանակ եղել է համաշափ շարված միտք ու նշանակություն ունեցող վայելչություն, ճաշակ: Բարձրացել է — ո՞վ գիտե երբ, — փոթորիկ, գուցե փոթորիկների մի ամբողջ շարք որ տրորել, մանրել է անթիվ պատերը և լցրել է լանջի այդ գոգի մեջ իբրև անպետք մի շեղջակույտ, որ այսօր

միայն տանջում է ուղևորին դժվարացնելով նրա ամեն մի քայլը որ տանում է դեպի Անիի այդ թագն ու պսակը:

Մի կերպ հասնելով գագաթին մենք ապշած կանգ առանք: Այսքան էլ ավերա՞նք: Եվ այս բացականչությունը ակամա դուրս է թռչում գիտե՞ք ուր — նույնիսկ Անիի մեջ, նույնիսկ նրա բոլոր ավերակները տեսնելուց կարծանման ամենաանգութ տեսարաններին սովորելուց հետո: Ոչ, այն տեղ, ներքևում դեռ լավ էր: Տափարակային Անիում դեռ կարելի է մի բան հասկանալ կարելի է մի միտք կազմել, մի պատկեր ամբողջացնել: Այստեղ ու մի հնարավորություն: Թեև այստեղ ամեն ինչ գետնատարած մինչև հիմքերը խորտակված չէ: Քարակույտերի մեջ բարձրանում են պատերի բեկորներ կամարների կտորներ: Բայց ի նչ են դրանք:

Ահա մի կամ երկու փոքրիկ եկեղեցիներ մեկը նույնիսկ իր կտուրն էլ է պահպանել, և դա Անիի հնագույն եկեղեցիներից է, պարզ ու վայելուչ ոճով նույնիսկ արձանագրություն էլ ունի որ գտել ու կարգացել է Բասմաջյանը:

Սակայն ձեր որոնածը եկեղեցիներ չեն այստեղ: Միջնաբերդ է, անկասկած այստեղ են եղել թագավորների արքունիքը, բարձր պաշտոնական հիմնարկությունները: Այստեղ ապրել են նշանավոր իշխանները այստեղ են եղել և իշխողները: Մի հին ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք որ գրասեր, բարեպաշտ, բայց շափազանց թույլ ու սահմանափակ Հովհաննես Սմբատ թագավորը ունեցել է գրադարան: Բագրատունի թագավորները, ինչպես և ժամանակի հայ ազնվականութունը երկու մեծ ու փառավոր մայրաքաղաքների ազդեցության էին ենթարկված Բաղդադ և Բյուզանդիա: Ավելի մեծ էր բյուզանդական ազդեցությունը հունական լուսավորությունը րնկձել էր հայ միտքն ու սիրտը: Այս բոլորի հետքերն ու հիշատակներն եք որոնում գեղեցիկ քաղաքի այս կարևորագույն մասում:

Բայց ոչինչ չեք գտնում: Լուռ, անհեթեթ քարակույտեր էին ինձ նայում ամեն կողմից և իրանց անտարբեր տեսքով միայն ծաղրում էին իմ բոլոր մտքերը իմ երևակայության թռիչքները: Ավելի լավ է ոչինչ չիմանալ Բագրատունյաց կյանքի մասին, ավելի լավ է միանգամայն անտեղյակ լի-

նել այս տեղի ամբողջ անցյալին: Գոնե այդ դեպքում ավերանքը այնքան շէր տանջի, շէր զայրացնի իր թանձր անթափանցելի մթությամբ, անհայտությամբ .

Դարձյալ հո՛ւյս դնել ապագայի վրա, դարձյալ պեղումների ն սպասել: Բայց մտածում ես, այն ի՞նչ հսկայական ուժ պիտի լինի, որ կարողանա մաքրել այս ահուելի քարակույտերը, ջոկել պիտանին անպիտանից և վերականգնել Միջնաբերդի պատկերը գեթ հողի երեսին առանց պատերի, այսինքն պարզել գեթ նրա հատակագիծը: Հուսահատական հարց: Տարիների, տասնյակ տարիների տոկուն աշխատանք է հարկավոր: Բայց կարելի է սպասել նրան, երբ դեռ դիտավորություն անգամ չէ ծագել:

Ճիշտ է նկատել Մուրավյովը, թե այստեղից է սկսվել զարհուրելի ավերանքը, այստեղից է ցած իջել, տարածվել քաղաքի մեջ: Թվում է թե հրեշավոր կործանիչ ուժերը նախ և առաջ այստեղ են գումարվել, ծովացել, այստեղ են ժայթքել կործանում և մահ և ապա ցած են գլորվել, տարածվել են լավայի պես Շիրակի դաշտերում ..

Հիշատակարանները չկան, կորած են, բայց բնությունը իր սեփականությունը պահել է անփոփոխ և այցելուի համար այն մխիթարությունը կա, որ այդ բարձր դիրքից կարող է ուզածին շափ զմայլվել այն մեծ ընդարձակ տեսարանով, որ փռված է չորս կողմում:

Փոքր ու անձուկ մի տարածություն է Միջնաբերդի գլուխը: Նրա երկարությունը, արևելքից արևմուտք քայլերով կարելի է չափել: Մի ընդհանուր Ախուրյանի ձորի տեսարաններից դուք անցնում եք Մաղկոցաձորի տեսարաններին: Իսկ լայնությունը ավելի նեղ է, և հարավի ու հյուսիսի տեսարանները մի երկու քայլով են իրարից հեռու: Հարավում Գրգ գալեի ձորերը, հյուսիսում դաշտերը մինչև Ուշ թափան:

Մաղկոցաձորին նայող ժայրի կամարագարդ ավերակների մոտից մենք նայում ենք դեպի հեռուն: Ուղիղ դժով մեր գիմաց Սլաշայի փեշերն են, իսկ նրանց տակ, ստորոտում, մի տեղ կա որ Անիի հետ կապված է բազմաթիվ հիշատակներով: Այժմ այդ տեղը կոչվում է Ղոզլիջա — մի թուրքական փոքրիկ գյուղ որի մոտ, սակայն, մի փառավոր եկեղեցի է

մնացել: Թուրքերը անասունների գոմ են շինել եկեղեցին, բայց նրա պատերի բաղձաթիվ արձանագրությունները մի ամբողջ պատմություն են պարունակում իրանց մեջ:

Նրանք ասում են, որ դա Բգներ կամ Իագնայր ավանն է: Իր անունով այդ ավանը հիշեցնում է մի հին, հեթանոսական հիմնարկություն լինելը Եվ, երևի, քրիստոնեության մուտքը բոլորովին չէ ոչնչացրել տեղի կրոնական նշանակությունը, այլ, ինչպես և ուրիշ տեղերում, ծառայեցրել է նրան իր նպատակներին: Գոնե X դարից, երբ այդ եկեղեցին շինվել է, ինչպես կարծում են Պարհլավունի իշխանների ձեռքով, Բագնայրը նշանավոր ուխտատեղի է եղել և Անիի արևմտյան կողմում համարյա նույն սլաշտոնն է կատարել ինչ Հոռոմոսը արևելյան կողմում:

Անին հավասար ջերմ ուանդությանը ձգվում էր և դեպի այս արևմտյան Հոռոմոսը: Ապաղույց այն անշարժ կալ վածները, որոնք Անիի զանազան կողմերում էին գտնվում և նվիրված էին Բագնայրի ս Աստվածածին եկեղեցուն, Սոավել նշանավոր է այն իրողությունը, որ այդտեղ էլ, ինչպես և Հոռոմոսի վանքում եղել են տոհմային գլրեզմանոց ներ որոնք ունեցել են փոքրիկ մատուռներ:

Բագնայրը ավելի մոտիկ է Անիին, քան Հոռոմոսը: Եվ եթե այսօր շատ ու շատ հանգամանքներ համոզում են մեզ, որ Հոռոմոսը համարյա արվարձան էր Անիի համար, նույն հավանականությունները նույնպիսի ուժով էլ պիտի ընդունել տան որ Բագնայրն էլ մայրաքաղաքի արևմտյան արվարձանն է եղել: Ընդունելով այս միտքը, որի դեմ առարկություններ հազիվ թե լինեն, մենք ստանում ենք Անիի մեծ տարածությունը, որ սկսվելով Հոռոմոսի վանքի մոտ, գալիս անցնում է դեպի արևմուտք և դեմ առնում Ալաջայի լանջերին:

Եվ անպատճառ հարկավոր չէր, որ այդ ամբողջ տարածությունը ծածկված լիներ անեցիների տներով: Մի քաղաքի սահմանները նրա տները չեն որոշում մանավանդ մի այնպիսի քաղաքի որի բնակիչների մի մասը հողադործությամբ և անասնապահությամբ էր պարապում: Իսկ թե Անին այդպիսի բնակչություն էլ է ունեցել, այդ ցույց են տալիս եկե-

գեցիներին նվիրված արտերը, ինչպես նաև այն տեսակ տե սակ հարկերը որոնք դրված էին անասունների վրա Անաս նապահովությունը պահանջում է արոտատեղեր խոտհարքեր, մարգեր: Եվ այդ բաներն էլ հիշատակված են արձանագրու թյունների մեջ:

Հին, մեծ քաղաքը մենք ներկա ժամանակների շափով ու կարգերով շափտի երևակայենք: Հին քաղաքների համար ողջ տնտեսական մեծ գործունեության մեկն էր: Հիշենք այս տեղ այն ավանդությունը, որ կապված է Անիի հյուսիսային պարիսպներից դուրս գտնվող Հովվի եկեղեցու հետ: Իբր թե մի հովիվ, տեղ շտնելով Անիի եկեղեցիներում, իր համար կառուցել է առանձին եկեղեցի Այս ավանդությունը եթե անեցու չերմեռանդ կրոնասիրության աստիճանը ցույց տալու համար է տեսվել սակաս պերճախոս չէ և իբրև մի ապա գուցյց Բե անասնապահությունը այստեղ ինչ հարստության աղբյուր էր:

Մենք ունենք և պատմության ավանդի իրողություն: Ահա Սմբատ Տիեզերակալը, Մայր եկեղեցու հիմնադիրը, Անին այնպիսի զարմանալի պարիսպներով շրջապատողը, նա որ ահագին դամար ծախսելով՝ Հնդկաստանից բյուրեղ յա ջահ բերել տվեց: Ասողիկը, պատմելով այդ թագավորի փարթաժությունը ասում է, որ նա հացի և գինու շատ սա շարներ ուներ: Նույն Ասողիկը հաղորդում է և այն որ մե ծագործ գոռոզ թագավորը Անիում խոտի մեծ ամբարանոց ուներ, որ հավաքված էր տարիներով: Հողի մարդ էին ամենա- բր: Եվ թագավորը այնքան մեծ բան էր համարում իր խոտի դեզերը, որ երբ նրանք անհայտ պատճառից այրվեցին նա բարբարոսական անարդարությամբ հրամայեց ողջ-ողջ այրել մի խեղճ խելագարի, որ ասել էր, թե ինքն է կրակել թագա վորի խոտը:

Այսպես, ուրեմն Անին իր շրջականներում ընդարձակ տեղեր պիտի ունենար իր տնտեսական պետքերի համար: Եթե ընդունում ենք որ անթիվ քարայրերի մեջ մարդիկ էին ապրում պիտի ընդունենք և այն, որ սյդ մարդիկ մեծ մա սամբ գյուղական գործերով էին ապրում և նրանց ապրուստի համար հարկավոր էր հող: Անին իր պարիսպների մեջ չէր

պարփակված: Բացի քարայրերից, ուշադրութուն դարձրե՞ք
այն ընդարձակ դաշտավայրերի վրա որ սկսվում է հյուսիս
սային պատերից: Այդ տարածության վրա անթիվ ու անհա-
մար քարեր են թափված, որոնք ասում են, թե այդտեղ էք
բնակություն է եղել: Իսկ մինչև Բազնայր և Հոռոմոս, ան-
շուշտ, ձգված էին անեցիկների ոչ միայն հողերը, այլև գուցե
շատ տները:

Եվ ուրիշ կերպ անկարելի կլինի հասկանալ, թե ինչպե՞ս
էր որ Անին ահագին բազմամարդ մայրաքաղաքի հոշակ
ուներ այնքան ահագին որ նրա անսովոր շափերը ցույց
տալու համար կազմվել էր հազար ու մի եկեղեցիների առաս-
պելը:

Անին այն հորիզոնի մեջ, որ երևում է Միջնաբերդից—սա
և հասկանալի է, և բնական:

ԺԴ

Այդ հորիզոնը ամփոփում է իր մեջ ավերակների մի
հսկայական տեսարան Այլևս առանձին-առանձին կտորների
չեն առջևդ մանրամասնությունները, առանձին գծերը ան
հայտացել են, ամեն մի մեծ թե փոքր ավերակ, լինի դա
Մայր եկեղեցի թե Սմբատյան պարիսպներ, Ապուղամրենց
ս Գրիգոր թե Բեխենց վանք, ապարանք Ծաղկոցածորի վրա,
թե Հովվի եկեղեցին, գալիս միանում է ընդհանուր տեսարանի
մեջ ներկայացնում է մի տխուր ու թշվառ ամբողջություն:

Բնությունը կարծես դիտմամբ բարձրացրել է Միջնաբերդի
ժայռերը, որպեսզի նրանք պատվանդան դառնան տիրոջ
մարդու համար: Մեր այդ պատվանդանի վրա էլ միևնույնն էր
միջօրեի արևը անողոք խաշող, ճիշտ ավերակային: Շուրջս
միայն այրված հող տաքացած քարեր ծարավը ավելի սաս-
տիկ է տանջում քրտինքը ծլում է ճակատից: Բայց ես նրա
տում եմ ժայռոտ բարձրության ծայրին որովհետև այդ րո-
պեին ավելի ուժեղ, ավելի տիրապետող է նայելու ցանկո՞-
թյունը:

Եվ ես նայում էի երկար նայում: Ի՞նչ տեսարան: Նրա հսկայական կրծքի յուրաքանչյուր անկյունից յուրաքանչյուր խորշից դեպի այս ժայռոտ բարձր պատվանդանն էր բարձրանում այն ինչ դժբախտն է ավերվածը, ապականվածը: Նա ինձ ասում էր «Ես պարզապես մարդկային մի գործ եմ» Հավիտենական չէ մարդը, նրա գործն էլ այդպես է մորթվում հոշոտվում, ծվեն ծվեն է դառնում մարդը — այդպես և նրա գործը: Ու ես հիշեցի Չայլդ-Հարուլդը Հոոմի ավերակների մեջ, մտաբերեցի Բայրլնի թախծալից հանճարով գրոշմված տողերը

Նայեցեք այստեղ, ձեր ոտների տակ
Մեծ Հոոմը նույնպեսի փոշի է դարձել
Որպեսին մենք էլ կգտնանք
Նրբ կճաշակենք գերեզմանի մոթ հանգիստը

Մեր այս Միջնարեդը, իհարկե ոչ Հոոմի Կապիտոլիումն է, ոչ Աթենքի Ակրոպոլիսը, աշխարհահռչակ ավերակներ, որոնց միջից տիեզերական իրողություններ հանրամարդկային նվիրական հիշատակներ են խոսում — մինչդեռ մեր Անին մի մասնավոր երևույթ է մարդկության կյանքում, մի փոքրիկ կաթիլ պատմության օվկիանոսի մեջ:

Բայց այդ միևնույն է: Միևնույն՝ նրանով որ Ակրոպոլիսն էլ, Անին էլ գերեզմաններ են: Մահը աշխարհիս վրա ծայրագույն հավասարությունն է: Նա փռում է գերեզմաններ, մեծ ու փոքր գերեզմաններ բայց մեծն էլ, փոքրն էլ խոսում են անկախ այն հանգամանքից թե մեծ են կամ փոքր: Մեծ գերեզմանները աշխարհի մեծարանքն են աշխարհի սուրբ խոսքն են: Բայց սա չէ նշանակում, թե փոքր գերեզմանները պիտի լռեն իրանց հարազատ երկրում, իրանց մերձավոր շրջաններում:

Թող ինչ ասում են ասեն, Ակրոպոլիսը և Կապիտոլիումը ամբողջ մարդկության, քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր անկյուններին, — մեր Անին էլ Ախուրյանի ափում բարձր ձայնով ու բաց ճակատով ասում է թե ինքն էլ նույնպես մարդկային մի մեծագործություն է թե առանց բարձր ընդունակությունների, առանց խոշոր տաղանդի գործագրության չէ նա Ալաջայի ստորոտներում երևան եկել իբրև սիրոնն ու շքեղ

մայրաքաղաք: Հրաշքի պես մի բան է նա երևում ասիական աշխարհի այս դժբախտ անկյունում: Բայց այդ հրաշքը երկրնքից չէ ընկել: Մայրաքաղաքը իր թագավորության արդյունքն է իսկ թագավորությունն էլ հրաշքի պես ծնվեց, հրաշքի պես փայլեց և, իբրև հրաշք, կարճ ապրեց, վաղանցուկ եղավ:

Իմ աչքի առջև մարմնացած էր այն ժամանակը, երբ այստեղ կյանք առավ մեր պատմության ամենազարմանալի երեվույթներից մեկը, երբ ախուր ճակատագրին հավատարիմ իրականությունը մի կողմից քաջություն տաղանդ մտավոր ու կուլտուրական ընդունակություններ էր հանում երկրի երջանկության համար մյուս կողմից ներքին քայքայում, ապականություն էր դուրս բերում այդ լուսավոր երևույթի դեմ: Եվ Անին մի թե կենդանի հուշարձան չէ փայլուն լուսատու վերածնության և խավար անկման ու անհամաձայնություն:

Ինչ որ ներշնչում է Անին իր յուրաքանչյուր քարով, իր ամեն մի ջարդված զարդարանքով իրան չէ պատկանում, այլ այն տոհմին որ ստեղծագործեց նրան և այն ժամանակ ներին, երբ նա ապրեց իբրև առաջինը հայոց քաղաքների մեջ: Ձեռակերտը իրան կերտողների մասին է խոսում Մայր եկեղեցու հիանալի կամարների տակ ինձ Տրդատ ճարտարապետն էր երևում: Իսկ այստեղ, Միջնաբերդում, ուր թագավորական անհայտացած պալատներ են թափված այս ընդհանուր տեսարանի այս ամբողջության վրա իմ աչքի առջև սավառնում էին խրոխտ, մեծազոր՝ բայց և դժբախտ Բագրատունիները:

Մյս փառավոր հիշատակարանները նրանց հանճարը նրանց հսկայական ջանքերն են մարմնացնում միջօրեի սլարդ, ջերմ լույսերով ողողված մթնոլորտի մեջ: Եվ ահա ես էլ նրանց հետ եմ:

Իններորդ դարի երկրորդ կեսի սկզբում Հայաստանը ապստամբված և նորից նվաճվող երկրի դրությունն էր ներկայացնում:

Այդ ժամանակից երկու հարյուր տարի առաջ էր երբ հայերը իրանց երկրում սռաջին անգամ տեսան այն նվա-

ճողներին, որոնք մի թարմ ազգի ամբողջ թափով նոր էին դուրս եկել պատմության ապարեզը: Դրանք արաբացիներն էին, որոնց առաջնորդում էր երկրի վրա նոր հաստատված կրոնը իսլամը: Իսլամի հիմնադիր Մուհամմետը վախճանվել էր 632 ին իսկ 8 տարուց հետո նրա հաջորդները կատարելով նրա պատվերները, իրանց արշավանքների մի ճյուղավորությունը արդեն մտցրել էին Հայաստան:

Բայց Հայաստանը մի անկախ ու սուանձնակի նպատակ չէր արաբական աշխարհակալ սրի համար: Կռիվ էր մղվում ահագին Պարսկաստանին տիրելու համար: Եվ Հայաստանի մեջ առաջին անգամ մտած արաբական բանակը ավելի նպատակ ուներ սպառնական դիրք գրավել Պարսկաստանի հյուսիսում ու այդպիսով հեշտացնել բուն Պարսկաստանում գործող բանակի հաջողությունները: Ընկալ հին մազդեզական Պարսկաստանը Սասանյանների գործը ջարդվեց և ամբողջ ահագին պետությունը արաբական կալված դարձավ Դարերի ընթացքում Հայաստանը կռվածազիկ էր Պարսկաստանի և հռոմայեցիներին, ապա և բյուզանդացիների միջև: Արուբական տիրապետությունը, ժառանգելով Պարսկաստանը, շարունակեց նրա սպառարը Հայաստանի տիրապետության վերաբերմամբ: 650 թվականներից հետո արաբները սկսեցին մի կողմից նվաճել Հայաստանը սարսափելի կոտորածներով և ավարառություններով մյուս կողմից կռիվներ մղել Բյուզանդիայի դեմ՝ Հայաստանի համար:

Իսկ ի՞նչպես էր վերաբերվում երկիրը այդ նոր տերերին

Հինգերորդ դարի առաջին կեսում վերջացել էր Արշակունյաց թագավորությունը: Այնուհետև Հայաստանը շուներ սուլեխակ անվանական ազգային կենտրոնական իշխանություն, ինպիսին էր Արշակունյաց հարստությունը իր գոյության վերջին տարում: Երկիրը պահպանեց իր ներքին կազմակերպությունը, ենթարկված մնալով Պարսկաստանին ու Բյուզանդիային՝ ներքին կազմակերպությունը ինչպես հայտնի է, ֆեոդալական սխեման էր կալվածատեր իշխանների այն մեծ ցանցը, որ, լինելով տեղային անկախ ինքնավարությունների սկզբունք շափսզանց թույլ փոխադարձ կա

պերով էր միացած երկրի ընդհանուր պաշտպանության համար:

Արաբները իրանց նվաճող սրերի բերանով Հայաստան մտցրին նախ և առաջ նոր կրոնի հարցը: Բնական էր, որ քրիստոնյա Հայաստանը նոր ահեղ թշնամու դիմաց մի բնազդային մղում զգար դեպի իր կրոնակից Բյուզանդիան: Կար և մի նոր հանդամանք նոր լուծի մեջ: Արաբները ծանր հարկեր էին դնում իրանց ոչ մահմեդական հպատակների վրա և զինվորական ուժի ճնշման տակ էին ապահովում այդ ծանր հարկերի վճարումը: Սա էլ մի ուժեղ հանգամանք էր, որ իսլամական լուծի դեմ ասեկություն էր հաստատում:

Իսլամը հաղթանակում էր ապշեցուցիչ հաջողությամբ և արագությամբ: Եվ այդ հաղթանակի համար լայն ասպարեզ բաց էր անում ամենից առաջ այն որ նվաճվող երկիրները շատ թույլ էին իրանց ներքին անկերպարան դրությամբ: Պարսկաստանում ներքին անհամաձայնություններ, հեղափոխություններ կային, քրիստոնյա Սիրիան Եգիպտոսը արդեն զզվել էին բյուզանդական կրոնամուլ-բյուրոկրատական կառավարությունից ուստի մատր մատին շխփեցին արաբներին դիմադրելու համար:

Ներքին անբարեկարգության դժբախտ տեսարան էր ներկայացնում և Հայաստանը Այդ դժբախտությունը հին էր, պատմական—հայ ֆեոդալ նախարարների անմիաբանությունը: Նրանից օգտվեց արաբական տիրապետությունը, ինչպես ժամանակին օգտվել էին պարսկական, հռոմեական, բյուզանդական տիրապետությունները: Բայց և այդպես, նախարարների գոնե մի մասը կարողանում էր հայտնի դեպքերում միանալ մի գաղափարի համար և գործել համերաշխությամբ: Արաբական լուծի ծանրության դեմ դիմադրություն կազմվեց երկրի մեջ և դրա առաջին նշանավոր հերոսն էր Թեոդորոս Լիտուենին:

Նյս նշանավոր հայ իշխանը պատմության մեջ գուցե առաջին քրիստոնյա գործիչն էր որ փորձեց մահմեդականության միաբան արշավանքի դեմ կանգնեցնել տարբեր դավանությունների պատկանող քրիստոնյաներին: Եթե հայոց և հունսց եկեղեցիների մեջ վիճ էին բացել աստլածաբանա-

կան վիճարանություններն ու անհամաձայնությունները, այդ էր նշանակում, թե շկան ընդհանուր քրիստոնեական շատ կարևոր շահերը որոնք պիտի միացնեն երկու ազգերը այնպիսի հարցերում ուր արդեն մասնավոր անհամաձայնությունները չէին խոսում, այլ քրիստոնեության լինել-չլինելը»

Եվ Ռշտունին պատերազմ սկսեց արաբների դեմ, աշխատելով միացնել հայոց և հունաց ուժերը: Նա հաղթություն էլ տարավ, բայց շուտով նկատեց որ քրիստոնեական համերաշխության դորժը սաստիկ խախտւտ է որ բյուզանյական բյուրոկրատիան և նեղ կրոնամոլությունը շպիտի թույլ տան որևէ համաձայնություն, որևէ միություն ընդհանուր թշնամու դեմ: Մի այնպիսի ահավոր ճգնաժամում, երբ հսլամը իր արյունոտ թուրն էր բարձրացրել քրիստոնյա աշխարհի վրա, բյուզանդական կայսրների համար կարևորը այդ վտանգի դեմ ուժեր գինելը չէր, այլ այն կրոնական լեճերը, որոնք Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով մղվում էին հայոց և հունաց եկեղեցիների մեջ: Թևոդորոս Ռշտունին սկանառես կղալ թե ինչպես Բյուզանդիայի կայսրը, անձամբ Հայաստան գալով, բռնությամբ հարկադրում էր, որ այնքը դավանափոխ դառնան:

Նա ատեց այդ բռնությունը, նա շատ լավ հասկացավ, որ խլճի, համոզմունքի ազատությունը ավելի իսլամի ներկայացուցիչների մոտ կարելի է գտնել քան բյուզանդական քրիստոնեության լուծի տակ: Նա հասավ նույն եզրակացության որին վաղուց հասել էին Սիրիայի և Աֆրիկայի քրիստոնյաները, այն է որ բյուզանդական օրթոդոքսության հազարակ քրիստոնյայի համար ավելի ձեռնտու է իսլամի հետ հաշտվելը Այս սարսափելի դառն ու տխուր իրողությունը Դշտունուց հետո էլ հարյուրավոր անգամ հաստատություն գտավ թե մեր և թե ուրիշ ազգերի պատմության մեջ:

Շատ թեթև ու մեղմ պայմաններով Ռշտունին հպատակության համաձայնություն կայացրեց արաբական արքունիքի հետ: Դա արարացիների մշտական տիրապետության առաջին հիմքն էր, բայց ոչ վերջնականը: Ռշտունու մահից հետո Հայաստանը երկար շվայելեց այդ դաշնադրության բերած հանգստությունը Ամեն ժամանակ, բոլոր հանգամանք-

ների մեջ նա իր թշվառ ճակատագրի զոհն էր, ճակատագրի, որ աշխարհագրական ու պատմական պայմաններն էին ստեղծել վաղուց ի վեր նա ուներ իր ներքին ուժերը նա հարուստ էր մարտնչող տարրերով, բայց դժբախտությունն այն էր, որ այդ ուժերը հավաքողներ ղեկավարողներ շատ քիչ կային Համարյա երբեք կարելի չեղավ մի ներքին, միա համուռ համաձայնություն կայացնել կենտրոնացնել երկրի ամբողջ ռազմական կարողությունը հայրենիքի սյաշտսյանությունն զաղափարի շուրջը: Ճիշտ է հայ առաջնակարգ նախարարների շատ և շատ անդամ է հաջողվել ազդեցիկ դիրք գրավել իրանց դասակիցների մեջ միություններ կաղմել, բայց դրանք երբեք ընդհանրական համազգային չեն եղել և միշտ էլ հայրենիքի շահերին չեն ծառայել: Միշտ կովածաղիկ դարձած հզոր հարևանների մեջ ևրկիրը տարուբերվել է օտար, իրար հակառակ ազդեցությունների տակ: Մերթ մի ազդեցությունն է գերակշիռ հանդիսացել մերթ մյուսը, նայած թե նախարարական դասի ազդեցիկ և ընդունակ ներկայացուցիչները դեպի ո՞ր կողմն են հակված Շատ չեն այն դեպքերը, Լրբ հայրենիքի իսկական շահերը այդ հակումների իսկական պատճառներ դառած լինեն: Փառասիրությունը շահամոլությունը հաճախ և տգետ ինքնահավանությունը զլխավոր նույնիսկ և միակ դերակատարներն են եղել: Եվ անձնական հաշիվները, սեփական տան շահերը ամեն անգամ մեկի արածի դեմ կանգնեցրել են մյուսին: Այս պատճառով էլ համարյա միշտ արտաքին սարսափելի վտանգների առաջ ներկայացել է ներքին անհամաձայնություններից ծվատվող մի թույլ ևրկիր:

Այս ողբալի դրությունն էր տիրում Հայաստանի մեջ և այն ժամանակ ևրբ նա կովածաղիկ էր Արաբիայի և Րյուզանդիայի մեջ: Նախարարական համակրանքները կամ Բյուզանդիայի կողմն էին թեքվում կամ իսլամի կողմը Եվ երկիրը ավերվում էր, որովհետև նրա համար մրցող կողմերից ոչ մեկը չէր ուզում ձեռք վերցնել նրանից:

Այդ տատանումները պիտի հարկադրեին արարներին վերաբերվել Հայաստանին իբրև մի անվստահելի, վտանգավոր երկրի, որ ի լրումն ամենայնի, կրոնով միացած էր

իրանց ռխերլմ թշնամինելի աչիւնքն բշուղանդացիների հետ Ուստի նրանք ամէն տեսակի խիստ միջոցներ էին ձեռք առնում՝ հայոց երկիրը հնազանդութեան մեջ պահելու համար: VII դարի վերջում արաբական զորքը հալթեց ու ցիրուցան արավ բշուղանդական բանակը Գրանից հետո արաբները նրից խուժեցին Հայաստան նորից նվաճեցին նրան սրով, կոտորածներով: Այդ ժամանակից էլ նրանք սկսեցին կառավարել մեր երկիրը առանձին փոխարքաներով որոնց մեր պատմադիրները բաւական անունն իս տալիս: Արաբական տիրապետութեանը բւրքովին հաստատուց Հայաստանում

Այդ տիրապետութեան առանձնահատկութիւնները մանրամասն բնորոշելու կարիք չկա նկատի ունենանք սկզբունքը — ասիական սանձարձակ բռնակալութիւն: Արաբները, ճիշտ է կրոնական համբերողութիւն ունեին նրանք բռնութեամբ, սրով և կրակով չէին մահմեդականացնում իրանց հպատակ ազգերը: Բայց սուր չէ նշանակում, թե նրանք առանձին մի բարեհաճութիւն էլ ունեին դեպի նրանց: Եւ յամբ, որ կազմակերպել ամրապնդել էր այդ ահարկու ուժը թույլ էր տալիս որ իր տիրապետութեան տակ այլակրոն ազգեր էլ ապրեն բայց միայն այն պայմանով որ դրա փոխարեն այդ ազգերը հարկեր տան և մի շարք ստորացուցիչ պարտավորութիւններ կատարելով ցուց տան որ իրանք ստրուկներ են իրանց տէրերի առաջ, որոնց, իբրև նվաճողների պատկանում են բոլոր իրավունքները:

Հիմնական այս կանոնը արդէն բավական էր որ արաբական լուծը անշափ ժանր դարձնե ոչ-խալամ հլատակների համար: Սակայն շմոռանանք որ անսահման բռնապետական սիստեմի մեջ ահագին նշանակութիւն ունի կառավարողների անձնավորութիւնը: Երբ մի հայտնի շափով մեղմ ու բարի է այդ անձնավորութիւնը կարգերն էլ մեղմանում են և լուծը այնքան անողորմ կերպով չէ ճնշում հպատակներին: Հայաստանի ինչպէս և ամեն մի արաբական երկրի բախտը կախված էր երկու անձնավորութիւնից մէկը իսլամ աշխարհի բարձագույնն պետն էր խալիֆը կամ, ինչպէս մեր

պատմագիրներն են անվանում ամիրապետը, մյուսը՝ նրա փոխանորդը, որ կառավարում էր երկիրը

Մեր պատմությունը բազմաթիվ արյունոտ փաստերով շուրջ է տալիս իր բարի ու մեղմ ոստիկանների թիվը շատ քիչ է եղել, շատ աննշան։ Ահագին մեծամասնությունը բաղկացած էր դաժան արյունարբու մարդկանցից։ Ոստիկանները հենց առաջին քայլից, VIII դարի սկզբից, իրանց բարբարոսական ջանքերը դարձնում են հայ նախարարների դեմ։ Իսկ մի վերին աստիճանի նենդավոր քաղաքականություն էր խալիֆների արքունիքը շատ լավ հասկացել էր, որ Հայաստանի դիմադրական ուժը այդ բազմաթիվ խոշոր ու մանր իշխաններն են։ Թեև նրանք մի համախմբված միաձուլլ ուժ չեն ներկայացնում, թեև նրանց շահերն ու ձգտումները շափազանց շատ են ընդհարվում իրար հետ բայց և այդպես, խորին հնությունից նվիրագործված կարգերով այդ իշխաններն են ժողովրդի առաջնորդները երկրի զինվորության ներկայացուցիչները։ Դարավոր անցյալը գուցե էր տվել որ ժողովրդի համար այնքան մեծ նշանակություն չունեն թե ով է երկրի գլխավոր տերը — պարսիկը, հռոմայեցին, թե Արշակունի թագավորը։ Նա ունեւ իր տեղական ինքնադուխտ իշխաններին որոնց մեջ էլ տեսնում էր այն սկզբունքը, որ նրա պարտավորությունների և իրավունքների աղբյուրն էր։ Ահա այդ նախարարական մեծ դասակարգը, որ կանգնած էր երկրի բարձրագույն տիրոջ և ժողովրդի մեջտեղը վերացնել, ոչնչացնել էր կամենում արաբական արքունիքը։ Ոչնչացնել՝ կնշանակէր գրկել երկիրը իր մանր մունր ինքնավարություններից անմիջապես հպատակեցնել նրան տիրողին առանց մեծ վտանդ զգալու, թե զենքի ուժ կգործադրվի հպատակության դրությունից ազատություն դռնելու համար։

Դեռ նոր էին արաբները իրանց տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում, երբ Վարդանակերտի կոնվը հաստատեց թե ինչ հաղթություններ կարող է տանել միաբանված նախարարությունը։ Արաբացի ոստիկանները սկսեցին գործել։ Մի կողմից նրանք ճնշում էին ժողովուրդը կեղեքում էին նրան, մյուս կողմից օգուտ էին քաղում յուրաքանչյուր առիթից, յուրաքանչյուր պատրվակից՝ նախարարների դա-

սակարգը բնաջինջ անելու համար: Առաջին մեծ պատճառը Վարդանակերտի կռիվն էր երբ նախարարական մի փոքրաթիվ գունդ հազարավոր արաբացիներ կոտորեց: Դրա վրեժն առավ նախիջևանի Կասրմ կամ Կաշմ զորապետը խաբեու թյամբ իր մոտ հրավիրելով հարյուրավոր նախարարների և նրանց զինվորներին և այդ ամբողջ բազմությունը եկեղեցու մեջ ալրելով: Այրվողների թիվը, ինչպես ավանդված է սլաւամական հիշատակարանների մեջ, հասնում էր 1200 ի, իսկ այն տարին (705) իրբ կատարվեց այդ ստոր բարբարոսությունը, արաբական պատմագիրները կնքեցին «կրակի տուրք» անունով:

Բայց այդ զարհուրելի կրակը ոչ միանգամայն լափեց շնչացրեց հայ նախարարությունը ոչ էլ արաբական լուծի գործը հեշտացրեց Հարստահարությունները, կեղեքումները մասնավոր ասլատամբական շարժումներ էին առաջացնում Հայաստանի զանազան կողմերում: Արաբացիները անգթությամբ ճնշում էին այդ ասլատամբությունները, աշխատելով թուլացնել երկիրը թե կոտորածներով և թե ռազմիկ տարրերը Հայաստանի սահմաններից դուրս քշելով: Հայ ազնվական գասակարգը սոսկալի հարվածներ էր ստանում Կոտորածից սզատված նախարարական տները ամբողջ ընտանիքներ, գերի էին ուղարկվում խալիֆների մայրաքաղաքը:

Ահա այդպիսի մի ասլատամբական դրություն էլ ներկայացնում էր իններորդ դարի կեսը, երբ անհայտ էր մեր Անին և, երևի, միմիայն այս Սիջնաբերդի սահմաններում էր ամփոփված:

Բայց այս անգամ արաբական իշխանությունն էլ ուրիշ Վերպարանքով էր հանդես գալիս: Տիրում էր Աբբասյան տոհմը ընդհանրապես արատավոր դաժան ու անգութ մի տոհմ որ բարձրացրել էր խալիֆների իշխանությունը, հիմնել էր Բաղդադ մայրաքաղաքը լալց և սնկման ու քայքայման սկիզբն էլ էր դրել: Այլևս իսլամի նվաճող հաղթահարող ահարկու ուժը արաբները չէին կալում: Թուրազել էին նրանք, բավականություններով և հեշտասիրությամբ լի կյանքը զրկել էր նրանց նվաճողական թ սիից: Խալիֆները իրանց անձնական ասլահովոթյան համար այլևս տեղական արաբ

գորքեր շէին պահում: Ներքին խռովութիւններ էին ծագել մահմեդական ահագին պետութեան մեջ թե արքունիքի պահպանութեան, թե խռովութիւնները ճնշելու և թե արտաքին թշնամիներին դիմադրելու համար խալիֆները վարձկան զինվորներ էին հավաքում, որոնք և հետզհետե սկսեցին ահագին նշանակութիւն ստանալ արքունիքում:

Այդ վարձկանները զանազան կողմերից էին գալիս: Բայց շուտով խալիֆների պալատական գորքը համարւածի ցեղի մարդկանցից կազմվեց:

Սիջին Ասիայում թափառող թուրք ցեղերը շատ անգամ հավաքված իրանց խարույկների շուրջը, լսում էին զարմանալի և գրավիչ պատմութիւններ: Հատ-հատ մարդիկ այդ ցեղերից, պատահաբար ընկնելով Էադզադի խալիֆների գորքի շարքերը, վերադառնում էին իրանց հայրենի վրանները և այդտեղ հրաշքներ էին պատմում Սրեկիքի պերճ մայրաքաղաքի հարստութիւնների մասին: Այդ պատմութիւնները մի մի կայծեր էին որոնք վառում էին վայրենի, քաջ թուրքերի եռանդն ու հետաքրքրութիւնը: Եվ նրանք ամբողջ խմբերով դիմում էին դեպի արևմուտք ուր պատրաստ տեղ էին գտնում խալիֆների բանակում Այդ բանապը գորեղացավ դարձավ զուտ թուրքական և իբրև մեծ ուժ բռնացավ պետութեան մեջ, իր ձեռքն ստավ արքունիքի գործերը:

Աբբասյան խալիֆները, այդպիսի գրավիչ դեր կատարելով Սիջին Ասիայի թափառական ցեղերի համար, աչադաչի կանխատեսութիւնը շունեին: Նրանք բավական էին իրանց վարձկան գորքերով, որոնք նույնիսկ բյուզանդացիներին էին շարդում, բայց չզիտեին, որ այդ քաջ զինվորները բաց են անում այն վտանգավոր նանասպահները որոնցով Սիջին Ասիան պիտի թափվեր արևմուտք և պիտի ոչնչացնէր արարական իսլամը, ստրկացնէր արաբներին և կերպարանափոխէր ս մրող Արևմտյան Ասիայի նակատագիրը:

Ահա խալիֆների խնամած, գգված այդ թուրքական բանակի մի մասն էր, որ մտավ Հայաստան, նրա մեջ ծագած ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Թուրքական գորքի առաջնորդն էլ թուրք էր—Բուղան սր մեր պատմութեան սե էջերի հրեշ հերոսներից մեկն է: Սնդուի ու գազանաբարո

Բուղան, ի լրումն ամենայնի, ուներ հրահանգ հայ իշխան
ների ուժն ու թիվը սպառելու:

Բայց այդ ի՞նչ ապստամբությունն էր:

Տարոնի Բագարատ իշխանը ինչ-որ ընդհարում ունեցավ
Հայաստանի ռստիկանի հետ, և այդ ընդհարումը, որ ինքն
ռստիկնքյան մի շնչին բան էր, պատճառ դարձավ, որ Բաղ
գադի արքունիքը կատաղություն բռնկվի: Խալիֆը այդ ժա-
մանակ Ալ-Մուսթեվաբին էր, կամ ուրիշ անունով Ջաֆարը
(մեր պատմագիրների Ջափրը), Աբբասյան ընդհանրապես
ւարսափելի տոհմի սամենավատ տիպը—ուխտադրուժ ան-
շնորհակալ և անգութ: Այսպիսի մի բռնակալի ժամանակ շատ
գովար բան չէր ուռցնել, շափաղանցնել Բագարատ իշխանի
վարձունքը: Ջորքեր ուղարկեցին Տարոնը պատժելու համար
Պագարատը բռնվեց և ուղարկվեց Բաղդադ: Սակայն Սասունի
Իոզովուրդը ձմեռը իջավ իր սարերից հարձակվեց Մուշի
լրա ջարդեց արարական զորքը և սպանեց նրա հրամանա-
տարին: Սյստեղ արդեն դաժան Աբբասյանը ամեն շափ ան-
ցած համարեց և Հայաստան ուղարկեց Բուղային:

Թուրք հրամանատարը իր թուրք բանակով հրեղեն լա-
վաչի պես խուժեց դժբախտ Լրկրի սահմաններից ներս:
Ապստամբությունը Տարոնի դավառում էր ծագել, բայց Բու-
ղայի առաջ ամբողջ Լրկիրն էր տարածված իբրև բարբարո-
ությունների դաշտ Երկու տարի (851—853) նա հրով և
սրով անցավ մի ծայրից մինչև մյուսը: Կոտորած չէր լինում
միայն այնտեղ, ուր տեղական իշխանը հնազանդություն էր
հայտնում: Եվ որովհետև հնազանդություն հայտնելն էլ չէր
ազատում գերության շղթաներից ուստի մի քանի իշխան
ներ ամբացան իրանց լեռներում, բայց դիմադրություն ցույց
տալ չկարողացան և անձնատուր եղան: Կարծես եկել էր հայ
իշխանական տոհմերի վերջնական կորուստը: Բուղան հա-
վաքում էր իշխաններին և դերիների պես ման էր ածում ի
հետ:

Միայն մի տեղ սարսափելի թուրքը կանգ առավ: Միայն
մի տեղ հայտնվեց մի ուժեղ ձեռք որ ծանր հարվածներ
իջեցրեց նրա գլխին: Այդ տեղը Հայաստանի արևելյան ծալ-
քում էր գտնվում:

Շուշու գավառի հարավային մասում Վարանդա և Դի-
զակ գավառակների սահմանների վրա, Թաղլար գյուղի դի-
մաց և Տող գյուղի ետևում բարձրանում է մի հսկա, ժայռե-
րով պսակված սար որի գլխին այսօր էլ երևում են հին
քերդի մնացորդները, Բուղայի ժամանակ այդ էր Քթիշ բեր-
դը¹։ Նա պատկանում էր տեղական իշխանին, որին ժողո-
վուրդը պարգապես «երեցի որդի» էր անվանում, բայց որ-
իսկական անունն էր Եսայի։ Ժամանակի իշխանները կրուս-
էին և հավելվածական անուն գլխավորապես արաբական։
Իսային կոչվում էր և Աբու Մուսի։

Մեր պատմագիրներից մեկը (Մովսես Կաղանկատվացի)՝
Աբու Մուսեին անվանում է «խաղաղության մարդ»։ Բայց
այդ դժբախտ ու սև ժամանակում, երբ Հայաստանի դաշտերը
ծածկված էին դիսկներով և անմեղ արյունը արդարութուն
էր խնդրում երկնքից, խաղաղության մարդն էր որ արտա-
սանեց աշխարհ սասանեցնող խոսքը։ Բուղան, իր հաղթա-
կան-գալլային արշավանքը վերջացնելով, հասավ Պարտաշ
քաղաքը։ Ետ նայելով իր եկած ճանապարհին, նա կարող էր
մի թուրք զորապետի գոռոպությամբ ասել, որ երկար էր այդ
ճանապարհը, բայց ինքը մի հաղթական զբոսանք է կատա-
րել և ոչ ոք չկարողացավ դանդաղեցնել իր քայլը ոչ ոք
չհամարձակվեց գլուխ բարձրացնել իր դեմ։ Հաղթանակի
զբոսանքը դուրս էր եկել դժբախտ Հայաստանի սահման-
ներից անցել էր Թիֆլիսի վրայով, դեմ էր առել Կովկասյան
լեռնաշղթային, և ամեն տեղ միևնույնը ամեն տեղ հնազան
դութուն, արյունոտ պատուհաս։

Մնում էր շատ քիչ բան։ Պարտավից դեպի հարավ, եր-
կու օրվա ճանապարհի վրա ինչ-որ լեռներում, մնում էր
ինչ-որ «երեցի որդի», որ խաղաղության մարդ էր կոչվում՝
Բուղան խրոխտ ու սպառնալից հրաման ուղարկեց այդ մար-
դուն—իսկույն գալ և գլուխ իջեցնել Բաղդադի խալիֆի ղո-
րության առաջ։ Մի քանի ժամանակից հետո լեռներից պա-
տասխան եկավ, և Բուղան իմացավ, որ նորից պետք է իր

¹ Այսօր էլ այդ սարի վրա գտնվող վանքը ժողովրդի մեջ ունի
Քթիշի վանք անունը Անշուշտ ապագա դարերի գործ է որ այդ ան-
նը սրբազրել հաւացրել են, դարձնելով նրան «Դտիշ»

հաղթական սուրը հանե, նորից պետք է հարկազրե տեղական մի իշխանի սողալ իր ոտների մոտ, կյանք հայցել:

Այդ պատասխանը, բարեբախտաբար, պահվել է մեյ պատմության մեջ նա արյունոտ, նահատակ երկրի պատիվն էր, որ խոսում էր լեռների գագաթից: Երա մեջ խոսում էին արաբական դարավոր լուծի տակ ճմլված ժողովրդական հոգու լավագույն, նվիրական շեշտերը: Իմ պատմության համար շատ կարևոր է, որ այստեղ բերեմ այդ պատասխանը:

«Աշխարհակալների համար,— գրում էր Աբու-Մուսեն,— յոնք է թագավորական խնամատարությունը ման գալ աշխարհի վրա հնազանդ հպատակների մեջ տառապյալների սեղությունները վերացնել, խնամողների պես թեթևացնել, չբռնելու և ոչ թե ավազակի պես հարձակվել և սրով ոռոգելով ավերակ դարձնել երկիրը: Եվ եթե դու խաղաղության ուստիկան էիր եկել արքունիքից պիտի հպատակներին երկրի շինությունն ասրգեիր և ոչ թե ավերանք ու խոռվու թյուն:

«Արդ թող հայանի լինի բեռ որ որքան բավական լինի իմ զորությունը և որքան կենդանի լինեմ ես, հակառակ պիտի կանգնեմ աստուծո զորությամբ և ուժով: Քեզ խաղաղության սիրով շախտի տեսնեմ, այլ զենքով, աղեղով և սրով քաջ մարտիկներով և ընտիր ձիաներով: Եվ եթե քեզ հաճելի է սպրեցնել քեզ և քո զորքը վեր կաց գնա այստեղից, իմ սահմաններից: Իսկ եթե կշտապես, քո զայրույթին և կատաղության հետևելով, զրկվել այս աշխարհի կյանքից և ոսկորներդ ցրվել անապատում լինել երկրի դազանների և արկնքի թռչունների կերակուր,— այդ էլ քո կամքն է, և ես քո սրյան պատասխանատուն չեմ մանավանդ որ մեծ օարեպաշտություն եմ համարում սատկեցնել աստուծո թշնամիներիդ, ինչպես Մովսեսը Ամաղեկին, Հեսուն քանանացիներին, Սամվելը Ագագին, Դավիթը Գողիաթին և ինչպես առհասարակ բոլոր այն խորայելացիները, որոնք սատակեցրին այլաղգիներին և աստված իր հաճությունը հայտնեց: Այդպես էլ ես կանեմ քեզ և քո զորքիդ հետ:

«Այժմ քեզ հետ շատախոսելու բան չունեմ: Քո ձեռքում է խաղաղությունն էլ խոռվությունն էլ: Եթե, ինչպես ասացի,

ինձանհից հեռանաա խաղաղությունն է, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ է կռիվ, ճակատամարտ: Եվ դու նպատակ կլինես, իսկ իմ աղեղը՝ խոցոտողը դու հակառակորդ և լմ սղաները հաղթանակող դու թշնամի և լմ զորքը քեզ դատապարտող քոնք պատերազմ կլինի, մերը հաղթությունն քո մարմինը և իմ նիզակը, քո պարանոցը և լմ սուրը քո ստացվածքը և մենք նրան ժառանգող քո ավարը և մենք ավար առնողներ՝ դու ավազակ մենք կողոպտողներ դու եղեգ մենք դյուրավառ կրակ, դու հարդ մենք հեշտ փշող քամի՝ դու ծաղիկ մենք թառամեցսող խորշակ, դու պտղալից հանդ մենք ապականող կարկուտ, դու շինությունն աւանց ՚իմքի, ես հիմնիվեր քանդող հեղեղ, դու լեշ, լմ զորքը լատառող գազան որ պատառում է քո սրտի սուսգաստը, դու խաղալիք, մենք երեխաներ և ձեռք առնելով քո զորությունը խաղալով խաղում ենք քեզ և քո ամբողջ հպարտությանն ու դոռողության հետ դու վայրի երբ մենք սրսորդներ դու թրուշուն, մենք քեզ վերևից ցած ենք իջեցնում և ցսնցի մեջ գցում դու ծովի վիշապ, մենք կարթ ենք և քթից դեպի վեր ձգելով հանում ենք ասդունդների խորթից դու եղջյուր շունեցող եղջերու մենք արծիվներ քեզ վրա կուրացնում ենք քո աշքերը, քո լեշը գցում ենք լմ ձաղերի և ծակերում բնակվող աղվեսների առաջ»¹:

Դժվար թե գտնվի մի այլ վավերագիր որի մեջ այսպիսի կյասիկ պարզությամբ արտահայտված լինի լեռնական մի պարզամիտ ժողովրդի հոգին: Եվ կարգալու լ այս խորիստողերը այդ երկար համեմատությոնները ինձ թվում է թե Աբու-Մուսեն իր շուրջը հավաքած իր լեռնականներին խորհրդակցել է նրանց հետ, միասին թելադրել ու խմբագրել է այդ լեռնային վճիտ պատասխանը, որի շատախոսությունը միայն սեվ սկան ուժի գիտակցությաս նշանն է լեռների որդին պարզամիտ է իբրև երեխա իսկ երեխան հայտնի է, երկար է խոսում ոգևորությամբ է խոսում իր ունեցածի մասին, այն բանի մասին, ինչ նրա պարծանքն են կազմում:

Ահա որտեղից ահա ինչ շրջանից և ինչ լեզվով էր

¹ Թովմա Արժրոնի Դպլ Դ գլ Ժ

դուրս գալիս արյունոտ դիակի պես անողոք գազանի ոտների տակ ընկած մի երկրի պատվաճանաչության ըմբոստ կարողության ձայնը Դա ժողովրդի դիմադրության ահագին թափըն էր դա լնքնավստահ ջլուտ ուժն էր որ րա պարակ էր գալիս ճակատ ճակատի վարնվելու բարբարոսության հետ: Սուր բռնության դեմ արյուն՝ արյուն բերողի համար Առանց երկար ու բարակ մտածելու առանց հանգամանքներ հակառակ կողմի ուժն ու կարողությունը կշռելու, դուրս է նետվում ժողովրդական կորովը հավատացած, որ պիտի հաղթե, բռնավորի հետ սլիտի խոսե այն իսկ ուժի լեզվով, որ բռնավորության միակ հիմքն է

Բայց կար և նրա հակառակ ծայրահեղությունը Եվ այդ միևնույն տեղը, միևնույն պատերազմի դաշտի վրա

Բուղան պաշարում է Քթիշը Ահագին դիմադրություն այդ հսկա սարի գագաթին Աբու Մուսեն ցույց տվեց որ իր գրած պատասխանը տղայական պարծենկոտություն լէր այլ լեռնական իրողություն: Պատմագիրը մեզ ավանդում է որ մոտ մի տարի տևեց պաշարումը 28 անգամ Աբու Մուսեն կովի բռնվեց Բուղայի հետ և ոչ մի անգամ թիկունք լցույց տվեց արաբացիներին: Բանը այն տեղին հասավ որ գոռոզ հրամանատարը սուրհանդակ թոցրեց Բաղդադ հարցնելու Ջաֆար խալիֆին թե ի նշ անել, Քթիշը նվաճել չէ լինում:

Հեշտ ու էժան հաղթանակներով հղփացած թուրքը լեռնական կորովի սլողպատին էր ընդհարվել ճակատով: Նա ծանր ու բարակ պատրաստություններ տեսավ իր բնակության համար տներ շինեց, ուր նստած՝ մտածում էր իր անվան փառքը խաչտառակությունից ազատելու համար: Քնել չէր կարողանում բռնավորը, Վասում է պատմիչը այնքան դառնացած էր անհաջողությունից այնքան կատաղած որ ոչ ոք չէր համարձակվում մտնել նրա մոտ Տասն օր այդպես փակված մնաց, երկյուղից իր տունը շրջապատել էր սրերը մերկացրած զորքերով:

Այդ վիճակի մեջ էր Բուղան ելք մի օր նրա բանակում եղած մեծերից մեկը կարողացավ ներս մտնելու թույլտվություն ստանալ Բռնելով տի ուր տրտում հրամանատարի ձեռքը, այդ մարդն ասաց

— Ընչ և թուլացնում ես քո ձեռքը Ինչո՞ւ քո քաջու
թյան անունը քո ձեռքով կորցնում ես այն քաջության որից
ամբողջ աշխարհը զարհուրած դուլաց և ոչ ոք քեզ չհակա
ռակվեց Քո հզոր բազուկը ինքդ ես տկարացնում. բայց մի՞
թե դու ես առաջինը որ հաղթվեցիր ու հարվածներ կրեցիր
թշնամիներից: Մի՞թե միայն քո զորքը կոտորվեց, քո ալարը
բաժանվեց թշնամիների մեջ Ինչո՞ւ լես միտ բերում, թե
սկզբից մինչև այսօր ամեն տեղ ուր դորք է հավաքվում
ուր պատերազմ սուր ճակատամարտ է լինում, երբեմն
հաղթում են և երբեմն էլ հաղթվում Աշխարհակալներից
ո՞րն է որ սրի շմատնվեց ազգերի իշխանները մի տեղ զո
րանում են մի տեղ տկարանում:

Եվ խոսակցությունը երկարացավ այս ուղղությամբ Բու
զան հետզհետե ենթարկվեց այդ խոսքերի ազդեցության
հետզհետե թոթափեց իրանից թուլությունը զվարթացավ,
դուրս եկավ իր յուսահատության սենյակից: Քլիսավոր հրու
ճանատարի հուսաբեկումը, թուլությունը բանակի կորուստ է
նշանակում: Քթիշը վերջնական հաղթանակ տանելու վրո
ն էր, բայց ժամանակին արտասանած հուսատու խոսքը փշր
վեց բանակը,— մի ամբողջ արաբական լասակ, փրկեց հրո
մ սնասարին,— Բուզան էր այդ փրկվողը:

Այդ փրկողը մի հայ իշխան էր այն էլ խոշոր իշխան
Ճամասակի հայ իշխանների ուխտավորը: Գա Սմբատ Բագ
րատունին էր, հայոց աշխարհի սպարապետը:

Մի պատահական հյուր շէր սպարապետը րարակ սն
բանակում: Երբ Բուզան մտավ Հայաստան սկսեց իր արշու
նոտ արշավանքը, Սմբատը խոնարհ ու հեզ դնաց նրա առաջ,
ընդունեց նրան հարգանքով ու պարգևներով: Իր հավատար
մությունը գործով դուրս տալու համար՝ հանձն առավ առաջ
նորդել արաբական բանակը դեպի երկրի զանազան կողմերը
Բուզան շէր կարող արհամարհել այդպիսի մի ծառայություն
ներ Երկրի առաջնակարգ իշխանը պիտի ցույց տար նրան ճա
նապարհները պիտի կարևոր տեղեկություններ հաղորդե
ր յուրաքանչյուր իշխանի զորքերի ամբուսությունների մասին
Եվ Սմբատը մեծ բարեխղճությամբ էր կատարում այդ աննա
խանձելի եթե ավելին լասենք պաշտոնը Անկասկած, Բու

լայի հեշտ հաղթանակների մի մեծ պատճառը նա էր անկասկած նա իր հեղինակությամբ, իր հայությամբ ազդում էր իրանց բերդերում ամրացած իշխանների վրա, համոզում էր նրանց անձնատուր լինել: Կարծես ոչինչ ծանր զոհարեություն չէր կանգնեցնում նրան իր նպատակին հասնելու համար:

Ի՞նչ էր դա: Մի ստոր զզվելի դավաճան Երկրի մարմնից ու արյունից գոյացած մի ցեղ որ կրծում, ոչնչացնում էր այդ երկրի կյանքը:

Գործերին նայեք — այո: Սակայն մեր պատմագիրները մի քանի հավատացնում են, թե դավաճան չէր Սմբատ սպարապետը այլ իր երկրի բարելավության համար տոչորվող Հովհաննես կաթողիկոս պատմագիրը ասում է, թե սպարապետը, տեսնելով Բուղայի գործած «սասանությունը» տեսնելով թե ինչպես նրա սուրբ կոտորում էր, «զմահ ի կենաս խառնեալ սակս աշխարհին իւրոյ փրկութեան»: մեծ ընծանելով և խոնարհ զլիսով գնաց նրա առաջ:

Բայց այդ ինչ աշխարհ է, որի իրենցիկն համար Սմբատը «մահ խառնեց իր կյանքի հետ» այսինքն մեծ լտանդի ենթարկվեց: Թե նկատի ունենանք սրա «սպարապետ» տիտղոսը կարող կլինենք ասել, թե ամբողջ Հայաստանն էր նրա աշխարհը: Բայց թե ամբողջ Հայաստանի փրկության համար էր նա իր կյանքը վտանգում, — այդ մասին խոսք չէ կարող լինել, սրովհետև մենք չենք տեսնում հայ իշխաններից մեկին պատկանած մի օսվառ, որ Բուղայի ճիրաններից ազատված լինի Սմբատ սպարապետի ջանքերով: Ընդհակառակն նույն Հովհաննես կաթողիկոսը վկայում է որ Բուղան նրան իր «խորհրդակիցն» ու «կամակիցը» դարձրեց: Իսկ այդ խորհրդակցությունն ու կամակցությունը էրբեք չէր վերաբերվում աշխարհաշինության և խաղաղության քանի որ Բուղան երբեք այդպիսի բաներով չէ զբաղվել:

Մնում է «իր աշխարհի» ի սքերը հասկանալ իրանց ուղիղ, բուն նշանակությամբ այսինքն՝ որ Սմբատը «մահը կյանքի հետ խառնեց» Բագրատունյաց տոհմի կալվածները իրկելու համար: Եվ իրավ, այդպես էլ եղավ: Ալևոր սպա-

բապետի մեջ ամենից ուժեղ խոսում էին տոհմային շահերը: Բազրատունիները ժամանակի ամենահարուստ հույ իշխաններն էին, այնքան հարուստ որ կարողացել էին շատ ընդարձակ կալվածներ գնել մյուս իշխաններից: Այդ կալվածները արդեն բավական էին մի թագավորություն կազմելու համար Բազրատունիներին էին պատկանում Արարատյան և Տայոց նահանգների կեսից ավելին, մեծամեծ կալվածներ Տուրուբերանի Բարձր Հայքի և Գուգարքի մեջ: Ահա այս տեղերն ազատեց Սմբատ սպարապետը Բուղայի անգթություններից Բայց ազատեց ի նշ գնով: Ծանր է նորից կրկնելը:

Աբու Մուսեն անվերջ դիմադրել չէր կարող իր սարի ժայռոտ գագաթից: Մի տարին էլ շատ մեծ հերոսություն էր բարձր լեռնագագաթին պաշարված և ամեն տեղից կտրված լեռնական զորքի և նրա հրամանատարի համար Չհաղթված լով արաբական սրերից նա կարող էր հաղթվել ավելի սարսափելի թշնամուց սովից: Գտնվեց պատվավոր ելք, որս երևի, հավասար շափով հաճելի էր երկու կողմերի համար: Աբու Մուսեն հայտարարեց թե ինքը երբեք չէ էլ մտածել խալիֆի հպատակությունից դուրս գալու մասին և պատրաստ է լսել նրա հրամանը Բուղան էլ, հաղթելու հույս չունենալով շտապեց այդ մասին հայտնել Բաղդադ և հրահանգներ խնդրել Սմբատ սպարապետը անկասկած, դեր կատարեց այդ բանակցությունների մեջ:

Խալիֆից եկած պատասխանն այն եղավ, որ Աբու Մուսեն ցած դնե զենքը պատիվներով դուրս գա իր բերդից և իբրև ազատ ու պատվավոր իշխան գնա ներկայանալու Բաղդադի արքունիքին: Պատերազմը վերջացավ:

Քթիչ սարի ստորոտում, Բուղայի բանակի մեջ իրար հանդիպեցին երկու ժայրահեղությունները: Մեկը հերոսի փայլով պսակված Աբու Մուսեն, ըմբոստությունն էր, բազուկի ուժով պաշտպանվող ազատությունը իրավունքի, արդարության, անկախության պատերազմող ոգին Իսկ մյուսը ալեզարդ հարուստ սպարապետը աղաչանքի, խոնարհության, ամենատխուր կոմպրոմիսների ներկայացուցիչն էր: Մեկը ասում էր զարկի բ ու ստացիր, մյուսը պատասխանում էր՝

Թե՛ զարկել հարկավոր չէ կարելի է ստանալ աղաչանքով՝ ծունկ շոքելով հավատարմությամբ:

Երկու սկզբունքները արարական բանակումն էին: Երկու սկզբունք որոնք իրար անշափ հակառակ են, իրար թշնամի են: Ո՞վ պետք է հաղթեր:

Բուզան իր բանակը հայ իշխաններին տարավ Պարտավ Այդտեղ նա հայտարարեց մի վճիռ, որ ուխտագրծություն չէր քանի որ իսլամական օրենքը թույլ էր տալիս ամեն անգամ երբ պահանջում է օգուտը ոչինչ համարել անհավատի հետ կապած դաշինքը Բուզան հայտարարեց, որ բոլոր հայ իշխանները իր գերիներն են: Նույնիսկ Սմբատ սպարապետը այն մարդը որ արաբական բանակի առաջնորդը, խորհրդակիցն ու կամակիցն էր:

Ամենքը ուղարկվեցին Բաղդադ Բագրատունի իշխանը, անշուշտ զարմացած էր այն սև ապերախտության վրա, որ ցույց տրվեց դեպի իր անձը սակայն գոհ պիտի լիներ, որ գոնե ազատեց իր բազմաթիվ կալվածները ավերանքից Բայց ո՞րքան գեղեցիկ պիտի լիներ այդ գոհությունը: Ահա նրա հետ նույն գերության ճանապարհը գնում է Աբու Մուսեն: Նա էլ իհարկե, գոհ էր որ իր երկիրը ոտնակոխ չեղավ որ արաբացին հաղթող շուրս եկավ, և ժողովուրդը դարձյալ իր ստացվածքի տերն է Բայց միևնույն ժամանակ այդ հերոս իշխանը իրան ապերախտության զոհ չէր համարում Երախտիբի լրավունք ունենալ այն ևլ ո՞ւմ վրա Բուզայի՞ վրա Այդ անպատվությունից ազատ էր «երեցի որդին»

Խալիֆի արքունիքում էլ միևնույն վերաբերմունքը: Այդտեղ էլ մոռացված էր Սմբատի երախտիքը նրան էլ, ինչպես և մյուս իշխաններին առաջարկվեց ուրանալ քրիստոնեությունը նա շքնդուռեց այդ առաջարկությունը և, քաջարար նահատակվելով ստացավ «Խոստովանող» անունը:

Ի նչ էր ապացուցանում այդ մահը հեռավոր իսլամական աշխարհի խորքում Ա՞յն միթե որ հալատակական հավատարմությունը հաղթահարված էր իբրև մի շատ անպետք միջոց՝ բարեբախտություն ձեռք բերելու համար

Ո՛չ: Սմբատ սպարապետը Բագրատունյաց տոհմի վա-

ղեմի քաղաքականութեան մի արտահայտութիւնն էր: Իննեքորդ դարի այն սարսափների մեջ երբ թվում էր թե հայ երկրի խորտակումը վերջնական է երբ քայքայված մանրուցած ցիրուցաւ դարձած ազգային իշխանութիւնը կարծես պիտի կորցնէր իր անկախութեան վերջին նշույլը, Բագրատունյաց այդ քաղաքականութիւնը մի հրաշալի երկունքի մեջ մտավ և հանկարծ, անսպասելի կերպով, ծնեց մի թագավորութիւն որ մոռացնել տվեց բազմաշարշար երկրի կրած բոլոր տանջանքները Անկումից ամենալայն ինքնավարութիւն, ավերանքի և արտասուների վիճակից շքեղ ու պերճ աշխարհաշինութիւն, թուլութիւնից բարոյական անկումից մեծամեծ առաքինութիւններ, հերոսութիւն: Ահա ինչ էր սալիս այդ վարմանալի երկունքը Ահա ինչ էր պատրաստել Յագրատունիների տոհմային տաղանդը

Սմբատ Խոստովանողի պես մի զգույշ, շափազանց խոհեմ սեփական շահերը շափազանց թանկ գնահատող քաղաքագետ գործիչ հարկավոր էր իբրև վերջինը այն Բագրատունիներից որոնք իրանց տոհմի գերիշխանութիւնն ու մեծութիւնն էին նախապատրաստում սերունդից սերունդ մպասվում էր այն մարդը, որ տոհմային ձգտումները ընտանեկան ավանդութիւնների կարգից հանե և իրադործե կշանքի մեջ: Եվ այդ մարդը կար արդեն Բուղայի հարվածներին ենթարկված Հայաստանում: Դա Խոստովանողի որդին էր Աշոտը

Երեսունը անցկացրած մի ժիր երիտասարդ էր նա Լորկանշվեց իր հորը փոխարինելու սայարապետութեան լայն առնի մեջ Եվ առաջին իսկ քայլերից ցույց տվեց բրան իբրև իր հոր քաղաքականութեան հետևող: Հնադանդութիւն արաբական իշխանութեան—սա առաջին պայմանն էր, որ ապահովում էր մի երկարաս և գործունեութեան խաղաղութիւնը: Չհարուցանել խալիֆաթի ոչ մի կասկածը քաղաքական ցնցումների ոչ մի առիթ չթուլլ տալ երկարատե, վերին ատիճանի համողիչ իրականութեամբ հարկադրել նույնիսկ գոռոզ մահմեդականներին հավատալ, թե մի քրիստոնէւ աշխարհ էլ կարող է իսլամի հավատարիմ հարկատուն և գաշնակիցը լինել—ահա ինչն էր Աշոտի եռսրդուն դրբու

նեության միտքն ու նպատակը: Այս ուղղութեամբ նա աշխատում էր ամբողջ երեսուն տարի

Բայց արտաքին քաղաքականութիւնը դեռ ամեն ինչ չէր Ավելին ասենք արտաքին քաղաքականութեամբ չէ՞ էլ կարելի երկրի շինութիւնը առաջ տանել կառուցանել պէտական սկզբունքները սլահպանող հաստապինդ, հունայի սյուններ Աշոտը մի շատ տաղանդավոր գործիչ հանդիսացավ մանավանդ ներքին կառավարութեան մեջ

Բագրատունյաց տոհմի լայնարձակ կալվածները օգտվելով երկարատե խաղաղութեան բարիքներից տնտեսական կուլտուրական նախանձելի օազիս էին ներկայացնում Հայաստանի մեջ: Այդտեղ հաստատված էր կարգ, օրի նականութիւն: Երկրի մեջ տեղի չէին ունենում ներքին խռովութիւններ վեճեր՝ նախարարական այս կամ այն տան ներկայացուցիչների փառասիրական և շահասիրական ձրդ տումներին գոհացում տալու համար: Բագրատունի տոհմը գեո այն երջանիկ դրութեան մեջ էր, երբ կարգադրուող մեկն է իսկ մշուաները հնազանդվում են նրան Աշոտը ոչ մի տեղից ոչինչ արգելքի չհանդիպելով երկառ խաղ սղութեամբ հովանավորված մի ժամանակ ուներ իր երկիրը տնտեսապէս ծաղկեցնելու համար

Նա շատ լավ հասկացել էր, որ մի երկրի ուժը նրա բարեկարգութիւնն է նրա տնտեսական բարգաւաճումը: Ըվ հաննես կաթողիկոսը թվում է այն շինարարական և տնտեսական ձեռնարկութիւնները որոնք Աշոտի հովանավորութեամբ և անմիջական ջանքերով բարեգարդեցին երկիրը Քաղաքները գյուղերը ավանները գարդարվեցին շինութիւններով ագարակներ, գոմեր բուրաստաններ էին շինվում ամեն տեղ զարգանում էր կանոնավոր կյանքը Նույնը հաստատում է և Ասողիկը Խոսելով Աշոտի որդի Սմբատի մասին Ասողիկն ասում է թե նրա և նրա հոր ժամանակ մարգարեի ասածին պես ամեն մեկը հանգստանում էր իր որթի և թղենու տակ այսինքն յուրաքանչյուր մարդ ուներ իր կյանքը ապահովող և առատութիւն պարզևող տնտեսութիւնը: Երկիրը աճում էր արագ, ագարակները ավաններ էին

դառնում ավանները փոխվում էին բազմամարդ քաղաքների ժողովրդի հարստութունը այն աստիճանին էր հասել, որ մինչև իսկ հովիվներն ու նախարարածները մետաքսե շորեր էին հագնում

Ահա ինչպես ստեղծվեց այն ճոխությունը որ այսօր այնպես ապշեցնում է Շիրակի ավերակները և մանավանդ, բոլոր ավերակների թագուհի Անին տեսնողներին Այդ երջանիկ կացությունը պատրաստվում էր վաղուց և հանկարծ իր փարթամությունն սկսեց ցույց տալ Աշոտ իշխանի իմաստուն կառավարության ժամանակ

Սա արդեն ներքին յուրջ ու մեծ ուժ էր, որի վրա կարելի էր հենվել Աշոտի բարոյական հեղինակությունը սաստիկ մեծ սնում էր ոչ միայն տազրատունյաց տոհմի կալվածների մեջ, այլև նրանց սահմաններից դուրս Դարերով կեղեքված, ներքին անկերպարան դրությունից և արտաքին արհավիրքներից հալումաշ դարձած հայոց աշխարհը հասկանալի էթե ինչպիսի մեծ հաճույքով և բավականությամբ պիտի տեսներ իր մի մասի այդ խաղաղ ու գեղեցիկ վերածնությունը ավերակների այն դարում երբ քարը քարի վրա շէր կանգնում: Ամեն կողմից աչք են տնկում գործունյա եռանդոտ Աշոտի վրա, ամեն տեղ կարող էին խորին բավականությամբ արտասանել «Սարդ է երևան եկել» ինչպես ասում էին տառապած երկնքի այցելության սպասող խորայնյացիները:

Սակայն Հայաստանի Վոլի վրա երևան եկած այդ մարդը միայն բարոյական հեղինակության վրա հենվել չգիտեր նա ուներ և խորերը թափանցող քաղաքագետի գործնական խելքը Հայկակուն բազմադարյան իրականությունը ցույց էր տալիս թե որքան գեղեցիկ գաղափարներ խորտակվել են լոկ այն պատճառով որ նախարարական տոհմերը, տարբեր շահերի և տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչներ հանդիսանալով, երբեք չեն կարողացել միանալ հայրենիքի ընդհանուր օգուտը կենսական շահերը պաշտպանելու համար Երկրի ճակատագրի տնօրինողները եղիլ են մանավանդ առաջնակարգ նախարարական տները, որոնց ղեկավարում էին եսականությունը տեղական նեղ հասկացողությունները: Աշոտը, այդ դեռ անխախտ իրակա-

նությունը իր համար գոնե մասամբ անվնաս դարձնելու համար խնամիական կապեր հաստատեց իր ժամանակի երկու գլխավոր իշխանական տների հետ ամուսնացնելով իր երկու աղջիկներին Սյունյաց և Արծրունի իշխանների հետ Եվ այդ ամուսնությունները գոնե Աշոտի կենդանության ժամանակ, ցանկալի պտուղներ տվին Փեսաները հպատակված էին իրանց աներոջ և երեք հռչակավոր ազնվական տոհմերը կատարյալ համաձայնության ու համերաշխության մեջ էին:

Ասել թե այդքանը բավական էր Բաղրատունի տոհմին թագավորական ժիրանի պատրաստելու համար, կնշանակեր նվազեցնել Աշոտի նշանակությունը Կար դեռ գլխավորը: Բարոյական աշխարհաշեն առաքինությունները հազիվ թե երբևիցե գահ պատրաստած լինեն մեկի համար եթե դրանց հետ միացած չէ զինվորական ընդունակությունը Մի այնպի աի ժամանակ, երբ ամեն տեղ տիրում էր զորեղի իրավունքը երբ սուրն էր հարցեր լճոռը պատմություն ստեղծողը, մեր Աշոտը չէր կարող մի քաջ առաջ գնալ եթե լիներ մի խաղաղ քրիստոնյա, պատերազմը ատող կամ որ ամենավատն է պատերազմից վախեցող նա լսել ուսումնասիրել էր զինվորությունը, նա քաջ զորավար էր, — ահա թե ինչն էր գլխավորը Արգեն այն հանգամանքը որ նա մի մեծ հարուստ ու շեն երկրի տեր էր լնքնըստինքյան մի նշանավոր ուժ էր ՚երկայացնում Աշոտը իր ձեռքի տակ ուներ 40 000 հոգուց բաղկացած մի բանակ Մի ճնշող քանակություն չէր դա, որ ահագին գերակշռո թյա՛ շափը սպահովեր: Ընդհակառակն շրջապատող պետությունների զինվորական կարողության հետ համեմատած դա մի շատ համեստ ուժ էր: Բայց ի՞նչ կարող էր անել Աշոտը երբ երկիրը այդքանն էր մատակարարում: Մնում էր որ նա մեծ հեռատեսությամբ շահագործեր այդ ուժը, վարեր այնպիսի մի քաղաքականություն, որ միակ հնարավորն էր գոյություն ունեցող հանգամանքների մեջ:

Մենք արդեն տեսանք այդ քաղաքականության հիմնական ձգտումը, հենակետը Դա Սմբատ Խոստովանողի կտակած սկզբունքն էր Աշոտը այնպիսի հավատարմություն ցույց տվեց արաբական իշխանության, այնքան խոհեմու-

թյամբ տարավ իր ստանձնած սպարապետությունը որ իր հոր նահատակությունից հետո անմիջապես երբ դաժան Մուսեվաքիլ խալիֆը սպանվեց իր որդու ձեռքով (861)՝ ստացավ «Իշխանաց իշխանի» պատիվը Դա աղաջին քայլն էր որ տանում էր դեպի քաղաքական հաղթանակներ:

Ի այց ուրջան իրական ու խելացի էր այդ քաղաքակա նությունը ուրջան լավ էր նա համապատասխանում հարե նիքի պատվին ու շահերին

Քաղաքական ազատություն ազգերը սովորաբար ստա նում են գենքի միջոցով Հայ ազգին երբեք խորթ ու ան ա կանալի չէ եղել այս համաշխարհային ճշմարտությունը: Հա յաստանը իր պատմության ընթացքում շարունակ ապստամ բական դրություն ներկայացնող երկիր էր, երբ նրա տերերն էին պարսիկները հռոմեացիները: Արաբական տիրապետու թյան շրջանում էլ մոտ երկու դար, ինչպես տեսանք, ապրս տամբություններ էին որ բարձրանում էին իսլամի լուծի դեմ

Սակայն սրով և արշունով հայերին շատ քիչ է հայտ վել իրանց հայրենի ազատությունը պահպանել նրանց տե րերը լափազանց մեծ և ուժեղ աշխարհակալներ էին Արա բական բռնակալության դեմ էլ անզոր Վանդիսացան երկրլ ապստամբական նահատակությունները: Նրանք ընդհակա ոակն սվելի ևս ծանրադրին իսլամի երկաթե լուծի և առաջ բերին սյն սարսափելի վտանգավոր ծրագիրը օրգիսին էր ինչպես գիտենք, երկրի ռազմիկ ուժերի, լիխանական տոհմերի բնաջինջ լինելու սրսբական քաղաքականությունը

Մի նրբամիտ հեռատես քաղաքագետ, կանգնելով այս դարավոր իրողությունների ստպարեզում հետ ու առաջ նա չելով պիտի հասկանար որ ապստամբակի ն ուղղությամբ առաջ գնալու տեղ այլևս չկա եթե չպետք է թույլ տալ, որ երկիրը կատարելապես ուժասպառ դառնա Ապա նույն այդ գործիչը պիտի հարց տար իրսն թե ի՞նչ օրիտի ստանար երկիրը եթե նույնիսկ հաջողություն էլ գտներ իր ապստամ բությունների մեջ

Հավագույն դեպքում նա պիտի դուրս գար արարական լուծի տակից, բայց իսկույն բյուզանդական լուծի տակ ընկնե

յու համար: Իսկ այս լուծը արարականից զսնազանվում էր նրանով միայն, որ մահմեդական չէր, քրիստոնեական էր:

Կարող էր նա բերել ազատություն, հանգստություն Անցյալը հարուստ փաստերով ցույց էր տալիս որ այս կարող էր եթե միայն երկիրը հրաժարվեր իր քաղաքական և եկեղեցական ինքնուրույնությունից այսինքն դադարեք սոսնձին ազգ լինելուց: Բյուզանդականությունը կրոնական և անհամբերողություն էր իսկ տեղային ազգային ինքնավարությունների վերաբերմամբ անհաշտ թշնամի:

Ահա այս հաստատ իրողությունները հեռատես, ուղանդավոր գործչին պիտի ցույց տալին, որ արարական լուծը դեռ այնքան բացառիկ մի դժբախտություն չէ, որ անկարելի լինի նրա հետ հաշտվել որևէ պայմանով որ մահվան և կյանքի հարցի շափ անհրաժեշտություն լիներ նրան բյուզանդական լուծի հետ փոխելու: Ապացույցը մի խոշոր օրի նսկ Թեոդորոս Ռշտունին:

Դեպքերն ու իրողությունները այդպես տարրալուծող քաղաքագիտական նուրբ միտքը մեր Աշոտն էր:

Պատմական մեծագործություն կատարել կարող է այն խոշոր խելքը որ անցյալի և ներկայի տերն է հանդիսանում որի համար աշխարհի կարգերը պատմական և ընթացիկ իրողությունները խոսուն առաջնորդներ լն և շին թույլ տալիս մտանալ գլխավորը հիմնականը ընկնել Աբբասյանների Լտևից:

Աշոտը շնորհալի դարավոր ահեղ իրականությունը – այն, որ Հայաստանը հսկան հակառակորդ մեծ պետությունների մեջ տրորվող մի երկիր էր դարերից ի վեր Փոխվում էին տրորողները, բայց չէր փոխվում տրորվողի դրությունը: Վերացնել սյդ ճակատագիրը անկարելի էր, այդպես են վկայում մի շարք սրյունոտ դարեր անցյալում: Եվ տրորվողին մնում էր հարմարվել իր դրության շահագործել հանգամանքները իր օգտին, լրջությամբ և առանց կանխակալ նուխադարձությունքների վերաբերվելով նրան տրորող կողմերին:

Կուրջ վերաբերմունքը կարող էր արարական բռնակալությունն խոչընդոտ գտնել այն շահավետ հանգամանքը, որ

Նա մանավանդ Աբբասյան դինաստիայի օրով ժառանգեց էր պարսկական հին բնապետական ավանդույթունները, իսկ այս ալանդույթունները երբեք դեմ չեն եղել որ նվաճված, հարկատու ազգերը իրանց սեփական ինքնավարութիւնն ունենան: Բյուզանդիան այդպիսի ավանդույթուններ չուներ հայերը այդ փորձել էին դեռ Արշակունիների ժամանակ, երբ Հայաստանը բաժանվեց պալսիկների և բյուզանդացիների մեջ

Արարական բնապետութեան այդ նպաստավոր հատկութիւնն էլ Աշոտի քաղաքական ձգտումների հենակէտք դարձավ Նա սխալի տեսներ նա անշուշտ տեսնում էր Հայաստանը տրորող կողմերի մեջ եղած մեծ տարբերութիւնը: Բյուզանդականութիւնը—դա ձուլում, ոչնչացնում էր Հայկական կլանքը հարչուրավոր փաստերով ցույց էր տվել, որ հայերի և հույների մեջ եղած դավանական տարբերութիւնը սոյն քան անհաղթելի սնջրպետ չէր, որպեսզի կարողանար միշտ բաժանած պահել երկու ազգերը: Դավանական խտրութիւնը հեշտ էր շտկվում, մոռացվում և այնուհետև հայերի հունացման դեմ միակ ազդու զենքը կարող էր մնալ լեզուն, որ սակայն սույն պես թույլ ու անկարող մի զենք էր Մինչ դեռ արարներին և հայերին բաժանողը դավանական պիժը չէր, ալ կրօնական խտրութեան խոր վիճը Այդտեղ ձուլումը կարող էր լինել միայն բնութեամբ, բայց այս միջոցի ամբողջ տկարութիւնը լրացել էին և իսլամի պետրը ուստի և չէին դիմում նրան

Ահա որքան փաստել իրողութիւններ կային, որ էք Աշոտին տանում էին դեպի արարական տիրապետութեան կողմը: Նա ինքը չէր բերել այդ տիրապետութիւնը, սլ դու ծունկեր նրա հետ իբրև գոյութիւն ունեցող իրողութեան հետ իր 40 հազար զինվորներով նա չէր կարող ջնջել փաստը, բերել լեռացնել նրան սրի բերանով: Եվ բացի դրանից մի՞թե այդ բանակը հարկավոր էր նրան մի՞թե մի գործիչ կարող է վատնել իր ուժերը և այնուհետև ոչինչ չունենալ իր ձեռք բերած հաջողութիւնը գահպանելու համար

Թողնելով ու 40 հազարանոց բանակը իր թիկունքը պահպանել Աշտը Լուսեցավ իր սոջև դի ծ Լէժ հարցին

ավելի իբրև խելոք ու հարտար քաղաքագետ, քան իբրև քաջ զորավար նա փորձեց փոփոխել դարերի իրականությունը, փորձեց ցույց տալ, որ ապստամբությունը ազատության միակ միջոցը չէ, ինչպես հասկանում են բոլոր ազդերը, որ կարելի է իրագործել նույն գաղափարը առանց ահավոր ցնցումների, խնայելով երկրի ուժերը:

Եվ նա փառավոր կերպով ապացուցեց այդ բանը Պատմության մեջ հազվագյուտ են նրա նման բախտավոր մարդիկ, որոնց հաջողվում է արյունահեղությունների արդյունքը փոխարինել խելքի խաղաղ ազդանդի արդյունքով:

Քաղաքական գործիչի համար որքան էլ սա ցավալի լի ճի, գոյություն ունենալ միայն բարոյական սկզբունքներ չեն կարող նրա ձեռքում եղած միջոցները միշտ մաքուր ու արգար չեն, որովհետև հանգամանքներն են իրերի տերը և զոհել հանգամանքները որոշ բարոյական սկզբունքների, երբեմն նշանակում է զոհել ամբողջ գործը: Մեր Աշոտի գործունեության մեջ էլ կան գծեր որոնք սխեմա է դատապարտվեն բացարձակ բարոյականության տեսակետից Այսպես է, օրինակ Գրիգոր Մամիկոնյանի գործը:

Սա Խաղաղում բանտարկված հայ իշխաններից մեկն էր, որին հաջողվեց փախչել կապանքներից և գալ իր հայրենի երկիրը Բագրևանդ Արաբական իշխանությունները պատվեր են ուղարկում Աշոտին՝ անպատճառ բռնել փախըստականին: Բայց անակնկալ դեպքը գալիս է ազատելու համար հայ լիճանապետին այդ շատ անախորժ դրությունից: Գրիգոր իշխանը տեղ հասնելուց մի քանի օր հետո մեռնում է: Աշոտին մնում էր հայտնել իրան հրաման ուղարկող իշխանության, որ մահը արդեն ազատել է փախստականին ամեն տեսակ երկյուղից և պատասխանատվությունից Բայց նա այդպես չէ անում այլ կտրում է մեռած իշխանի գլուխը և ուղարկելով արաբական ոստիկանին, հավատացնում է թե Մամիկոնյանը փախչում էր երբ ինքը վրա հասավ բռնեց ու գլխատեց Դիանով նա իր հավատարմության մի նոր խոշոր փաստ էլ տվեց արարացիներին և իրան ի նյութապես լիովի վարձատրեց Իբրև այդ հավատարմության վարձատրություն, նա պարզև ստացավ Բագրևանդը վրան էլ դրամական մի

խոշոր գումար: Ահա ինչ էր նշանակում մի նետով երկու նապաստակ սպանել: Որքան կարևոր էր հավատարմության փաստը այնքան զուցե և ավելի կարևոր էր Բագրատունյաց կալվածքների սահմանը մեծացնելը: Հարց է սակայն թե որքա՛ն մաքուր էր այդ միջոցը:

Սակայն ի պատիվ մեր հերոսի պետք է ասել որ նա ի շարք չէր գործ դնում այդպիսի քաղաքագիտական ընդունակությունը և որ զլխավորն է ստրկական շափաղանցություններով չէր ընդգծում իր հավատարմական պարտականությունները: Երբ օրինականությունը երկրի հանգստությունը, մի խոսքով, խալիֆների իսկական շահերի պաշտպանությունը պահանջում էր նա գործում էր համարձակ նույնիսկ զենքի ուժով:

Այսպես նա Հայաստանի սահմաններից դուրս վոնդե, Ահմեդ ոստիկանին որ դեռ նոր հայոց սահմանները մտած ուզում էր Պարտաքի և Մանազկերտի մահմեդական լշխոյների հետ մի դավադրություն կազմել հայ նախարարներին Դվինում կոտորելու համար: Աշոտը վերին սատիճանի ճարպիկ և զզույշ միջոցներով կարողացավ բռնել ոստիկանի գողտնի դավադրական թղթակցությունները, որոնց վրա հիմնված պահանջեց ոստիկանից հեռանալ Հայաստանի սահմաններից: Այա նա իր զենքը դարձրեց Ահմեդի լավակիցներից մեկի Մանազկերտի էմիրի դեմ պաշարեց այդ բերդը և ընկճեց էմիրին:

Եվ Բաղդադի խալիֆը չէր կարող անբավական լինել Աշոտի այս խիզախ գործողություններից, քանի որ ամեն ինչ կատարվում էր նույն խալիֆի իրավունքներն ու հեշինակությունը պահպանելու համար: Վրաստանն էլ հանձնված էր Աշոտի հսկողության և հենց որ այնտեղ որևէ վտանգ ալոր իլրատում էր սկսվում Աշոտը իսկույն վրա էր հասնում, խաղաղություն էր հաստատում հեռացնելով խռովարարներին: Վրաստանի իշխանական դասակարգի հետ էլ Աշոտը բարեկամացել էր խնամիրական կապերով: Հարմայ դեպքում նա չէր մոռանում իր կալվածքների սահմանները ուղղելը այս պես նա վրաց տիրապետությունից հանեց Շիրակի սահմանակից Աշոցք գավառը:

Պետք է աչքի առաջ ունենալ մանավանդ այն, որ հայ իշխանապետի այսքան երկարատև, անխախտ հավատարմությունը Բաղդադի արքունիքը տեսնում էր մի այնպիսի ժամանակ երբ արաբական պետության քայքայումը այլևս գաղտնիք չէր ոչ ոքի համար Իսլամի աշխարհակալությունները կանգ էին առել վաղուց և այժմ եթե ոչ անհնալին գոնե շափաղանց դժվար էր պահպանել և զածն անգամ Չանաղան կողմերում բռնկվող ապստամբությունները անգամ դար բեկորներ էին խշում ահագին պետությունից կազմվել էին 1 կազմվում էին բազմաթիվ տեղական անկախություններ, կես անկախություններ, երկրորդական, երրորդական նշանակություն ունեցող էմիրներն անգամ ձգտում էին առաջ նակարգ նշանակություն և լայն ու մեծ իշխանություն ստանալ: Խալիֆները հազիվհազ էին կարողանում գլուխ պահել այդ իսկոնաշիտությունների մեջ նրանց արքունիքն անգամ թուրքական վարձկան զինվորության ձեռքին էր: Ապստամբվում էին ոչ միայն առանձին նահանգների տեղական, բնիկ տերերը և մ տեր դառնալ կամեցողները, այլև խալիֆի փոխանորդները, նյանք որ ուղարկվում էին երկիր կառավարելու հնազանդության մեջ պահելու համար: Կարելի է սսել որ ուժ ու կարողություն զգացող սմեն մեկը մեղք է յամարում բախտ շփորձելու:

Աշոտը բախտ շփորձեց, թեև նրա աչքի առջև Ատրպատականը, Քրդիստանը ապստամբության դրոշակներ էին բարձրացրել, թեև, օրինակ, Պարտավի արաբական ոստիկանը մի ժամանակ համոզում էր հայ իշխաններին միանալ իր հետ և ապստամբվել խալիֆի դեմ: Գուցե այդ դեպքերն ու առաջարկությունները որոշ հարմարություններ տալիս էին գուցե նրանք շատ պայթակղեցնող դյուրություններ էին ներկայացնում բայց Բագրատունի իշխանապետը չողորմեց լիփոփոխեց իր ծրագիրը: Եվ երբ Բաղդադի իշխանության դեմ ապստամբված մի պարսիկ իշխան Չահապ անունով 80 հազար զորքով մտավ Հայաստան Աշոտը առանց երկար մտածելու, նրա դեմ ուղարկեց իր բանակը, որ մեծ հաղթություն տարավ և սյղպիսով մի խոշոր ծառայություն էլ արավ խալիֆի գահին

Պե տք է ասել որ այդ զգուշութիւնը խոհեմութիւնը՝
այդ ինքնազսպումը ավելորդ չէին Աշոտը տեսնում էր, որ իր
առջև մահամեղական աշխարհն է և սթուլանում էր ներքուստ,
բայց դեռ սպառնալից և ուժեղ էր արտաքին թշնամիների
դեմ: Բյուզանդիան դեռ լնդհարվում էր նրա հետ դեռ պար
տութիւններ էր կրում Այդ մահամեղական աշխարհում մի
ապստամբված մահամեղական և նույս վիճակի մեջ գտնվող
մի քրիստոնյա նահանգի դրութիւնը չէր կարող միևնույնը
լինել Ապստամբ մահամեղականը դարձյալ մահամեղական էր,
մինչդեռ ապստամբ քրիստոնյայլ դեմ դուրս էր գալիս կրո-
նական կատաղութիւնը: Իսլամը սրբազան պատերազմը
նվիրագործել էր ոչ իսլամ ազգերի դեմ և ապստամբված,
առհասարակ զինված քրիստոնյան իր դեմ պիտի հաներ նույ-
նիսկ իրար հակառակվող մահամեղականներին պիտի առիթ
տար նրանց գործադրել իր վրա կրոնը և սրբագործված ան-
գթութիւնները

Ոչ Աշոտը, գինված մեծ համբերութեամբ իր օգտին
էր ծառայեցնում բոլոր նպաստավոր հանգամանքները այն
ամենը ինչ կար նլա երկրում և երկրից դուրս Միշտ ան-
խոճջ հսկող միշտ ժողովրդի բարօրութեան հգոր ախոյան,
նա բարոյական սհագին հեղինակութիւն ձեռք բերեց բազ-
մաթիվ հայ իշխանական տոհմերի մեջ և նրա օրով մենք
չենք տեսնում որ Հայաստանի այդ հարչուրգլխանի հիդրան
ներքիս դժբախտ խոռվութիւններով ալեկոծեր երկիրը Աշո-
տը զսպում էր Աշոտը կարգադրում էր այստեղ էլ գործա
դրելով իր սիստեմը այն է ցնցումներ շառաջացնելով կրթ
քեր շվառելով այլ խաղալ միջոցը երով իմաստուն կարգա-
դրութիւններով և վ նրան լսում էին նրան հպատակվում
էին

Իհարկե Աշոտը մի անապատական ճգնավոր չէր որին
միայն խոսքն է տված միայն բարոյական քարոզը նա հեն-
վում էր իր զինվորական ուժի վրա, երբեք շմոռանալով որ
աշխարհիկ գործերում բարոյական հեղինակութեան հենակե
տը արդարութիւն պաշտուցանող սուրն է Դրսի և ներսի թըշ-
նամիները տեսնում էին որ հայ իշխանապետը նույն քան

զինվորս կաս է որքան և խաղաղ գոյժիչ Աշոտը ամրացնում էր սահմանները նոր նոր բերդեր էլ շինում:

Նրա ուշադրութունից չվրիպեց և Անին: Դեռ փոքրիկ ու անզարդ մի տեղ էր նա բայց հնոց հոշակված իր ամբու թյամբ: Եվ նա սվելի ամրացրեց այդ բերդը կարծես հանձ նարարում էր իր հաջորդներին, իմանալով որ իր ձեռնար կած գործի իր սերունդների հավիտենական փառքը այստեղ պիտի անմահանա:

Տարիներն էլ շաղկեցին այդ զարմանալի մարդու վրա: Տեսա նք նրան 30 ից անց հասակում ժառանգած իր հոբ պաշտոնը նրկար կյանք էր տված նրան Հասել էր արդեն 70 ին բայց դարձյալ գործում էլ երիտասարդական եռանդով:

Եվ նրա ահագին ջանքերը այն երկարատև, հաստատուն բարօրությունը, որ նրա ձեռքի գործն էր վերջապես բերին վաղուց ցանկացած պտուղը: Հայերի մեջ մի շարժում սկսվեց Աշոտի փեսաների ձեռներեցությամբ, բայց համար յա բոլոր իշխանների հաճությամբ հայոց աշխարհը խնդիրք ներկայացրեց Մոթամեդ Բիլլահ խալիֆին որ փոխանակ իսլամ ոստիկան ուղարկելու Հայաստան այդ յաշտոնը տրվի Աշոտ իշխանապետին: Խալիֆի վեհապետական իրա վունքները մազի շափ շէին վնասում Հայաստանը դարձյալ մնում էր նրա հալկասուն:

Մենք չդիտենք այս ձեռնարկի թյան մանրամասնությունները, չզիտենք նույնիսկ թե ովքեր պատգամավոր գնացին Բաղդադ բայց անկասկած է որ խալիֆի արքունիքում պատրաստված էր բարեհաջւլ տրամադրություն և պատրաստողների մեջ առաջինը ինքը Աշոտն էր: Պետական բարձր պաշտոնյաների մեջ նա ուներ իր բարեկամները, որոնք անձամբ ճանաչում էին նրան Եվ վերջապես ի նշն էր ավելի լավ պատրաստող քան 30—33 ամյա անխոնջ գործունեությունը որ ամենալավ գրավականն էր խալիֆի համար թե ապստամբական իրարանցումների խառնակությունների այդ սաստիկ վտանգավոր ժամանակներում Հայաստանի հարկատվական հպատակությունը ամենալավ կերպով ապահովված կլինի նրան ինքնավարություն տալով:

Արաբների համար հպատակութիւնը, ինչպես և հին պարսիկների համար հարկեր տալով էր արտահայտվում: Հայերի ներքին կյանքի տեղային վարչական կարգերի մեջ նրանք չէին խառնվում առանց հարգելի պատճառների, որոնք նրանց տիրապետութեան հարցն էին շոշափում: Այսպիսով ճանաչված էր հայերի ինքնավարական սկզբունքը Եվ խալիֆը ոչ մի արգելք չգտավ Հայաստանից եկած խնդիրքի դեմ մանավանդ այն պատճառով, որ Աշոտի և նրա հաջորդների վրա մոտիկ հսկողութիւն կար Շիրակի կողքին, Դվինում, պիտի սնար արաբական ուստիկանը

Մնում է որոշել Աշոտի նոր պաշտոնի հանգամանքները Ի՞նչ պիտի լինեն նա Հայերը իհարկե ցույց տվին խալիֆի արքունիքին որ հին դարերում էլ պարսիկների ժամանակ, Հայաստանը կառավարողը և արքունական հարկեր տվողը թագավոր էլ Այդպես էլ որոշվեց

887 թվականին Հայաստանում տեղի ունեցավ պատմական մեծ դեպքը: Մոթամեդ-Բիլլահը թագու արքայական գավազան էր ուղարկել Աշոտին Գևորգ կաթողիկոսը մեծ հանդեսով օժէց նրան: Շիրակի թագավորոթիւնը իրողութիւն դարձավ

Չորս հարյուր հիսուն տարի էր անցել այն ժամանակից երբ նույն այս Արարատյան նահանգի մի ուրիշ գավառում մարեց Արտակունյաց թագավորութիւնը Չորս հարյուր հիսուն տարվա մեջ Հայաստանը շատ շար ու բարի տեսավ հերոսներ և կան գնացին, հայրենիքի բախտը ապահովելու համար շատ ազնիվ ձգտումներ եղան, շատ արյուն թափվեց անհամար զոհեր գնացին: Բայց առեղծվածը մնաց անլուծելի ոչ ոք չկարողացավ որոշել երկրի ճակատագիրը ոչ ոք ուժ չունեցավ հաղթահարելու անողոր հանգամանքները դուր անցան անձնագոհութիւնը հերոսական ջանքերը: Եվ ոչ ոք չկարողացավ անել այն ինչ արավ Աշոտ Բագրատունին քաղաքագետի կառավարչի և գորավարի փայլուն տաղանդով

Աշոտը մի նոր շրջան էր բաց անում մեր պատմութեան մեջ մանր տեղական թագավորութիւնների շրջանը:

Մանր տեղական Ինչո՞ւ այսպես Ինչո՞ւ Հայաստանը

այլևս չկարողացավ գոնե վերագարձնել Արշակունի հարստության ժամանակը, երբ ամբողջ երկրի համար մի էր վասական հարկատու թագավորը:

Հետաքրքրական հարց Պատմության էջերը դիտողին առաջին անգամ այդ հարցը տալիս է ինքը, մանր տեղական թագավորությունների այս անդրանիկը որի ծնունդը պատմում էինք մինչև այստեղ Տալիս է նա այդ հարցը և ինքն էլ լուծում:

Ի՞նչն էր պակասում նրան՝ համատարած, ընդհանրական դառնալու համար

Ըստ երևույթին— ոչի նշ: Ամեն ինչ ցույց էլ տալիս որ այդ տոհմային մասնավոր թագը կենսունակության, աշխույժի, զորության ակներով էր զարդարված և նա կարող էր մի ընդհանրապես դժբախտ շարատանջ, ներքին պակասություններից կեղեքվող երկրի հավաքողն ու քաղաքական բարեկարգ կեցության մեջ երջանկացնողը դառնալ:

Բարեբախտ սկզբնավորությունը արդեն մի մեծ գրավայան էր Աշոտը 4 կամ 5 տարի մրայն թագավորեց: Բայց մենք, որ դիտենք, թե թագից առաջ որքան երկար էր նա աշխատել, կասենք, որ այդ սակավակեցությունը այնքան մեծ գրկանք չէր հալոց աշխարհի համար: Սմբատ Խոստովանողի և նրա որդու կառավարությունը մոտ 50 տարվա մի շրջան է կազմում: Կես դար խաղաղություն, հանգստություն — սա այնպիսի մի երջանկություն էր, որին հաճախ չէր արժանանում հայ ազգը իր միշտ ոտնակոխ, միշտ անհանդիստ հույրենիքում: Ահա այդ հազվագյուտ երջանկությունը պիտի աս պարեզ հրավիրեր հայ ժողովրդի խաղաղ ստեղծագործական ուժերը Խաղաղությունը կյանքի և գույքի ապահովությունը մարդկության ծաղկելուն: նույնքան հարկավոր է որքան երկնային ցողը ծաղկոցին Մինչև իններորդ դարի կեսը հայ աշխարհի դանազան մասերում ապրող սերունդները սիղիֆյան աշխատանք էին կատարել: Նրանք անում էին մի բան սվեյացնում էին բայց գալիս էին հեղեղները տանում ամեն ինչ Եվ նորից պետք էր անել, նորից քար դնել մինչև մոտակա հեղեղը

Կես դարի խաղաղությունը Թագրատունյաց տոհմի կալ

վածներում հոյակապ պտուղներ է տալիս Ինչպես ս լավ հովանավորված է այդտեղի ժողովուրդը նրան տալիս են ապրելու, կատարելագործվելու հնարավորություն միևնույն ժամանակ տալիս են և մի երկար ու ժպտուն ապագայի ապահովություն հրաշքով ստեղծելով մի թագավորություն, որ երկրի վրա իջնում է երկնքի օրհնության պես առանց տանջանքների ու ցնցումների խաղաղ ու պայծառ, պահպանելով երկրի ուժերը հենված արդեն պատրաստ վարչական և զինվորական կազմակերպության վրա:

Դինաստիաներ հիմնույնները սովորաբար արտակարգ ընդունակությունների տեր մարդիկ են լինում: Տափակ խեղճությունները ոչինչ ստեղծել չեն կարող: Աշոտի թագավորությունը զարմանալի է ոչ միայն իբրև հրաշքի նման մի բան, որ իրականանում է Բուդանների կատարած ավերակների այն հուսահատ օրհասական ժամանակներում ելք երկիրը պետք է խորտակման վիճք գնար, բայց բարձրացավ մինչև սեփական ազատություն.— զարմանալի է և նրանով որ իր շարունակության մեջ շատ փայլեր ուներ, շատ երջանիկ ու կենսասունակ էր բայց և շատ սակավակյաց սնասելի անբախտ .

Այդ թագավորությունը միայն հայտնի շափով քաղաքական ինքնագլխություն չէր, ներկայացնում ինչպես նրա ժամանակ և նրանից հետո լույս ընկած ուրիշ տոհմային մանր թագավորությունները այլև ժողովրդի ստեղծագործական ու ժերի, կուլտուրական ընդունակությունների բարձր արտահայտությունը: Քաղաքական կյանքը գուցե և շատ արտասովոր զարգացում չգտալ Բագրատունիների երկրում բայց որ կուլտուրական կյանքի ավելի բարձր բարգավաճում մենք, քացի այց թագավորությունից, մի ուրիշ տեղ չպիտի որոսենք, այդ, անկասկած մի ճշմարտություն է, որի վիթխարի ապացույցն է Շիրակը Այստեղ լինելավարության սկզբից գուցե և էլ առաջուց գլխացել էր մի ոչ սովորական միջավայր որ կարող էր մտավոր-վարչական և կուլտուրական կենտրոն դառնալ ամբողջ Հայաստանի համար Եվ շատ բնական պիտի լիներ տեսնել որ բազմատանջ երկրի այլ մուսերն էլ ուր չէր տարածվում Բագրատունիների իրավասությունը, ամբողջ

թափով ձգտում են իրանց վիճակը խառնել Շիրակի վիճակի հետ, համախմբվում են նրա շուրջը

Կյանքի ծայրագույն հրամանատարներ հանդիսացող բոլոր հանդամանքները այդ էին տրամադրում Ամենյաց առաջապահովությունը, որ այնքան ցանկալի մի վիճակ է գոյություն կովի դաժան պայմաններին մատնված մարդու համար

Բազրատունիները ապահովություն էին Աշոտը սկիզբն էր, նրանից առաջացալ մի ամբողջ տաղանդավոր սերունդ, որ աշխարհաշինությունը շատ բախտավոյ աջողակությամբ միացնում էր քաջության հետ Թվենք Աշոտի ժառանգներին կարգով Սմբատ Առաջին Աշոտ Երկաթ, Աբաս Աշոտ Ողորմած Սմբատ Տիեզերակալ Գագիկ Առաջին Բոլորը հերոսներ Ոչ մեկը այդ անուններից չի կարմրի իր տոհմի պատմության առաջ իբրև թուլամորթ վախկոտ. Միայն Գագիկյց հետո առաջին անգամ սլլասերում երևաց Բազրատունի տոհմում—Հովհաննես Սմբատը: Մի հասիկ օրինակ էր դա, բայց սլլասերում որ և վախկոտի անխելությունը խեղճեց Շիրակի անկախությունը նրանից հետո տոհմային առաքի նությունը իսկույն շտապեց վերականգնել ի ճեղնակությունը Գագիկ վերջինն էր դա որ սակայն շնալած իր երիտասարդական աշխույժին իր քաջության շկարողացավ ողնշացնել սլլասերման կատարած ոճիրը և Բազրատունիները պատմության ասպարեզից անհետացան:

Քաղաքական ապահովության հետ կապված է կյանքի այն վիթխարի գործոնը, որ սնտեսական շահ է կ շվում: Այս կողմից էլ Բազրատունիների երկիրը գրավիչ էր: Այստեղ ծաղկեց սոսևտուրը: Այստեղ ազգաբնակչության հարստությունը նույնիսկ առասպելական համբավ ստացավ Այն ժամանակվ հոշակավոր հարուստ կենտրոնները՝ Կ. Պոլիս և Բաղդադ այս տեղերի վրայով էին իրար հետ սոսևտուրակ ն հաղորդակցություն պահպանում և հայելը անշուշտ եթե ոչ միակ գնե զլխավոր միջնորդներն էին հանդիսանում այդ առևտրի մեջ քանի որ բլուզանյացիների և արաբների մեջ շատ սաստիկ էր քաղաքական թշնամությունը: Այդ երկու համաշխարհային կենտրոններում էլ հայերը աշակերտում էին գիտության արլեստներին Միայն Աբրահայ նների վա

ուավոր մայրաքաղաքը ի նշ մեծ կրթարան էր Այդտեղ էր կենտրոնացած այն ժամանակվա գիտությունը, այդտեղ գնացող հայր կարող էր հանդիպել Ասիայի և Աֆրիկայի բազմազան ազգերին, որոնց գրավում բերում էր այդտեղ համուշխարհային առևտուրը

Ճիշտ է, Բաղդադն ու Կ Պոլիսը միայն Բագրատունյաց երկրների համար գոյություն չունեին, ճիշտ է նրանք մեծ կենտրոններ էին ամբողջ Հայաստանի համար, բայց մենք միայն Բագրատունի թագավորության սահմաններում այն էլ գլխավորապես Շիրակում ենք տեսնում քաղաքակրթության աշակերտած ժողովրդի գործերը, ժողովրդի որ կույր ընդօրինակող շէր այլ սններ իր սեփական աշխատանքը իր անհատական վերին աստիճանի զարգացրած ինքնուրույնությունն էր մտցնում իր յուրացրածի մեջ:

Սյսպես ահա, երկար ժամանակ ամեն տեսակ հնարավորություն, հրապույր կար որ հայ աշխարհի բոլոր բաժան բաժան մասերը, վերջապես միանան իրար հետ կապվեն Շիրակի կենտրոնաձիգ հովանու տակ Բայց այդպես չեղավ Բագրատունիները, շնայած իրանց բոլոր ընդունակություններին չկարողացան նույնիսկ երկու հարյուր տարի լրիվ անցկացնել թագավորական գահի վրա Աշոտի տնկած սերմը հազիվ կարողացավ վաղանցուկ հյութերից բացված մի ծաղիկ դառնալ, որ իր բուրմունքը հաղորդեց մեր պատմության մի քանի էջերին և շորացավ դուրս շարտվելով կյանքի անապատի մեջ

Ահա այս իրողությունն է որ ամենից շատ տանջում է այցելուին Անիում, երբ նա վերջացնելով իր շրջագայությունը սկսում է ամփոփել իլ տպավորությունները փորձում է թափանցել ավերակների, այսպես ասած, փիլիսոփայության մեջ Յուրաքանչյուր քառ յուր սքանչյուր հիշատակ անրարբառ լուռ ու համր ասում է մտքիդ, որ այստեղ, նախքան այս ավերակները մի ահռելի անարդարություն է կատարվել մի ոճիր նրա գոհը փոված է այստեղ մեր ոտների տակ: Իսկ ուր է դահիճը

Ասել թե Բագրատունիները չհասկացան միության ամբողջության գաղափարը ասել մանավանդ թե նրանք ոչինչ

Էն արել այդ գաղափարը տարածելու համար — կլինե՞ր մի
ձեռ անարգարություն Աշտար միության սկիզբը դրել էր նրա
առաջին հաջորդները գնացին այդ ուղղությամբ Բայց այդ
հաջորդները բախտ չունեցան Հենց առաջին քայլերում, երբ
Բագրատունյաց գահը շէր էլ ամրապնդել, երբ նա նույնիսկ
Իշտական մայրաքաղաք էլ դեռ չունէր երկիրը տակն ու վրա
արին եղբայրասպան պատերազմները: Որքա ն դժբախ-
տություն, որքա ն արչուն ու ավերում տեսա՛վ հայոց աշխար-
ք, մինչև Բագրատունիները համոզվեցին որ ընդհանուր
պետական գաղափարը չէ կարելի իրագործել և ստիպված
եղան ամփոփվել իրանց կալվածների սահմաններում, բավա-
կանանալ տեղային, մասնավոր սնկ սխությամբ:

Ո վ էր մեղավորը Դարձյալ Փետղալական սիստեմը,
Հայաստանի միության, ուժեղացման հին թշնամին: Ոչինչ
կարողացավ խելքի բերել նրան, քաղաքական փոթորիկները,
տկարության անհամաձայնության բոլոր բոլոր արհավիրք-
ները եկել ու անցել էին երկրի վրայով սոսանց խրատական
նշանակություն ունենալու: Հին, պատմական իմաստուն
ասացվածք է թե հայերը անմիաբան ազգ են: Դա նշանա-
կում է որ Հայաստանում պետական կազմակերպությունը
երբեք Փետղալական սիստեմից հեռու չէ գնացել: Բագրա-
տունիների ժամանակ Եվրոպայում անգամ պետական միու-
թյան գաղափարը դեռ չէր յրականացել. ինչպե՞ս մեղադրել
հայերին որոնց հայրենիքը դեռ ամենահին ժամանակնե-
րում, դեռ ուրարտացիների ժամանակ, գավառական մանր
թագավորությունների մի ցանց էր ներկայացնում: Այդ հիմքը
մնաց անխախտ ծծվեց ազգի արյունի մեջ Փետղալական
դրությունը դեռ երկրի թուլություն չէր կարող լինել այն դեպ-
քում, երբ ուժեղ էր կենտրոնական իշխանությունը, երբ թա-
գավորը կարողանում էր ճշշել հարկադրել տեղական իշ-
խաններին հնադանգության մեջ պահել նրանց Այգալիսի
ուժեղ կենտրոն Հայաստանը շատ քիչ է ունեցել, այդ պատ-
ճառով էլ իրա պատմությունը համարյա սկզբից մինչև քա-
ղաքական ինքնուրույն կյանքի վերջը ներքին թուլության,
բաժան-բաժան կացության, տեղական շահերի անհաշտու-
թյան պատմությունն է:

Չունենալով ընդհանուր շահերի ամուր գաղափար Հայաստանը խախտու էր երբուն գրության մեջ ընկավ մտնա-վանդ Արշակունի հարստության վերջանալուց հետո, մի հարստություն, որ, շնայած իր տկար ու անկատար կողմե-րին այնուամենայնիվ մի և ընդհանուր հայրենիքի գաղա-փարն էր մարմնացնում երկիրը կեղեքվում էր արտաքին քոնավորների ձեռքին և շէր կարողանում հավաքել իր դի-մագրական ուժերը: Իսկ նյա ուժերը այնքան էլ արհամար-հելի չէին: Քաջություն և վարչական ընդունակություն չէր պակասում հայերին նրանց ամբողջ դժբախտությունն այն էր որ Ֆեոդալական կալմակերպությունը կտրատել ման-րացրել էր հայրենիքի շահերը, նեղ, գավառական կերպա-բանք էր տվել նրանց: Չգտնելով իր հայրենիքում պետական գործունեության ընդարձակ ասպարեզ հայր հեշտությամբ կտրվում էր իր գավառական նեղ փոքրիկ, նույնիսկ շնչին շահերից և գնում էր հեռու, օտար երկնքի տակ իր ընդունա կությունների համար գործադրություն որոնելու:

Բյուզանդիան շատ լսվ սովորել էր շահագործել հայե-րին իբրև զինվորական ուժ Իր երկրի անկարգ ու անկերպա-րան պայմանների մեջ էլ հայր գիտեր քաջությամբ պատե-րագմել: Բավական էր հայ գինվորական խմբերին տալ որոշ կազմակերպություն, միություն և նրանք բյուզանդական գործը գեղեցիկ կերպով պաշտպանում էին Ասիայի և Եվրո-պայի դաշտերում:

Իր ընդարձակ պետական կազմակերպությամբ իր ճոխ ու բարձր պաշտոններով Բյուզանդիան սովետյաց երկիր դար-ձավ հայ ռազմիկ տարրերի համար: Դարերի ընթացքում այստեղ էին թափվում ցեղի առաջավոր ուժերը: Այնտեղ գինվորությունը բաց էր անում նրանց առջև վառքի և իշխա-նության բոլոր աստիճանները մինչև կայսերական գահը: Բյուզանդական բանակի շարքերը լցվեցին հայերով տնվա-նի, քաջ զորավարներ դուրս եկան նրանցից: Արքունիքում նրանք բռնեցին հրամայող դիրք կայսերական գահը գրա-վեցին ամբողջ գինաստիա հիմնեցին Այդ բախտավորները, եթե բախտ կա և կայսերական գահերի վրա շրջապատված էին փառքով շլացուցիչ շքեղությամբ: Ահագին պետություն

մեջ ամեն ինչ հնազանդվում էր նրանց թայց և սյրպես, չկա նրանց մեջ մեկը որ իրական օգուտ հասցրած լինի իր քուն հայրենիքին որ իր ամենակարող ուժի, իր ընդունակության մի մասն էլ նվիրած լինի իր ազգակիցներին:

Ընդհակառակն, հայերը Բյուզանդիայում հիմնավորապես մոռանում էին իրանց հայությունը, հաճախ ուղղում էին իրանց թույլ ու խեղճ ազգակիցների դեմ բյուզանդական օրթոդոքսության զենքերը: Այն ժամանակներից է երևի, որ քաջարձակ ճշմարտություն դարձավ թե հայր օտար երկնքի տակ օտարի ծառայության մեջ կարող է նույնիսկ հանճար ցույց տալ, իսկ իր ազգի համար լինել միայն հեռվից նշող մի հռչակավոր անուն և ուրիշ ոչինչ:

Դա դարձյալ միևնույն դրությունն էր բնոր շում, այն որ հայր իր երկրի մեջ իր ընդունակությունները զործադրելու և վարձատրվելու ասպարեզ չէր գտնում որովհետև այնտեղ համայնականություն չկար որովհետև Փետրալական սիստեմը ամեն ինչ մանրացնող էր, սեփական շահերի մանր մունր, միմյանց հակառակ, թշնամի հաշիվներ էր:

Ահա այդ մանրող ուժը դուրս եկավ և Բագրատունիների դեմ բերելով իր հետ ինչպես միշտ կռիվ, ատելություն, քայքայում Ընդհարման առաջին սարսափելի ծանրությունը վիճակված էր կրել Աշոտի որդուն և անմիջական հաջորդին՝ զժբախտ Սմբատին որի ողբերգական կյանքի հետ մենք փոքր ինչ ծանոթացանք Շիրակավանի մոտով անցնելիս: Հարվածը գալիս էր ընտանի թշնամուց հարազուտ քրոջ որդուց:

Ֆեոդալական կազմակերպության մեջ մի տո՛մի ուժեղությունը կարող էր նշանալոր աստիճանի հասնել, եթե հաջողվում էր միանալ հարևան տոհմերի հետ: Այդ միությունը սովորաբար գլուխ էր գալիս բարեկամության կապերով: Արգեն տեսանք որ Աշտը իր զարմանալի շենքը հաջողությամբ կառուցանելու համար, խնամիացավ Վասպուրականի Արծրունիների հետ: Այդ խնամիությունը օգտակար հանգիսացավ բայց ոչ երկար ժամանակով: Ֆեոդալական սկրզքունքը կարող էր մոռանալ նույնիսկ ազգակցական կապերը: Գագիկ Արծրունին, Աշոտի թուր, միացավ Ատրպատականի

Յուսուֆ ոստիկանի հետ և կատաղի կռիվ հայտարարեց իր քեռու դեմ Հեռեանքը հայտնի է Սմբատը նահատակվեց սոսկալի տանջանքներով խնդիր Գագիկը թագ ստացավ Բաղ դադից: Եվ այս պատակտումը տեղի էր ունենում Աշոտի թագավորելուց հազիվ 20—21 տարի անցած

Յուսուֆը իմացավ գործի դարձնել ֆեոդալական անմիաբանությունը ձեռնելով որ Էաղդաղի արքունիքի հաճությամբ կազմված հայկական թագավորությունը աշխատում է մեծանալ ընդհանրական ուրեմն և անհամեմատ ուժեղ դառնալ, նա շտ պեց լաժանուխյան կովախնձորը գլորել հայ իշխանների մեջ: Գագիկը ամենայն հեշտությամբ թագ ձեռք է երեց: Էայդ պատմությունը կարող է փոքր ինչ խնայել այս անունը իր դատաստանի առաջ դոնե այն պատճառով որ նա թագավորելուց հետո էլ շարունակեց իր անզուսպ կատաղությունը Էաղր ստունիների դեմ վերջում նա գղջացող շարագործ դարձավ, և վասպուրականի թագավորությունը շարունակեց լր գոյությունը այլևս շխառն լելով Շիրակի գործերի մեջ:

Սակայն Յուսուֆի պես մարդը շատ քիչ պիտի վախենար այս հանգամանքից Գագիկ Արծրունու նման նահատակը շատ էր տալիս այ ֆեոդալականությունը Սմբատի հաջորդ Աշոտ Երկաթը թագավորությունը ժառանգելուց մինչև մահ, ամբողջ 14 տարի կովեց Յուսուֆի և մանավանդ նրա անբարոյս կան սցրած հայ նախարարների դեմ որոնք շէին ուզում ձանաչել նրա իշխանությունը նկատելք որ այդ նախարարներինց Դեկը Աշոտի աներն էր:

Երկու Բագրատունիները կովում էին հերոսաբար բայց չկարողացան գսպել ֆեոդալականությունը Հսղթվողը դարձյալ պետական միության գաղափարն էր Էվ Բագրատունիները հարկադրված եղան ձեռք վերցնել այդ գաղափարից նրանք Արծրունիների նման, սխիտվեցին իր սնց կալվածները սահմաններում: Դա հարցի ամենալավ թևն ոչ արմատական լուծումն էր: Գոնե տանը, իրանց սեփական գավառում Բագրատունիները ազատ էին ցույց տալու, թե ինչ աշխարհաշեն մեծագործությունների են ընդունակ:

Այդ ինքնամոտիման ժամանակի առաջին գործն է մեր

Անին, ուր Աշոտ Ողորմածը 961 թվականին թագավոր օծվեց։ Այդ օրից մայրաքաղաք Անին սկսեց հեքիաթական հերոսի նման յրերով ուճել, գարգանալ ու կարդարվել։ Թախտավոր սատղի տակ էլ նա իբրև խնամքի ու հոգածության առարկա և հենց այդ պատճառով էլ ցավեցնում է նա իբրև ոչ այնքան բախտավոր քաղաքական կենտրոն։ Հազիվ 7 տարի ապրել էր իբրև մայրաքաղաք և ահա պառակտումը մտավ և Բագրատունիների տունը Շիրակի թագավորությունը մանրատուվ նույնիսկ իր սահմանների մեջ։ Անիի քթի տակ մի ախոյան բարձրացավ մի նոր մայրաքաղաք։

Եթե մեր այս Միջնաբերդը շատ բարձր լիներ գոնե Ա աջայի շափ բարձր, մենք այստեղից դեպի հյուսիս արևմուտք նայելով կտեսնենք այն ահեղ բուրձրավանդակները որոնք վրա իր անառիկ ամբույթյուններով նստած է հռչակավոր Կարսը։ Այդ ամբույթյունների կենտրոնը Ախուրյանի աջ սիին ցցված ժայռոտ բարձրությունն է, այժմ Միջնաբերդը, իսկ այն ժամանակ բուն Կարս ամրոցը հարավ արևելյան բաց դաշտային կողմից շրջապատված հաստ պարիսպներով։

Այդ բերդն էր որ պառակտումը սլաշտպանեց իր հողոր կրծքի մեջ Բագրատունիների ամենաթույլ, հիվանդոտ կողմն էր գահաժառանգության հարցը։ Արևելքում շատ քիչ է պատահում որ գահի շուրջը կռիվներ չլինեն թեկնածուների մեջ։ Աշոտ Առաջինը ինչպես երևում է շէր կարողացել հաստատուն մի կարգ որոշել, թե ինչպես պիտի իր ժառանգները հաջորդեն իրար։ Եվ երբ նա փակեց իր աչքերը վեճ ու գժտություն ընկավ նրա երբայր Աբասի և նրա որդի Սմբատի մեջ։ Ով պիտի ժառանգեր արքայեղբայրը, թե արքայորդին։ Վեճը որ սպառնում էր շատ վտանգավոր կերպարանք ընդունել, խաղաղ լուծում ստացավ այն մտքով, որ գահաժառանգությունը պիտի լինի ուղիղ գծով այսինքն՝ արդուց որդի։ Բայց առաջին պայքարը վերջինն էլ շղառավ։ Օրինականությունը շատ ամր չէր Բագրատունի տոհմի մեջ։ Աշոտ Ողորմածի եղբայր Մուշեղը շկամեցավ այստակ մնալ իր եղբորը և Կարսում առանձին թագավորություն լմնեց։ Աշոտը չդիմադրեց նա գոհ էր որ այդպիսով վերջ են գտնում ժառանգական վեճերը։

Նրա խաղաղասեր քաղաքականությունը գոնե աղետի առաջն առավ. Կարսի թագավորությունը գոհ մնաց իր վիճակով չթշնամացավ Անիի թագավորության Հնտանեկան երկպառակությունները վերջանում էին բայց այդ շէր նշանակում թե քաղաքական շահերն էլ խնայված են մեջտեղ:

Այստեղից արևմտեղ՝ Անիից Կարս հաղթով 50—60 վերստ տարածություն ինի: Երկու քայլ մի պետության համար: Եվ երկու քայլի վրա բաժանում, քայքայում: Ֆեոդալի հասկացողությունը տարածության վերաբերմամբ էլ տարօրինակ էր նա շէր իմանում որ տարածությունը պետության համար շունչ է նրա խառսիրական տենչն էր որ գիտեր բավականանալ նույնիսկ Կարսի փոքրիկ մանրագիտական թագավորոթյամբ

Որքան նեղ, ճնշող է մեր հին իրականությունը: Միևնույն մեծ լեռնադաշտի երկու, համարյա հանդիպակաց ծայրերում միևնույն գետի ափին կանգնած երկու մայրաքաղաքներ նրանք իրար շփեցին, իրար շկործանեցին զենքով: Ենորհակալություն և սյգբանի համար: Բայց մի՞թե կործանումը միայն զենքով է կատարվում Իսկ առանձնացումը, իսկ իրարից անտարբերության ստոնության խոր խրամատներով սնջատ լեյր Չկար զենքի թշնամություն, բայց շկար էլ զենքի բարեկամություն: Միևնույնը շէ՞ սա ելկու դրակից արյունակից միևնույն վիճակին էնթարկված հարևանների համար: Թնությունից անառիկ գիրք ստացած Կարսը պիտի լրացներ Անիի կես գաշտային գիրքի պակասությունները պիտի նրա սլատվարը հզոր մարտկոցը դառնար: Սակայն նույնիսկ օրհասական վտանգի կործանման ըոպեններին էլ իրանք իրար ձեռք շմեկնեցին:

Կարևոր է որ Կարսի թագավորությունը նույնիսկ կուլտուրակ սն տեսակետից էլ Շիրակի լրացումը շգարծավ

Կարսը Շիրակին շէր պատկանում նրա գավառը ուրիշ անուն ուներ Վանանդ Ել կարծես աշխարհագրական բաժանումը կուլտուրու կան բաժանում էլ է եղել վանանգր Շիրակ շէ իր հին հիշատակարաններով Միևնույն տոհմի հատվածն էր այստեղ թագավորում մոտ մի դար երկոս սահմանակից գավառները միևնույն երկիրն են իրանց բնու-

Քյամբ աշխարհագրական հանգամանքներով: Կարսի թագավորները շունեոր մարզիկ շէին Բայց և այդպէս մեծագործության հիշատակներ նրանցից մեզ չեն մնացել: Չէ կարելի ասել, թե ժամանակն է անհետացրել նրանց բոլոր գործերը, որովհետև ժամանակակից պատմագրութիւնների մեջ էլ մենք չենք տեսնում որ նրանք մի բան արած լինեն:

Բացառութիւն է միայն Կարսի հոյակապ Մայր եկեղեցին, որ շինել է Աբաս թագավորը և այսօր ուսաներին է պատկանում: Բայց ուշադրութիւն դարձրեք թե երբ է նա շինված նախքան թագավորության պառակտումը Աբասը Աշոտ Ողորմածի և Մուշեղի հայրն էր Բագրատունիները զեռ մշտական մայրաքաղաք շունեին: Աշոտ Առաջինը թագավորեց Բագարանում Սմբատը՝ Շիրակավանում իսկ Աբասը մայրաքաղաք բնորեց Կարսը և այդտեղ շինեց եկեղեցին:

Կարսը ուրեմն, ավագութիւն ուներ իբրև մայրաքաղաք, Անիի վերաբերմամբ իր նախապէս տվութիւնը նա չկամեցավ զիջել Անիին և եթէ Աշոտ Ողորմածը թագավորեր այնտեղ իր հոր քաղաքում, իր հոր հոյակապ էկեղեցու մոտ գուցե և Մուշեղը չկարողանար անջատ գահ հաստատել նրան, անշոշտ, շատ օգնել է այն որ հայրական խան գարված մայրաքաղաքն էր նորից թագավորանիստ դարձնում:

Այսպէս թե այնպէս, Կարսի բաժանված թագավորութիւնը դատելով մեզ մատչելի բոլոր հանգամանքներից, միանգամայն ամուլ էր թե իբրև քաղաքական և թե իբրև կուլտուրական ոճ:

Բնութիւնը կարծես միայն Շիրակի հողն էր ընտրել՝ Բագրատունիների և առհասարակ հայ ցեղի բարձր ընդունակութիւնները բեղմնավորելու համար:

Բայց Կարսը Անիից բախտավոր էր Անին միայն 84 տարի մնաց թագավորանիստ իսկ Կարսը 120 տարի (հաշվելով և Աբաս I ի թագավորության տարիները) Եվ այն ժամանակ երբ Բագրատունիները անհետացել էին Անիից, Կարսում զեռ մի քանի տարի էլ Մուշեղի ժառանգն էր թագավորում:

Նայում եք այդ երկու քայլի իրականության և ձեր աշ-

քերի առջև իր ամբողջ հասակով կանգնում է այն մեծ ոճի
որ որ քարուքանդ արեց այս բոլոր կողմերը:

Նա կործանում բերեց Կործանումը երկար ժամանակից
ի վեր էր պատրաստվում Հայ ֆեոդալականությանը դեռ
կարող էր բաժան բաժան ապրել թագավորել, տոշորվել
փառամոլությունից քանի որ Հայաստանի տերը թույլ,
կազմալուծվող խալիֆայությունն էր Բայց նրա դժբախտու
թյունը հեռու չէր: Պատմության անողոք օրենքով թույլերը,
կենսունակություն շունեցողները դուրս պիտի նետվեին աս
պարեզից: Դա Եազդադի արքունիքի ճակատագիրն էր նրա
անկման հետ երևան են գալիս նոր հանգամանքներ Արև
մլտյան Ասիայում դարձյալ կաղմակերպված ուժն է գլուխ
բարձրացնում Բյուզանդիան գերակշռող է հանդիսանում
իրև տիրապետող Սա առաջին սհավոր վտանգն էր հա
ֆեոդալականության համար Հեռավոր արևելյան երկրներից
այդ վտանգի առաջն էր գալիս մի ուրիշը ավելի անողոքը,
սվելի սհավորը

Երկուսն էլ պիտի իյսր հանդիպեին, իրար հետ ընդ
հարվելին Հայաստանի հողի վրա Եվ նրանց մի շունչը բա
վական պիտի լիներ, որ հայ ֆեոդալականության ստեղծած
թագավորությունները տապալվելին խաղ լիզվերից շինած
տնակների նման

Վերևում ասացինք որ Աշոտ Բագրատունի? բաց արավ
մեր պատմության մեջ մանր գավառական թագավորու
թյունների շրջանը Այստեղ ասենք որ ՆI դարի առաջին կե
սում, երբ մեր հիշած երկու վտանգները հետզհետե աճում,
մեծանում էին, Հախատանում, բացի մեղ ծանոթ երեք թա
գավորություններից (Վասպուրական, Շիրակ, Կարս) կային
և Սյունյաց, Աղվանից և Լոռու լեռնային թագավորություն
ները: Թիլը բավական է որ դուք ասեք, թե թագավորու
թյունների մի ամբողջ ցանց կար Սակայն ցանցը մի որոշ
կապ է ենթադրել տալիս իր բաղկացուցիչ մասերի մեջ,
մինչդեռ դուք գիտեք, որ ոչինչ միացնող կապ չկար մեր
այդ թագավորությունների մեջ նրանք նստած էին իրանց
փառահեղ առանձնության մեջ Եկավ արտաքին ուժը և ա

մեն մեկին առանձին առանձին, զանազան ժամանակներում, խորտակեց:

Առաջին ընկնողը Վասպուրականն էր Արևելքից առաջացող վտանգը սելջուկյան արշավանքը եկել կանգնել էր նրա դիմաց Ինչ անել: Ֆեոդալականությունը մահվան ռուպեին էլ հավատարիմ մնաց իր ավանդական ոգուն: Տեսնելով որ անկարելի է սեփական ուժերով դիմադրել վտանգին, Արժրունիների գահը շտապեց ընկնել Բյուզանդիայի գիրկը Դա արևմտյան վտանգն էր, բայց այնքան սարսափելի չէր միամիտ հսկիչ սոցոզների համար քանի որ երևան էր գալիս զինված ոչ թե սրով այլ նենգավոր քաղաքակա նություն: Կյանքի պատուհաս չէր բերում այդ վտանգը և Արժրունիները կարծեցին թե մեծ իմաստություններ են գործում իրանց ազատության համար մի առուծախ առաջարկելով բյուզանդացիներին: Վասպուրականը փոխանակվեց Մեքսատիայի հետ Արժրունիները իրանց ժողովրդի իրանց գահի հետ վեր կացան ղնացին իրանց ղնած տեղը Ղրանք չգիտեին որ կարելի է ժողովրդը գաղթեցնել բայց չէ կարելի հայրենիք փոխադրել մի տեղից մյուս տեղ, թագով շտապված զլխի մեջ չկար այն հասկացողությունը, որ թագը ուրիշ ազգերի ողորմությամբ չէ կարելի գտնել այլ պետք է հենված լինի սեփական ուժի վրա:

Մեքսատիա գնացին վասպուրականցիները ոչ թե աշտովելու այլ կույ գնալու համար: Բյուզանդիան գրավեց այն ֆեոդալներին իր ներսը և արագ մարսեց նրանց

Այդ միջոցը իր հեշտությամբ իր օդտավետությամբ այնքան ձեռնաու էր բյուզանդականության որ Վասպուրականից հետո հերթը հասավ Շիրակին

Այստեղ դեռ այնքան ահարկու չէր սելջուկյան լտանգը ուստի ուրիշ տեսակ հող սյատրսատվեց խաղաղ նվաճման համար Շիրակում սաստիկ էր բյուզանդական ազդեցությունը Հունակ և կրթությունը շատ ւարուծված էր հայ ողնվականության մեջ: Թագավորական տոհմն էր կարծեմ որ օրինակ էր տալիս Երկիրը շարունակ շփման մեջ էր Հայաստանի բյուզանդական բաժնի հետ իսկ Կ Պոլիսը իր ճոխություններով գրավում էր թե իշխաններին որոնք

այնտեղ լայելչութիւնն և պատիւներ էին որոնում, թե վաճառականներին: Շատ լավ ուսումնասիրած լինելով հայ ֆեոդալների թույլ կողմերը և Պոլսի արքունիքը սխտեմ էր դարձրել նրանց զանազան պատվափոր տիտղոսներով, ընծաներով սիրաշահելիք: Այդ միջոցները իր սնց արդյունքը տլին հունասեր նույնիսկ հունամուլ կուսակցութիւնն էր կազմվում մանավանդ սգնվական դասակարգի մէջ

Միակ արգելքը որ կանգնած էր հայերի և հույների մէջ կրօնական տարբերութիւնն էր Բայց դա չէր կարող այնքան անհաղթելի մի արգելք հանդիսանալ քաղաքական գործի մէջ Բյուզանդականութիւնը նույնիսկ առժամանակ թողեց իր ֆանատիկոսակրօն ատելութիւնը դէպի հայոց եկեղեցին, կրօնական վեճերը առժամանակ դադարեցին: Ճարպիկ ու ճարտար կերպով պատրաստվում էր խաղաղ նվաճման ծլադիրը Հույները այնպես էին կարողանում զսպել իրանց որ հայոց կաթողիկոսին նույնիսկ թույլ տվեցին ջրօրհնեքի ալարողութիւնը կատարել իրանց բանակում:

Իսկ հայ ֆեոդալականութիւնը մեծ եռանդով նպաստում էր հունակսն կլանող ծրագրին: Գագիկ I ից հետո Անիի թագավորութիւնը երկարատե օրհասի մէջ ընկավ նա նորից ճեղքվեց ժառանգական վեճերի սլատճառով ավելի ևս մանրացավ

Բագրատունիների և ամբողջ Շիրակի դժբ սխտութիւնն էր, որ Գագիկից ծնվել էր առաջ Հովհաննէս Սմբատը, ապա Աշոտը Սովորութիւնն է որ թագավորների անդրանիկն է գահը ժառանգում, ինչ էլ լինի նա: Հովհաննէս Սմբատին, այդ դանդաղաշարժ անընդունակ, վախկոտ բայց զրասեք և հոգեսեր մարդուն մենք ճանաչում ենք նրա և յբայր Աշոտը՝ կատարյալ հակապատկեր մի քաջ ու եռանդոտ Բագրատունի նա չկարողացավ հաշտվել ս յն դառն իրողութիւն հետ որ լոկ ծնունդի իրավունքով պիտի թագավորե իր անընդունակ եղբայրը ժառանգական վեճ բացվեց, որ շատ սուր կերպարանք ստացավ Աշոտը նույնիսկ աններելի միջոցների դիմեց մինչև անգամ փորձեց սպանել իր եղբորը: Ոչինչ սակայն, շօգնեց Անընդունակութիւնը շղիջեց երկրի օգտի համար Ե յբայրների մէջ, վերջապես կայացավ հաշ-

տությունը, հիմնված երկրի բաժանման վրա: Հովհաննես-Սմբատը թագավորում է Անիում իսկ Աշոտը—դրսի աշխարհում: Ֆեոդալականությունը վերջիվերջո քաղաքի թագավորություն էր մտցնում Հայաստանի մեջ մի թագավոր, որին պատկանում էր մի հատ քաղաք իր շրջակայքով: Սակայն դա ժամանակավոր դրություն պիտի լիներ որսված էր որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անիի ամբողջ թագավորությունը պիտի անցներ Աշոտին:

Եվ աւղ տխուր ժամանակներում սելջուկյան վտանգը ցույց տվեց իր ահալոր դեմքը Անիի վախկոտ թագավորին: Նա դեռ նվաճումներ չէր անում այս կողմերում հայտնվեց Շիրակի սահմանակից մի գավառում ապա դարձրեց իր արշավանքը դեպի Վասպուրական Միջագետք: Բայց եղածն էլ բավական էր մի Հովհաննես Սմբատի համար Դժբախտաբար, արևմտյան վտանգն էլ զինված էր երևան եկավ Շիրակի սահմանների մոտ: Վասիլ կայսրը արշավում էր դեպի Վրաստան: Վախեցած Սմբատը, ինչպես դիտենք, շտապեց իր շաղ մարմնի համար հանգստություն ապահովել, և նին նվիրելով կայսրին:

Այս կերպարանքով է հասել մեզ պատմական դառն էրողությունը Բայց մենք չպիտի կարծենք թե այսքան հեշտ կերպով կարող էր կատարվել այդ ստոր վաճառքը, առանց հույների մասնակցության և գիտության Մի թագավոր, որքան էլ նա Հովհաննես Սմբատ լիներ, չէր կարող սյդպիսի գործ կատարել առանց երկար պատրաստության, առանց ճնշումների: Կար նրա համար էլ զսպանակ՝ կրոնասիրությունը, որ այնքան հիշատակներ է թողել Հոռոմոսում: Եթե սլետական գաղափար չկար պետք է լիներ կրոնասեր մարդու երկյուզը հոգու պատասխանատվության մասին: Ոչ Անիի վաճառքը միայն թագավորի վախկոտության հետևանքը չէր կարող լինել: Այդ վախկոտությունը այն պարարտ հողն էր, որի վրա դործել սկսեցին բյուզանդական ոսկիները, միացած հայ ֆեոդալների արարքների հետ:

Հունամոլության ամենաժայռահեղ մի ներկայացուցիչ մեծ ազդեցություն և նշանակություն ուներ Հովհաննես-Սմբատի արքունիքում Դա Վեստ Սարգիսն էր

Կարոտ էլ չէ այս մարդը որևէ հանձնարարականի. հայոց պատմութեան փոքրիշատե ծանոթ հայի համար դա մի զգվելի հասկացողութունն է Մի դավաճան որ Անիի թագա վարութեան հոգեհանը հանդիսացավ: Այստեղ կարելի է այդ ատելի տիպի առանձնահատուկ մի քանի գծերը բնորոշել որպեսզի ընթերցողը իմանա, թե դա մի բացառիկ հրեշ չէր գլխովին լարութեան և ավերանքի համար ստեղծված:

Վեստ Սարգիսը մի ազդեցիկ իշխան էր, խոշոր կալ վածատեր Շիրակում նրան սյունեցի են անվանում Բայց այդ անունը լոկ նլա ծագումը պիտի հայտնե նա Սյունի քում չէր ապրում ամուսնացած էր Գրիգոր Մագիստրոսի աղջկա հետ և, այդպիսով բարեկամացած էր ժամանակի իշխանական ամենաազդեցիկ տոհմի Պահլավունիների հետ Այդ ամուսնությունը նրան հայտնի դիրք պիտի տար այս կողմերում:

Սակայն Սարգիսը առանց ամուսնութեան էլ դիրքի տեր մարդ էր: «Վեստ» բառը որ անբաժան կպած է նրա տխուր անվան հունական պաշտոնը աստիճանի անուն է նացույց է տալիս որ Սարգիսը պարզապես մի բյուզանդական պաշտոնյա էր Այդ իհարկե չէր խանգարում, որ Սարգիսը մի ջերմեռանդ կրոնասեր հայի համբալ էլ վայելե Եւ իրավ Սամվել Անեցին գրում է «Մեծապատիվ Վեստն Սարգիս գինի բազում շինուածոց բերդից և եկեղեցեաց զհրաշալի զվանս զեծկօնս շինեաց պայծառ պսակավ զարդարեալ զքաւարանն»: Սյսօր էլ կա եծկոնքի վանքը, որ Անիից շատ շեռու չէ և նրա արձանագրութուննեից մեկի մեջ այսօր էլ խոսում է բյուզանդական շատ շողոքորթված, իր դիրքով և աստիճաններով հպարտացող և շլացնող պաշտոնյան նրա մասին ասված է «Որդիացեալ և սիրելի ճորտ երից թագաւորաց Հոռոմոց առեալ երից պատիւ անթիպսոս պատրիկ, վեստ և դուկ արևելից»

Բյուրոկրատի մի տիպիկական դեմք: Մենք փաստեր չունենք պնդելու թե Սարգիսը իրապես պաշտոններ է վարել բյուզանդական ծառայութեան մեջ: Կարող է այնպես էլ եղած լինել որ այդ պատիվները այդ աստիճանները նա ստացել է առանց իրական ծառայութունների, լոկ իբրև

չլացնող վարձատրություն: Այսպիսի օրինակներ մենք ունենք Բյուզանդական կառավարությունը իր իրավասության տակ չգտնվող երկրների նշանավոր մարդկանց շնորհում էր պետական տիտղոսներ, ինչպես այժմ շքանշաններ են շնորհվում Հայտնի է մեզ, որ Վահրամ Պահլավունի մեծ իշխանն էլ ուներ անթիպատ սլատրիկի տիտղոսը:

Ի այց այս հարցը շատ էլ կարևոր չէ: Կարևորն այն է, որ Սարգիսը տոգորված էր բյուզանդական բյուրոկրատիայի լզով: Սրա շատ բնորոշ ապացույցներն են Խժկոնքի արձանագրության այն բառերը, որ վերևում արտագրեցինք: Այդ սես քժնեյ իրանից բարձրի առաջ, այդպես պարծենալ կայսերական գոնից ստացած շնորհներով կարող էր միայն բյուզանդական բյուրոկրատը Հայտնի են այդ դասակարգի հատկութունները¹ սաստիկ ընչասիրություն, հարստանալու, բարձր դիրքեր գրավելու անհագ ծարավ, կաշառասիրություն, եսամոլություն Առհասարակ, հունական կրթություն ստացած հայ իշխանները շատ լավ յուրացրել էին բյուզանդական բյուրոկրատիայի բաղաբաժնական ձևերը նույնիսկ հաճոյական շողոքորթական արտահայտություններն էլ որոնք ամենալական մասն էին կազմում բյուզանդական կառավարող շրջանների աշխարհավարության մեջ, անդորինակվում էին հայերի կողմից ստրկաբար: Բավական է համեմատել Վեստ Սարգսի աներ Գրիգոր Մազիստրոսի սամակները բյուզանդական շատ տիպիկական բյուրոկրատ ասումնական Միխայիլ Պսելլի նամակների հետ նույն ոճը, նույն դարձվածքները նույն ոգին:

Եվ ա՛հ բյուզանդական հոգով մկրտված այդ հայ բյուրոկրատը, Վեստ Սարգիսը, ազդեցութուն ուներ Անիի արքունիքում: Այնտեղ նա առաջին մարդն էր այդ բանի ապացույց է և այն, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո նա էր տերության խնամակալը: Պետք է երևակայել թե բյուզանդականության այդ գործիքը ինչպես էր փաթաթել խեղճ, լախկոտ թաղավորին իր ցանցերի մեջ, ինչպես էր համոզում նրան թե փրկությունը հունաց քրիստոնյա թագա-

¹ См и Безобразов, Византийский писатель Михаил Пселл М., 1890

վորին անձնատուր լինելն է: Առանց եկեղեցու աջակցության նա հազիվ թե կարողանար գլուխ բերել բյուրոկրատական ճարպիկությամբ հյուսած ինտրիգը: Եվ նրա աջակիցը հանդիսացավ ժամանակի հայոց կաթողիկոսը, Պետրոս, որ մեծ հարստություններ ուներ, բայց դարձյալ ընչաքաղց էր, մա նավանդ փառամուլ:

Եկեղեցու պետի հաճությունը բուրրովին թուլացրած պիտի լինի Հովհաննես Սմբատին: Փառավոր կաթողիկոսը ոչ միայն չընդդիմացավ Անին նվիրելու և Շիրակի թագավորության վերջ դնելու մտքին, այլև ինքը իր ձեռքով տարավ այդ թուղթը, հանձնեց Վասիլ կայսրին: Հունական բանակում, հասկանալի է, բաց գրկով պիտի ընդունեին այդ վեհափառ դեսպանին չէ՞ որ թագավորությունը գնելուց հետո հերթը պիտի գար եկեղեցուն: Կայսրը շատ շողոքորթեց Պետրոսի փառասիրությանը անձամբ ներկա գտնվելով ջրօրհնեքի արարողության նա նույնիսկ դեմ էլ չէր, որ տարածվի այն առասպելը, թե երբ Պետրոսը հայոց մեռոնը կաթեցրեց գետի մեջ, գետը կանգ առավ: Այսպիսով, այնքան մի անպատիվ պատվիրակություն կատարած հայոց կաթողիկոսը դեռ վարձատրվեց պատմության մեջ «Գետաղարձ» տիտղոսով, որ հրաշագործ սրբություն է ցույց տալիս

Ահա ինչ հանգամանքների մեջ կատարվեց քաղաքական զգվելի դավադրությունը: Նա պատրաստվում էր վաղուց նա հայկական իրականության սիստեմի հետևանքն էր: Եվ վարգացավ խոսքից իրողություն դարձավ էլի նույն գործոնների նույն հանգամանքների ստիպմամբ:

Ապօրեն թուղթը գէո չէր նշանակում, թե ամեն ինչ վերջացած է Դեռ հեշտ կարելի էր իրավունքներ պաշտպանել, կործանման առաջն առնել: Բայց բյուզանդականությունը հայոց արքունիքում Վեստ Սարգսի պես մի ստրուկ ուներ և նրա միջոցով էլ պայք սր սկսեց Անիի մեջ:

Հովհաննես-Սմբատն ու Աշոտը Շամարյա միաժամանակ մեռան: Տերություն խնամակալը ասում էր որ Անին կայսրի կալվածն է արդեն: Բայց հայությունը դեռ այն աստիճան անպատիվ անկման լէր հասել, որ լուռ հպատակվեր Վեստ Սարգսին Հունամուլ կուսակցության դեմ դուրս եկամբ

ազգային կուսակցությունը: Բազրատունին, քան ժառանգ չէին: Մեջտեղ կար Աշոտի որդին, Գագիկը, 14-ամյա մի վառվառուն, կտրիճ, կրթված պատանի: Նրա շուրջը խմբվեց ազգային կուսակցությունը, որի գլուխն էր Վահրամ Պահլավունին: Անին տեսնում էր թե որքան սուր կերպարանք է ընդունել, որքան երկար տևեց այդ երկու ուղղությունների ընդհարումը: Երկու տարի դատարկ մնաց Հովհաննես-Սմբատի գահը: Երկու տարի շարունակ Վեստ Սարգիսը չէր թողնում, որ սրբազան մայրաքաղաքը ընդունե իր մեջ իր կտրիճ Բազրատունուն: Հայրենի բախտի լավաճանը իր ետև վում ուներ բյուզանդական ամբողջ զորությունը: Եվ եկան օրեր երբ Անին պիտի տարուբերվեր այն մտքի մեջ, թե արդյոք զուր չէ՞ դիմադրությունը, արդյոք ամեն ինչ կորած չպե՞տք է համարել:

Այնտեղ էր, երևի, Ուշ-թափայի և Ալաջայի ստորոտ ների այն մեծ դաշտավայրերում, որ ահագին բանակներ էր դնում բյուզանդական զորքը: Զորս անգամ նա ամբողջ թափով արշավեց դեպի Շիրակ շորս անգամ ավերանքով ու կոստորածով հասավ Անիին որպեսզի կատարե Վեստ-Սարգսի և նրա նմանների բաղձանքը և խլե Անին իր թագավորության ձեռքից: Ահագին զորակույտերը ճնշող, հուսահատեցնող տպավորություն էին թողնում հայ ազգաբնակչության վրա: Բայց դեռ չէր մեռել հայի բախտը, դեռ կար մի բազուկ որի մեջ կայտառ զարկում էր ներոսությունը: Կենդանի էր Վահրամ Պահլավունին: Ծեր առյուծը չվախեցավ այն հսկայական դժվարությունից, որը հաղթելուց հետո միայն պիտի կարողանար վերջին Բազրատունուն նստեցնել հայրենի գահի վրա: Երեք անգամ նա հետ մղեց բյուզանդական արշավանքը, երեք անգամ Վեստ Սարգիսը ամառացի բայց դեռ այդքանը բավական չէր:

Մի օր Անին իր գեղեցիկ պատերի վրայից տեսավ ահեղ մի տեսարան: Շրջակա դաշտերը ծածկվել էին զինվորներով: Եկել էին այդ գեղեցիկ պարիսպները խլելու: Բյուզանդականությունը այս անգամ այնպիսի զորությամբ էր հանդես եկել հափշտակողի դերում, որ ահ ու սարսափ պիտի տարածեր: Մեք պատմիչներն ասում են, թե բյուզանդական

բանակը 100 000 հոգուց էր բաղկացած: Նա կատարած էր նտխկին անհաջողություններից և զենքի լեզվով խոսելուց առ յ իր այդ կատարությունը թախում էր այն նախատինքների և հայհոյանքների մեջ, որ ամեն օր ուղարկում էր պաշարվածներին:

Ահա ան պալիսպները Ավագ Դուռը, բարձր աշտր բակները: Հունիսյան միջօրեն իր տոթով խանձում է Նրանց հալումաշ, ծոմոված կմախքները բայց նրանք այդպես բարուքանդ ու մեռած էլ պատմում են այն օրհասի տագնապը Առաջին անգամն էր, որ նրանց առջև խաչերով զարդարված ճակատի դիմաց կանգնած էր մի խոշոր բանակ, որ նույնիսկ խաչերով էր զարդարում իր բոլոր նշանները բայց անողոք էր ատելությունը էր լցված դեպի պաշարված քրիստոնեությունը, որին հայհոյում էր նախատում էր ամեն օր Ի՞նչ պիտի լիներ Արդյոք Սմբատյան ամբուստները պիտի կարողանային ցույց տալ, որ իրանք միայն գեղեցիկ չեն, այլև շուտ անհաղթահարելի:

Ահա նրանց ետևում, այս կողմ քաղաքի սեյ գեղեր ևն կազմվում, պատրաստվում: Մեծ բազմություն է, ամբողջ 30 հազար մարդ: Նրանք ծածկել են մայրաքաղաքի բոլոր ազատ տեղերը—հրապարակները Միջնաբերդը սլարիսպները Շարժվելու հշան տրվեց Ավագ Դուռը բացվեց դինված բազմությունը դուրս է գնում դուրս դեպի պատերազմը դաշտը: Վահրամ մեծ իշխանը իր տեղն է նա է հայքանակի հոգին, նա տանում է հարդարում է ճակատը: Ի՞նչ տեսարան: Ալեգարդ հերոսը իր ամբողջ բանակով կայծակի պես հարվածում է բյուզանդական բանակը Ահռելի թախուսնի այդ հարվածը: Նա ոտը տակ է գցում, տրորում է թշնամուն, չէ թուշլ տալիս, որ սա ուշը գլուխը հավաքե: Կոտորածը սոսկալի է Հայերը կատարած են իրանց լսած հայհոյանքներից, այս ամբողջ ւնարդս ր ավաղակաչին գործից Եվ այնքան անխնու, անգուլ՛ են այդ կոտորողները որ վահրամը, նույնքան քաջ քրիստոնյա որքան քաջ զորավար միջամտուա է խնայել է հրամայու: Նա արդեն տեսնում էր, որ բյուզանդական պարտությունը կատարյալ է որ բնկածին շարդելը այլևս ավելորդ անպթություն է: Մեր պատմիչները

հավատացնում են, որ Անփի շրջականերում 20 000 բյուզանդական դիակներ էին փուված

Արյունոտ պայքարը վերջացած էր: Անին հաղթանակի ավետիսն ստացավ Հաղթության տոնը իր հետ մայրաքաղաքը մտցրեց արդեն 16 տարեկան կորովի երիտասարդին նա ուրախ էր, ժպտուն այդ Քազրատունին ավա՛ղ վերջինը: Մերունի հերոսը առաջնորդում էր նրան դեպի Մայր եկեղեցին, դեպի հայրենի ժառանգությունը դեպի այն թափուր գահը, որին դավաճանությունը ոչնչացած էր հայտարարել: Իր բոլոր գեղեցկություններով զարդարված Անին այդ օրը մոռացավ իր բոլոր ցավերն ու զրկանքները որ կրել էր այդ երկու մռայլ տարիներում:

Բայց դժբախտ երիտասարդ Գավաճանը տեսնելով իր գործի խորտակումը, Հուդայի առաքինությունն էլ շունեցա՞վ, խեղդող թոկին շղիմեց այլ, տարաբախտաբար հասկացավ, որ ամեն ինչ դեռ կորած չէ նա վերցրեց թագավորական գանձերը և փակվեց Միջնաբերդում Արդյոք ա՛յս Միջնաբերդում, ուր մենք ենք նստած թե այն մյուսում Գրգ-գալի ժայռերի վրա: Ինձ թվում է թե այնտեղ պիտի լինեք:

Վահրամ իշխանը վերջացնելով իր գործը, գիաց իր ծերության հանգիստը վայելելու իր ամրոցում իր Մարմաշենի հովանու տակ նա ճանաչում էր իր թագավորեցրած երիտասարդին գիտեր որ նա կարող է և կիմանա կատարել իր պարտավորությունները

Եվ Գագիկը, իրավ, հանդես եկավ մի հերոս անվախ երիտասարդի բոլոր կատարելություններով բայց և միաժրտությամբ: Մենակ, առանց նույնիսկ մի հատ թիկնապահի նա մտավ Միջնաբերդը երևաց դարանամուտ Վեստ Սարգսյն և հրամայեց նրան հեռանալ իր քաղաքից Միայն այդքա նր Գագիկի ալդ վարմունքը հասկանալ չէ կարելի, եթե չլինի միայն մի հանդամանք — այն որ Սարգիսը Գրիգոր Մազիստրոսի փեսան էր Գրիգորը ինչպես գիտեք, Վահրամ իշխանի եղբորորդին էր, և սկզբում նույնպես մոտ էր Գագիկին, նույնպես ազդեցիկ էր եթե ոչ իր քաջությամբ, գոնե գիտնականությամբ հունական կրթությամբ Մենք իսկույն կտեսնենք, որ հունամուլ Գրիգորը ավելի իր վե՛ս ւյի

կողմնակիցն էր, քան իր հորեղբոր Երիտասարդ Գազիկը շէր կարող միանգամայն արհամարհել հունական կուսակցութիւնը հայ իշխանների մէջ: Քանի որ հարցը վճռված էր զենքի ուժով քանի որ իր թագավորելը արդեն վերջ էր ապրիս խոռվութիւն, նա, ինչպես երևում է, վճռեց հաշտեցնող քաղաքականութեան հետևել, ուստի և բավականաքաղ Սարգսին Անիից վճռելով:

Բայց հանգստացած չլարագործը: Շուտով Գազիկը տեղեկացավ որ նա ամրացել է Սուրմառի բերդում և շարունակում է իր դավերը Անիի դեմ: Մի փոքրիկ արշավանք գործեց Գազիկը առավ Սուրմառին և բռնելով Սարգսին, բերեց բանտարկեց Անիում: Դավաճանութեան գործը փոխվեց: Մինչև այժմ նա, քանի ազատ էր և ուժեղ գործում էր բացարձակ, ճակատ ճակատի, գոռոզ, բարձրագլուխ: Այժմ, ընկնելով բանտի մթութեան մեջ, նա փոխեց գայլի մորթը և հագավ օձի կաշի, սկսեց քարշ գալ սողալ: Հունաց սլահանջները վերանորոգվեցին Կոնստանտին Մոնոմախոս կայսրը պաշտոնապես պահանջեց Անին: Գազիկը վերին աստիճանի քաղաքավարութեամբ պատասխանեց, թե ինքը կայսրի դեմ ոչինչ թշնամութիւն չունի, սլատրաստ է նույնիսկ տեղ ճանաչել նրան, բայց քաղաքը հանձնել և հայրենի գահից հրաժարվել չէ կարող: Նորից հունական արշավանքներ պետք է սկսվեն: Զայրացած Գազիկը ուզում էր խեղդել Սարգսին, բայց նա պիտի ժամանակ և կյանք վաստակեր սուտ, շողորթը քսու լեզվով: Եվ նրան հաջողվեց այդ Հաջողվեց իր հարազատին մատնելով: Նա խոստովանեց Գազիկի առաջ որ այդ բոլոր շարիքի հեղինակը ինքը չէ, այլ իր աները, Գրիգորը Անսպասելի, ապշեցնող էր այդ հայտնագործութիւնը Երիտասարդ թագավորը մեծ վստահութիւն ուներ դեպի Գրիգոր: Պահապանին և այժմ, բնականաբար պիտի սաստիկ գրգռվեր նրա դեմ:

Իր նամակների մեջ Գրիգորը Սպարտորոսը գանգատվում է որ Գազիկը հավատաց խարդախ մարդկանց խոսքերին և սկսեց հալածել իրեն: Բայց ճիշտ որ Գազիկը խաբված էր: Գուցե իշխանի մեղքը շատ չափազանցեցրած կերպով էր նրա փեսան ներկայացրել Գազիկին այս հանգամանքը կա-

բելի է մեծ հոժարությամբ ընդունել: Բայց որ Գրիգորը միանգամայն անմասն Լղաժ լինի այն հունամուլ շարժման մեջ՝ դա թե անբնական է թե հավանականությունից զուրկ: Անբնական՝ որովհետև բյուզանդական արքունիքում կրթություն ստացած, բյուզանդական ոգով տոգորված մի մարդ չէր կարող չափառակ լինել Սարգսի ձևնարկության հավանականությունից զուրկ որովհետև իրերի ընթացքը ցույց է տալիս, որ նա, այո հունամուլ գործիչներից մեկն էր:

Անիի անկման պատմությունն անող մեր մատենա գետները Գրիգոր Մագիստրոսի մասին վատ խոսք չունեն: Բայց չպետք է մոռանալ որ դրանք հոգևորականներ են, իսկ Մագիստրոսը, իբրև լավ կրթված մարդ ահագին հեղինակություն ուներ հոգևորականների մեջ և ավելի հոգևոր մի գործիչ էր, քան իշխան Նույն վարագուրված վերաբերմունքն ունեն մատենագիրները և դեպի Պետրոս կաթողիկոսը Սրա կատարած դերը միանգամայն սև է բայց այդ սևությունը շատ թույլ ու նոսր ակնարկներով է երևում, առանց հանդիմանության կամ պարսավանքի: Եվ հասկանալի է թե ինչո՞ւ ՉԻ՞ որ Պետրոսը «Գևտալարժ» էր հրաշագործ:

Չնայած այս զգուշավոր վերաբերմունքին, Սամվել Անեցին ուղղակի գրում է «Տեր Պետրոս և սուրբ Սարգիս և Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ և զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց»: Եվ վերջապես ի նշ արավ Գրիգորը՝ թագավորի կասկածներից ու հալածանքից աղատվելու համար Փոխանակ իր արդարությունը ապացուցելու նա թողեց այն էն ինչ փախավ գնաց Կ Պոլիս, ուր պատիվներ էր ընդունում կայսրից անշուշտ ոչ այն պատճառով, որ չալոց երկրի շահերն ու անկախությունն էր պաշտպանում: Այդ վարմունքը ավելի ևս համոզեց Գագիկին և նա մի հանդիմանական նամակ գրեց որին Գրիգորը պատասխանեց բյուզանդական պաշտոնյայի ճոխ ու ճոռոմական ոճով, բայց առանց ապացույցների լոկ խոսքերով էր հավատացնում թե իր թշնամիները սուտ են ասում: Կարո՞ղ էր հավատալ Գագիկը:

Կրկնում ենք, Պահլավունի տոհմի ներկայացուցիչը գու-

ցե Սարգսի դավակիցը շէր այլ լոկ համակրող: Փաստն այն է, որ իր աներոջ մատնելով Սարգիսը նշանավոր հաջողություն ձեռք բերեց, վստահությունը դեպի Պահլավունիները խախտված էր, այդ գնով էլ Սարգիսը բաւտից ու մահվան վտանգից ազատվեց Գագիկի հավատք գրավեց դեպի իրան ու շարունակեց գործել:

Մոնոմախոսը զորքեր ուղարկեց իր սլահանջը կատարել տալու համար: Գարձյալ պատերազմներ, դարձյալ արյուն էր թափվում Անիի համար Եվ պատերազմի դաշտում ազ նիվ կովի մեջ գեղեցիկ մայրաքաղաքի պատիվը հիանալի կերպով պաշտպանվեց Գագիկը հաղթում էր Բագրատունյաց զենքին նա մի նոր հրաշալի փայլ էր տվել: Ասիական մի փոքրիկ թագավորից պարտություններ կրելը այնքան վիրավորեց բյուզանդական գոռոզությունը որ վերջին անգամ նա հանդես եկավ թե ավելի սուվար բանակով և թե մի անպատիվ ստոր դաշնակցութեամբ Գագիկին երկու կրակի մեջ դնելու համար Մոնոմախոսը, քրիստոնյա, նույնիսկ ուղղափառութեան արտոնությունը վայելող մի միապետ, միաժամանակ հարձակման դաշինք կապեց Գվինի մահմեդական իշխողի հետ թույլ տալով նրան սեփականացնել այն ամենը ինչ նա զենքով կիսեր Անիի թագավորութեանից Եվ խաշի ու կխալուանի այս դաշնակցությունը ո՞ւմ դեմ Մի խեղճ փոքրիկ երկրի դեմ որ նոր էր դուրս եկել մի վախկոտ, անընդունակ թագավորի խնամակալութեան տակից:

Դաշնագրությունը ճշտութեամբ կատարվեց երկու կողմից արշավանք սկսվեց Բայց Բագրատունյաց վերջին կորյունը քաջութեան հետ հեռատեսութուն էլ խառնեց Երկոթ թշնամու դեմ նա ուժ շունք մնում էր ընտրութուն անել, թե ո՞րն է իսկական վնասակար թշնամին: Պե տք էր դեռ գլուխ կոտրել այդ հարցի վրա Գագիկը շտապեց հաշտութեամբ առնել Գվինի արշավանքի առջև այդ նպատակին նա հասավ փողի և ընծաների միջոցով: Ոչնչացնելով այդ կողմի վտանգը նա իր ամբողջ երիտասարդական թափով ընկավ բյուզանդացիների վրա և սարսափելի ջարդ տվեց նրանց:

Զենքը դարձյալ և դարձյալ խայտառակեց անիրավ Վափշտակութիւն ծրագրողներին Մեր հերոսը կարող էր այժմ անգրաս առնել իր գեյեցիկ լայնաքաղաքում որի ամար էլ այնքան այրուն թափել Իբրև լավ Բագրատունի, նա էլ, սուրբ պատյանում զնելուց նոտ սկսեց աշխարհաշինութիւն և բարեկարգութիւն:

Մակայն օձի գլուխը ջախջախված շէր: Նվ նա դարձյալ բարձրացավ դարձյալ իր դավերի էտեից գնաց Այս անգամ արիշ տեսակ թակարդ լարվեց մի այնպիսի թագավորի առջև, որի երիտասարդական հերոսութիւնները միայն բավական էին, որ կապվեին դավադիրների ձեռքերը և փափկեին նույնիսկ ապառաժ սրտերը Անիի դավաշիրների թելադրութեամբ Մոնոմախոսը այս անգամ այլևս գոռոզ առհանջներ անող շղուրս եկալ այլ մի քղցր նամակով հրավիրում էր Գագիկին սիրո և հաշտութիւն տեսակցութիւն, նշանակելով տեղը և Պոլլա:

Զգաց Բաղրատունին, որ մեքենայութիւն է սարքված բաց շիմացավ, որ սարքողները իրան շրջապատողների մեջ են նա վճռեց շգնալ և Պոլլա Վեստ Սարգիսը սաստկացրեց իր եռանդը. նա գործում էր, իր կողմնակիցների թիվն էր շատացնում: Արքունիքում երկու կուսակցութիւն կազմվեց: Բաց թագավորը հաստատ էր իր վճռին: Վտանգավոր րոպեին դարձյալ լավեց Վահրամ իշխանի ձայնը: Մերունին խրատում էր շգնալ: Պատին սեղմված դավաճանութիւնը, տեսնելով, որ զուր են անցնում իր հորդորները որ թագավորը չէ վախենում իր նկատած լտանգների և ոչ մեկից ձեռք աւազ ամենավերջին, ստոր միջոցը—կրոնը:

Դարձյալ հարկավորվեց Գեատադուրա կաթողիստը Վեստ-Սարգիսը շատ լավ գիտեր թե ինչ թուլութիւն ունի հայ հոգևորականը դեպի բարեսլաշտ և մանափանդ առատաձեռն իշխանը: Ինքը արդեն այդպիսի մեկն էր, ուստի հրապուրեց պաշտոնով բարեպաշտութիւն, եսկ անձնական տրամադրութեամբ իողլ և հարստութիւն սիրահար կաթողիկոսին: Նա էլ մտավ թագավորին համոզողների շրջանը:

Դավադրութիւնը համոզում էր թագավորին թե ոչինչ չկա իզուր են նրա կասկածները, թե նրա բացակայութիւն

ժամանակ Անիին մատ դիպցնող չի լինի: Բոլոր դավակից ներք պապորաստ էին երդվել, հաստատ թուղթ տալ, որ իրանք կպահեն կպահպանեն ամեն ինչ և նրան կտան, վերադառնալուց հետո: Գազիկը պինդ էր սլահում իրան բայց թուլացավ, երբ տեսավ այդպես ասողների շարքում գետ կանգնեցնող Պետրոս կաթողիկոսին: Նա այդ շրջապատողների պես փշացած մարդ չէր իբրև ազնիվ մարդ, իբրև պատվավոր երիտասարդ, վերջապես իբրև քրիստոնյա հավատացող: Նա իրավունք չհամարեց չհավատալ և եկեղեցուն չհավատալ այն խաչին ու ավետարանին, որոնք կաթողիկոսի ձեռքումն էին և որոնց վրա երդվում էին այդքան մարդիկ: Կրոնը ազդեց, կրոնը թուլացրեց, որովհետև ո վ կարող էր ասել թե կրոնը մի ամենազվելի ոճիր պիտի հովանավորե:

Գազիկը, վերջապես, զիջեց, բայց դարձյալ զգուշություններով, վերապահումներով նախ և առաջ պահանջեց, որ կաթողիկոսը լինի քաղաքի տերը և պատասխանատուն մինչև իր վերադարձը: Գետադարձը հանձն առավ այդ: Ապա նա իր հավատարիմ զորավարներից մեկին նշանակեց Անիի բերդապահ և բավականաչափ գործ դրեց նրա տրամադրության տակ: Այդ կողմից էլ ապահովվելով, նա ընդունեց շավաղիւրների երդմնաթուղթը:

Ամեն ինչ վերջացավ...

Եզե՞լ է մի ուրիշ անեցի որ այնպես դուրս եկած լինի իր մայրաքաղաքի դռներից,—այնքան վառ սիրով լցված դեպի այդ գեղեցիկ տեղը, այնքան նուրբ ու զզվելի կերպով խարված տարակուսանքների, ծանր մտածությունների մեջ միայն մի անգամ մարդկային խղճին և նրա պաշտամունքին հավատացած... Եզե՞լ է մի ուրիշը, որ այնպես տաներ իր հետ մի ծաղկած քաղաքի մի ամբողջ երկրի բախտը, ինչպես այն երիտասարդը, որ — ենթադրում եմ,— իր անդառնալի ճանապարհը դեպի արևմուտք սկսեց մայրաքաղաքի արևմտյան կողմից, հուսատու մնաս բարով ասեց Մաղկոցաձորին և նրա վրա զցված հուժկու պարիսպներին ու կամաց-կամաց անհետացավ հորիզոնից, անցնելով Ալաշայի ետևը:

Դավադրությունը, վերջապես, հազթանակ էր տոնում:

Պատմական դրաման բաժանվում է երկու մասի՝ մեկը Բոսֆորի ափի վրա, մյուսը՝ Ախուրյանի: Բազրատունյաց առյուծը ոտով գլխով թակարդի մեջ էր: Կայսերական շքեղ ապարանքներում իմացավ Գագիկը, որ բարեկամության, հայրենասիրության, կրոնի լեզվով իր հետ խոսողը ամենացած դավադրությունն է եղել: Կայսրը առաջարկեց նրան միևնույն առևտուր, որ 20.—22 տարի առաջ վասպուրակահի Արծրունիներին տարել, քշել էր դեպի Բյուզանդիայի խորքերը:

Բայց Գագիկը Արծրունիներին չէր: Ի նշն էր նրան պակասում՝ բաշունթյունը որ գիտե սուրը ձեռքին պաշտպանել հայրենի սեփականությունը և մեռնել նրա համար, թե՛ կըրթությունը լայն ծանոթությունը մարդկային իրավունքների և պարտավորությունների հետ: Հենվելով երկուսի վրա էլ՝ թե անվախության և թե իրավունքի գիտակցության վրա, նա երիտասարդական հոգու ամբողջ թափով մերժեց այդ առևտուրը: Անին պատկանում է Բազրատունիներին ու ազգին, և ոչ ոք իրավունք չունի ծախել նրան:

Ոչ ո՞ք: Եվ ոչ իսկ դավաճանությունը: Մինչդեռ այնտեղ այլպես էր սլաստեղ, գուցե հենց նույն այս Միջնաբերդում, Բազրատունիների դիակը վաճառքի էր հանված: Կար մի անձ, որին պատկանում էր վճռական խոսքը—գեա կանգնեց նող կաթողիկոսը նրան էր հավատացել Գագիկը, նրան էր տվել քաղաքի բանալիները իր և սուրբ ավանդ մինչև իր վերադարձը մի ալանդ որի վրա պիտի հսկեր ինքը, վկայության կանչված Ավետարանը: Ինչպե՞ս վերաբերվեց այդ ավանդիս նա որի արդարությունը երկինքը հաստատել էր կանգնեցնելով մի ամբողջ գետի ընթացքը:

Արիստակես կաստիվերտցին, մի սրտառուչ բանաստեղծ-պատմաբան, պարզ ասում է «Առաքէ (հայրապետն Պետրոս) առ այն որ ունէր զիշխանութիւն արևելից կողմանն, որ նստէր ի քաղաքին Սամուսատ և գրէ թէ «Մանոթագաւորին թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխալինս, և ես տուց զքաղաքս և զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են»:

Ի՞նչ կտաք, որ ձեզ հանձնեմ: Եվ այս շարժիական սակարկությունը գիտե՞ք ով էր սկսում: Մի կաթողիկոս, որ մի

Թագավորի շափ հարուստ էր և ապրում էր շքեղության ու փարթամության մեջ: Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում էր, որ Գետադարձը ունեւր հինգ հարյուր գյուղ: Եվ արդյոք ինքը, Գագիկը, այսպիսի հողային հարստության տե՞ր էր: Չնայած սրան, դարձյալ անկշտության հարց ի՞նչ կտաք:

Նրան և նրա ընկերակիցներին, իհարկե, տվին այն բան, որ նրանք գոհ մնացին Եվ Անիի բանալիները ուղարկվեցին Կ Պոլիս, կայսրին: Գագիկին, իհարկե, շանթեց այս սև դավաճանությունը, երդման, խաչ ավետարանի այս վաճառքը: Բայց նա իսկույն չընկճվեց: Ամեն ինչ կորցնելուց հետո էլ նա գիտեր որ ունի մի անկողոպտելի սեփականություն՝ մարդկային իրավունքը ալ դարությունը կայսրների պալատում նա մի ըմբոստ, կրակոտ բողոքող էր: Նրան աշխատում էին համոզել որ կատարված իրողությունը օրինական է, նա պատասխանում էր ջախջախիչ խելոքությամբ և իրավունքով:

Չամշյանը, չգիտեմ ո՞րտեղից վերցնելով բերում է հետևյալ խոսակցությունը կողոպտող կայսրի և կողոպտված թագավորի մեջ: Ցույց տալով Անիի բանալիները և դավադրության գրած թուղթը Մոսսոմախոսն ասաց

— Ի՞նչ ունես սրանց դեմ ահա քո նախարարները ինձ տվին Անին և ամբողջ Արևելքը:

— Թող Աստված դատե ինձ և ինձ դավաճանողներին պատասխանեց Գագիկը հառաչելով ապա ավելացրեց

— Եթե նրանք տվին քեզ, մի՞թե դու կարոտ ես վերջնել իրավունքով և արդարությամբ

— Նրանք տալիս են և ես վերցնում եմ:

— Բայց նրանք Անիի և Արևելքի տերերը չեն տերը ես եմ նրանց հետ Եվ երբ ես չեմ նրանց հետ սխասին քեք տվողը, դու արդարությամբ վարված չես լինի էթե վերցնես Թողնում եմ դեռ այն, որ հայոց բոլոր նախարարները համաձայն չեն այդ բանին:

— Այսքան նախարարների համաձայնությունն էլ բավական է այն նամակի հետ որ տվել է Հովհաննես թագավորը նա Անիի տերն էր և տվեց նրան մեզ հույներին:

— Այդ նախարարները առանց թագավորի համաձայնու

թյան շին կարող որևէ մեկին տալ թագավորի քաղաքը նույնպես էլ թագավորը չէ կարող թագավորական քաղաքը տալ ուրիշին առանց նախարարների համաձայնության ու որովհետև այն քաղաքը թեև թագավորինն է բայց ազգինն էլ է։ Եվ ուրեմն եթե Հովհաննես թագավորն է նրան տվել երդման թղթով կամ միայն հայոց նախարարները այդ էլ ոչինչ է որովհետև համաձայնությունը երկու կողմից միաժամանակ լրիվ չէ առաջինի մեջ պակասում է իշխանների համաձայնությունը երկրորդի մեջ թագավորինը։

Չորոնենք թե Իրքան վավերական է այս վիճարանու թյունը Քակարդի մեջ ընկած հերոսը անշուշտ սրանից ավել և շատ պիտի խոսած լինի իրան դավաճանությունը բռնողների և կողոպուտողների դեմ։ Ի նշ օգուտ դրանից։ Իրավաբանական սկզբունքները պիտի հաղթանակեին մի նախաձեռնած, երկար տարիներ ստոր ու զգլխի արարքների միջոցով պատրաստված մեծ ոճիրի մեջ

«Անին շորս հարյուր իննսուս և չորս թլականին (1045) սոնվեց ոչ թե պատերազմի օրենքով, այդ խաբեությունը», — ստում է կաստիվերացին Պատերազմի օրենքն էլ գուտ սր դարություն չէ, բայց ի նշ ասես երբ այդ արդարությունն էլ բացակա էր այդ բռնության մեջ Սարգիկ որոնք պատեռագ մի դատում հաղթվել ու փախել էին, այնքան անպատիվ երեսունեցան որ ճանապարհի կողքին դարանամուտ եզուծ սվազակների պես վրա տվին և ստորությունը էին խլում այն, ինչ չէին կարողացել խլել բաց ճակատով, ազատ մրցությունը։ Մեր հերոսը իր գերության շլթանների մեջ էլ վեհ ու գեղեցիկ էլ իր անբարոյական հակառակորդներից։ Բայց ի նշ օգուտ

Իրողությունը մնում էր ավազակային հափշտակությունը Գագիկը մեն մենակ էր պաշտպանվում իսկ քանի՞ փաստաբաններ ուներ բյուզանդականությունը։ Այդ վեճերի ժամանակ հայ նախարարներից մեկը Կ Պոլսում շտապեց օրինականացնել Անին հափշտակողների գործը։ Դա նույն Գրիգոր Մագիստրոսն էր, որ ներկայացավ կայսրին, իր բոլոր տոհմային կալվածները որոնց մեջ էր և Բջնի բերդը հանձնեց

նրան և փոխարենը կալվածներ ու իշխելու իրավունք ստացավ Ս իշագետքի կողմերում:

Այս բանը նա ինքն է պատմում իր նամակների մեջ: Պատմում է իրան և իր նմաններին արդարացնելու համար: Ի նշպես: Ես խոստովանում է որ թողեց Գագիկին ու անցավ կայսրի կողմը այն սլատճառով որ երկիրը այլևս չէր կարելի պաշտպանել թշնամիներից: Ուղորմելի՜ արդարացում, որ այնքան վայել է թույլ ու անպետք իշխաններին: Կարծես Գրիգոր Մագիստրոսը փորձել էր լր հայր Վասակի նման կրճքով պաշտպանել Բջնին և չէր կարողացել: Կարծես Նրա հորեղբայր Վահրամ իշխանը այդ իսկ ժամանակ չէր նստած լր կալվածներում սուանց կայսրի մասին մտածելու հույսը իր ծեր բազուկների վրա դրած ել կարծես Գագիկ Բագրատունին, կույր հունամուլության այդ զոհը, երբևիցե հաղթվել էր պատերազմում, երբևիցե ցույց էր տվել թե չէ կարող մի կայսրի պես էլ պաշտպանել երկիրը, եթե ամբարիշտ ինքնահավան հայ ֆեոդալները տային նրան կեսը այն հավատարմության որ տալիս էին Բյուզանդիայի արքունիքին

Բանականություն, տրամաբանություն չկար օտարամուլության ստրուկների նույնիսկ ամենաշնորհ սլի կրթված ներկայացուցչի մեջ Այդ ապացույցեց պատմությունը, ապացույցեց իրանց այդ ֆեոդալների անդառնալի կորուստով Անիի վաճառումը Բագրատունյաց տոհմի մահվան դատավճիռը չէր միայն, այլև այն քաղաքական սիստեմի, որ պահվում էր Հայաստանում հին-հին դարերից իբրև ազգային ինքնուրույնության միակ եղանակ Մագիստրոսները իրանք իրանց գլուխներն էլ էլն կտրում: Այնպիսի հեշտությամբ, այնքան ֆանատիկոսական համառությամբ քանդելով Աշոտի մեծ տաղանդով կառուցած շինությունը, ոչ ոք այնուհետև այլևս չկարողացավ դրա նման մի կերտվածքի քարն անգամ դնել բուն Հայաստանի հողի վրա

Եվ այդպիսի մի տխուր քաջագործության հեղինակ Մագիստրոսները պատասխանատվություն էլ շունեն մեր պատմության մեջ: Պատմագիրները պատմում են նրա արարքները առանց որևէ հանդիմանության առանց պարսավանքի ընդ հակառակն, պաշտպանում են նրան, հիանում են նրանով

արովհետև նա գիտուն էր, գրող ու թարգմանիչ էր, աստվածաբան էր նույնիսկ թոնդրակեցի աղանդավորներին անխնա հալածել ու կոտորել է հանուն ուղղափառ քրիստոնեության: Էլ ի՞նչ է հարկավոր հոգևորական հեղինակներին հիացնելու համար

Իսկ մենալ մյացած, դավով շրջապատված Բագրատունի ճերո՞ւր: Նրա բողոքները գնացին հետզհետև մարելու ոչընչանալու հեռավոր, խորթ աշխարհի անտարբերության մեջ:

Բայց նրան սպասող ժողովուրդ կար Տեսան, որ Գագիկը գնաց ուզում էին որ նա վերադառնա: Գավաղրությունը ծածուկ էր գործել, ծածուկ էր հաղթանակել: Եվ ահա Անին տեսնում է որ իր թագավորի փոխարեն հունական զորքն է մոտենում իր պարիսպներին: Նա վրդովվում է Ապիրատ զորավարը, որ բերդապահ էր թողնված, Գետադարձից ավելի սուրբ էր պահում իրան հանձնված ավանդը: Եւ հայտարարեց որ մայրաքաղաքը կհանձնե միայն նրա օրինավոր տիրոջ և քաջարի հարձակումով ցրեց հունաց բանակը: Մի անգամ էլ կենդանի փաստով ապացուցվեց որ քաջությունը չէ գալիս տիրելու այս քաղաքին, այլ ոճիրը

Հանկարծ քաղաքին իբրև սոսկալի ճշմարտություն հայտնի է դառնում, որ Գագիկը շյլես շյլտի վերադառնա Երեւոյ: Հունական խարդախության դեմ զրգուված անեցիները մտածում են հարևան օտար տիրողներից մեկին կանչել և մայրաքաղաքը նրան հանձնել: Մտածում են վրաց, արխաղների թագավորների մասին որոնք բարեկամություն ունենին Բագրատունիների հետ մտածում են նույնիսկ Գվինի մահալեդական իշխողի մասին որ նույնպես ինամիությունը կապված էր այդ տոհմի հետ: Բայց ոչ ոք չէ մտածում, որ այդ միջոցին երկու քայլի վրա, Կարսում նստած է հարազատ Բագրատունի թագավորը, նույնպես Գագիկ անունով: Բերեչ նրան, նորից միացնել Բագրատունյաց ճեղքված թագավորությունը, նորից մեծացնել ուժը, բախտ փորձել— ոչ ոք այդ մասին չէ մտածում: Ինչո՞ւ Արդյոք Կարսի Բագրատունիները Գվինի էմիրի՞ց էլ հեռու էին անեցիներից թե կատաղի թշնամությունը Բագրատունյաց հարազատ տոհմի դեմ չէր թույլ տալիս նրանց անունը տալ:

Հավանականը այս երկրորդն է: Չհիշվեցին և Լոուս Բագրատունիները — այս փաստը շատ բան է ասում: Չէ՞ որ Կենդանի հաղթական էին Վեստ Սարգիսը և նրա ընկերները Դժբախտության օրերում նրանք: հրապարակի տեր հանդիսացան և հայտարարեցին, որ այնուամենայնիվ, բյուզանդական տիրապետությունը պիտի մտնե այդ քաղաքի մեջ Եվ հնազանդվեց ժողովուրդը

Հնազանդվեց ինչպես հնազանդվում են մահվան ճակատագրին, լացով ու արտասունքով: Համայնական սուգ կատարեց անտեր մնացած մայրաքաղաքը Ի՞նչ տեսարաններ այդ օրերում: Ժողովուրդը դիմում է իր անցյալին նրա սովերների և պատմում իր անհատակ ցավն ու վիշտը: Թագավորների գերեզմանների վրա խմբվում է բազմությունը, իր արտասունքներով թրջում է նրանց հողը, իր ողբերով աղմուկում է նրանց պալատների գերեզմանական լուսությունը: Հայր լավ թաղել գիտե Եվ այդ լացն ու շիվանը այդ համայնական սուգը արժանի էր իր առարկային այդպես թաղվում էր միջնադարյան հայոց ամենալավ ամենագեղեցիկ թագավորությունը: Անմխիթար երկիրը երևի զգում էր որ դավերջինն է հայրենի հողի վրա զլում էր որ վաղը մյուս օրը պիտի գա պատուհասը, զգում էր իր փախուստի, պանդրխտության ճանապարհները Լեհաստանում, Մոլդավիայում

Լալիս էր անցյալը լալիս էր ներկան Լաց էր վիճակվում գեղեցիկ մայրաքաղաքին իբրև հավիտենական ճակատագիր: Այսօր էլ անփոփոխ է՞ նույնը: Նայեցեք քարերով լցված մի քաղաք մերկ այրված շրջականեր Այրել է Լարտասունքը այրել է այնպես, որ նույնիսկ օդի մեջ էլ ծայտուն ու հնչյուն չէ լսվում Արտասունքի աղերն են ծծվել այս թշվառ հողերի մեջ Եվ այսօր էլ մենավոր այցելուն մտնելով մահվան քաղաքը մի բան է ամենից առաջ զգում որ նա լաց է լինում որ նրա արտասունքները երբեք չեն սպառվում

Լաց ու կոծ Դավաճանությունը հայրենի անկարգությունը նրան ներս մտցրեց Ուր էր Վահրամը Կենդանի էր դեռ ծեր առյուծը բայց այլևս ոչինչ չէր կարող անել: Թագավորը հեռու արևմուտքում հույներն են Բագրատունիների ժառանգները:

Օտարամուլ ֆեոդալականության գգված և փայփայված բյուզանդականությունը եկավ բազմեց Անիի մեջ: Բայց ի՞նչ օգուտ: Ոչ լավագույն օրեր ոչ այնպիսի մի բարեկարգութիւն, որ գոհացներ անեցիներին Գավաղիւրներից և դավաճաններից ոչ մեկն էլ չբարձրացավ Անիում: Հույն «կատապաններն» էին կառավարում Շիրակը:

Պակաս ողբալի շէր և Գագիկից Անիի բանալիները ավանդ ստացած հոգևորականի դրութիւնը: Հերթը այժմ նրան յասավ: Միայն խոր տգիտութիւնը կամ ոսկիների փայլը պատճառած կուրութիւնը կարող էր շտեմել, որ բյուզանդականությունը միայն մարմնի ստրկացում չէ, այլև հոգու Քալաքական ազատութիւն խլող յույները թույլ պիտի տայի՞ն, որ հայերի մեջ մնա կրօնական ազատութիւն: Պետրոս Գեօղարձը հրաման ստացավ գնալ Կ Պոլիս:

Մատթեոս Ուռհայեցին մեծ գովասանքներով է խոսում Պետրոսի մասին և նկարագրում է կաթողիկոսարանի հարքստութիւնները Բագրատունի թագավորները ոչինչ չէին խնայել, դր կաթողիկոսութիւնը շքեղ կերպով ներկայացնե հայոց եկեղեցու բարձրագույն իշխանութիւնը Ր շ շքեղութիւն էր պակասում կաթողիկոսարանին ոչ իշխանական դիրք ու եղինակութիւն: Շատ արձանագրութիւնների մեջ մենք տեսնում ենք, որ առաջ կաթողիկոսն է հիշատակվում հետո իրայն թագավորը: Այսպես էր մանավանդ Պետրոսի ժամանակ: Եվ Ուռհայեցին պարզ ասում է «Կաթողիկոսական աթոռը հայոց թագավորութիւնն անթողից նվաստ չէր»: Պետրոսը տիրում էր մի ընդարձակ եկեղեցական պետութիւն վրայ: Հինգ հարյուր թեմեր էին հնազանդվում նրան, եպիսկոպոսների թիվը հարյուրների էր հասնում: Կաթողիկոսարանում միշտ գտնվում էին 12 եպիսկոպոս 4 վարդապետ, վաթսուն երեց և 500 աշխարհական: Մի ահագին արքունիք, ինչպես տեսնում եք Անին միայն կարող էր այսքան շքեղութիւն պահպանել իր մեջ: Կաթողիկոսարանին պատկանում էին, ինչպես հիշեցինք, հինգ հարյուր գյուղեր:

Ի՞նչ էր պակասում հոգևոր միապետին: Եվ սակայն այն անտանելի հարցը, որ նա ուղարկեց հունաց աշխարհը՝ «Ի՞նչ եք տալիս»: Մոնոմախը շատ լավ բռնել էր Պետրոսի թույլ

կողմից: Կայսերական հրամանը Գետադարձը կատարեց և ճանապարհ ընկավ մեծ շուքով ու շքեղութեամբ: Նա տարավ իր հետ իր բարեկամներին և ազգականներին, որոնց հետ և փառավոր թիկնապահ խումբ, բոլորը երեք հարյուր զինված մարդիկ: Իսկ շքախումբը կազմված փառավոր ջորիներ հեծած հարյուր եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, քահանաներից և այլ կրոնավորներից: Բացի այդ բոլորից կային և երկու հարյուր հետևակ ծառաներ:

Սշխարհային փառքի և շքեղության սիրահար կաթողի կոսը, բնականաբար սլիտի և շահամուլ լինելով: «Պետրոսը շատ էր գանձ սիրում և շատերը դրա համար վատաբանում էին նրան», — ասում է Լաստիվերացին: Կ Պոլիսը ավելի ևս շոյեց նրա փառասիրությունը՝ շքեղ կերպով ընդունելով նրան: Պալատում նրան նստեցնում են ոսկի աթոռի վրա: Եճերբ ունկնդրությունը վերջանում է, հայ հոգևորականներից մեկը իհարկե Գետադարձի պատվերով վերցնում է իր հետ այդ աթոռը: Ծառաները արգելում են այդ բայց հոգևորականը ընդդիմանում է և բանը հասնում է այն տեղին որ կայսրը իմանում է այդ վեճը ու ոսկի աթոռը տալիս է ընչաքաղց հյուրին:

Այդ մուլությունը ավելի ևս գրգռելու համար, կայսերական առատ և թանկադին ընծաներ ևս թափվում հայոց կաթողիկոսի գանձարանը: Ստեղծվում է մի ոսկի վանդակ որի մեջ նստած Պետրոսը, սակայն, իր Եկեղեցու անկախությունը պահպանելու առաքինությունն է ունենում: Նրան արգելված էր մերադառնալ Անի և խեղճ շահամուլը օտարության մեջ ոսկի շղթաներով կապկապած էլ կմեռներ Էթե Արծրունիներից մեկը իր Երաշխավորությամբ չվերցներ նրան ու շտաներ Սեբաստիա, ուր և նա մեռավ մի վանքում: Իսկ նրա գանձերն ու հարստությունները վերջիվելջո հույների ձեռքն ընկան:

Մարդկային հաշիվներ մարդկային մուլություններ: Նըրանք էին, որ մի ամբողջ աշխարհ դժբախտացրին:

Իսկ ի՞նչ արավ գոռոզ, արասավոր բյուզանդականութունը դավերով ու խաբեությամբ խլած Անիի հետ: Չկարողացավ պահել իր ձեռքում այդ համեղ պատարը: Պարսկաս

տանի կողմից սպառնացող վտանգը, սելջուկյան հեղեղը, ուղղվեց դեպի Շիրակ: Գագիկ չկար, Վահրամ չկար Ուռհայեցին ասում է, թե քաջ Գագիկի քաղաքը պահպանելու համար հույները կին մարտիկ էին ուղարկում: Ահա այդ կիները վատաբար թաքնվեցին Միջնաբերում, երբ Ալի-Ասլանի զորքը մոտեցավ Անիին: Սմբատյան պարիսպները դիմացան, դիմացան բայց հո նրանք չէին կարող սլատերազմող բանակ էլ դառնալ Անին նվաճվեց քարուքանդ եղավ առաջին անգամ հույների ոտը կտրվեց Անիից (1064)

Ուրեմն միայն 19 տարի տիրապետելու համար էր այնքան զրկանք ու տանջանք կրում Շիրակը: Ո՛ւր էր Գրիգոր Մագիստրոսը նա կենդանի չէր որպեսզի տեսներ, թե ինչ ապահով ձեռքերի էր հանձնել իր տոհմային կալվածները և անհրաժեշտ էր գտնում, որ Գագիկն էլ հանձնե:

Հայրենիքի դժբախտությունները ցավոտ արձագանք էին գտնում հեռավոր արևմուտքում արգելված Գագիկի սրտի մեջ: Նա ամուսնացել էր Արծրունի օրիորդի հետ ուներ որդիներ թոռներ: Դեռ հույս ուներ թե պիտի ստանա իր հայրական ժառանգությունը և ամեն ժամանակ, երբ հարմար առիթ էր ներկայանում, նա աշխատում էր այդ ուղղությամբ: Նրա որդի Հովհաննեսը եկավ Անի քաջ չկարողանալով այդ տեղ անվտանգ ապրել, գնաց Վրաստան: Երկրորդ փորձն արավ նրա որդին, երիտասարդ Աշոտը և հաջող կերպով Մեկիք Շահից նա ստացավ Անին կառավարելու իրավունքը և շտապում էր դեպի իր պապերի երկիրը, բայց Շեղդատյան տոհմը, որ արդեն Անիի տերն էր դարձել սպանել տվեց խեղճին, երբ նա Շիրակի սահմանին էր հասել: Նրա դիակը տարան Կ Պոլիս: Այդտեղ արդեն մեռել էր Հովհաննեսը: Մեռավ և Գագիկը: Անիի Բագրատունիները կորան, անհայտացան:

1064 թվականի տրշավանքը ցույց տվեց Կարսի Գագիկ թագավորին, որ իր փոքրիկ ուժով չպիտի կարողանա դիմադրել արևելքի վտանգին, մանավանդ որ արդեն Վանանդը տեսել էր իր մեջ սելջուկներին, փորձել էր նրանց ուժը: Ուստի թագավորը ծախեց իր երկիրը հույներին և նույնպես տեղա-

փոխվեց արևմուտք, այնտեղ բյուզանդականութիւնն ալիքն էր մեջ անհայտանալու համար:

Այսպես ահա, երեք իոթրիկ թագավորութիւնները որոնք Հայաստանի արևելյան սահմանագլխի վրա ամրութիւններ էին, շկարողացան միանալ իրար հետ և հատ հաս Բյուզանդիայի որսը դարձան Կ Պոլսի արքունիքի քաղաքականութիւնը դրանով լրանում էր մի քաղաքականութիւն, սակայն որ դատապարտված է պատմութեան մեջ իբրև կարճատես, մնասակար նույնիսկ Բյուզանդիայի շահերի համար Այդ շահերը պահանջում էին, ընդհակառակն որ քրիստոնէութեան երեք առաջավոր պահակները ուժեղանան, որպես զի կարողանային դիմադրել արևելքի վտանգին: Դրա փոխարեն, բյուզանդականութիւնը մերկացրեց սահմանները և թույլ տվեց որ Միջին Ասիայի հորդանները մտնեն կայսրութեան մեջ, վերջիվերջո էլ ոչնչացնեն Բյուզանդիան:

Բայց ի նշ միսթարութիւն կարող է լինել այդ տխուր Վանգամանքից Փակենք պատմութեան էջերը: Անիի վիճակը Բագրատունիներից հետո մեզ արդեն հայանի է ընկնելով, զեր կենալով, լավ օրեր տեսնելով, բայց վատերից էլ անշափ տանջվելով նա մի կերպ դարերով կյանք քարշ տվեց Այդ ժամանակները նա արդեն նախկին փառքով ապրող մի քաղաք էր Գլխավորը այն 84-ամյա շրջանն է երբ Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաք էր: Սյդ շրջանն է Անին Սնի դարձրել այդ շրջանն է որ այսօր էլ բոլոր այցելուների առաջ հանդես է գալիս իբրև պատմական փառավոր ժամանակների մի հուշարձան Վերջացավ Բագրատունիների շրջանը և այդ վերջից հետո Անին արդեն ավերանք ու դժբախտութիւն քարոտող մի քաղաք է: Լաստիվերտցին, երևի 1064 թ ավերանքից հետո, արդեն գրում է

«Այժմ թագավորը պատվից ընկած կալանավոր գերոնման նստած է հեռու տեղերում: Այսպես էլ հայրապետական աթոռը, ամայացած իր վրա նստողից, երևում է տխուր դեմքով, իբրև մի նորահարս կին որ այրի է մնացել Հեծելազորքը, անտեր մնացած թափառում է որը Պարսկաստանում, որը Հունաստանում որը Վրաստանում: Իշխանական առհմերից կազմված սեպուհ գունդը, դուրս եկած հայրենի-

բից, ընկած իր ճոխությունից, ուր որ լինում է, առյուծների կորյունների պես մռնչում է Թագավորական պալատը ավերակ և անմարդ: Մարդաբնակ աշխարհը բնակիչներից թափուր մնաց: Ուրախության ձայն չէ լսվում այգեքաղի ժամանակ ոչ էլ հնձան կոխողների երգերը: Մանուկները չեն խաղում ծնողների առաջ և ոչ էլ պատվով ծերերը նստում են հրապարակներում: Հարսանիքի ձայն չէ լսվում ոչ էլ հարսնարանի առագաստներն են զարդարվում: Այս ամենը պակասեց ու կորավ և այլևս չի հարություն առնի: Այժմ ամենինչ մեզ համար ողբի փոխվեց և այն ուրախության զգեստը սև սգավոր քուրձի փոխվեց: Ո՞ր լսելիքը կտանե մեր թշվառության պատմությունը: Ո՞ր քարե սիրտը չի թուլանա հառաչելով և չի փշրվի հեծեծալով»

Կարծես այսօր այստեղ մեր կողքին է նստած զգայուն լաստիվերտցին:

«Այս ամենը այն վաճառքից եղավ» — հառաչում է նա: Այդ էլ կա, այդ էլ տեսնում ենք այստեղ

ԺԵ

Հյուրատան մեծ սենյակում մեզ հոգնած արևից խաշված ուզկորներիս, սպասում է Խալաթյանների սիրալիր ու սքտաբաց հյուրասիրությունը: Բացված են սեղանները ոչ ոք չկա դրսում սենյակը լցվել է մինչև պոռնոգները: Կենդանի աղմուկ է տիրում, բազմամարդ ընկերության աղմուկը կուռ մարդ չկա, լսվում են հանաքներ ծիծաղ և տպավորություններ, կցկտուր տպավորություններ որոնց համար շատ անգամ մի խոսքը, մի բացականչությունն էլ շատ բավական է

Քաղցր է այս զով ստվերը Անիի անողորմ արևից հետո Ավելի քաղցր է ընկերների և ծանոթների լայն շրջանում հանգստանալը այնքան տեսնելուց այնքան զգալուց հետո: Ամեն մեկը մի տրամադրություն է բերել դրսից Եվ մեր ճաշի սեղանը տրամադրությունների սեղան էլ է իրար լսում ենք, իրար հասկանում ենք: Բայց խոսքը վատ հաղորդիչ է:

Նա չէ կարող սրտի ամբողջութիւնը դուրս բերել, դնել սե
զանի վրա: Նա սպունգի պէս չէ ծծում այն ամենքը, ինչ
շարժվում է սրտի դադանարաններում ինչ գուլն ու ջեր-
մութեան աստիճան է հաղորդում մտքին ու տրամադրութեան:
Ոչ, ընկերական գեղեցիկ սրտաբաց մտերմական շրջանի
մեջ էլ ամեն ինչ չէ արտահայտվում ձայնով: Այնտեղ, ներ-
սում, դեռ մնում են բաներ որոնց ամեն մեկը իր, միայն իր
նվիրական, սուրբ սեփականութիւնն է համարում և պահում
է միայն իր համար:

Զգիտեմ ուրիշներն ինչպէս, ես մի ինչ որ ճնշված տրա-
մադրութեան տակ էի ինձ զգում թեև խոսում էի, թէև ոչնչով
հետ չէի մնում շրջանից բաց մի ինչ-որ անտեսանելի հզոր
զսպանակ ստիպում էր ինձ շնորհաբերել սլահպանել օրինա-
վորութեան այն աստիճանը ուր մարդ իրան պարտավոր է
զգում հաշվի առնել յուրաքանչյուր խոսք յուրաքանչյուր
շարժմունք, որպէսզի շփրավորե շրջապատի տիրական տրա-
մադրութիւնը:

Ամբողջ ժամանակ ինձ վրա բռնապած էր այն ամենք,
ինչ զգում և անում ես մի սգատան մեջ ինձ թվում էր թե
այստեղ մի մեռելական դրութիւն կա որը պետք է հարգել,
պետք է իրան պատշաճավոր վերաբերմունքով մեծարել,
խոսք, զրույց կերուխում, կենացներ սրախոսութիւններ,—
ես ոչինչ չէի թողնում ոչինչ չէի մոռանում, բաց այդ բոլորի
մեջ ինձ թվում էր թե մի մեռելատան ենք մեռելահաց ենք
ուտում, մեռելների թասն ենք խմում թվում էր թե մեռե-
լատերը մեր համեստ, սակավախոս, հարգելի վանահայրն է,
և ամեն մեկս պատրաստ ենք մեր խոսքով մեր շարժմուն-
քով ու վարմունքով նրան մխիթարել ցույց տալ որ զգում
ենք նրա ներկայացրած գաղափարը— սգատան վշտի գա-
ղափարը

Պատասխանում է նա իր կենացին, պատասխանում է ոչ
իր կողմից, այլ ավերակների այս ամբողջ քաղաքի կող-
մից,— և մեռելատան ու մեռելահացի տպավորութիւնը ավելի
սաստկանում է լցնում է սրտիդ բոլոր խորշերը խոսուն և
անհիշատակ մահերի դարավոր շեղջեր են կուտված այս
պատերից դուրս նրանք մամուռով շեն պատված — Անին

մամուռ չէ սիրում, — բայց փոշիացել են, անշարժացել և իրանց կենդանի ներկայացուցիչ են թողել այս մենավոր հոգևորականյն ննայելով նրա համակրելի պարզ դեմքին, կարծում ես թե դս է միակ կապը մահվան յտվերների մեջ հանգչող աշխարհի և կենդանի մարդկության մեջ, կարծում ես թե եթե մի բան ունես ասելու այդ աշխարհին, պետք է նրա հավատարմատարի միջոցով ասես .

Օտարոտի քմահաճո շէր այդ տրամադրությունը, որ տիրում էր իմ ամբողջ էության վրա: Այնքան տեսնել, այնքան ման դալ պատմության մեռելային ստվերներում և պահպանել առօրյա տրամադրությունը, իհարկե, անկարելի է: Ամբողջ ժամանակ առանց մի վայրկյան դադարի, մեր պատահանով մեզ է նայում Մայր եկեղեցին իր կտրատած, ջարդված կողերով նրա մոտ, պատի տակ գյուղացի երեխաները հայերեն երգեր են երգում Մեր վանահայրն է նրանց սովորեցրել այդպես երգել: Որքան մելամաղձոտ են մանկական զվարթ ձայները ավերակների մեջ, որքան հուշում են այսպիսի մի միջավայրում Երեխաները այն գյուղացիներից են որոնց առավոտյան տեսանք ձորի քարայրերում: Փկել են և նրանց մայրերն ու քույրերը որոնք գյուղական ամոթխածությամբ նայում են մեր մեռելահացին

Եվ երբ մտածում եք թե ինչ ու ինչ տեղերից ենք եկել ու հավաքվել այս բոլոր կենդանի մարդիկս... Գավառական առանձնացումների, գալառական նախապաշարմունքների ու հակառակությունների դո՛հ է այս շքեղ քաղաքը Այժմ մենք առաջ ենք քայլել այժմ տարբեր գավառների տարբեր ավանդությունների ներկայացուցիչ հայերս հավաքվում ենք մի հարկի տակ խոսում ենք, զգում ենք միասին, որովհետև գավառական բաժանումները այժմ այլևս չեն կարող այնքան հզոր լինել, քանի որ մենք արդեն ունենք մի ընդհանուր գրական լեզու որ խոսակցական է դառել կամ դառնում է:

Ճաշից հետո մինչև որ մեր կառքերը կպատրաստվեին, մենք մեր անձուկ սենյակից դուրս ենք գալիս զովություն որոնելու Իսկ ո՞ւր կարող էինք նրան գտնել եթե ոչ Մայր եկեղեցու կամարների տակ:

Պարձյալ այնտեղ ենք, դարձյալ Տրդատի դարսած քա-

րերը հափշտակում են մեր միտքը: Եվ երկար նայում ենք երկար էլ խոսում ենք այս սյունների, այս կամարների պահպանութեան մասին:

Մենք խնդրեցինք վանահորը ցույց տալ նվիրատվութիւնների մատչանը: Տեսանք նրան, մեծ մասամբ դեռ սպիտակ շորված Մի քանի թերթեր միայն ծածկված են անուններով և թվանշաններով: Խեղճ ու աղքատիկ են այս վերջինները այնքան խեղճ որ կարծում եմ մենք կամաշեինք ցույց տալ նրանց Անին այցելող օտարազգիներից մեկին Ամենախոշորը այդ թվանշանների մեջ 100 ուրբի է, այն էլ մի վարդապետից նվիրված: Մնացածները 10 ից դեն շեն անցնում: Եվ այդ կարճ ու աղքատ ցուցակը մի քանի տարիների ընթացքում է կազմվել Ավերակների ի նշ պահպանութիւն այսպիսի խղճուկ փշրանքներով երբ նրանք բավական շեն նույնիսկ վանահոր ապրուստի համար:

Հարցրե՛ք յուրաքանչյուր հային — նա կկամենար, որ Բարգատունյաց շքեղ հիշատակների ամեն մի մնացորդը պահեր պահպանվեր կկամենար նույնպես որ վանահայրք մինչև իսկ ամբողջ մի բարեկարգ միաբանութիւն ապրեր այստեղ ամեն ժամանակ, բայց

«Լոկ այդ քանը ինձնից կոպեկ չպահանջեր», — պատասխանում է յուրաքանչյուր հայի կողմից մեր արատները այնքան լավ ճանաչող բանաստեղծը:

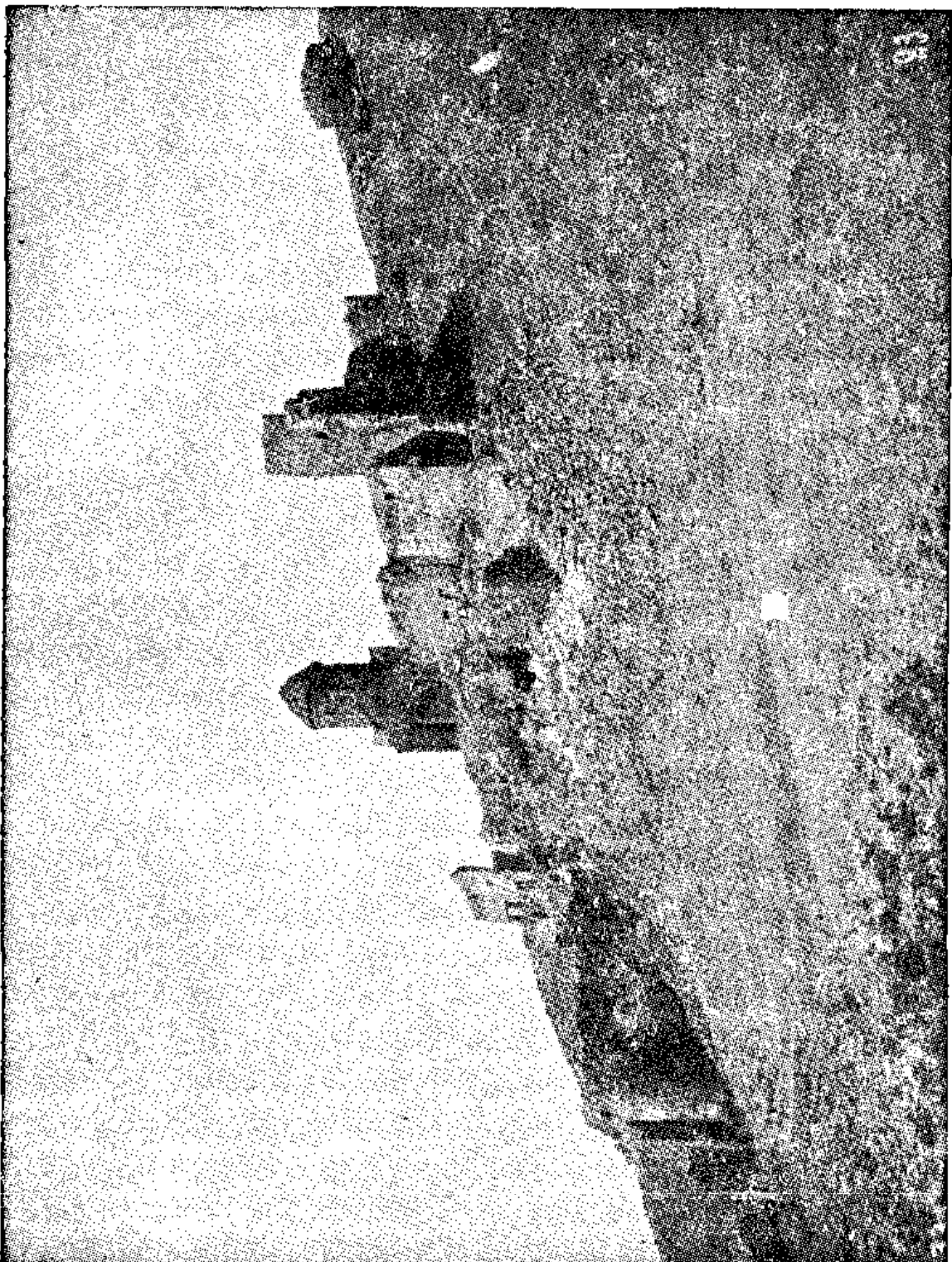
Սարսափելի կոպեկ, երբ նա հայկական է

Ահա կոպեկ չէ պահանջվել այցելուների մատչանի մեջ մտնելու համար — և որքան շատ են եղել ցանկագողները: Ես թերթում եմ այդ անշուք, բրբրված գիրքը Զգացմունքների մի ամբողջ Աստվածաշունչ, ուր հայի հետ Անին մեծարողների շարք են կազմում և շատ օտարազգիներ

Զգացմունքը հարգելի է Զգացմունքը հարկավոր է մարդուն Հարկավոր է մանավանդ Անիին անզգայութիւն մարդկային քարասրտութեան այս հսկա նահատակին: Բայց զգացմունքը պետք է ծննդարերող լինի պետք է մարդու ձեռքը տանն դեպի գործ

Թե չէ զգացմունքների մի ամբողջ մթնոլորտ իսկ նրա մեջ այսօր էլ մլլում է շարունակվող ալերանքի փոշին և կո-

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Գիտությունների և մշակույթի կազմակերպության կողմից

պիտ ու անողոր կախված է իսպառ անհետացման, վերջնա-
կան խորտակման սպառնալիքը

Դարձյալ մեր կառքերը շորս անիվներով զարնվում են
ալիերակների բյուրավոր քարերին:

Ավագ Դուռը մեզ ընդունել էր գիշերով երբ լուսինն էր իր
ս լոտ լապտերը կախել երկնքից այժմ դուրս է տանում ա-
մառնաչին օրվա այն ժամին, երբ անցել է յջօրեի տասը,
և արդեն իրիկնասպահի հովերն են բարձրանում: Տալավորու-
թյունը տարբեր է մանելու և դուրս գնալու միջոցին Եկողը
դիսից տեսնում է իրար մոտ կանգնած կոլոր աշտարակները,
որոնք պահսպանել են իրանց ձեր: Ներսից գնացողը ունի իր
առջև այդ աշտարակների մյուս երեսը: Ավերված, մ սշկված,
նրանք ցցվում են իբրև բողբոջ սև գերեզմաններ, իբրև հսկա
մումիաների պատյաններ որոնց մեջ այլևս մարմին չկա:
Այդ սև ներսից կիսակոլոր և վերևից կամարավոր պատրու-
վածքներից մահը դիտում է իր լշխանության մատնված
քաղաքը:

Իսկ ինքը, Ավագ Դուռը: Ներսից նա ավելի սաստիկ ա-
վերված է կուշ է և կել իր քառակուսի երեք հարկանի աշ-
տարակի մոտ, կողքը տվել է նրան բայց էլի սաստիկ ճնշված
է իր գլխին ու սւտերին նստած քարակույտերից Տխո՛ւր
դուռ

Քանի դեռ Անիի ներսումն ենք հիշենք որ այստեղ,
պարիսպների մոտ Ավագ Դուռն աջ կողմում պրոֆեսոր Մա-
ուր 1892 թվականին պեղել դուրս է բերել մի փոքրիկ եկե-
ղեցի, Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Հարգելի գիտնականը
մեծ հիացմունքով է խոսում այդ փոքրիկ շինության գեղեց-
կությունների մասին Դրսից այդ ս Լուսավորիչը ծածկված
է եղել շքեղ քանդակներով, իսկ ներսից բոլոր պատերը,
մինչև գմբեթի ծայրը հարուստ գունավոր նկարներով էին
ծեփված որոնք իհարկե, կրոնական բովանդակություն ու-
նեին: Ամենից հետաքրքրականն այն է որ եկեղեցու մեջ պա-
տերի մեկի առջև դրված է ևղել եկեղեցին շինողի քանդակա-
գործ պատկերը որ ձեռքին բռնած ուներ եկեղեցու կաղապա-
րը: Պատկերների տակ ծեփի վրա եղել են հայերեն արձա-
նագրություններ, որոնք պատկերների բովանդակությունն էին

ցույց տալիս: Սեղանի շուրջը հրաշալի վարդեր էին կազմված
հայերեն տառերից և այլ նկարներից:

Ո՞ւր և՛ այժմ այդ շքեղ շինություն մնացորդները: Ե՛լե
ղեցու մի փոքրիկ բեկոր է երևում ցույց տված տեղի վրա
Գուցե այդ է՛ վոքրիկ ս իուսավորիչը Բայց ո՞ւր են նրա
զարդերը

Սնցնենք այսպիսի հարցերի մոտով, ահա անցանք Ս
լազ Դոան աօլա պարիսպների միջով և դաշտն է փռված
մեր առջև, իսկ դաշտի վրա փռված են անթիվ անհամար
քարեր: Բնակության հետքե՞ր քաղաքից դուրս Գուցե և
նրանք անկարելի չեն նրանց մասին վկայություն է տալիս
դաշտի երեսին բարձր ցցված ավերակը Չորան քիլիսեն: Մո
տենում ենք նրան և տեսնում ավերանքից աղճատված մի թե
ծրկու պատի կտոր, որ հազիվհազ հաստատում է թե ինքը
ճիշտ որ, եկեղեցի է: Եվ սակայն ներսեսւանը իր նկարա
զրություն մեջ ասում է, թե նա կոյորակ ու երկար գմբեթ
ունի: Ունեցել է մի ժամանակ

Հովիվը, ոտ, ավանդության նույնի, շինել է այս եկեղե
ցին ունեցել է ոչ միայն ճաշակ, այլև շատ ծանր գրպան:
Գուցե հովիվների և երկրագործների թա՞ղ Լր ույստեղ: Այժմ
Հովիվի եկեղեցին Սսիի տխուր ու ջարդված հյուրընկալն է
ամենից առաջ իա է դիմավորում այցելուին, ամենից երկար
տեղ նա է ճանապարհ դնում Անիից զնացողին

Ահա նու՛ էլ անհետացավ: Այլևս Անի չկա: Դաշտեր, Ուշ
Փափայի լանջերը իջնում են դրանց վրա

Գնում ենք Անիից: Զարմանալի բուս: Պատմական վայ
քերում յուրաքանչյուր մի հասարակ շարժողություն, մի սո
վորական խոսք ընդունակ է մարդու մտքի մեջ մի ահադին
հիշատակ զարթեցնելու: Այն, որ մենք գնում ենք Անիից
գնում ենք ընդմիշտ հեռանում ենք ափսոսանքով, հեռանում
ենք տխուր հիշատակներով հանկարծ ինձ գրդում է եռևա
կայության աչքով տեսնելու այս դաշտերը այն լանջերը
փախստականներով ծածկված

Նրանք էլ հեռանում էին, դժբախտության այն հազա
քավոր զսովակները: Եվ քա նի անգամ Դարերի ծալքերի
մեջ կորել են նրանց հառաչանքի կրք աչքերից ծորող արտա

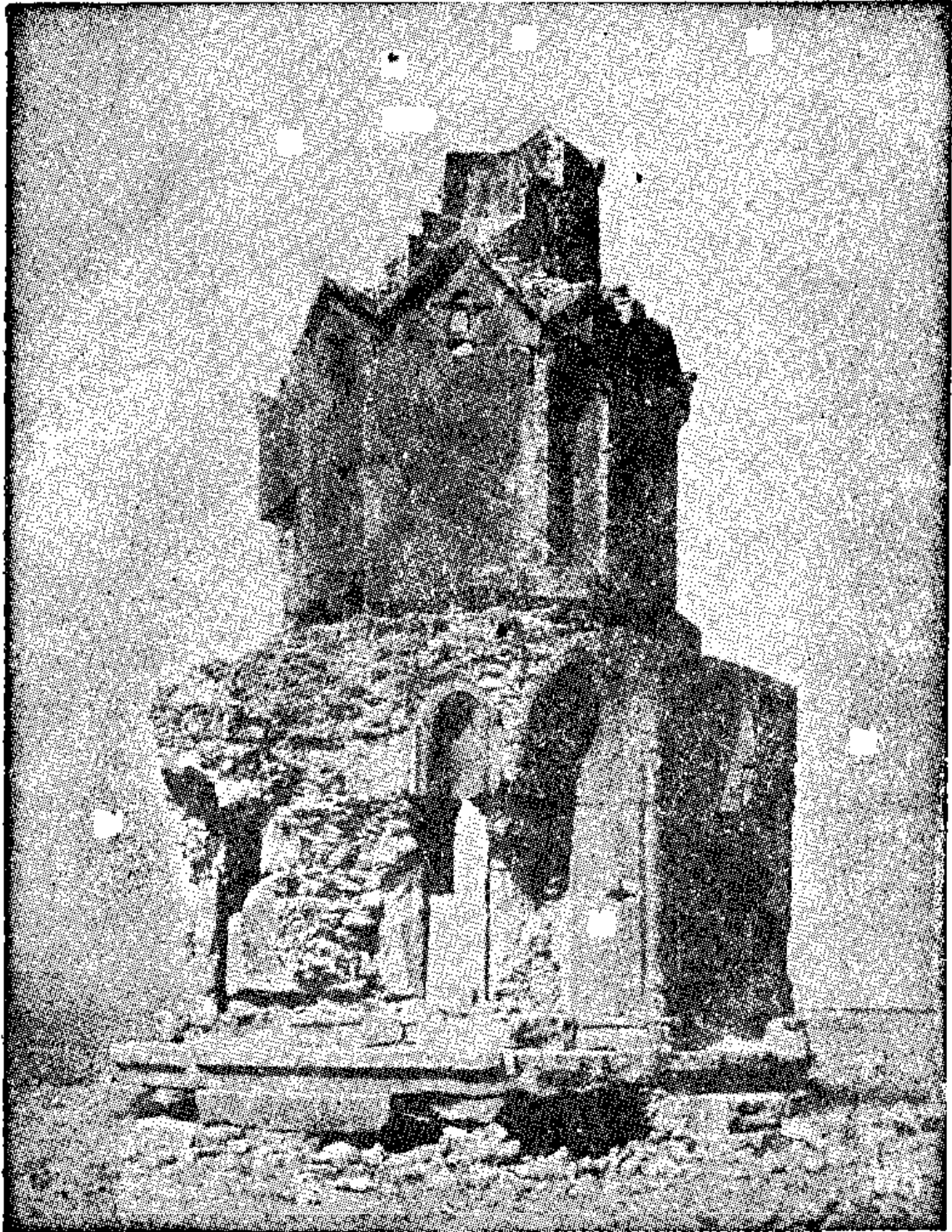
սունքը, երբ հուսահատ ու անմխիթար, թողնում էին իրանց գեղեցիկ հայրենիքը, իրանց նախնիքների գերեզմանները, իրանց հողերն ու կայրերը և հեալով փախչում էին գլուխ ապրեցնելու:

Ո՛ւր: Նեղ ու քարքարոտ ուղիներ են օձերի պես պտըտվում Ուշ թափայի շուրջը: Մի կարծեք, թե դրանք կարճ են, շուտով կմոլորվեն: Շիրակի դաշտերում, կկանգնեն մի տեղ Անեցի փախստականների ոտների տակ դրանք անհուն եք կարություն ունեցող ճանապարհներ էին: Այստեղից Լեհաստան, այստեղից Վոլգայի ափերը Այստեղից դեպի ամեն կողմ, ուր կարելի էր հալածականի դառն ճակատագրից ազատվել: Ի՛նչպե՛ս էին գնում, ինչո՞վ էին գնում: Սով. սար, անապատ, գետ ու անտառ, հող ու քար—ամեն ինչ իր կոշտացած զարշապարի տակ էր տալիս փախստականը Գնում էր դիակներ փոելով այդ տանջանքի ու անեծքի ճանապարհների երկու կողմով: Գնում էր, այստեղ ամայություն թողնելով Ամայությունն է միայն որ չէ տանջվում

Եվ ամայությունը գալիս էր բռնելու մի ազնվական, ընդունակ ժողովրդի տեղը, մի ժողովրդի, որ իր ազգի պատմության մեջ միակ և եզակի օրինակն է տվել իր աշխարհաշինությամբ, իր մեծադործություններով նա տարավ իր Անիի անունը, Անիի շնորհները, զարմացրեց իր անեցի լինելով ամենքին և այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի մեջ անեցի լինելը նախանձելի պատիվ մնաց որ այսօր էլ դեռ շատ ուշատ գաղթավայրերի պարծանքն է

Հասանք Ուշ-թափայի ստորոտներին, իսկ ես մտքով դեռ այն գաղթականների հետ եմ տեսնում եմ նրանց փախուստը նրանց հոգսերն ու մտքերն եմ գուշակում նրանց կսկիծն ու կարոտն եմ զգում: Ընդարձակ է Շիրակի դաշտը. բայց բավականանո՞ւմ էր նա գաղթականների լայն հոսանքը տեղավորելու: Գնում էին հազարավոր տներ, գնում էր մեծատունը, գնում էր աղքատը

Ասում են, թե այդ գծբախտ բազմությունները մի հայ վարդապետի անեծքով դատապարտվեցին կոտորածի և գաղթի Այս խոսքը վարդապետներն են հնարել որպեսզի իրանց համար հեղինակություն ստեղծեն: Անին ճգնավոր-

Հովվի եկեղեցին (Անիի պարիսպներից դուրս)

ների աչքի փուշն էր,— ես այդ կարգացել եմ: Շատ կար նրա մեջ կենսունակութիւն շատ էր նրա կյանքը հարուստ ոտ պարարտ Բայց ինչի՞ նշան էր դա: Վարդապետների օրհնութիւններով լէր այդ փարթամութիւնը երկնքից ընկել օրպեսզի նրանց անեծքով էլ խորակուի: Ժողովուրդը պողպատ ունի իր բազուկներէի մէջ խելք ունի իր գանգի տակ և աշխատում էր, հարստանում էր վայելում էր իր վաստակածը: Վարդապետները ուղում էին, որ այդպես շինի, ուղում էին, որ մի մեծ ճղնավորանոց դառնա մեծ քաղաքը: Եթե երկինքը մի վարդապետի համար այդքան սարսափելի վրէժ խնդրութիւն պիտի գործ դնէր, էլ ինչո՞ւ անեցիները հարյուրավոր եկեղեցիներ ու վանքեր էին դարդարում իրանց առատ նվերներով և աղոթողների խմբեր էին սպասուում իրանց հարստութիւններով:

Ո՛չ: Այդքան շքեղ բացված բարօրութիւնը չէր կարող ինչպես ասվում է, իր գլուխը շուտել այն երկաթի դարերում քերը հափշտակութիւնները միակ տնխախտ արդարութիւնն էին համարվում քաղաքակրթութիւն և վայրենի տիրողների համար Ով աշխատող էր, նա պիտի հեծեծանքների մէջ ապրեր: Եվ վարդապետների հարուստ ու դարդարուն վանքերն ու եկեղեցիները չէին, որ երկոտանի գաղաններին ցույց էին տալիս, թե կարելի է հարստութիւն շատ գուրս մոզել այս երկրից: Այդ ինչ աստվածութիւն էր որ ոսկով ու արծաթով ծանրաբեռնված իր աղոթատները բուերի բնակարան դարձնելը համարեց արդարութիւն այս երկրի համար: Վարդապետական անեծքի շատ տարածված ավանդութիւնը վանական այն դժբախտ հասկացողութեան արդյունքն էր, որ կարծում էր, թե եթե այդ ժողովուրդը կոտորվում, սպանվում է, պատճառն այն է միայն, որ նա մեղավոր է Միջնադարյա ն խավար: Քանի ազնիվ բունկումներ է նա հանդիպել, քանի բազուկներ է թուլացրել որքան և որքան ազատարար եռանդ է սպանել:

Այստեղ, երևք վաղաթների այս ստորոտներում, ես տեսնում եմ կանգ առած փախստականներին, որոնք վերջին հայացքն են գցում իրանց սիրուն քաղաքի վրա, հարցուր ոտ միերորդ անգամը հառաչում են նորից և նորից արտասուներ

ների կաթիլներ են ծլլացնում և բռնեով կանանց և երեխաների ձևօրից, աստված են կանչում, երեսները դարձնում դեպի անծածոթ, հեռավոր աշխարհները Փախչում էին նրանք տանջանքից: Բայց ազատվում էին տանջանքից Իբրև մարդ՝ գուցե, իսկ իբրև հայ՝ ոչ: Տանջվեցին նրանք Լեհաստանում, տանջվեցին Մոլոտովիայի Երկնքի տակ: Տանջանքը հայի հետ է...

Թող այստեղ մնան ամեն ժամանակ և ամեն դեպքի մեջ թշվառ գաղթականները Ահա մեզանից էլ ծածկվեց ավերակների երկիրը: Այսպիսի արևելյան ստորոտները շատ են մնացին: Շտապենք, ճանապարհ շատ կա իսկ արեգակը արդեն շատ է թեքվել դեպի արևմուտք և ռուս թուրքական պատերազմի հսկա ականատեսները—Ավլիար, Կրզըլ-թափու, Տաննի, Կարաբալ և ուրիշ բարձրութունները արդեն Երև կույան կապտադույն սովերների մեջ են փաթաթվում:

Մենք ուրիշ ճանապարհով ենք վերադառնում, և մեր առջև դուրս Եկող հայ և թուրք գյուղերը ուրիշ անուններ ունին: Սակայն տարբերութունը միայն այդ անուններն են Շիրակի նույն գյուղական տեսարանը, քարերի շորացած ցեխի աթարի կույտեր կանաչ, գարմանուլի կանաչ դաշտերում, վճիտ լեռնային ջրերի մոտ:

Վերջ ունի՞ն այդ կանաչ տարածութունները: Արաք մայր մտնելու վրա մենք գոհությամբ տեսանք որ վերջ, այո ունին: Տեղի դիրքը վճիվեց: Մենք մեծ գառիվայր լանջերով իջնում էինք դեպի մի ձոր որ ընկած էր արևմուտքից դեպի արևելք և որի արևմտյան կողմում բարձրացած էին մեծ բլուրներ: Շուտով ձորի լայն կանաչ հատակում երևաց բավական լայն, կապուտակ գետը Կարս-լայն էր այսինքն նույն Սխուրյանը բայց առանց Ալեքսանդրապոլի Արփաչայի: Գյուղական փայտե հողածածկ կամուրջով անցնում ենք գետը: Մի փոքրիկ գյուղի մեջ ենք: Արգինան է: Ի նշ դալար ոսգեղեցիկ հովիտ ունի այստեղից Սխուրյանը

Կամուրջի մոտ երևում է նոր ձևի մի ջրաղացի մեծ շինութունը, որ պատկանում է մի ռուս գյուղացու: Կատարյալ անակնկալութուն Շիրակի գյուղական աշխարհում, ուր այսպես հաստատ թագավորում է նահապետականութունը, ուր

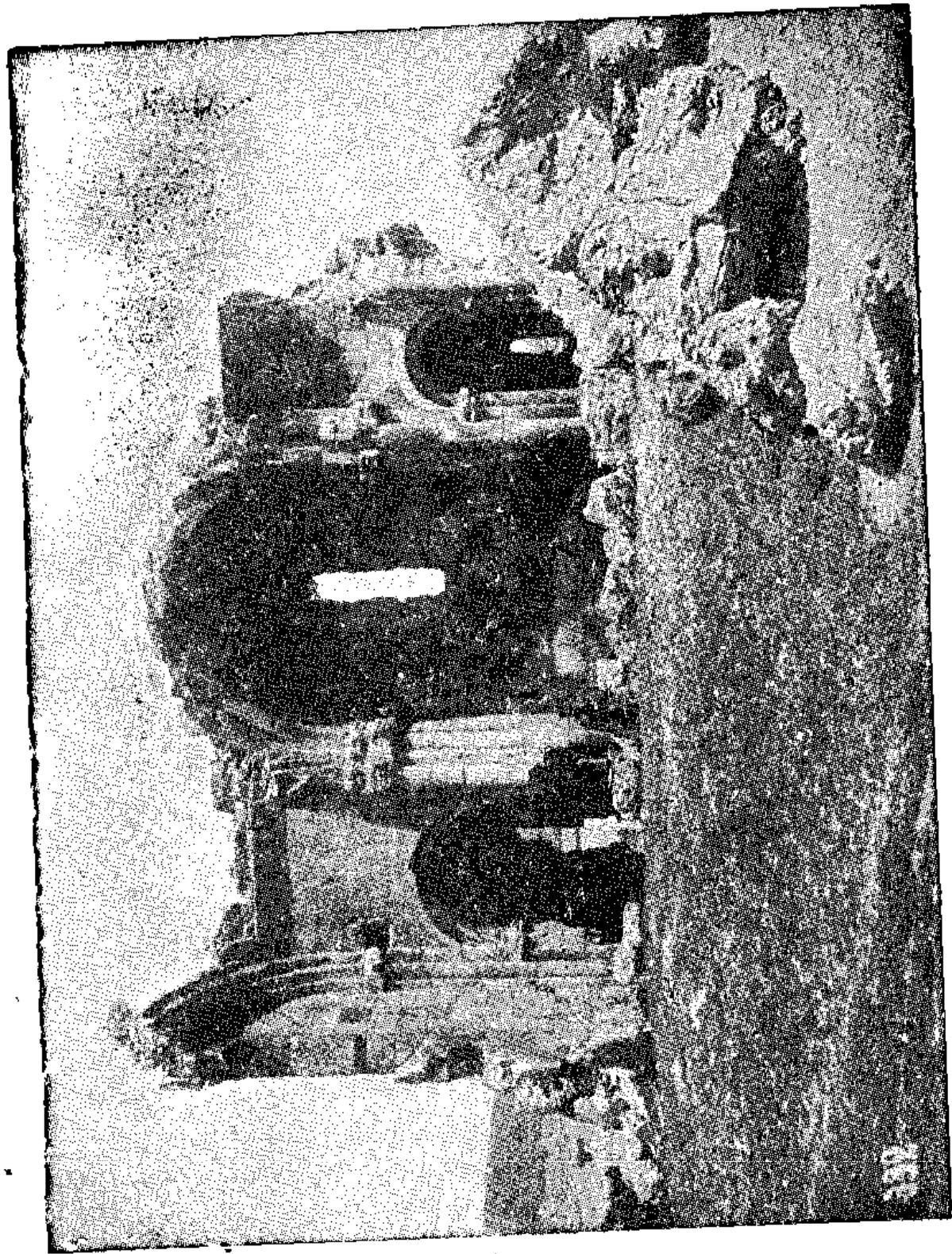
նոր ժամանակը դեռ համարյա ոչինչ չէ կարողացել մտցնել: Բայց ինքը գյուղը դեռ հարազատ է դեռ հպատակ է ավանգահանութեան, թեև վարչական կենտրոն է:

Հայեր շատ էիչ կան՝ այստեղ գյուղը պատկանում է ոռւսներին և թուրքերին: Եվ սակայն սա պատմական Արգինան է, որ Բագրատունիների ժամանակ ամբողջ Հայաստանի կրոնական մայրաքաղաքն էր թեև իր մեծութեամբ դարձյալ մի գյուղ էր:

Շիրակի քաղաքական կենտրոնը տեսնելուց հետո մենք կամեցանք նայել և նրա հովանու տակ հաստատված հողեր միապետութեան կենտրոնը: Դրա համար էինք շեղվել մեր ուղղութեանից բավական երկարացնելով մեր ճանապարհը: Բայց ի՞նչ տեսանք:

Գյուղի արևելյան մասում, տների մեջ բարձրանում է սվերակի մի հուկա կտոր, իսկապես մի պատ միայն, հյուսիսայինը որին կպած է արևմտյան մի փոքրիկ մասը: Երեւում են հայերեն արձանատրութեան կտորներ, երևում են գոան հետքեր: Պատը հուկապ շինութեան տպավորութեանն է թողնում: Նրա քարերից, նրա դարսվածքի ձևերից Բագրատունյաց ժամանակի հովերն են գալիս: Ամփոփ ձևի ամբողջութեան մասին ոչինչ հասկացողութեան կազմել չենք կարող: Բայց բարձր ու գեղեցիկ շինութեան այդ մեծ կտորը իսկույն փոխադրում է ձեզ Անի, կապում է ձեր միտքը նրա շինութեանների հետ:

Եվ իրավ Արպիւն անտ կապված էր Անիի հետ, Արգինան զարգարողն էլ Անին էր: Այս պատը որ կանգնած է այսպես մենակ ու անհիշատակ, Տրդատ ճարտարապետի գործն է: Ասողիկը պատմում է, որ խաչիկ կաթողիկոսը նրա ձեռքով շինել տվեց կաթողիկոսարանի Մայր եկեղեցին: Եվ ոչ թե մենակ այս եկեղեցին այլև ուրիշ երեք եկեղեցիներ նույն այս տեղում: «Շինեաց դսուրք կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք գժբեթարդ խորան երկնանման, հանդերձ ևս երիւք եկեղեցեօք՝ նոյնաձև, հրաշատեսակ, շքնաղագեղ յօրինուածով և զարդարեաց մեծապայծառ, ծիրանածաղիկ ոսկեթել անկուածովք ի զարդ

Արդևան Ի Կաթողիկէ Եկեղեցո վերակէ ուստի հերսիզ (X և վերջ)

ոսկւոյ և արծաթոյ և ամենայն զարդու պայծառութեան ջահարորոք լուսաւոր անօթոց»:

Բանաստեղծական շափազանցութիւններ այս ոգևորված գովասանքների մեջ չպետք է լինեն: Բավական է շնորհակաթողիկոսական աթոռի այն ժամասակվա գիրքը, ահագին հարստութիւնները: Անշուշտ փառահեղ է եղել և Խաչիկի շինել տված կաթողիկոսարանը—միշտ հիշենք, որ Տրգատն էր այդ բոլոր շինութիւնների կառուցանողը: Ուրեմն, այժմյան ողորմելի Արգինան ի՞նչ փարթամ և ճոխ կեցութեան տեղ էր, որքա՞ն զարդեր ուներ:

Տասներորդ գարի առաջին կեսի վերջում հայոց կաթողիկոսական աթոռը Աղթամարից տեղափոխվեց Շիրակ: Բազրատունի թագավորների համար նշանակութիւնից զուրկ չպիտի լինէր այն կարևոր հանգամանքը, որ համագրային կրօնական բարձր իշխանութիւնը գտնվում է վասպուրականի թագավորների հովանավորութեան տակ: Ունենալ իր երկրում կաթողիկոսարանը նշանակում էր բարեկամ ու գաշնակից լինել մի ուժեղ հեղինակութեան հետ և նրա միջոցով քաղաքական մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել: Արաս թագավորը որի ժամանակ տեղի ունեցավ կաթողիկոսութեան տեղափոխութիւնը էրևի շատ էր աշխատում գրավել ժամանակի կաթողիկոսին ոչ միայն իր երկրի խաղաղ ու ապահով դրութեամբ, այլև խոշոր կալվածական հարստութիւններով:

Աթոռը փոխադրողը Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն էր: Արասի մայրաքաղաքը Կարսն էր և Անանիան կաթողիկոսարանը հիմնեց Արգինայում որ Կարսից հեռու չէր: Հետաքրքրական է որ միջին դարերում էլ հայ կաթողիկոսները աշխատում էին հոգևոր բարձրագույն իշխանութիւնը տոհմային սեփականութիւն դարձնել ինչպես այդ արել էին Գրիգոր Լուսավորչի որդիներն ու թոռները: Այսպես, Անանիան Մոկացիների տոհմը առաջացրեց կաթողիկոսական աթոռի վրա, գոնե շորս կաթողիկոս Շիրապում այդ սոհմի ներկայացուցիչներն էին: Տարբերութիւնը այն էր որ մինչ գեռ Գրիգոր Լուսավորչի հաջորդները ամուսնանում էին և իրանց որդիներին էին հանձնում աթոռը, միջնադարյան կաթողիկոսները ամուսնացած չէին, և կաթողիկոսութիւնը

նրանց մ տիկ ազգականներին էր անցնում: Այսպես, Արգինայում շինություններ կատարած Խաչիկը Անանիայի քրոջ օրդին էր, Պետրոս Գետադարօը Խաչիկի եղբայրն էր իսկ երբ դեռ շունաստան, իր տեղը տվեց իր քրոջ օրդի Խաչիկ Երկրօրդին: Քիչ ժամանակից հետո կաթողիկոսությունն անցավ Գրիգոր Մագիստրոսի ժառանգներին, այսինքն Պահլավունի տոհմին:

Արգինան կաթողիկոսական աթոռ մնաց մինչև Պետրոս Գետադարօը, որ թողեց իր եղբոր կառուցած հոյակապ շինությունները և տեղափոխվեց Մնի, ուր իհարկե, ավելի մեծ հարմարություններ կային թագավորական ճոխություններով ապրելու համար: Ասողիկը խոսելով Սարգիս կաթողիկոսի մասին, որ հաջորդեց այս շինարար Խաչիկին, իբրև մի նշանավոր հանգամանք հիշատակում է այն, որ նա առանց կաշառքների և շողորթությունների կաթողիկոս դարձավ: Այս հանգամանքը մասամբ հասկանալի է դարձնում, թե ինչու կաթողիկոսները հարուստ մարդիկ էին և չափազանց սիրում էին հարստությունը: Ոսկին ճանապարհ էր բաց անում դեպի վառք, ոսկին դիրք ու հեղինակություն էլ էր ստեղծում:

Մոկացոս տոհմից միայն Խաչիկ Առաջինն էր, որ կաթողիկոսարանի մեծ հարստությունները Արգինան շքեղազարդելու վրա ծախսեց: Պետրոսը ոչինչ չէ արել, ինչպես տեսանք, նրա հավաքած ու պինդ պահած գանձերը վերջը հոսեց անհավանություն դարձան: Մեկը իր երկրին տվեց նրանից ստացած գանձը, մյուսը պահեց իրան իբրև գեղեցկություն, անձնական զարդարանք որ անհետացավ անօգուտ:

Սակայն ասենք և այն, որ մեր երկիրը այնպիսի բախտ չէր ստացել, որ կարողանար երկարատև էրջանկություն պահպանել իբր օրդիների մտավոր ու նյութական գանձերով: Ամեն ինչ ավերակ ու փոշի դարձավ: Եվ այսօր այս մի հատ մեծ պատն է որ ցույց է տալիս թե որքան խղճուկ մի բան է մնացել ութ հարյուր տարի առաջ ծաղկած ու գեղեցկացրած Արգինայից:

Տեղի դիրքը այնպես է, որ շատ բան չէր էլ կարող մնալ: Արգինան բաց է ամեն կողմից, բնական ամրություններ չունի: Բացի գրանից, Ախուրյանի հովիտը այն ճանապարհն է,

որ տանում է դեպի արևմուտք, դեպի Կարս: Սարսափելի կերպով ոտնակոխ է եղել նա:

Արգինայի վրայով է անցնում Ալեքսանդրապոլից Կարս տանող խճուղին: Մեր կառքերը հեշտ ու արագ սլացան նրա վրայով: Գյուղական ճանապարհների անողորմ երեբանքը մի տխուր հիշողութուն դարձավ մեզ համար:

Հրաշալի լուսնյակ երեկո էր, երբ մենք մտանք Ալեքսանդրապոլ:

ԺԶ

Վերջացավ մեր ճանապարհորդությունը պիտի վերջանա և իմ խոսքը Անիի մասին Բայց ևս վերջակետ չեմ դնում: Մի օր էլ ունենք ընթերցող երբ էլի Անիի հիշատակները գուրս կգան մեր աչքի առաջ բայց ուրիշ տեղ, ուրիշ հանգամանքների մեջ:

Հետևյալ օրը մինչև ճաշը, երբ մենք բավական կազ դուրվել էինք անբուն գիշերներից և տանջալից ճանապարհներով կառքերի մեջ ուստոստալուց հետո, Գր հալաթյանը առաջարկեց մեզ մի թևեկ ճանապարհորդություն էլ մինչև Ղանլիջա անունով գյուղը Օրը կիրակի էր, Ալեքսանդրապոլի փողոցներում աիրող մեռելությունը ցույց էր տալիս որ անձանոթ եկվորներս ոչինչ զվարճություն չպիտի տեսնենք գավառական տոնի ժամանակ էլ, երբ դարձյալ ամեն ինչ ընտանիքների ծոցում է ամփոփվում:

Նույն պարզ ու տաք ևղանակն էր: Մեր կառքերը գուրս եկան Ալեքսանդրապոլի փողոց փողոցներից և դիմեցին դեպի հյուսիս: Հարթ տափարս կով էինք գնում կարճ միջոցից ծովեցինք դեպի ձախ և մեր առջև բացվեց մի մեծ ձոր, որի խիստ քարքարոտ և շատ զառիվեր ձողի վրայով էր անցնում մեր ճանապարհը Իջանք կառքերից ոտով գնացինք դեպի գյուղը որ տեղավորված է սև սև ու գորշ ժայռերով պատած մի լանջի տակ:

Գա է Ղանլիջան, ավելի ճիշտ ասած՝ երկու Ղանլիջանե-

րի ներլին և վերին խառնուրդը, որ սյնուամենայնիվ, փոքրիկ ու խեղճ մի գյուղ է, բնակեցրած գաղթական ժողովրդով: Շրջակայքը քարակուլտեր են և տներն էլ քարակուլտերի նմանութուն ունեն պատերը ցածրիկ, առանց պատուհանների Բայց դուք գիտեք, որ Շիրակի գյուղում ենք էլ ի՞նչ հարկավոր է նկարագրությունը:

Միայն մի բնական հրաշալի դարդ ուի Աանլիշալ դ ս այն պաղ և ախորժահամ աղբյուրն է, որ բխում է ժայռերի տակից Եթե սլատահե ձեզ լինել այդ ջրի մոտ կուշտ խմեցեք իրանից և ասլա հարցրեք առաջին սլատահած դյուղացուց, թե ո ըն է այն քարը, որի վրա հին բաներ կան գրած նա իսկույն կհասկանա թե ինչ եք ուզում և կառաջնորդե ձեզ դեպի ձեր դիմաց գտնվող ժայռերը:

Գյուղի հին, զարմանալի տապանաքարերի բազմությամբ ծա ծկված գերեզմանատնից վերև դուք կընկնեք մեծ-մեծ, ցից քարերի մեջ, որոնք կարծես դիտմամբ մեկի ձեռքով տնկված են հողի մեջ: Մի քիչ էլ դեպի վեր, և դուք կկանգնեք մի ս հագին, բայց ոչ բարձր, միապաղաղ սև ժայռի առաջ ժայռի ճակատը հղկված է և վրան քանդակված է մի քանի տոլ սևպաձև արձանագրություն: Նրան կարդացել է ոուս գիտնական Նիկոլսկին: Ուրարտուի թագավոր Արգիշտին նվաճել է այս կողմերը — ահա ինչ է ասում արձանագրությունը: Վանլ մեծ թագավորության հյուսիսային ծայրն է սա: Սահմանապահ մի բերդ պիտի լինի այս ձորի ժայռերի վրա, — և ճիշտ որ, նրա հետքերը նկատվում են այժմ, թեև ոչ իսկական ու բարտյան հետքերը

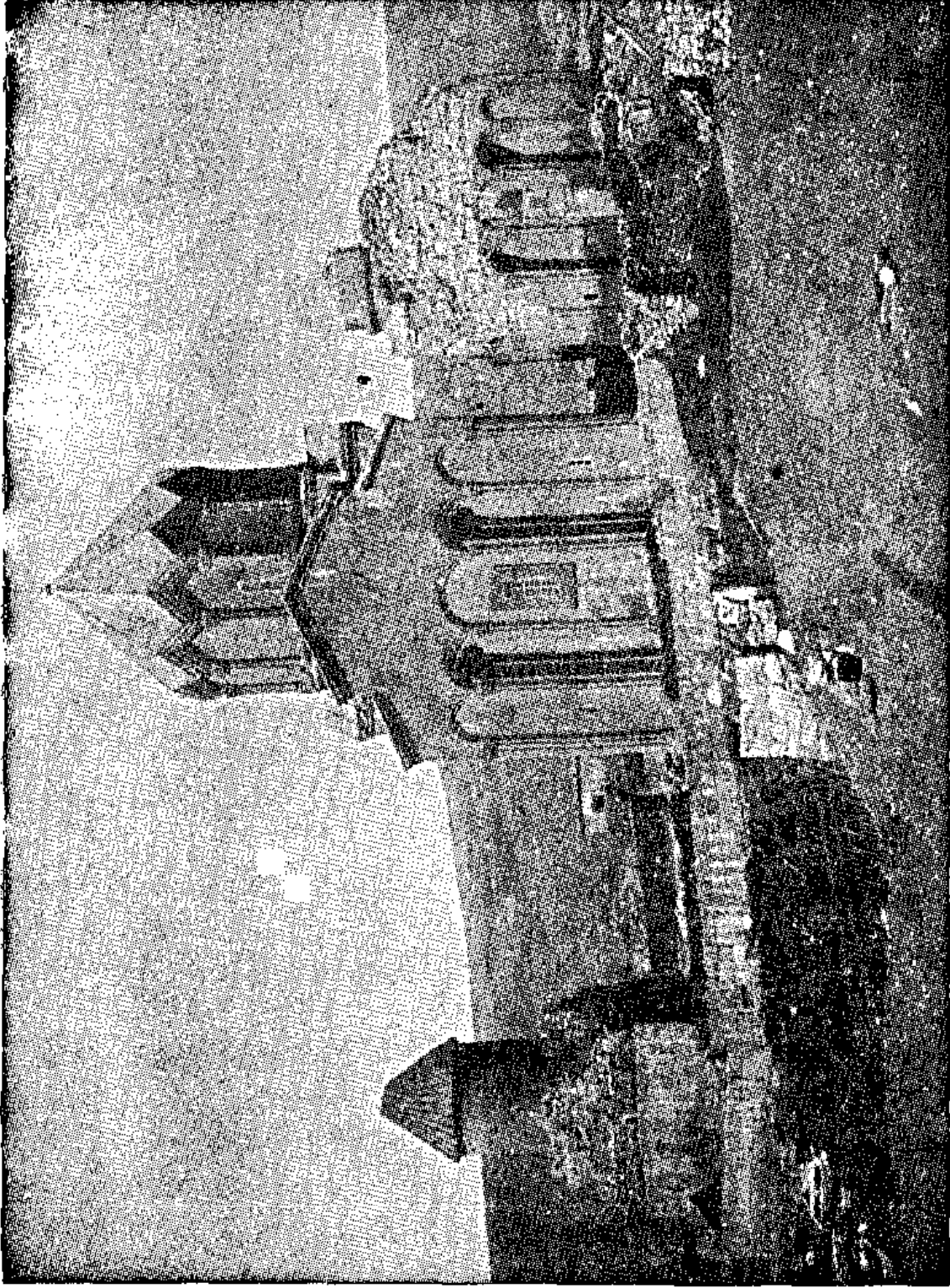
Վերջին 20—30 տարիների ընթացքում ինչև որ արիլ սեպաձև արձանագրությունները: Նրանք խորտակեցին մի ամբողջ պատմություն, որի մի մասն էր կազմում մեր հին սլատմությունը դարերի անհայտությունից աշխարհ հանեցին մի զարմանալի անծանոթ ազգ որ հազարավոր տարիներ առաջ ապրում և գործում էր այստեղ, կուլտուրա էր զարգացնո ի նվաճողական արշավանքներ էր կատարում իր լիե տություն չոյությունը ամրացնելու համար

Ես մի առանձին հետաքրքրությամբ էի նայում այդ խորհրդավոր ղշանն ելին ունց միջից նսյում էր բարեկա

ասորացան քաղքակրթութեան մի փոքրիկ ճյուղավորութիւնը, նա որ հաստատուել էր հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիների ձեռքով: Ի նշ զարմանալի դիմացկունութիւն այս ժայռի մեջ: 2600 տարիների անձրևները, քամիները չեն կարողացել հալել մաշել այդ մի քանի շարք փոքրիկ և խոր, եռանկյունի փոսիկները: Նրանք մնացել են որպեսդի հազարալոր տարիների լռութիւնն ու անհայտութիւնը վերջիվերջո խախտեն և ցւց տան, թև այն ազգը, որ այսպիսի նշաններ էր փորում ժայռերի վրա անմահ հիշատակի բոլոր իրավունքներն ունի:

Անմահանում է պատմական հսկան, աշխարհակալը՝ անմահանում է հանճարը: Այստեղ ոչ հսկա կա ոչ հանճար: Մի թագավոր իմացել է նվաճումներ անել նա հասել է այս տեղին բերելով իր հետ Տիգրիս Եփրատյան հովտի զարմանալի քաղաքակրթութեան պատարիկները: Ահա ինչ է ասում սև ժայռը: Եվ ստացվում է ճիշտ որ խոր, ազդու տպավորութիւն: Հուշարձանը մի որևէ թանգարանի անկյունում չէ ընկած Նա իր բնական տեղումն է իր պատվանդանի իրաւ Դիրքը շրջակայքը երկիրը—ամեն ինչ շորս կողմում անհուն հնութեան պատկառելի ազդեցութիւնն է սաստկացնում

Մեր կառքերը դղրդում են Ղանլիջալի նեղ, քարքարոտ փողոցներում դուրս կանչելով այն մերկութիւնը, որ պատրասարված է քարի տսերի մեջ: Կուշ եկած մարդիկ, ցնցոտիներ, բոլորովին տկլոր երեխաներ, աղբ ու կեղտ Բայց վերին-Ղանլիջալի հարավային ծայրում բարձրանում է մի հսկա գեղեցիկ եկեղեցի: Նա շատ հեռվից, դեռ ձորի էզրից էր գրավել մեր ուշադրութիւնը: Այստեղ, գյուղի մեջ, նա աչք ծակող մի հսկասութիւն է ներկայացնում Այդքան գեանա տարած մերկութիւն և այնպիսի գեղարվեստական վեհութիւն արտահայտող եկեղեցի Ոչինչ ներդաշնակութիւն: Իսկույն զգում էի որ խղճուկ գյուղը բախտի բերմունքով մի այդպիսի իրան անսովոր զարդ ժառանգութիւն է ստացել հին հին դարերից: Եվ այնքան բարեհաճ է եղել ժամանակը դեպի այդ զարդը, որ նա այժմ Շիրակի անթիվ անհամար

Մարտագրերի էկզիբիցիոնների խոսքերը (արևելքից)

չարդուփշուր եղած պատերից մեկը չէ պահելի է ամբողջությամբ այսօր էլ ծառայում է քրիստոնյա ժողովրդին:

Սկեղեցին հուշակավոր Մարմաշենն է, Շիրակի հայկական անկախության ժամանակների հուշարձաններից մեկը նրա բարձր պատերը, սրբատաշ քարերի վարդերը պատերի մեջ կամարալոր սյուները արձանագրությունները ձեռ իսկույն փոխադրում են Անի Բագրատունիների դարի կնիքը, նույն կարմիր քարերը, նույն համարձակությունը և ճարպիկությունը, որով այդ ահագին սալերը տաշվում հզկվում էին, զարդերով ծածկվում, պատեր կամարներ թաղեր դարձվում: Գմբեթն է փոքր ինչ ճարտարապետական ոճի տարբերություն ցույց տալիս բայց նա, անշուշտ, հետո է շինված վերանորոգության ժամանակ, որի մասին երկար խոսում է հյուսիսային պատի մեծ արձանագրությունը: Գմբեթը մեր օրերում էլ վերանորոգության է ենթարկվել Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Գ Տեր-Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ: Վերին աստիճանի բնորոշ անիական առանձնահատկությունը—երկար խոր եռանկյունի խորշերը պատերի դրսի երեսին Մարմաշենն էլ ունի: Ներսը անզարդ է սևացած և մոլթ նեղ պատուհանները շափազանց ժլատ լույս են ներթողում: Ներսում սյուներ չկան խոնավության ծանր հոտն է խփում ներս մտնողին: Բայց կտուրի և գմբեթի բարձրությունը հին շինության գեղեցիկ ազդու տպավորությունն է ամբողջացնում

Շինությունից ավելի գեղեցիկ է շինողի անունը: Դա մեզ ծանոթ հերոս Վահրամ Պահլավունին է որ եկեղեցու հարավային պատի վրա մի երկար և շատ լավ պահված այժանագրություն ունի:

Մարմաշենը, ինչպես վկայում է այդ արձանագրությունը, մեծ իշխանի տոհմային հանգստարանն էր և այդ պատճառով էլ նրա առանձին ուշադրությանն է արժանացել: «Շինեցաք — ասում է նա — և ալ բարդում եկեղեցիս և վանորայս բայց զտեղի հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցար և լիացուցար ամենայն գոյիւք լերամբք և դաշտօք, աւանդեցար ի սա գիւղս և ազարակս գանձագինս»:

Մտեր քանդված ժամատունը կամ գավիթը: Նս մաքրված

ավերակների կույտերից և ներկայացնում է մի փոքրիկ, համարյա քառակուսի սալահատակ տեղ շրջապատված կիսատ պատերով: Մնում են ժամատան սյուների հիմքերը, ինչ որ կիսատ արձանագրություն է կարդացվում երկու մեծ կտոր սպիտակ քարերի վրա որոնք ավերակների միջից են հսնված: Եվ այդ ավերանքի շարդուփշուր պատերի խորտակված սյուների մեջ եկեղեցու մուտքի կողքին բարձրացած է մի բուրբուկին անվնաս մնացած բուրբուկին նոր գերեզման, որի վրա գրված է թե դա պատերազմում սպանված Վահրամ իշխանի տապանն է¹:

Ես նայում էի տառերին և զարմանում էի նրանց ձևի վրա: մեր օրերում գործածական գլխատառերի ձևն ունեին: Զարմանք էր պատճառում մանավանդ այն որ անեղծ էին լնացել նույնիսկ այն տողերը որ քարի վրա գծել էր արհեստավորը նրանց մեջ տառերը փորելու համար: Եվ, վերջապես, ոչ մի վնաս չէ դիպել այդ քարերին, չէա նրանց վրա նույնիսկ մի փոքրիկ քերթվածք, մի կոտրված սասնիկ: Զարանքս ուշ փարատվեց երբ մի գյուղացի սլատմեց, թե ընդամենը հինգ տարի սոաջ է շինվել այդ գերեզմանը: Իանից դուրս եկավ որ մի քանի ջերմեռանդ ալեքսանդրապոլցիներ կամենայով մեծ Պահլավունուն իրանց հարգանքն ու հիացումները հայտնել, նորոգել են նրա գերեզմանը, արձանագրություն են հորինել նրա համար նպատակը բարի է եղել բայց միջոցը անպետք: Հնության հետ այդպես չեն վարվում: Աշխատում են, որքան կարելի է պահպանել հնությունը իսկ երբ վերանորոգություն են կատարում այդպես էլ դրում են: Պահլավունուն հարգողները մտաացել են այդ տարրական ճշմարտությունը և կատարել են մի տգեղ կեղծիք: Եթե եղելության տեղյակ գյուղացի շատահե Մարմաշենի գավթուն, այցելուն սխտի սաստիկ մոլորության մեջ մնա:

Բայց ո՞րքան ճիշտ է թե Վահրամ իշխանի հավիտենական հանգստի իսկական տեղն է ցույց տալիս այդ գերեզմանաքարը

Վահրամի մահից 178 տարի հետո նրա ժառանգները, Քրիզոր Եպիսկոպոսը և նրա եղբայր Խարիփը վերանորոգում

¹ Մարամ ափի թագոհի տե ս История Гры ли Կր 61.

են եկեղեցին որ այլազգիները բերդի նման մի ամբուխունք էին դարձրել: Այդ վերանորոգությունը շինության մասերի հիմնավոր վնասվածությանը շեր վերաբերվում, այլ գլխավորապես այն է եղել որ երկու եղբայրները մաքրել են եկեղեցու մեջ թափված աղտեղությունները նորից շինացրել ու պայծառացրել են նրան նվիրելով կալվածներ: Մի՛նչդեռ կատարված էր այդ գործը Խարիփը սպանվեց թշնամու դեմ մղած մի կռվի մեջ: Եվ նրա լշտահար եղբայր Գրիգոր Եպիսկոպոսը նրա դիակի համար տեղ է պատրաստում «Վահրամ իշխանի կողքին Այս բոլորը պատմում է Գրիգոր Եպիսկոպոսը այն ընդարձակ արձանագրության մեջ, որ փորված է Մարմաշենի հյուսիսային պատի վրա: «Կամարմի նորա (Խարիփին),—ասում է նա—բերեալ թաղեցաք ա դրան սրբույ կաթողիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վարհամա իշխանին» (արձանագրության սկզբում էլ Գրիգոր Եպիսկոպոսն ու Խարիփը անվանվում են Վահրամի թոռներ):

Ահա այն միակ, շատ հավանական վկայությունը, որ ցույց է տալիս, թե ուր հողին հանձնվեց Պահլավունիների հսկա ներկայացուցչի մարմինը: Զամչյանն ասում է, թե նա թաղվեց Մանահնի վանքում: Բայց այդ բանի դեմ խոսում են մի շարք փաստեր և, ամենից շատ այն որ լնքը Վահրամը այստեղ էր ընտրել գերեզմանատուն իր և իր տոհմի համար այստեղ էլ իր մահից 32 տարի առաջ նա թաղել էր իր ամուսնուն, Սուփիա տիկնոջը, որ, ինչպես ասված է նրա տապանաքարի վրա վախճանվել էր երկտասարդ հասակում:

Թող ընթերցողը շարժմանա իմ այս մանր խուզարկությունների վրա: Վահրամ իշխանը չուրաքանչյուր հալի համար պիտի լինի հուզվազյուտ հերոսներից մեկը որոնք երեվացել են մեր պատմության սպարեղում, մեկը այն մեծ և առաքինի հայրենասերներից որոնք մեն մ) ազգի խակակսն պարծանքներն են կազմում: Այս պատճառով էլ փոքր, անհետաքրքրական հարց չպիտի համարվի այն թե ուր է թաղված այդպիսի մի պատմական գործիչը Քանի-քանի թանկագին շիրիմներ է կորցրել, իսկ առ անհայտացրել դաժան ժամանակը: Մարմաշենը ինչ-որ հրաշքով պահել է իր ամբողջությունը և իր երկու կողերի արձանագրություններով

պահել է ու պահում է մեծ Պահլավունու հիշատակը, մի տեղ նրա սեփական գեղեցիկ խոսքերը պատկերացնելով մյուս տեղ՝ ցուցմունք թե ուր է նա հանգչում Այստեղ այս դռան մաս — ահա ուր է նա: Գերեզմանաքարը եթե ոչ բոլորովին՝ գոնե մոտավորապես ճշտ է ցույց տալիս հանգստյան տեղը: Նրա առաջ նստելը նրան մաքեր ու խոհեր նվիրելը մի բողբոջով թողե ք. Եկեք դուրս գանք գավթից նորից կանգ առնենք Վահրամի մեծ արձանագրության առաջ: Մարմաշենը տոհմալին սեփականություն է և շինված է տոհմի գլխավոր ներկայացուցիչների անունից թեև արձանագրության մեջ խոսողը Վահրամն է: Նա ասում է որ եկեղեցու շինությունը սկսվեց Սմբատ թագավորի (Տիղերակալի) ժամանակ և վերջացավ Հովհաննես-Սմբատի թագավորության շրջանում 986—1029 թվականներին ուրեմն 43 տարվա ընթացքում: Այդքան երկար ժամանակամիջոցը իհարկե, անընդհատ գործադրված չէ եղել մի այսպիսի փոքրիկ շինության վրա անշուշտ պանազան պատճառով երկար ընդհատումներ են եղել: Սակայն շինությունը այնքան էլ հեշտ չէր և Վահրամ լշխանը որ թաղմամբիվ վանքեր ու եկեղեցիներ է շինել իր հարստություններից այս մեկի մասին ասում է որ մեծ ջանքեր և շատ ծախսեր է նա կլանել:

Շինողների անուններն էլ այսպես է դասավորում Վահրամը «Ես և մայր իմ Շուշիկ (կամ Շուշանիկ) Հայոց տիկնաց տիկին և եղբայր իմ Վասակի իշխանաց իշխան (Գրիգոր Մաղիսարոսի հայրը), որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմին և Ապլխարիւր Հայոց մարդպան (ս Փրկիչ եկեղեցու շինողը և Ապուղամբենց ս Գրիգորը տոհմային գերեզմանատուն դարձնողը) և մանուկն Համղէ (որ փոքր հասակում էլ մեռավ, ինչպես ցույց է տալիս Ապուղամբենցի արձանագրությունը)»: Ինչպես գիտենք այս չորս եղբայրները Գրիգոր իշխանի որդիներն էին: Բայց նրանք միասին չէին ապրում. Վասակը՝ սպանվեց իր հայրենի Բոնի ավանում (էջ միածնի հյուսիսաւրին կողմում) Ապլղարիբը Անիում շինեց գերեզմանատուն իսկ Վահրամ լշխանի ամբողջ հենց այստեղ Արփաշայի ձորի այս ժայռոտ կողի վրա էր գտնվում, հավանաբար այն իսկ տեղում, ուր սերարտյան Արգիշտի թա

դավորը բերդ էր շինել: Թեև այսպես բաժան-բաժան, բայց Վահրամը իր եղբայրների և մոր անունից շինեց Մարմաշենը, տալով նրան տոհմային սեփականության պատիվը և այդ սեփականությունից էլ հարուստ կալվածներ հատկացնելով նրան:

Այսպես՝ սեփականությունը, իսկ ի՞նչ էր նրա տեր տոհմը: Վահրամը ներկայացնում է և նրան: «Որք էաք — ասում է — ամենայն տամբ և տոհմիք հաւատարիմք տէրանց մեքոց և նահատակեսալ ի վերա տանս Հայոց աշխատութեամբ և արեամբ մերով և որդւոց մերոց, և զանձուց առատութեամբ և ամենայն հնարիք խնդրէաք զխաղաղութիւն աշխարհիս և զհաստատութիւն եկեղեցեաց»:

Ոսկե խոսքեր, որոնք ինչպես տեսնում ենք, սնապար ծովյամբ շեն խոսում այս կարմիր քարերի երեսից, այլ համեստությամբ, զարդարուն սրտաբացությամբ պատմում են այդ մարդկանց կատարած դերը նրանք հավատարիմ էին իրանց տերերին այսինքն՝ Բագրատունի թագավորներին: Նրանք իրանց անձնական բոլոր ջանքերը, իրանց մեծի ոսկոքի արյունը նվիրած էին հայրենիքին և ոչինչ չէին խնայում՝ ոչ զանձ, ոչ ուրիշ որևէ միջոց հայրենիքի խաղաղությունը և բարեզարդությունը ապահովելու համար:

Եթե տեսնելով ֆեոդալական այն խառնակությունները, որոնք ամբողջ ժամանակ տակնուվրա էին անում հայոց երկիրը, մենք զարմանում ենք, թե դեռ ինչպես էր որ խաղաղ ու աշխարհաշեն թագավորություններ էլ էին մնում, — չպիտի մոռանանք, որ այսպիսի մարդիկ էլ կային մեր հայրենիքում: Գծբախտությունն այն էր, որ սրանք քիչ էին հազվագյուտ: Ավելի ևս, ուրեմն, բարձրանում է այդ բացառիկ երևույթների, այդ աննման հերոսների նշանակությունը, սաստկանում է նրանց ազդած հիացմունքը:

Մենք երախտապարտ ենք Գրիգոր Մագիստրոսին, որ իր մեծ հորեղբոր մասին բավական առատ տեղեկություններ է թողել իր սամակների մեջ: Ճիշտ է, բյուզանդական ոգով տոգորված այդ իշխանը միայն ներբողներ կարող էր նվիրել իր տոհմի ամենափալլուն ներկայացուցչին բայց այս դեպքում մենք միայն նրան շունենք փկա ժամանակակից կամ

ժամանակով մոտ պատմագիրներն էլ հիացմունքով են խոսում նրա մասին: Եվ, հիմնվելով այդ նյութերի վրա մենք կարող ենք գոնե աղոտ կերպով, նկարել այդ վեհ հասակը այստեղ, նրա գերեզմանի առաջ:

Վահրամ իշխանը գերեզման մտավ ութսուն տարեկան հասակում, 1047 թվականին: Ուրեմն նա ծնված պետք է լինի 967 թվականին: Այս հաշվով նա 19 տարեկան երիտասարդ էր, երբ սկսեց Մարմաշենի շինությունը: Եվ այդ վաղ բարեպաշտական եռանդը տարօրինակ չի թվա, եթե մենք աչքի առջև ունենանք նրա ծնողներին: Գրիգոր իշխանի մասին, որ նրա հայրն էր մենք ընդարձակ տեղեկություններ չգիտենք: Հայտնի է միայն, որ նա մի բարեպաշտ եկեղեցասեր և մարդասեր իշխան էր և նրան միանգամայն արժանի ամուսին էր Շուշիկ տիկնաց տիկինը, որի մասին խոսել ենք Ապուղամբեից ս Գրիգորի նկարագրության մեջ:

Տասն և հինգ տարեկան էր Վահրամը, երբ քառասնամյա հասակում վախճանվեց Գրիգոր իշխանը Այրիացած Շուշիկ տիկինը բավական չհամարելով այն լայն քրիստոնեական բարեգործությունը որին նվիրված էր իր ամուսնու հետ նրա կենդանության ժամանակ հեռացավ աշխարհից մտավ կուսանոց Երեսուն տարեկան էր նա այդ ժամանակ և մինչև կյանքի վերջը մնաց խիստ ճգնող:

Ահա ամենից առաջ ինչ ժառանգեց Վահրամը իր ծնողներից: Մանկության վաղ օրերից նա տեսնում էր, թե ինչ պես աղքատներն ու դրկվածները համակրանք և աշակցութուն են գտնում Գրիգոր իշխանի տանը, ինչպես հայրն ու մայրը փող ու հարստություն չեն խնայում գերիներ ազատելու համար եկեղեցիներ են շինում եկեղեցիներ են զարգարում: Այստեղից ահա Վահրամ իշխանի բնավորության ամենալայն գիծը—բարեպաշտություն, աշխարհաշինություն: Նա հետևեց իր ճգնավոր մոր օրինակին վանքեր և եկեղեցիներ շինելով: Նրա դռները բաց էին ամենքի համար Ամեն մեկը գիտեր, որ իշխանի ապարանքում պատրաստ ուպատան ունի և առանց հարցնելու մտնում էր այնտեղ, ինչ ուզում էր՝ պահանջում էր ու ստանում: Եվ որ ամենագեղեցիկն է՝ այդ սրտաբաց հլուրընկալությունը ազգություններ չէր

ճանաչում հայի հետ հավասար իրավունքով պատասպարվում և հյուրասիրվում էր և պարսիկը խաղաղության գործին նվիրված իշխանը վերին աստիճանի արդարադատ էր և արդարասեր երկիրը ծաղկեցնելու հոգս տանելով, նա սիրում էր և կուլտուրական կյանքի հիմքը—երկրագործությունը:

Բայց այս բոլոր բարեմասնությունները դեռ բավական չէին որպեսզի հռչակվի մի իշխան այն ժամանակներում, երբ ուժն էր գլխավորը, երբ բռնությունն էր տիրապետության իրավունքները օրինականացնում: Վահրամ իշխանը մի թուլամորթ ճգնավոր չէր երկրայինը չէր մոռանում երկնայինի համար: Եւ շատ լավ գիտեր, ավետ սրանական ասացվածքի պես աստուծունը աստուծուն տալ կայսրինը կայսրին: Եվ երբ պահանջում էր հանգամանքը, խաղաղասեր, հյուրընկաջ իշխանը դրահ էր հագնում, զինվում էր և նետվում պատերազմի փոթորիկի մեջ ուր նույնպես առաջին տեղն էլ բռնում, նույնպես աչքի ընկնող էր իր անվեհեր քաջությամբ:

Բարեպաշտությունը ժառանգական էր իսկ քաջությունները Երեկ նույնպես ժառանգված, թե ոչ հորից գոնե պապերից: Գրիգոր իշխանի որդիները վախկոտներ չէին: Գոնե երկուսը Վասակը և Վահրամը ժամանակի ամենաքաջ մարդիկն էին Վասակը մի բուռն մարդկանց հետ դուրս եկա՞յ սելջուկյան մի ստվար զորաբաժնի դեմ որ արշավում էր դեպի Բջնի: Այդ փոքրիկ ուժով նա ընկալ թշնամու վրա կոտորեց, փախդրեց նրան և, երբ հստիճանակով վերագառնում էր, Սերկեհիլի սարի վրա սպանվեց մի անհայտ դարանակալի ձեռքով:

Բայց պատերազմի գործում մեծ եղբորից ավել հռչակվեց Վահրամը: Սրա քաջագործությունները այնքան որոտալից էին որ տարածվեցին աշխարհի բոլոր կողմերում, Հայաստանի սահմաններից դուրս էլ ահագին արձագանքներ տվին վրացիները հավատացնում է Մագիստրոսը տաղեր և երգեր հորինեցին Վահրամի վրա և պարելով երգում էին հրապարակներում: Հայաստանում դտնվեցին այնպիսիները, որոնք սկսեցին գրի առնել Վահրամի գործերը, որպեսզի նրա մահից հետո դուրս բերեն նրա կյանքի ամբողջ պատմոք

Թյունը: Տարաբախտաբար իրանք այդ կենսագրողները Վահրամից շուտ մեռան և նրանց հավաքած նյութերը կորան:

Հայաստանի սահմանակից մեծ և փոքր պետությունների տերերը մեծարեցին հռչակված հայ գորավարին իրանց պատվավոր տիտղոսներով և հարուստ ընծաներով որ ուղարկում էին Վահրամի տունը հատուկ պատգամավորությունների ձեռքով: Բյուզանդական կայսրը շնորհեց նրան անթիպատ պատրիկի տիտղոսը (այդ տիտղոսով էլ Վահրամը իրան հիշատակում է Մարմաշենի արձանագրության մեջ), Թաղդադի Խալիֆը և Պարսկաստանի կիսանկախ Հմիրնեյը, կողմնակալի, բղեշլի պատիվ հատկացրին նրան Սրով ու կորովով նվաճած այդ հռչակն ու փառքը, սակայն շկուրացրին Պահլավունի իշխանին շարժարժեցին նրա մեջ վառասիրական մեծ տենչեր Եյստեղ և ահա նրա բնավորության ամբողջ վսեմությունը, ամբողջ մեծությունը: Հայաստանը ինչպես վերևում ասադի, մի երկի՞ էր, որ ռազմիկ նյութեր էր տալիս հարևան երկրներին գլխավորապես Բյուզանդիային Վահրամը իր հռչակի վրա հենված կարող էր մեծ փառք գտնել իր հայրենիքի սահմաններից դուրս, օտարների ծառայության մեջ: Բայց նա չհրապուրվեց այդպիսի փառքով շղարձավ մի անձամուլ հերոս, ոտի համար դափնիներն օտ պսակներն ունեն նշանակություն որ էլ կարելի չինի նրանց հնձել: Զանազան կողմերից առաւելապես, երևի, Բյուզանդիայից իս ստանում էր հրսպուրվչ սուաջարկություններ: Առաջարկում էին թողնել հայրենի երկիրը, առաջարկում էին օտար երկնքի տակ ստանձնել գորավարի գլխավոր հրամանատարի պաշտոններ Բայց նա չսեց և ոչ մեկին:

Ի՞նչ ազնիվ անշահասեր հայրենաւիրություն: Մի ուրիշը, գոռողացած այնքան զարմանալի հաջողություններից, շողորթոված թագավորների, կայսրների և ազդեցիկ իշխողների հաճոյական նամակներից որոնց պատասխանները սպասվում էին արքունիքներում, կարհամարհեր իր հայրենի աղքատ ու դժգույն իրականությունը իր փառքին ու ընդունակություններին արժանի չէր համարի իր փոքրիկ երկիրը և կգնար ոչ թե նոր-նոր հռչակ վաստակելու, այլ ունեցածի

պտուղները լիովի վայելելու Սակայն Վահրամի մեջ առաքինությունը քաջարի զինվորի հաստատակամության հեռուված էր: Եվ նա մնաց իր տանը, որպեսզի իր ժողովուրդը խնամե նրա լավ օրի գաղափարին նվիրվի: Մնաց իր հայրենիքում որպեսզի հավատարմությամբ ծառայե իր տերերին, իր հարազատ թագավորներին:

Ահա ինչպիսի մարդիկ էին պակասում մեր դժբախտ հայրենիքին: Ահա ինչ տեսակ հսկաներ էին տարաբախտաբար, թվով շատ քիչ, շատ աննշան մեր երկրում: Այսպիսի ամբողջացրած, կատարյալ տիպեր մեզանում գիսավոր աստղերի պես են երևաղի: Եվ չգիտես թե ինչի վրա ավելի հիանաս—անվեհեր քաջության թե քաղաքացու պարտաճանաչության վրա փայլուն ճակատագրի՞ թե զարմանալի համեստության վրա: Ամեն ինչ խոշոր է այս մարդու մեջ: Ոչինչ ցած, ոչինչ մանր բան նրան չէր տված:

Սնալով հայրենի երկրում, նա երբեք չըհագործեց իր ահագին հեղինակությունը իր կամ իր դասակիցների ու բարեկամների համար: Անխախտ էր նրա սկզբունքը: Եվ իր շամեստ գավառից, ծերության հասակում նա դուրս եկավ օրհասական վտանգի ժամանակ երբ գավաճանությունը պատրաստվում էր հաղթանակ տոնել՝ Բագրատունյաց գահի ավերակների վրա Վահրամը դուրս եկավ Արիի մեջ մի դեբում, որ նրա սպիտակ մազերը ամեն երկրավոր թագերից ավելի մեծ փայլերով էր զարգարում:

Մենք տեսանք այդ դերը: Տեսանք, որ իր ազգի շահերը պաշտպանելու համար նա սուրբ ձեռքին դուրս եկավ այն կայսրության դեմ որ նրան անթիպատ սլատրիկ էր անվանել: Կարո՞ղ էր նմանության պես մի որևէ բան լինել նրա և այն Վեստի մեջ, որ նույնպես իշխան էր, նույնպես սպառիվ ու հարստություն ուներ, բայց աչքը դրած էր բյուզանդական շքեղ սեղանի վրա և քսու, գետնատարած գարշելիությամբ փառքի փշրանքներ էր մուրում այնտեղից, ո՞վ գիտե, գուցե և մտքով անց կացնելով, թե Բագրատունյաց թագը մի օր կարող է հանգչել իր անարժան գլխի վրա:

Վահրամը տեսանք, հաղթեց թե կայսրին և թե իր հեթոտորգու փեսային: Հերոսական պողպատե բազուկով նա

նստեցրեց երիտասարդին իր պապերի գահի վրա Իսկ ինքը, ազնիվ ու անշահասեր հեռացավ ասպարեզից: Մինչև իսկ չփորձեց իր ահագին հեղինակությամբ պաշտպանել իր եղբորորդուն երբ նա իր բյուզանդամուհի հակամաների պատճառով, դավադրության մասնակից համարվեց և հալածական դարձավ Անշուշտ այդ բյուզանդամուսուկները մեծ սառնություն մտցրեց Վահրամի և Գրիգոր Մագիստրոսի մեջ: Որպիսի՞ կսկիծով լսած պիտի լիներ նա իր կյանքի վերջին ժամանակներում, թե ինչպես այդ եղբորորդին վախկոտության տխուր պատկերը երեսին Բջնին տվեց կսյսրին և ընդմիշտ հեռացավ պապերի հողից

Վ Տեսանք մենք որ դավադրությունը իր գործը կատարեց Տեսանք որ Գագիկը գուցե անփութությունից փոքր ին, երերուն երիտասարդ, լսեց Վահրամի խորհուրդը և զնաց թյուզանդիայում կորստյան վիճ գտնելու: Ո՞ւր էր այդ ժամանակ Վահրամը: Այստեղ, երևի, այստեղ, Արփաշայի այլ ձորում մենակ իր վշտի հետ: Այնտեղ, վերևում, նրա ամրոցն էր շրջապատված «սքանչելի և ամրապատ պարիսպներով ու աշտարակներով», ինչպես ասում է Մագիստրոսը: Հայաստանի մեջ կա որ մի ուրիշ այդպիսի գեղեցիկ ու պինդ ամրոց Նույն Մագիստրոսը բացասական պատասխան է տալիս, ի՞նչարկե, չհամեմատելով այդ փոքրիկ ամրոցը Անիի բերդի հետ: Ահա այդտեղից, իր Վահրամաշենից, ցած էր իջնում բարեպաշտ մեծ ծերունին, մտնում էր իր Մարմաշենը, սրտի դառնության դեմ մխիթարություն էր որոնում աղոթքի երկնքի առաջ խոնարհությամբ գլուխ իջեցնելու մեջ և ապա ալե զարդ հոնքերի տակից խոժոռ հայացք էր ուղղում դեպի հարավ դեպի Ալաշայի ստորոտը ուր կատարյալ տեր էր դարձել դավադրությունը:

Երկար շտևեցին ծերունու այդ օրերը Անիի մեջ հաստատված հույն կուսակալը վեճի բռնվեց Գվինի Աբուսվաբ էմիրի հետ Գեռ հագիվ մի տարի էր անցել Անին հափշտակելուց և ահա պատերազմ բորբոքվեց: Հույները հաղթեցին իսկ Աբուսվաբը նրանց վրեժը Արարատյան դաշտի հայերից հանեց սրով և հրով տանջում էր նրանց, մահամեղականացնում էր: Իր գտած հաջողություններից հանդգնացած՝ նա ա-

վելի առաջ անցավ, ասպատակութիւններ էր անում Շիրակում հասնում էր մինչև Խսկ Անիին

Ահա այդ ժողովրդական աղետը գուրս հանեց ծերունի առյուծին Վահրամաշենից Ութսուն տարիները նրան չէին ընկճել և նա զորք էր տանում Արուսվարի գեմ: Հունաց անիրավ տիրապետութեան համար շէր նա սուրը պատյանից հանում, այլ իր ժողովրդի համար Այդ պատճառով էլ նա անհարմար շգտավ որ հույն զինվորներն էլ միանան իր զորքին: Իր հետ նա տանում էր և իր որդի Գրիգորին:

Պատերազմական բախտը այս անգամ էլ չզավաճանեց նրան Մահմեդական զորքը շղիմացավ նրա ամուր բախման և փախուստ դարձավ Վահրամը հալածեց նրան մինչև Դվինի դռները Այդտեղ նորից բոլորվեց օրհասական կռիվը, որի մեջ սպանվեց Գրիգորը (Առաքելոց Եկեղեցու արձանագրութեան մեջ հիշվածն է) Ծերունին վառված այդ դժբախտութիւնից սուրը ձեռքին ընկավ թշնամիների մեջ և պատերազմում էր անխնա ինքն իրան մոռացած: Նրան շրշապատեցին, և զինվորի մահը Եկավ լրացնելու այն փառքը, որ այդ մարդու ամբողջ կյանքն է կազմում: Հայրենիքի հավատարիմ սպասավորը մինչև վերջին շունչը չզավաճանեց իրան և վերջացրեց նրանով, որ իր սպիտակ մազերը շառախեց հայրենիքի փրկութեան համար թափած արցունի մեջ: Ի նշ մահ

Շիրակը նորից որբացավ: Կաստիվերացին ասում է, որ այդ մահը մեծ կորուստ էր առհասարակ հայերի համար, հույները դեռ քաշվում էին այդ պատկառելի մարդուց երբ նա հողի մեջ մտավ նրանք սկսեցին իրանց դարավոր ատելութիւնը հրապարակ հանել: Դրանից հետո էր, որ Պետրոս Քետազարձին տարան Կ Պոլիս

Ահա ինչեր է ասում Մարմաշենի դուան կողքին գտնվող գերեզմանը:

Եվ մինչդեռ ես նստած էի այգտեղ Եկեղեցու ներսում մի ինչ-որ ձայն բարձր ելևէջներով հնչում էր կամարների տակ: Դա աղոթք չէր: Գաղթական թուրքահայ քահանան քնցոտիներով պատած մի բարի և խղճալի ծերունի հուզիչ շեշտերով և աննման պարզութեամբ պատմում էր 1895-ի կոտորածը Սասունում: Այսպես է մեր պատմութիւնը: Ամեն

ինչ—հնազարյան ավերակ եկեղեցի, գերեզման կենդանի քահանան կոտորածների, գծրախտությունների մասին է խոսում

Պահլավունիների այս գերեզմանատունը ինչպես երևում է, միայն այս եկեղեցին չէ ունեցել. նկատվում են նրա մոտ մեծ մեծ ավերակներ, իսկ մի մատուռ եկեղեցու հարավային կողքին այժմ էլ կանգուն է Հիս գերեզմանների մեջ արևելքան պատի տակ ցույց են տալիս մեկը և ասում են թե Վահրամ իշխանի կինն է Բայց ուրիշ աղբյուրներից իմանում ենք որ տիկինը թաղված է եղել այն մեծ վանքում որից մնացած մի պատի ավերակը երևում է այստեղից քիչ հեռու, հյուսիսային կողմում: Նշանավոր է ասում են և հին կամուրջը որ շինված է Արփաշայի վրա: Պե՛տք է զարմանալ Վահրամ իշխանաց իշխանն էր այս տեղերի տերը

Նրա գեղեցիկ հիշատակներով զլարթ՝ վերագարձա Ալեքսանդրասյուլ: Վահրամաշենը շպետք է բաժանել Անիից

Այդ օրվա մի փոքրիկ տպավորությունս էլ պիտի պատմեմ: Ալեքսանդրասյուլի հայոց եկեղեցիներից մեկը, Ամենափրկիչը, Անիի Մայր եկեղեցու նմանությամբ է շինված Մենք այցելեցինք այդ մեծ բարձր, գեղեցիկ շինությունը: Թիֆլիսը իր 50—60 հազար հայ աղգարնակությամբ շունի և ոչ մի բան որ հիշեցներ այդ ըստարձակ տաճարը: Բայց Ամենափրկչի ճարտարապեսության վրա մեծ կարծիք կազմելու համար մարդ շպետք է տեսած լինի Անիի Կաթողիկեն Նրբ մտաբերում ես, թե դա Անիից վերցրած ընդօրինակություն է, իսկույն ւաշիղ առջև պատկերանում է սերունդների տարբերությունը: Ալեքսանդրասյուլցիները հայտնի են իբրև ճարտար ու վարժ վարպետներ Բայց ի նչ համեմատություն բուն օրինակի և նրա պատճենի մեջ: Այստեղ այն տպավորությունը չկա քարեր են դարսված իրար վրա ընդօրինակող ձեռքը կոպիտ է եղել չէ կարողացել ընդօրինակել և այն օդային, թեթև նուրբ արտահայտությունը որով տողորված է Անիի Մայր եկեղեցու յուրաքանչյուր քարը

Սերունդների տարբերություն նա շատ է աչք ծակում, բայց նրան, իհարկե, կարելի է բացատրել շատ պատճառներով:

Երեկոյան ես ճանապարհ էի գնում իմ ընկերներին Թիֆ
լիս: Ինքս շգնացի: Դեռ մի քանի տեղեր էլ էի ուզում տես-
նել:

Տեսա պաղ հունիսի վերջին օրվա արևի տակ անգամ
մրսող Կարսը: Մյուս օրը Գր Խալաթյանի հետ իջա երկաթու-
ղով Արարատյան դաշտի կրակների մեջ:

Տեսա էջմիածինը իր խիստ ծառաստանների, այգիների
մեջ, մոծակների ու մլաքների անողորմ կամայականության
մատնված: Տեսա նրա լավն էլ, վատն էլ: Տեսա Զվարթնոց
եկեղեցին դարմանալի հնությունների այդ թանգարանը

Տեսա Երևանը իր Զանգիով իր կեղտոտություններով ու
մոծակներով նայելով նրա կավե պատերին, հիշեցի Արով
յանցի շափաղ սնցեցրած ահեղ բայց սիրուն նկարագրու-
թյունը

Շատ և շատ անգամ տեսա Մասիսն ու Արագածը:

Վերջապես տեսա Ժշականը ս Սեսրոպի գերեզմանը
եկեղեցու խաղաղ ստվերի մեջ

Զգացմունքների մի ահագին բեռ էի տանում հետս էջ
միածնից: Եյր գնացքը մոտենում էր Անի կայարանին մենք
կանգնեցինք պատուհանի առաջ: Հեռվում արեզակի պայծառ
լույսերի մեջ, նորից վերջին անգամ ելեացին այժմ ինձ
այնքան ծանոթ, այսքան սիրելի ավերակները:

Եվ ես զգացի որ ամենից ուժեղը, ամենից տպավորի-
չը, ամենից անմոռանալին գրանք են, այդ սգավոր պա-
տերն ու շենքերը .

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ

Աբաբ բազազոր 309 313 317 356:	Աշոտ Թ Ողորմած թագավոր 61 126, 26, 127 129, 131 132, 150 152, 52, 247 248 250 253 257 309, 39, 315 317:
Աբբաթյաններ 299 309:	Ապղղաղարիս մարզյան 164 165 244, 44, 246 247 385:
Աբիխ 37 187:	Ապուղղամր Պահլավունի 164, 232 237, 37, 244 246:
Աբովյանց Երեմիա 43:	Առոն 16 17:
Աբովյան Խաչատուր 33 35 374	Ասողիղիկ 17 111 151 157 163 273, 73, 295 354, 357:
Աբրահամ 192	Ատրնե՛նեւեն, վրաց թագավոր 89
Աբու-Մուս ան ս Ծառի իշխան:	Արարարայան Ալեքանդր 45:
Աբուապիղ Բեհատուր խան 256	Արարարայանց Առաքել 42
Աբուսվար Էմիր 371 372:	Արգիշտի, թագավոր, 359 365
Աբարեկ Վահրամ 122:	Արիստատակես Լասիվերացի 17 199, 79, 333 335, 340 342 543 372, 72:
Ալիշան Ղանդ 53, 54 81 93 95 109 142 176 237:	Արծուրունի Գագիկ 90
Ալ-Մուսեվեֆիլ խալիֆ 285 289 298:	Արծուրունիներ 313, 314 319 383 340, 40:
Ալի-Ասլան 110 158 200 341:	Արղուրոսյան Հովսեփ 22
Անմեղ ոստիկան 302:	Արշակակունիներ 300:
Աղասի 32:	Բագարարատ իշխան 285
Աղբուրա Զաֆարյան 236:	Բագարարատունիներ 17 19 26 67 91 116, 150 169 198 224 231, 41 251 276 292 294, 308, 8—311, 313, 314, 315 317, 320, 40, 325, 337 338 341 542 354, 4. 362
Աղվանյանց Գրիգորիա եպիսկոպոս 51:	Բայրոնե՛ոն Զ 30 275: .
Ամիր Լպատալար Շահնան 192	Բաշինջինջարյան Գ 66:
Անանիա Շիրակացի 125:	Բասմամաշյան Կ 66, 270:
Անանիա Մոկացի կաթողիկոս 558 357	Բեգորբրազկով 323
Անդրեև Ա 62 63 64	Բել-Սուլուրյան Շեղաթեան 239
Աշոտ (որդի Գագիկ II-ի) 341	
Աշոտ Առաջին թագավոր 89 294—297, 299—311 313 315 317 318, 336	
Առտ Բագրատունի (որդի Գագիկ I-ի) 116 320 321, 324 325:	
Աշոտ Ե կաթ թագավոր 309 314:	

- Բժշկյան Մինաս 21 23 25 26:
 Բոքե էոժեն 28:
 Բորիսով սպա, 216 217:
 Բրոսսե ահագեմիկոս 26 37,
 39, 40:
 Բուրա գորապետ 284 285, 286,
 289—294:

 Գագիկ Առաջին թագավոր, 129,
 130, 131, 151 163 230 246,
 309, 320:
 Գագիկ Արծրունի 313 314:
 Գագիկ Բագրատունի Կսր ի թա-
 գավոր, 337, 341:
 Գագիկ Երկրորդ, թագավոր 16
 158 200, 224, 325, 327—
 337, 339, 341 371:
 Գագիկ Շահնշահ տե ս Գագիկ
 Առաջին:
 Գեղամյանց Ե 52 212 214:
 Գեղ Գամղանի 238:
 Գեորգ վարդապետ 36 131 132:
 Գեորգիոս 129:
 Գեառդարձ կարողիկոս, տե՛ս
 Պեարոս կաթողիկոս:
 Գրիգոր 192:
 Գրիգոր աղա 196:
 Գրիգոր արքեպիսկոպոս 237:
 Գրիգոր Եպիսկոպոս 363 364:
 Գրիգոր իշխան 232, 244 246
 365 367, 368 372:
 Գրիգոր Խուցիսի 236
 Գրիգոր Մագիստրոս 165, 322
 323, 327 328, 329, 335, 336
 341 357, 365, 366, 368, 371:
 Գրիգոր Պահլավունի տե՛ս Գրի-
 գոր Մագիստրոս
 Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոս
 165:
 Գևորգ կարողիկոս 51 55 306:

 Դանթե Ա 134:

 Դամիել վա դապետ 122 123

 Ծալի իշխան 286—289 292
 293:
 Երամիա Չելեպի 21

 Զանգի, ա. իրոս 18:
 Զաֆառե Սպասալար 122 169
 170 171 190 192, 262:
 Զաֆարյաններ, 190 192 223
 236, 239:

 Էրբա 27:

 Թամա թագ լնի 170 171:
 Թեոդորոս Ռշտունի 208 279
 299:
 Թովմա Արծրունի 238
 Թարամանյան Թ 68

 Իշխան 120:
 Իվանե Զաֆարյան 170 236

 Լազարե գեներ 1 49 96:
 Լինչ 65:
 Լուիս-Մեյխեով գեներալ 4 90
 Լուստ 192:

 Խալաթյան Գրիգոր 84 85 356
 374:
 Խալաթյան Կորապետ 85
 Խանիկով 39
 Խաչերես 190
 Խաչիկ կարողիկոս 151 354 356
 357
 Խարի ի Պահլա լունի 363 364:
 Խերխան, իշխան 128
 Խոսրովանուշ, թագուհի 152:
 Խուանդե տիկին 236:
 Կաննինգ 30:
 Կամ (Կաշմ) գորապետ 265:

Կառահիտե բազունի 151, 152,
 153, 159 187:
 Կառենյանց Հակոբ 42:
 Կեսաներ 39 40, 52:
 Կեր-Պորտը Ռոյերա 23 24 26:
 Կոխ 27:

 Համգե 246 365:
 Հենո պ Գրիգոր իշխան, 120,
 121 122:
 Հեմիլան 27:
 Հոնենց Տիգրան 168 169 171
 172, 174, 182 243:
 Հովհան Երզնկացի 32 33:
 Հովհաննես (որդի Գազիկ I1 ի)
 341:
 Հովհաննես աղա 196:
 Հովհաննես, թագավոր, տե ս Հով
 հաննես-Սմբատ:
 Հովհաննես կարողիկոս 291, 295:
 Հովհաննես-Սմբատ, թագավոր,
 115, 116 131, 270, 309 320,
 321, 323, 324 325 334 335
 341, 365:
 Հովհաննես վարդապետ 111 115:
 Հովվան Նիկոնոս 131:

 Փահուդ 239:
 Մամախարով 109, 110 190
 Մամիկոնյան Գրիգոր ի խան
 301:
 Մառ Ն 61 62 127 150 163
 223, 228 234 247 248 251
 252, 253 257, 348
 Մառթոս Ուռհայեցի 151 248
 334, 339, 341:
 Մառիամ թագունի 363
 Մառիով եվգենի 64 65 193:
 ՄԷԻԻ-Շահ 341:
 Մենմեդ Երկուրդ 60
 Մեղչեակի վ. 32 47:
 Մեծուդ Մաշտոց 73 374:

Միխայիլ Պոսել 323:
 Մինուչեն 239:
 Մխիթար 112:
 Մխիթար Գամղանի 236:
 Մխիթար եպիսկոպոս 235:
 Մխիթարյան Արել վարդապետ
 40:
 Մխիթարյաններ 25:
 Մորամեդ-Բիլլահ խսլիք 305
 306:
 Մոնոմախոս Կոնստանդին կայսր
 328, 330, 331, 334 339:
 Մովսես Կաղանկար լացի 286:
 Մորիկ կայսր 95:
 Մուսեվ-Բիլ ի սլիք տե'ս Ա1
 Մուսեվերի:
 Մովսրար փաշա 44 45 46 48
 49, 95 96:
 Մուհամմեմ 277:
 Մուշեղ 315, 317:
 Մուսավյով Ա. 38 39 173 184
 231 271:

 Տուսուի սաթիկան 90 314:

 Նեբսս կարողիկոս 40:
 Նեբսս Շինոդ 161 163 247:
 Նեբս Շուրհալի 17 18 19
 165:
 Նեբսսյան 349:
 Նուշիբան թագավոր 231:
 Նուրայտին Քորիբ 236:
 Շահնազարյան Կարապետ 39:
 Շահնշան (Ջաֆարի որդի) 169
 236:
 Շահնշան (որդի Հոնենց Տիգրա-
 նի) 171:
 Շահնշան սպարապետ 192:
 Շամշադին Սահիպ 236
 Շանուշ 190
 Շելկովնիկով գեներալ, 49 96:
 Շիրախունի վարդապետ 50:
 Շուարի 239:

Շուշանիկ տիկնանց տիկին 244
246, 365 367:

Վամշյան 334 364:

Պանլավունիներ 21, 164, 165,
223 231 244 246 247 322,
330, 364 373:

Պայիկ 236:

Պատկանյան Ք 52:

Պետրոս Վետադարձ, կաթողիկոս
324, 329, 331—334, 337, 339
340, 357 372:

Պոսլո գեներալ 50:

Պոտտո, գեներալ 22 57 60:

Ջալալյանց Սարգիս 36:

Ջահալ 303:

Ջանշյան Գ 31:

Ջաֆար (Ջաֆր) տե՛ս Ա. Մս-
թեփեթի:

Ջեմելի 22:

Թժևուսկի 47 48 215 217:

Սահակ Պարթև 73:

Սանակզուխտ 267:

Սահիպ Դիվանի 238:

Սահմատ 236:

Սամվել Անեցի 110 322 329:

Սասանյաններ 277:

Սարգիս կաթողիկոս 357:

Շարգիս վարդապետ 109 121:

Սարգիսյան Ներսես 36 37 109
131, 177:

Սեդա 246:

Սիմեոն Չմշկիկ 42:

Սմբատ Առաջին, թագավոր 88—
91 309, 313 314 315 317:

Սմբատ Բագրատունի, սպարա-
պետ 290—294, 297, 307:

Սմբատ, իշխան, 120:

Սմբատ Խոստովանող տե՛ս Սրմ-
բատ Բ սգրտառունի սպարապետ

Սմբատ Երկրորդ (Տիեզերագալ).
Թագավոր, 148 150, 151, 158,
187—190 192 193, 250 272
309 365:

Սոֆիա տիկին 364:

Վահրամ ամիրա 192

Վահրամ Պանլավունի .64 232
244 246, 323, 325, 327 331
336 338 341, 362—373

Վաչագան քաղալար 127:

Վաչե 109, 110:

Վասակ Պանլավունի 164 166
244 336, 365 368

Վասակ Սյունաց թագավոր, 161

Վասիլ կայսր 116, 321, 324:

Վարդան 110, 200:

Վարդան Բաճուրաբեդցի 159

Վեստ Սարգիս 321—325, 327—
331, 338 370

Վրոնցով, իշխան 39 40

Վրուր Ա. 65 66

Տեր-Բարսեղ 121

Տեր-Խաչատուր 27 33 35

Տեր-Հովհան 22 23 25:

Տեր-Մինասյան Միքայել 148:

Տեր-Պետրոսյան Գեղամ 85 882:

Տեֆսիե 29, 31, 52:

Տրդատ, ճարտարապետ 149 151
152, 154 157 160, 187 243
276 345 354 356:

Ո իյրեհեմ 27

Քալանթար Ալեքսանդր 204

Քարիմաղին 236:

Քիշմիշե, գեներալ, 47:

Քյուրեջյան Հ: 51, 52 54 65 66
154 231, 269:

Յիրդուսի 280:

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ՅՍՆԿ

- Էրեւնք 275:
- Ֆլաջայի ամբուրյուններ 45:
- Ֆլաջա, սար 30, 44, 45 46, 48, 49 67 96, 99 106 147, 201, 265 271, 272, 315, 325, 332:
- Էլաջա լեռներ 82 94, 95 208 211 215 229 275, 353, 371:
- Էլաջայի ջուր 208 211:
- Ֆլավերդի 79:
- Ֆլեխանդրապոլ 12 13 42 44 46 49 51, 55 64 73, 81—87, 91 92, 146, 153 353, 358 362, 373:
- Ֆլեխանդրապոլի գլխ տե ս Ար փաշայ:
- Ֆլյամ, գյուղ, 48:
- Ֆլվիար, բարձունք 353:
- Ֆիսայցխա 52 80
- Ֆխուրյան, գետ, 12 13, 21, 23, 29, 36 38 39 44 45 46 47, 49 55 69 71 82 92 94, 96 103 106 111 113 123—126, 131 132 151 172, 173, 176, 177, 179—182 186 255 257 258 261 266 275, 333, 353:
- Ֆխուրյան, քաղաք 92:
- Ֆխուրյանի նովիա 357:
- Ֆխուրյանի ձոր 102, 132 173, 174 183, 201, 247 248 253 255 259—262 268 269, 271:
- Ֆկանց ջուր 112:
- Ֆկոռապոլիս 275:
- Ֆկրամար 356:
- Ֆկոյսոլ գյուղ 82:
- Աղջկա բերդ տե ս Գրգ գալիս:
- Աղվանք 318:
- Ամասիա գյուղ 177:
- Այգեձոր 200:
- Այրարատ 53:
- Անանիտի տաճար 267:
- Անգլիա 24:
- Անդրկովկաս 64:
- Անի 6—33 36—67 71, 84, 85 86 88, 92 93 98 100, 101 105 106, 109 110 111 115—118 129, 130 133 138 140—143 145, 146 147 150—153 158—161, 163—166, 168—174 177 178 179 182 183, 184 186—190 192—203, 206 208—215 217—220 223—226, 228, 231 232, 234—243 247, 248 250—253, 255, 256 257, 260—265, 268—275 283 305, 310 315 316 317, 328—337, 339—344 346—351 354 357 358 362 365 370—373
- Անի, բերդ, 267, 371:
- Անի, կայսրան, 374:
- Աջոցք գավառ, 302:
- Աջտառակ գյուղ 210
- Ապարան 64:
- Ապուղամբենց ս Գրիգոր Էկեղեցի 241—244 246, 247 274, 365 367:
- Ասիա 19 21 27 310 312, 318
- Ավագ Դոռ 66 142, 193—197 240, 326 348, 349:
- Ասուղատախան 89, 303 313
- Արարիա 280:

- Արագած, լեռ, 82—85, 94, 98, 99, 374:
- Աբարատյան դաշտ 88, 87, 871, 374:
- Աբարատյան երկիր 170:
- Աբարատյան հանանգ 203, 332, 306:
- Արաբս, գետ, 92
- Արգինա, գյուղ 151, 187, 257, 353—358:
- Սրփաշայ գետ 25, 86, 93, 218, 353 373:
- Ասփաշայի ձոր 365, 371:
- Արևմտյան Աբխա 284:
- Արևմտյան Շիրակ 50:
- Ախրիկա 279 810:
- Իարեյն 27:
- Բարեդ գյուղ 177:
- Բազավան գյուղ 210:
- Բազուման 317:
- Բազմայր ավան 118, 272, 274:
- Բազրեկանդ 301:
- Բազրեղ, արհեստանոց 251:
- Բաղդադ 89, 270 283—286 289, 292, 293, 301 302 303 305, 309, 310 314, 318 369:
- Բայրախտար, գյուղ, 96:
- Բաշ-Շուրազյալ, գյուղ, 87, 88, 90, 91:
- Բարձր Հայք 292:
- Բզնի, տե՛ս Բազնայր:
- Բելխենց վանք 182 183 281 274:
- Բյուզանդիա 60 119, 158 279, 277—280 300 304 312 313, 318, 319 333 336 842, 389, 371
- Բոսֆորի նեղուց 333:
- Բջնի, ավան 365:
- Բջնի բերդ 164, 333, 398, 888, 371:
- Բուն փողոց 251:
- Գառնի, գյուղ 203:
- «Գեղան-գյալմազ» 212:
- Գեղարդի վանք 203:
- Գրգ-գալե (Գրգրի գալե) 266 268 271, 327:
- Գլիձոր (Գեղիձոր) 173 174, 184 186, 187 188, 201:
- Գուրխ, ավան, 203:
- Գաակկարոց, արհեստանոց 201
- Գուգարք 292:
- Գարբնոց, փողոց 251:
- Դերեդ, գետ, 75, 76, 77 79:
- Դիգոր, գյուղ, 46, 49:
- Դիզակ, դավառ, 256:
- Դուրպառ 37:
- Դվին 90 188, 189, 303 306 330 337 371 372:
- Ելիպոս 278:
- Եղեսիա 18:
- Եղիշե առաքյալի վանք (Ղարտ-րաղում) 127:
- Եվրոպա 21 23 24, 26 27 159 311, 312:
- Երազավորս 88:
- Երուսաղեմ 18:
- Երևան 12, 32 64 87 172 176 188 193 374:
- Գանգեղուր դավառ, 82 203:
- Գանգեղուրի սարահարթ 103:
- Զանգու, գետ, 374:
- Գվարբնոց եկեղեցի 163 236 246 374:
- Էջմիածին 22, 55 64 65 169 164 230 365 374:
- Էրզրում 49 96:
- Թաղլար, գյուղ, 286:
- Թեմա, գետ, 176:

Քիֆիս 13 36 40 41 49,
73, 74 84 286 373 374.

Օսլասլ գյուղ 177:

Քզանուր 198 200 201 202 203:

Քզդիր 46:

Կենաստան 21, 25 338 350 353:

Կոնդոն 65 176: :

Կոսի 75 170 171 318, 338:

Կոսու ձուր 77:

Խամրուշենց եկեղեցի 252, 253:

Խաչեն 119, 120

Խլար, բաղաբ, 170:

Խձկոնք, գյուղ 118 170:

Խձկոնքի վանք 168 322 323:

Խճձուրեսկ, գյուղ 203:

Մաղկոցանուր 29 61 163 205

208, 210 211 213 215, 220

222, 224 225 229 241 248

262, 263—266 271 274 832:

Մուսգուլակ փողոց 251:

Պարոզիկ եկեղեցի տե՛ս Մայր
եկեղեցի:

Պարոզիկ եկեղեցի (Արգինա)
355:

Պարիտոլիուս 275:

Պասայից ձով 82:

Պատունց արհեստանոց 251:

Պարադալ, բարձունք, 353:

Պարախանի ջուր (գետակ) 87:

Պարս-չայ գետ տե՛ս Ախուր
յան գետ

Պարս 12 24 25 32 44 49

50, 51, 55 64, 80 94 98

105, 193 315, 316 317 818,

337, 356, 358, 374:

Պարուց (Կարսի) դուռ 191:

Պաֆա (Թեոդոսիա) 21:

Պրզրի-բափա բարձունք 94 96
353:

Պողբ, գյուղ 115:

Պոչկակարոց, արհեստանոց 251:

Պովկաս 37, 41,

Պովկասյան լեռնաշղթա 286:

Պ Պոլիս 36 40 45, 309 310

319, 320 329 331 334 335

339—342 372:

Պտեր, փողոց 251:

Պուր, գետ 69 82:

Ղալեպ 18:

Ղազրատ 152:

Ղայաստան 21 25 37 48 41

47 53 55 57 64 65 119,

161 167 169, 248 276—286,

290 291 294, 295 296 298,

299 300 302—308 310 311,

312 318 319, 321 336

342 354, 368 369 371:

Ղառինա, գյուղ: 171:

Ղառինայի վանք 170:

Ղատեցոց զուկաի (փողոց) 251:

Ղնդկաստան 158 202, 273:

Ղոռուս 106 109—113 116

133, 172 201 274 321:

Ղոռուսի գետ 110

Ղոռուսի բերանղզի 104:

Ղոռուսի ձուր 124, 125 129:

Ղոռուսի լանք (Ղոշավանք) 36

37 39 47 49 50 93 97

101 102, 103 104, 105 109,

111—117, 119—124, 131 163

254, 272:

Ղոլվի եկեղեցի 273 274 349

351:

Ղոոմ 187 275

Ղունաստան 30 342:

Ղունգարիա 21 25:

Ղանլիջա գյուղ 358 959, 380:

Նարարազ 103 127, 128 185:
 Նարաֆիլիսա, գյուղ, 79, 80 84:
 Լեղան, գյուղ, 45:
 Նլզըլ-ֆիլիսա, գյուղ, 45:
 Նոզլիջա, գյուղ 271:
 Նոշավանֆ, տե՛ս Հոռոմոսի վանք
 Նրիմ 21, 25:
 Նրիմի թերակղզի 25

 Մայր եկեղեցի (Կաթողիկե) 18
 23 38, 48 51, 55 56 66
 130, 143 148, 149 151—155
 158 159 160, 165 166, 168
 186 187, 238, 242, 243, 250
 273, 274, 276 327 345 373:

 Մանազկերտ 302:
 Մանաչեի մզկիթ 249:
 Մասիս, սար 29 84 99 374
 Մավրակ գետակ, 99:
 Մավրակ գյուղ 50 94 95 98
 98:
 Մավրիկապոլիս, քաղաք, 95, 98:
 Մարմաշենի եկեղեցի 327 361—
 369 371, 372:
 Մեսրոպ Մաշտոց 374:
 Միջագետք 18 321, 336,
 Միջին Ասիա 284 342:
 Միջնաբերդ 29, 38 49, 61 62
 142 143 144 150 174, 179,
 193 196 212 214 220, 223,
 225, 238, 247 248 261—266,
 268—271, 274, 275 276 283,
 315, 326 327, 333, 941:
 Մոլդավիա 338 353:
 Մոսկվա 61 63:
 Մրեն գյուղ, 210:
 Մցխեթ 168:
 Մուշ 285

 Յաննի քարձուռք, 338

Նայրանդոց, արհեստանոց 237:
 Նախիջևան 80 283:
 Նիգ, գավառ, 164:
 Նոր-Քայազնա 61:

 Նիրակ երկիր, 44, 53, 64, 66,
 82 83 84, 87, 91 95 98
 103 104 105 107 111, 119
 114, 115 117, 118, 126, 133
 139, 148 156 158 164, 168
 169, 170, 182 200 210 239
 251 296 302 306 308, 309
 310, 314 316—322 324, 325
 339, 341 353, 354 356, 359
 360, 362, 372:
 Նիրակավան 88, 95 313 317
 Նիրակի դաշտ 12, 27 30 3
 40, 44 67, 77, 82 83, 86
 87 94 101 102 103, 123
 184 188 200 201 262 27
 350:
 Նուշի գ վառ 286:

 Չոլու ն-ֆիլիսե, գյուղ, 349
 Չորան-ֆիլիսեի տաճար 57 60
 Չրփլու, գյուղ 180 182:

 Պանահանոց 230:
 Պարոնաց պալատ 227:
 Պարսկաստան 111, 277 278
 340, 342, 369:
 Պարտավ, քաղաք 286 397
 302, 309
 Պետերբուրգ 37 40 61 68
 Պոմպեյ 62 251:

 Ջալա գյուղ 48:
 Ջալա-սու գետակ 25:
 Ջառուրի քո նեյ 81:
 Ջաջուրի լեռնաշղթա 81
 Ջրաբերդ գավառ 127:

Վառաձու 1 4 62:
 Վ. Ա. Կալիս, Կեղեցի 231—
 235, 237, 238 243, 250 254
 172:
 Վ. Ա. Կալիս, գ յկ յ (հոգոց)
 251:
 Վ. Ա. Կալիս, Կեղեցի (Բազ
 Կալիս), 272:
 Վ. Կեղեցի 97 129
 131, 132, 245:
 Վ. Կուսակոչի, Կեղեցի 55 56
 166 169, 171, 172, 174, 182
 184 199, 212 232, 243, 347
 348, 349:
 Վ. Մինաս, Կեղեցի, 97:
 Վ. Մազիս Կեղեցի (Խժկոնք),
 170:
 Վառաձու, մասուն, 246:
 Վ. Փ. Կալի, Կեղեցի, 23, 150
 165, 177 186, 230, 244, 246
 365:
 Վ. Քրիստափոս մասուն 246
 Կամառ 333:
 Կամառի 152:
 Կամառի, Կալիս, 78:
 Կամառի վանք 78, 364
 Կամառ, փոսոց, 251:
 Կամառ 285, 372:
 Կարգաբանություն 87:
 Կարգաբանություն, գյուղ, 92:
 Կարգաբանություն 319, 340,
 Կարգաբանության սուր 368:
 Կարգաբանության 82:
 Կարգաբանության 53
 Կարգաբանության 278 279
 Կարգաբանության պարիսպներ 274 341:
 Կարգաբանության 53, 82, 318 322:
 Կարգաբանության Անի 212 213, 214
 218, 219:
 Կարգաբանության բերք 328:

Վարյախ 25:
 Վանքաձու 371 872 373
 Վարդաշապատ 22 161, 163
 246:
 Վան 222 359:
 Վանանդ, գաղա 316 341
 Վասիլ վանուկ (քարվանդար
 251:
 Վաստուրական 90, 813 314
 318, 319 321 333, 356
 Վանանդ, գաղա 286
 Վարդանակերտ 282 283:
 Վենետիկ 25, 36, 37 54
 Վերի փողոց 251:
 Վերին Պանիկոս 360:
 Վոլգա, գետ, 350:
 Վրաստան 38, 170 256 302
 321 341 342, 363
 Տալոց Եանախ 292
 Տարոն 285
 Տիգրանի դուռ 183
 Տիկոս 118:
 Տոլ, գյուղ, 286:
 Տուրքերան 292:
 Ուշ-քաղաք բուրնի 45, 46, 94
 95, 99 271 325 349 350
 Ուրարտու 359:
 Փարիզ 39 66:
 Փարսի գյուղ, 210:
 Փոքր Ասիա 37:
 Քաղիկոն 279:
 Քրիչի վանք տե՛ս Քրիչ բերդ
 Քրիչ, բերդ 286 289 290
 Քրիչ, սար, 292:
 Քրիստոս 303:
 Օշական, գյուղ 210, 374
 Օսմանյան պետություն 12:

ԲՈՒՆԱՆ ԳՍԿՈՂ ԹՅՈՒՆ

	ԵՂ
Հրատարակչության և դրեջ	5
Առաջադ սնի տեղ	11
I — Թե ինչպես այս աշխատությունը	11
II — Ի՞նչ իրավ ընթով	19
III — Վկաները	18
IV — Պաշտամո Ն թի լար	22
Գուր—Ախուրյան	68
Անհետացածների 4 աղաբք	135
Անձնանունների ցանկ	975
Տեղանունների ցանկ	888
Մատյան	

Պատահանատու խմբագիր՝
 պրոֆ. Ս. Պ. ՊԱՂՈՍՅԱՆ
 Հրատարակչության խմբադիր՝
 Արմ. Ե. ՀԱԿՈՐՅԱՆ
 Տեխնիկական խմբագիր
 Հ Ա. ՀՈՎԱՍԱՓՅԱՆ
 Վերտուղող սրբագրիչ՝
 Ա. Գ. ՄԱԴՈՅԱՆ

ՎՅ 11536

Պատվեր 1308

Տիքաժ 30000

Հանձնված է արտադրության 19/IV 1964 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 27 IV 1964 թ.:

Թուղթ՝ $84 \times 108^{1/32}$: Տպագր. 24—19,7 գալ/ժ մատուլ

Հաշվ հրատ 17 5 մամուլ

Ինը՝ 1 և 45 կ

ՀՍՍՐ Մի իստրների սովետի մամուլի պետակ սն կոմիտեի

պոլլ գլ ափարդյունալ երության գլխավոր վարչո թյան

№ 8 տպալ սն Ելեան Թ լեանյան N 51

